

***Ο πολιτισμός στο Ιστορικό Αρχείο των εφημερίδων
«ΤΟ ΒΗΜΑ» και «ΤΑ ΝΕΑ»: Γλώσσα και λογοτεχνία***

**Ο πολιτισμός στο Ιστορικό Αρχείο
των εφημερίδων
«ΤΟ ΒΗΜΑ» και «ΤΑ ΝΕΑ»:
Γλώσσα και λογοτεχνία**

Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο
Αθήνα, 5 και 6 Δεκεμβρίου 2022

Επιμέλεια
Παναγιώτα Παπαδοπούλου, Γιάννης Θ. Διαμαντής

Αθήνα 2024

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΗΣ

*Ο πολιτισμός στο Ιστορικό Αρχείο των εφημερίδων
«ΤΟ ΒΗΜΑ» και «ΤΑ ΝΕΑ»: Γλώσσα και λογοτεχνία*

Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο
Αθήνα, 5 και 6 Δεκεμβρίου 2022

© Ιστορικό Αρχείο «ΤΟ ΒΗΜΑ» / «ΤΑ ΝΕΑ», Alter Ego Media

Αθήνα 2024

ISBN:978-960-639-085-2

Στο εξώφυλλο: Τα πρώτα εξώφυλλα του «Βήματος», 6.2.1922,
και των «Νέων», 28.5.1931

*Όλα τα δικαιώματα διατηρούνται. Απαγορεύεται η ολική αναπαραγωγή
ή μέρος αυτής της έκδοσης χωρίς την απαιτούμενη εξουσιοδότηση*

Περιεχόμενα

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	7
Χριστόφορος Χαραλαμπίδης: <i>Το κειμενικό σώμα των εφημερίδων «ΤΟ ΒΗΜΑ» και «ΤΑ ΝΕΑ»: Ανεξάντλητη πηγή για την έρευνα</i>	11
Διονύσης Γούτσος: <i>Δημοσιογραφικός Λόγος: Ο «χαμένος κρίκος» στην κειμενική ιστορία της Ελληνικής του εικοστού αιώνα</i>	23
Νικόλαος Λαβίδας: <i>Διερευνώντας τη διαχρονία των στάσεων απέναντι στη γλωσσική αλλαγή: Δεδομένα από το Ιστορικό Αρχείο των εφημερίδων «ΤΟ ΒΗΜΑ» και «ΤΑ ΝΕΑ»</i>	43
Μόσχος Μορφακίδης-Φυλακτός: <i>Η ελληνική ταξιδιωτική λογοτεχνία για την Ισπανία στο Ελεύθερον Βήμα. Η περίπτωση του Κώστα Ουράνη</i>	65
Κωνσταντίνος Π. Φουρναράκης: <i>Οι Σολωμικές σπουδές μέσα από το αρχείο των εφημερίδων «ΤΟ ΒΗΜΑ» και «ΤΑ ΝΕΑ»</i>	91
Θανάσης Β. Κούγκουλος: <i>Η πρόσκληση της λογοτεχνίας του Γ. Μ. Βιζυηνού στο δεύτερο μισό του 20ου αιώνα μέσα από τις εφημερίδες «ΤΟ ΒΗΜΑ» και «ΤΑ ΝΕΑ»</i>	109
Μιχαήλ Ι. Μαρίνης & Brian D. Joseph: <i>Τυπογραφικά και γλωσσικά χαρακτηριστικά των πρωτοσέλιδων τίτλων κατά την πρώτη δεκαετία του «Ελεύθερου Βήματος»</i>	135
Κυριάκος Παπουλίδης: <i>Η νεοελληνική λογοτεχνία στην Ευρώπη του Μεσοπολέμου (1931-1938): Οι ραδιοφωνικές διαλέξεις του πολωνού νεοελληνιστή Kazimierz Bulas (1903-1970)</i>	147
Virginia López Recio: <i>Ο Λόρκα στην Ελλάδα μετά την Δικτατορία των Συνταγματαρχών</i>	161
Τίτικα Δημητρούλια και Σοφία Καραβέλη: <i>Όψεις της ιστορίας της μετάφρασης στον ελληνικό 20ό αιώνα</i>	175
Ζυράννα Στόικου: <i>Το ιστορικό αρχείο ως πηγή πληροφόρησης γύρω από τις ελληνογερμανικές μεταφράσεις και τους/τις μεταφράστριές τους</i>	203

Λάμπρος Βαρελάς: <i>Η λογοτεχνική κριτική στο «Ελεύθερον Βήμα» (1922-1944)</i>	219
Κωστής Δανόπουλος: <i>Μυθοπλασία και ημερήσιος Τύπος: Το διήγημα «MV Myrina, Cargo Ship» του Θανάση Βαλτινού</i>	231
Δημήτρης Κόκορης: <i>Ο Ρίτσος στα «ΝΕΑ»: Δύο περιπτώσεις κριτικής πρόσκλησης (1977-1980, 1985)</i>	247
Βόικαν Στόιτσιτς, Άνκα Ρατζένοβιτς, Μάρθα Λαμπροπούλου: <i>Γλώσσα και πολιτισμός: Μια διαχρονική μελέτη της έννοιας της αδελφοποίησης Ελλάδας και Σερβίας όπως αυτή αποτυπώνεται στον λόγο στον ελληνικό Τύπο</i>	261
Πηνελόπη Καμπάκη-Βουγιουκλή, Θωμάς Βουγιουκλής: <i>Η γλώσσα δίνει «Το Βήμα» στα μαθηματικά πρότυπα</i>	279
Νικολέττα Τσιτσανούδη – Μαλλίδη: <i>Η ελληνική γλώσσα στη δημόσια σφαίρα (δημοσιογραφία, πολιτική) από το 1974 και εξής: μια κριτική θεώρηση</i>	293
Βασιλική Κοντογιάννη, Θεόπη Πολυζώиду, Νεκτάριος Μουρδικούδης: <i>Αναζητώντας συνεντεύξεις ελλήνων λογοτεχνών: «Ελεύθερον Βήμα» και «Αθηναϊκά Νέα» (1922-1945)</i>	311
Βάλια Τσάιτα Τσιλιμένη: <i>Το περιεχόμενο, ο ρόλος και η θέση των δημοσιευμένων διαφημίσεων στην εφημερίδα «Το Βήμα» κατά το Μεσοπόλεμο: Ποια η εικονική και λεκτική μορφή του καθρέφτη της κοινωνίας της εποχής;</i>	335
Εκα Tchkoidze: <i>Διαφημίσεις – Ένα γλωσσικό εργαλείο στην υπηρεσία μιας επιχείρησης (Συγκριτική μελέτη: Το «Ελεύθερον Βήμα» και η «Εθνική Δράσις»)</i>	351
Στέλλα Άλκηστις Μωυσίδου: <i>Δημόσια Ιστορία, Δυναμικό Κοινό και Μαζική Κουλτούρα στα Γερμανικά 1960s: Επισκόπηση των άρθρων του καθηγητή Πολυχρόνη Ενεπεκίδη στην Αθηναϊκή εφημερίδα «Το Βήμα»</i>	361

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Το διεθνές επιστημονικό Συνέδριο: «Ο πολιτισμός στο Ιστορικό Αρχείο των εφημερίδων “ΤΟ ΒΗΜΑ” και “ΤΑ ΝΕΑ”: Γλώσσα και λογοτεχνία», όπως διαφαίνεται από τις εισηγήσεις των συνέδρων από 19 Πανεπιστήμια της Ελλάδας και του εξωτερικού, από τη μακρινή Αυστραλία και τις Η.Π.Α. ως την Ισπανία και πολλές άλλες ευρωπαϊκές χώρες, αποκτά εμβληματικό χαρακτήρα με την έννοια ότι καινοτομεί πολλαπλώς.

Πρώτη φορά, σε παγκόσμιο επίπεδο, ένας Εκδοτικός Οργανισμός διαθέτει δωρεάν το αμύθητης αξίας ψηφιακό Αρχείο του μιας ολόκληρης εκατονταετίας (1922-2022) σε ερευνήτριες και ερευνητές για να παρουσιάσουν τα πορίσματα των ερευνών τους στις αλληλοσυνδεόμενες επιστήμες της γλωσσολογίας και της λογοτεχνίας.

Η γλώσσα, ως συνεκτικός κρίκος της ταυτότητας και του πολιτισμού, βρίσκεται στο επίκεντρο της έρευνας ενός ασύλληπτου σε έκταση και εντυπωσιακού σε ποιότητα κειμενικού σώματος πολλών εκατομμυρίων λέξεων.

Η διαχρονική προσέγγιση του σχετικού υλικού θα αναδείξει τις περιπέτειες του ελληνικού λαού, και του κόσμου ολόκληρου, σε κρίσιμες, όπως πάντα, καμπές της Ιστορίας. Ο πολιτικός και κοινωνικός διχασμός συνδέεται άρρηκτα με τον γλωσσικό διχασμό ο οποίος έφθειρε τις πνευματικές δυνάμεις του Έθνους.

Διαπιστώνεται, ακόμα μια φορά, ότι η γλώσσα, ως μορφή κοινωνικής συμπεριφοράς, παρακολουθεί και καταγράφει ως ευαίσθητος σειсмоγράφος όσα συμβαίνουν στην κοινωνία σε όλα τα επίπεδα του ιστορικού, πολιτικού, οικονομικού, πολιτιστικού, και επιστημονικού βίου.

Γλωσσολόγοι και νεοελληνιστές κατά κύριο λόγο, αλλά και επιστήμονες άλλων κλάδων, όπως φιλόσοφοι, μαθηματικοί, μεταφρασεολόγοι, ενώνουν τις δυνάμεις τους για να φωτίσουν πλευρές του πολιτισμού στην ευρύτερη εκδοχή του, όπως παρουσιάζονται μέσα από τις σελίδες των δύο κορυφαίων εφημερίδων.

Με τις τεκμηριωμένες εισηγήσεις τους φέρνουν στην επιφάνεια άγνωστες πτυχές της εξελικτικής πορείας της νεοελληνικής γλώσσας και του δημοσιογραφικού λόγου, όπως και της λογοτεχνικής γλώσσας.

Το μέγα ζητούμενο, ο πολιτικός πολιτισμός, συστατικό στοιχείο της δημοκρατίας, έχει επηρεαστεί σε μεγάλο βαθμό από τα νέα ήθη της παγκοσμιοποίησης η οποία επέφερε μεγάλες κοινωνικές ανακατατάξεις με αποτέλεσμα τη δημιουργία πολύγλωσσων και πολυπολιτισμικών κοινωνιών.

Στη σημερινή εποχή της ψηφιακής τεχνολογίας και της τεχνητής νοημοσύνης, τα Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας, τα Μέσα Κοινωνικής Δικτύωσης και το εκπαιδευτικό σύστημα μπορούν και πρέπει να διαδραματίσουν καθοριστικό ρόλο στη διάδοση ενός νέου πολιτικού πολιτισμού.

Ο κοινωνικός πολιτισμός δεν θα έχει ως στόχο, όπως γίνεται ακόμα και σήμερα, την ανοχή στη διαφορετικότητα (σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο), αλλά, πολύ περισσότερο, την κατανόηση και τον σεβασμό των εθνικών, θρησκευτικών, πολιτιστικών, πολιτισμικών και γλωσσικών ιδιαιτεροτήτων. Προς τις δύο αυτές κατευθύνσεις υπήρξε καθοριστική η διαχρονική συμβολή των εφημερίδων ΤΟ ΒΗΜΑ και τα ΝΕΑ.

Αισθάνομαι την υποχρέωση να ευχαριστήσω τα μέλη της Οργανωτικής και της Επιστημονικής Επιτροπής για την άψογη συνεργασία. Ιδιαίτερος ευχαριστώ τον κ. Γιάννη Θ. Διαμαντή, υπεύθυνο του Ιστορικού Αρχείου των δύο εφημερίδων ο οποίος κατέβαλε άοκνες προσπάθειες για την επίτευξη των στόχων του συνεδρίου.

Τέλος, θερμές ευχαριστίες ανήκουν στην κυρία Φωτεινή Υψηλάντη, πρόεδρο του δημοσιογραφικού οργανισμού Άλτερ Έγκο, η οποία ήδη από το 2021 είχε τη λαμπρή ιδέα διοργάνωσης του Συνεδρίου και αφιέρωσε πολύτιμο χρόνο και μεγάλη προσπάθεια για την επιτυχή διοργάνωσή του.

Χριστόφορος Χαραλαμπίκης

Τακτικό μέλος της Ακαδημίας Αθηνών

Ομότιμος καθηγητής Γλωσσολογίας

Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών

ΣΤΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ ΣΥΜΜΕΤΕΙΧΑΝ:

Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης

Έδρα Μιλτιάδη Μαρινάκη για την Νεοελληνική Γλώσσα και τον Πολιτισμό,
Πολιτειακό Πανεπιστήμιο του Οχάιο, ΗΠΑ

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη

Ιστορικό Αρχείο Κρήτης

Κέντρο Νέου Ελληνισμού (CeMoG), Freie Universität Berlin, Γερμανία

Macquarie University, Σίδνεϊ, Αυστραλία

Πανεπιστήμιο Adam Mickiewicz, Πόζναν, Πολωνία

Πανεπιστήμιο Βελιγραδίου, Σερβία

Πανεπιστήμιο Βίλνιους, Λιθουανία

Πανεπιστήμιο Γενεύης, Ελβετία

Κέντρο Βυζαντινών, Νεοελληνικών και Κυπριακών Σπουδών, Πανεπιστήμιο
Γρανάδας, Ισπανία

Πανεπιστήμιο Ilia State, Τιφλίδα, Γεωργία

Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

Πανεπιστήμιο Λουντ, Σουηδία

Ludwig-Maximilians - Πανεπιστήμιο του Μονάχου, Γερμανία

Πανεπιστήμιο Παλέρμο, Ιταλία

Πανεπιστήμιο Πατρών

ΤΟ ΚΕΙΜΕΝΙΚΟ ΣΩΜΑ ΤΩΝ ΕΦΗΜΕΡΙΔΩΝ «ΤΟ ΒΗΜΑ»
ΚΑΙ «ΤΑ ΝΕΑ»: ΑΝΕΞΑΝΤΛΗΤΗ ΠΗΓΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΡΕΥΝΑ

Χριστόφορος Χαραλαμπίδης*

Περίληψη

Στην παρούσα εισήγηση, ύστερα από μια σύντομη αναφορά στο δημοσιογραφικό λόγο, αναλύεται το πρώτο κύριο άρθρο του «Ελεύθερου Βήματος» της Κυριακής 6 Φεβρουαρίου 1922 και αναδεικνύονται τα σημαντικά μηνύματα που περιέχει. Στη συνέχεια σχολιάζεται η περίφημη αθηναϊκή ηθογραφία του Παντελή Χορν *Το φιντανάκι*, γραμμένο σε ωραία δημοτική γλώσσα, και χαρακτηριστικές διαφημίσεις. Έμφαση δίνεται στο πλήθος των νεολογισμών που υπάρχουν στις δύο εφημερίδες και οι οποίοι απουσιάζουν από τα νεοελληνικά λεξικά. Η αποδελτίωση σύγχρονων νεολογισμών που αναφέρονται στην υψηλή τεχνολογία, την ιατρική, την οικονομία και το περιβάλλον επιβεβαιώνει την προσαρμοστική ικανότητα και τον δυναμικό χαρακτήρα της νεοελληνικής γλώσσας.

Ο λεξιλογικός θησαυρός που κρύβουν οι εμβληματικές εφημερίδες «Το Βήμα» και «Τα Νέα» είναι ανεκτίμητης αξίας με την έννοια ότι μέσα από τις στήλες τους περνούν όλα τα κειμενικά είδη και ιδίως πολλά χρηστικά κείμενα: δημοσιογραφικές ειδήσεις, άρθρα, δοκίμια, ομιλίες, σχόλια, συνεντεύξεις, κριτικές, επιστολές, μαρτυρίες, ημερολόγια, διαφημίσεις, λογοτεχνικά κείμενα κάθε είδους, κ. ά.

Η ανοιχτοσύνη του πνεύματος των υπευθύνων του *Βήματος* και των *Νέων* διαφαίνεται στις βασικές αρχές που χάραξαν, και συνεχίζονται μέχρι σήμερα, με γνώμονα τις δημοκρατικές αρχές, όπως εκφράζονται μέσα από την αντικειμενική ενημέρωση, την πολιτική και πολιτιστική πολυφωνία.

Λέξεις κλειδιά: νεοελληνική γλώσσα, κειμενικό σώμα, νεολογισμός, διαφήμιση.

Abstract

In this paper, after a brief reference to the language of journalism, the first main article of 'Eleftheron Vima' of Sunday February 6, 1922 is analyzed and the important messages it contains are revealed. Pantelis Horn's famous play adapted into a novel,

* Ακαδημαϊκός, ομότιμος καθηγητής γλωσσολογίας του ΕΚΠΑ.

To fintanaki, written in a fine vernacular, and characteristic advertisements are then commented upon. Emphasis is placed on the number of neologisms that exist in the two newspapers and which are absent from modern Greek dictionaries. The great number of neologisms concerning high technology, medicine, economy and environment confirms the adaptive capacity and dynamic character of modern Greek.

The lexical treasure hidden in the emblematic newspapers 'To Vima' and 'Ta Nea' is invaluable in the sense that all textual genres pass through their columns, especially journalistic news, articles, essays, speeches, commentaries, interviews, reviews, letters, testimonies, diaries, advertisements, literary texts of all kinds, etc.

The open-minded spirit of those in charge of the newspapers 'To Vima' and 'Ta Nea' is evident in the basic principles they established, that continue to this day, guided by democratic principles, as expressed through objective information, political and cultural pluralism.

Keywords: modern Greek language, corpus, neologism, advertising.

Εισαγωγικά

Η *έφημερίς*, παράγωγο του επιθέτου *έφήμερος* «που διαρκεί μία ημέρα», σήμαινε στα μεταγενέστερα χρόνια «στρατιωτικό υπόμνημα για τα καθημερινά συμβάντα», με γνωστότερες τις «βασιλικές εφημερίδες», το πολεμικό ημερολόγιο κατά κάποιο τρόπο που συνέτασσε ο αρχιγραμματέας του Μεγάλου Αλεξάνδρου, ο στρατηγός Ευμένης ο Καρδιανός. Ο Πλούταρχος αναφέρεται στις «εφημερίδες» του Καίσαρα, δηλ. στα απομνημονεύματά του. Σε παπυρικά κείμενα δηλώνει το «βιβλίο λογαριασμών», ενώ, πολύ αργότερα, στις *Επιστολές* του Αγίου Ευγένιου Γιαννούλη του Αιτωλού (17^{ος} αι.) η λέξη απέκτησε τη σημασία «αστρονομικό έντυπο με τις κινήσεις των πλανητών».

Η νεότερη σημασία «έντυπο που αποτελείται από μεγάλα διπλωμένα φύλλα, εκδίδεται σε τακτά χρονικά διαστήματα, συνήθως κάθε μέρα, και περιέχει ειδήσεις, άρθρα, σχόλια και γνώμες για ζητήματα γενικού ή ειδικού ενδιαφέροντος» αποτελεί απόδοση του γαλλικού-αγγλικού *journal*. Ευρύτατη διάδοση έχουν τα τελευταία χρόνια οι ηλεκτρονικές(σπανιότερα διαδικτυακές) εφημερίδες και τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης.¹

¹ Η *τηλεφημερίδα* ως όρος του διαδικτύου σημαίνει «ιστότοπος ειδησεογραφικού περιεχομένου, ηλεκτρονική εφημερίδα». Ως όρος της τηλεόρασης παραπέμπει σε «ενημερωτική τηλεοπτική εκπομπή» και με την έννοια αυτή αποτελεί μετάφραση του γαλλικού *téléjournal* με έτος πρώτης εμφάνισης το 1964.

Κατά τον 19^ο αιώνα οι εφημερίδες απέκτησαν μεγάλη δημοφιλία, όπως δείχνουν οι σχετικοί νεολογισμοί.²

Ο δημοσιογραφικός λόγος, και ειδικότερα η γλώσσα των εφημερίδων, αποτέλεσε αντικείμενο σοβαρών μελετών μόλις στο τελευταίο τέταρτο του εικοστού αιώνα.³ Προηγήθηκαν μελέτες και βιβλία γενικής φύσεως με οδηγίες για τη χρήση της γλώσσας (γλωσσικοί οδηγοί, εγκόλπια ορθής γραφής) και τους τρόπους προσέγγισης της επικαιρότητας κυρίως από νέους δημοσιογράφους. Κυριάρχησε η εφαρμοσμένη δημοσιογραφία. Το κενό αυτό επεσήμανα ήδη από το 1992 τονίζοντας την επίδραση που ασκούν τα Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας, έντυπα (εφημερίδες, περιοδικά) και ηλεκτρονικά (ραδιόφωνο, κινηματογράφος και, κυρίως, η τηλεόραση) στη διαμόρφωση του γλωσσικού οργάνου.⁴ Το διαδίκτυο, που άλλαξε τη ζωή των ανθρώπων σε παγκόσμιο επίπεδο, δεν είχε μπει ακόμα στη ζωή μας.⁵

Είχα τότε επισημάνει (1997: 165-168) την ανάγκη να στραφεί η πανεπιστημιακή έρευνα στη μελέτη του δημοσιογραφικού λόγου στις ποικίλες εκφάνσεις του. Υπέδειξα την ανάγκη να αξιοποιήσουν οι λεξικογράφοι τα χρηστικά κείμενα «επειδή, ακριβώς, περιέχουν λήμματα που βρίσκονται σε συχνή χρήση και δεν είναι σωστό να τα αγνοεί ένα συγχρονικό λεξικό της Νεοελληνικής. Από τις ‘Μικρές αγγελίες’ των ‘Νέων’ μπορεί να καταγράψει κανείς εκατοντάδες λέξεις που αγνοούν σύγχρονα λεξικά της Νεοελληνικής, όπως *γαζωτής, γαζώτρια, κονσομασιόν, λουστραδόρος, μηχανικού και μηχανικούς, μηχανοξυλουργός, παμπ, πρεσαδόρος, χωματουργικά μηχανήματα*

² Στον Κουμανούδη καταγράφονται 41 νεολογισμοί, όπως: *εφημεριδαγορασταί, εφημεριδογραφία, εφημεριδοσυντάκτης, εφημεριδοφάγος*, παρέμειναν όμως σήμερα σε κοινή χρήση, με την τάση περιθωριοποίησής τους, μόνο ο *εφημεριδογράφος* και ο *εφημεριδοπώλης* και στον προφορικό λόγο ο *εφημεριδής* «δημοσιογράφος σε εφημερίδα».

³ Βλ. Χατζησαββίδης, Σ. Ο συγγραφέας προσπάθησε να διαμορφώσει το απαραίτητο θεωρητικό πλαίσιο οριοθέτησης του δημοσιογραφικού λόγου, θίγοντας παράλληλα ορισμένα θέματα κοινωνιολογικού, παιδαγωγικού, γλωσσολογικού και πολιτικού περιεχομένου. Ιδιαίτερη αξία έχει το τρίτο μέρος του βιβλίου στο οποίο ερευνώνται «οι τίτλοι των εφημερίδων, τα τονικά συστήματα που χρησιμοποιούνται στα ελληνικά Μ.Μ.Ε. σε μια διαχρονική προοπτική, η μορφολογική ποικιλία του δημοσιογραφικού λόγου και η χρήση ξενόγλωσσων εκφράσεων σ’ αυτόν».

⁴ Πρόκειται για εισήγηση που έγινε στο τριήμερο συνέδριο με θέμα: *Γλώσσα και επικοινωνία* της Πανελλήνιας Ένωσης Φιλολόγων, Αθήνα 8-10 Οκτωβρίου 1992, Αίθουσα Τελετών του Παλαιού Δημαρχείου. Κατά την τρίτη ημέρα προήδρευσα στη συνεδρία με θέμα «Γλώσσα και δημοσιογραφία». Η μικρή ομότιτλη εισήγησή μου σε Σεμινάριο της Πανελλήνιας Ένωσης Φιλολόγων, το 1994, δημοσιεύτηκε στον τόμο: *Σεμινάριο 16: Γλώσσα και επικοινωνία*, Πανελλήνια Ένωση Φιλολόγων, Αθήνα 1994, σσ. 75-79 και 107-110. Η εισήγηση αυτή δημοσιεύτηκε, ριζικά αναθεωρημένη, στο συγκεντρωτικό τόμο Χαραλαμπίκης, Χ., 1997, σσ. 159-173.

⁵ Ο αμερικανισμός internet, inter + net(work), εμφανίστηκε το 1986, ενώ στη γαλλική γλώσσα διαδόθηκε περ. το 1995.

κ. ά. Υπάρχει δηλαδή μια άλλη γλώσσα η οποία είναι ζωντανή, κινείται, και εμείς οι γλωσσολόγοι δεν την έχουμε συλλάβει πλήρως, δεν την έχουμε προσδιορίσει, και πολύ περισσότερο, δεν την έχουμε περιγράψει επακριβώς». Όταν έλεγα και έγραφα αυτά, δεν μπορούσα να φανταστώ ότι, τριάντα ακριβώς χρόνια αργότερα, οι υπεύθυνοι των εφημερίδων «Τα Νέα» και «Το Βήμα» θα διοργάνωναν αυτό το συνέδριο και θα παρείχαν δωρεάν στους ερευνητές το μεγάλης αξίας αρχειακό υλικό που έχει αποθησαυριστεί τα τελευταία εκατό χρόνια.

Αυτό εδώ το Συνέδριο, όπως διαφαίνεται και από τον τίτλο του, αποτελεί συμβολή στον πολιτισμό, με την ευρύτερη έννοια του όρου, καθώς η γλώσσα και η λογοτεχνία είναι φορείς της άυλης μορφής του.⁶

Ο πολιτισμός ορίζεται πρωτίστως ως «το σύνολο των ηθικών, πνευματικών, υλικών και τεχνικών επιτευγμάτων μιας κοινωνίας ή ενός συνόλου κοινωνιών» και κατ' επέκταση «τρόπος ζωής και συμπεριφοράς που είναι αποτέλεσμα μόρφωσης και παιδείας». Η *κουλτούρα* ταυτίζεται εν μέρει με τον πολιτισμό με την έννοια ότι δηλώνει γενικότερα τη μόρφωση, την παιδεία και ειδικότερα ένα κοινό σύστημα αξιών, πεποιθήσεων και κανόνων συμπεριφοράς. Παράλληλα, η λέξη απέκτησε ειρωνική χροιά καθώς δηλώνει «επιδεικτική και ανούσια ενασχόληση με τα γράμματα και τις τέχνες» με σαφέστερη αρνητική συνυποδήλωση του ουσιαστικού *κουλτουριάρης*.

Η κειμενολογιστική, η υπολογιστική γλωσσολογία και η γλωσσολογία σωματικών κειμένων⁷ έχουν δημιουργήσει το απαραίτητο θεωρητικό υπόβαθρο για την καλύτερη αξιοποίηση και ανάλυση μεγάλων βάσεων γλωσσικών δεδομένων, όπως είναι το αρχειακό υλικό των εφημερίδων «Το Βήμα» και «Τα Νέα».

Το πρώτο κύριο άρθρο του «Ελεύθερου Βήματος», Κυριακή 6 Φεβρουαρίου 1922

Ακολουθούν μερικά ενδεικτικά αποσπάσματα με σύντομο κειμενικό σχολιασμό.

Υπό την λυσσαλέαν πνοήν εξαφνικής καταιγίδος, βλέπομεν εξασθενιζομένην μέχρι της χθες μέσα εις την σβυσμένην εστίαν της Ακροπόλεως. Αφού εφώτισε με την υπέροχον λάμψιν της τον θριαμβευτικώτερον δρόμον, τον οποίον ευρήκαν ελπίδες και πόθοι των αδελφών μας των σκλάβων, χάνεται πλέον εις την πνιγνηροτέραν ατμόσφαιραν αγριωτάτου πολιτικού μίσους. Το δαιμόνιον της Έριδος θριαμβεύει τώρα εις την Ελλάδα. Και είναι βέβαια εξαιρετικώς άχαρι το έργον, δι' όσους θα είχαν διάθεσιν προς μίαν ειλικρινή και καλής πίστεως συζήτησιν, όταν υπέρ την ψυχράν λογικήν κυριαρχούν απολύτως τα αχαλίνωτα πάθη σήμεραν. [...]

⁶ Βλ. Χαραλαμπίδης Χ., 2010, σσ. 129-136.

⁷ Γούτσος, Δ. - Φραγκάκη, Γ., 2015.

Η πρόθεσις του Ελευθέρου Βήματος είναι να προσφέρει νέον φως, θάρρος ... να σώσωμεν ότι είναι δυνατόν πλέον να σωθεί.

Εμπνεόμενον από τας φιλελευθέρας αρχάς, εκείνας ακριβώς αίτινες επήγασαν εκ της λαϊκής εξεγέρσεως του 1909, το «Ελεύθερον Βήμα» θα καταβάλη πάσαν νόμιμον προσπάθειαν προς επικράτησιν τούτων εις την διακυβέρνησιν και εις την διοίκησιν. Αύτη δε πρέπει να ασφαλίξη εις όλους τους πολίτας, ανεξαρτήτως των πολιτικών αυτών ιδεών, απόλυτον δημοσίαν τάξιν, ισότητα και δικαιοσύνην σύμφωνον προς τους Νόμους και προς το Δίκαιον και απηλλαγμένην της προσωπικής εμπειθείας, την οποίαν κακός κομματικός άνεμος σπείρει εις το Κράτος ακόμην, με βέβαιον τον κίνδυνον να θερίσωμεν όλοι μόνον ακάνθας...

Το εμβληματικό αυτό κείμενο, γραμμένο σε απλή καθαρεύουσα πριν από εκατό χρόνια, δεν παρουσιάζει καμιά νοηματική δυσχέρεια, καθώς έχει συνταχθεί με τους μορφολογικούς κανόνες της καθαρεύουσας, στην επιλογή όμως του λεξιλογίου και τη σύνταξη ακολουθεί τη δημοτική παράδοση,⁸ απόδειξη του γλωσσικού φιλελευθερισμού που διέκρινε το «Ελεύθερον Βήμα».

Η σβησμένη εστία της Ακρόπολης, με τον συμβολισμό της λαμπρής προγονικής ιστορίας και κληρονομιάς, χρησιμοποιείται ως «εστία» αντιπαράθεσης με την έκφραση *νέον φως*, το οποίο θα φωτίσει το σκοτάδι που δημιουργούν τα αχαλίνωτα πάθη. Το *δαιμόνιον της Έριδος* αποτελεί σαφή αναφορά στη θεότητα Έριδα (*Ερις*), προσωποποίηση της διχόνοιας, ήδη στην *Ιλιάδα*, πηγή διαχρονικών συμφορών για τον Ελληνισμό. Η θέση ότι η προσωπική εμπάθεια, την οποία σπέρνει στο κράτος ο κακός κομματικός άνεμος, με αποτέλεσμα να θερίζουμε μόνο αγκάθια, απηχεί πανάρχαιες αντιλήψεις με συχνή εμφάνιση σε εκκλησιαστικά κείμενα.⁹ Η έκφραση «κακός κομματικός άνεμος», ο κομματισμός, χρησιμοποιείται σε ένα συγκεκριμένο που ανακαλεί στη μνήμη εμφατικά την παροιμία *όποιος σπέρνει ανέμους, θερίζει θύελλες*, η υποδαύλιση δηλαδή της έχθρας και της διχόνοιας οδηγεί τελικά σε πολύ χειρότερα αποτελέσματα. Το άρθρο τελειώνει με το αίτημα ότι πρέπει να αντληθούν «πρακτικά διδάγματα από τα τόσα παθήματα του προσφάτου παρελθόντος».

Όπως διαφαίνεται από την αποσπασματική αυτή ανάλυση του πρώτου κύριου άρθρου της νέας εφημερίδας, ο συντάκτης του θίγει με εντυπωσιακή πυκνότητα λόγου τα αίτια της κακοδαιμονίας που έπληξε τη χώρα σε μια κρίσιμη καμπή του ιστορικού της βίου και η οποία έλαβε λίγους μήνες αργότερα τραγικές διαστάσεις

⁸ Σήμερα ξενίζει μόνο το επίθετο *εξαφνικός*, το οποίο εμφανίζεται ως κύριο λήμμα στο λεξικό της Πρωίας (1933). Η γραφή *σβύνω*, με εσφαλμένη αναγωγή στο *σβεννύω*, αντί *σβήνω*, κυριάρχησε για μεγάλο χρονικό διάστημα.

⁹ Παλαιά Διαθήκη, *Ιερεμίας*, 12, 13: *Ἐσπειραν σίτον, ἀλλὰ θέλουσι θερίσει ἀκάνθας.*

με αλληπάλληλες συμφορές. Κείμενα αυτής της ποιότητας πρέπει να διδάσκονται στα σχολεία μας τόσο για τη γλώσσα και το ύφος τους όσο και για τα μηνύματα που περνούν για την απαραίτητη εθνική και ιστορική αυτοσυνειδησία.

Στην ίδια σελίδα με το κύριο άρθρο αρχίζει να δημοσιεύεται η περίφημη αθηναϊκή ηθογραφία του Παντελή Χορν *Το φιντανάκι*¹⁰ το οποίο παρουσιάστηκε με μεγάλη επιτυχία πρώτη φορά το Σεπτέμβριο του 1921 από το θίασο της Κυβέλης με πρωταγωνιστές τον Αιμίλιο Βεάκη και τη Σαπφώ Αλκαίου. Το κείμενο που δημοσιεύτηκε σε συνέχειες στο «Ελεύθερο Βήμα» διασκεύασε σε μυθιστόρημα ο ίδιος ο Χορν.

Το φιντανάκι, η ηρωίδα του έργου, είναι η φτωχή μοδιστρούλα Τούλα που είχε την ατυχία να ερωτευτεί τον καιροσκόπο Πιάγκο που την εγκαταλείπει χωρίς τύψεις, παρασυρόμενος από τα θέληγτρα της προκλητικής Εύας η οποία του παρέχει και τη δυνατότητα επαγγελματικής αποκατάστασης. Στο έργο συμφύρεται ο ρομαντισμός με το ρεαλισμό, ενώ απεικονίζονται εύγλωττα τα καθημερινά ανθρώπινα δράματα που γεννούν και πολλαπλασιάζουν οι δύσκολες κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες, τα μίση και τα πάθη ιστορικά παραγμένων εποχών.

Ο Χορν χρησιμοποιεί την ανεπιτήδευτη καθημερινή γλώσσα σε μια εποχή κατά την οποία στο σχολείο και στις κρατικές υπηρεσίες κυριαρχούσε ή άτεγκτη καθαρεύουσα. Αρκούν τρία χαρακτηριστικά αποσπάσματα:

Ο Πιάνης Χαρίτος [υποκελευστής ασυρματιστής στο «Αβέρωφ»] είχε επιθυμήσει και λίγο Αθήνα, όπου επέρασε τα παιδικά και τα εφηβικά του χρόνια, και περισσότερο απ' όλα την όμορφη Πλάκα, όπου είδε το φως της μέρας και είχε παίξει με τα άλλα τα παιδιά τσικάκι και αυγατιστή.¹¹

Μια μέρα έγινε μια σκηνή, μια φριχτή σκηνή σπίτι του. Ο πατέρας του με μια κάμα στο χέρι κυνηγούσε να ξεκοιλιάσει τη μητέρα του. Αν δεν ήταν η θεια του, η αδελφή του πατέρα του, εκεί, εκείνη τη στιγμή, για να τον κρατήσει, ποιος ξέρει τι θα είχε γίνει;

Παρά τα βάσανα και τους καημούς, ο Χαρίτος αναφωνεί: Αχ ζωή, σκρόφα ζωή, είσαι γλυκειά, π' ανάθεμά σε!

¹⁰ Η λέξη δηλώνει τον τρυφερό βλαστό και μεταφορικά το νεαρό άπειρο άτομο. Με διαφημιστικούς όρους ο σημερινός τίτλος του έργου θα μπορούσε να είναι «Η πρωτάρα». Η ορθογράφηση *φυντάνι* και *φυντανάκι* είναι ξεπερασμένη. Το σκεπτικό ότι έτσι, οπτικά τουλάχιστον, φαίνεται ότι πρόκειται για αντιδάνειο, δεν έχει επιστημονική βάση. Το τουρκικό *fidan* ανάγεται πράγματι στο αρχαίο *φυτόν*, το οποίο σήμαινε όχι μόνο «χόρτο, δέντρο, βλαστάρι», αλλά και «ζωντανό πλάσμα».

¹¹ Σήμερα οι λέξεις αυτές έχουν περιέλθει σε αχρησία, όπως τα περισσότερα λαϊκά παιδικά παιχνίδια τα οποία παρουσιάζουν μεγάλο λαογραφικό ενδιαφέρον. Το *τσικάκι* ήταν «χτύπημα νομισμάτων με πέτρα» και η *αυγατιστή* «σταδιακή αύξηση της απόστασης τρεξίματος ή άλματος σε ύψος».

Καθώς βρίσκεται στην επικαιρότητα αυτό τον καιρό η ενδοοικογενειακή βία και η γυναικοκτονία, είναι δραματικά επίκαιρη η σκηνή που περιγράφει ο Χορν, επιβεβαιώνοντας ότι οι τραγικές αυτές περιπτώσεις αυξάνονται ιδίως σε περιόδους οικονομικών κρίσεων.

Οι διαφημίσεις στο πρώτο φύλλο της εφημερίδας παρουσιάζουν μεγάλο γλωσσικό ενδιαφέρον. Στη σελίδα 2 διαφημίζεται το Εστιατόριον «Μέλισσα»: ... *Η κουζίνα είναι λαβύρινθος από ποικιλίαν φαγητών, Ικανοποιείται κάθε γούστο. Τιμαί δημοκρατικά.* Υπάρχει μαρτυρία ότι «έτσι αποκαλούσαν οι Παλιοί Αθηναίοι τις καλές, φθηνές τιμές». Φαίνεται ότι η έκφραση αυτή, που ξενίζει αρκετούς φυσικούς ομιλητές, έχει επανέλθει στη γλώσσα μας, ίσως με επίδραση του αγγλικού *democratic prices*, διατύπωση η οποία συναντάται και σε άλλες γλώσσες.¹²

Στη σελίδα 2 διαβάζουμε: *Ελληνική Βιομηχανία Ομπρελλών, οδοντοϊατρείον.* Στην πρώτη περίπτωση είναι εμφανής η επίδραση της καθαρεύουσας. Η ιταλική *ombrella* προφερόταν από τον πολύ κόσμο ως *ομπρέλλα* και έτσι λημματογραφεί τη λέξη το Λεξικό της Πρωίας με το ερμηνεύμα: «φορητόν μέσον ατομικής προφυλάξεως από της βροχής (αλεξιβρόχιον), ή από των ηλιακών ακτίνων (αλεξήλιον)». Μεγάλη διάδοση είχαν τα παράγωγα *ομπρελλάς*, *ομπρελλάδικο*, *ομπρελλοθήκη*, ενώ το λεξικό Κουμανούδη καταγράφει τους νεολογισμούς *ομπρελλοδόχοι* (1892), *ομπρελλοειδής* (1896), *ομπρελλοποιία* (1892). Το *οδοντοϊατρείον* εμφανίστηκε το 1889 κατά το λεξικό Κουμανούδη και το *οδοντιατρείον* το 1894. Ο Κοραΐς απέδωσε το 1816 το *dentiste* ως *οδοντοϊατρός*. Ο Κουμανούδης σχολιάζει: «Τούτο το όνομα επικράτησεν αντί του ξενικώς ηχούντος οδοντιστής». Τελικά, καθιερώθηκε ο *οδοντίατρος* και στον προφορικό λόγο ο *οδοντογιατρός*. Ο *οδοντοίατροχειρουργός* μαρτυρείται από το 1895.

Στη στήλη «Πλημμελειοδικεϊόν», σ. 3 διαβάζουμε: *Επεβλήθη εις τον ιδιοκτήτην του ξενοδοχείου χρηματική ποινή δραχ. 5, διότι διετήρει τα σινδόνια του καταστήματός του ακάθαρτα. || Κατεδικάσθη ο ... εις χρηματικήν ποινήν δραχ. 5, διότι έρριπτε τας ακαθαρσίας των κατοικιδίων ζώων του εις την αυλήν τού ...* Από γλωσσική άποψη αξίζει να αναφερθεί ότι όλος ο κόσμος έλεγε *σεντόνια*, η γραφειοκρατική όμως γλώσσα επέμενε στα *σινδόνια*. Για την αποφυγή επανάληψης της λέξης *ξενοδοχείο* χρησιμοποιείται το *κατάστημα*, λέξη την οποία επέβαλε η καθαρεύουσα για να αντικαταστήσει το βενετσιάνικο *magasin*, αραβικής αρχής. Τα δύο αυτά παραδείγματα παρουσιάζουν

¹² Βλ. τις προτάσεις, οι οποίες, πάντως, δεν φαίνεται να είναι δόκιμες: *Πολυτελή νήματα με προσιτές «δημοκρατικές» τιμές. Αριστοκρατικά κρασιά σε δημοκρατικές τιμές, Diese Weine haben demokratische Preise, quality at democratic prices, Bon hôtel à prix démocratique.* Διαφορετική σημασία αποκτά η ίδια έκφραση στην πρόταση: «Η ιδιότητα του βουλευτή, αντί να γίνεται από τους πολίτες αντιληπτή ως η υψίστη δημοκρατική τιμή, γίνεται αντιληπτή ως κάτι το υστερόβουλο και ύποπτο».

ενδιαφέρον από κοινωνιολογική άποψη. Απεικονίζουν νοοτροπίες μιας εποχής οι οποίες δεν εξαλείφονται εύκολα.

Στα «Αθηναϊκά Νέα» της 28^{ης} Μαΐου 1931 το πρωτοσέλιδο έχει πηχναίο τίτλο: *Η ΠΟΛΙΣ. Αι Αθήναι συγχρονίζονται. Συγχρονίζονται; Τώρα μόλις γίνεται «πόλις». ... Αι Αθήναι είνε προπαντός μία πόλις όχι καθαρά. ... Ο πληθυσμός της πρωτευούσης ηυξήθη υπέρ πάσαν ανθρωπίνην πρόβλεψιν.* Η ορθογράφηση *είνε*, αντί *είναι*, είχε τα χρόνια εκείνα παγιωθεί. Ο συντάκτης του άρθρου δεν μπορούσε να φανταστεί την πληθυσμιακή έκρηξη των επόμενων δεκαετιών. Στη σελίδα 7 («Αθλητικά Νέα») υπάρχει η ενδιαφέρουσα μαρτυρία η οποία επιβεβαιώνεται σήμερα πλήρως: *Το ποδόσφαιρον είναι θέαμα μεγαλειτέρας διαρκείας και γεμάτο συγκινήσεις, πράγμα που συγκεντρώνει το ενδιαφέρον του κοινού.* Από γλωσσική άποψη η δημοτική έκφραση *πράγμα που*, αντί για το καθαρευουσιάνικο *πράγμα το οποίον*, καθιερώθηκε και με τη συμβολή της δημοσιογραφικής γλώσσας.

Όπως έγινε σαφές από τα ελάχιστα ενδεικτικά παραδείγματα που ανέφερα, ο λεξιλογικός θησαυρός που κρύβουν οι εμβληματικές εφημερίδες «Το Βήμα» και «Τα Νέα» είναι ανεκτίμητης αξίας με την έννοια ότι μέσα από τις στήλες τους περνούν όλα τα κειμενικά είδη και ιδίως πολλά χρηστικά κείμενα: δημοσιογραφικές ειδήσεις, άρθρα, δοκίμια, ομιλίες, σχόλια, συνεντεύξεις, κριτικές, επιστολές, μαρτυρίες, ημερολόγια, διαφημίσεις, λογοτεχνικά κείμενα κάθε είδους, κ. ά.

Οι ξένες λέξεις, που αποτελούσαν για τους καθαρολόγους τη βασική «πηγή μόλυνσης» της γλώσσας, αντιμετωπίζονται στις δύο εφημερίδες με νηφαλιότητα η οποία απορρέει από τη συναίσθηση της γλωσσικής πραγματικότητας, πράγμα καθόλου αυτονόητο για τους αρχαϊστές οι οποίοι, διαρκώς μειούμενοι, επιδίωκαν ως τη δεκαετία του 1950 την επιστροφή στη γλώσσα των αρχαίων προγόνων. Στο πρώτο κίολας τεύχος του «Ελεύθερου Βήματος», σ. 3, διαφαίνεται σε μια μόλις πρόταση η γλωσσική πολιτική της εφημερίδας στο θέμα των λεξιλογικών ξενισμών: *... χορευτικά κέντρα, όπως δυνάμεθα περιφραστικώς να μεταφράσωμεν τα περίφημα ντάνσινγκ με τα οποία εσχάτως επλημμύρισαν αι Αθήναι.*

Οι νεολογισμοί, συμπεριλαμβανομένων των σταθερών λεξικών συνάψεων (συμπλόκων), που καταγράφονται στο «Βήμα» και τα «Νέα» αξίζει να μελετηθούν σε ιδιαίτερη μονογραφία στο συγκεκριμένο στο οποίο εμφανίζονται. Αρκετοί από αυτούς εισέρχονται στο λεξιλόγιο της κοινής γλώσσας της οποίας διαμορφώνουν την ταυτότητα, σε μια δεδομένη χρονική στιγμή, με βάση τις σύγχρονες επιστημονικές ανακαλύψεις και τις εκάστοτε διαμορφούμενες διεθνείς τάσεις.

Στο «Βήμα», *Νέες Εποχές* της 4^{ης} Δεκεμβρίου 2022, αποδελτίωσα πλήθος νεολογισμών οι οποίοι δεν έχουν τύχει της προσοχής των λεξικογράφων. Δύο ενδεικτικά

παραδείγματα: *απεδαφικοποίηση*¹³ και *τραμπισμός*.¹⁴ Η *ενεργειακή φτώχεια* αποτελεί εντελώς πρόσφατο φαινόμενο, το οποίο αξίζει να καταγραφεί και για τον λόγο ότι προβλέπεται ότι θα επανέρχεται κατά καιρούς. Γίνεται, επίσης, λόγος για *πολυεπίπεδες ανισότητες* με αναφορά στην *εισοδηματική ανισότητα*.

Στο «Βήμα», *Science*, της ίδιας ημέρας, οι αλεξικογράφητοι νεολογισμοί είναι πολύ περισσότεροι, αναμενόμενο γεγονός, αφού όλες οι γλώσσες κατακλύζονται από λέξεις που δημιουργούνται διαρκώς για να αποδώσουν τις νέες ανακαλύψεις σε ποικίλους κλάδους του επιστητού. Μερικά παραδείγματα:

Το *μικροβίωμα* (αγγλ. microbiome, 1952, γαλλ. ~, 2007), με χιλιάδες αναφορές στις μηχανές αναζήτησης, δηλώνει το σύνολο των τρισεκατομμυρίων μικροοργανισμών, κυρίως βακτηρίων, αλλά και ιών και μυκήτων, που ζουν μέσα ή και πάνω στο ανθρώπινο σώμα και επηρεάζουν καθοριστικά την υγεία του οργανισμού. Στο ίδιο άρθρο διαβάζουμε ότι «23.000 γονίδια κωδικοποιούν το σύνολο των πρωτεϊνών του ανθρώπινου οργανισμού».

Ο *κβαντικός υπολογιστής* (αγγλ. quantum computer, 1982) αξιοποιεί τις κβαντικές ιδιότητες των qubits για να επεξεργάζεται δεδομένα και να εκτελεί ορισμένους τύπους υπολογισμών με ασύλληπτη ταχύτητα σε σύγκριση με τους συμβατικούς υπολογιστές.

Η *παιδοπνευμονολογία* δεν μπορεί να απουσιάζει από ένα σύγχρονο λεξικό, παρ' όλο που είναι εύκολα κατανοητός ως επιστημονικό κλάδος καθώς είναι γνωστά τα δύο σύνθετα από τα οποία απαρτίζεται η λέξη. Η *γεμισιταβίνη* (αγγλ. gemcitabine), αντικαρκινική ουσία, αρχίζει να γίνεται ευρύτερα γνωστή. Η *αποσυνοχή* (αγγλ. decoherence) ως όρος της φυσικής ενδέχεται να μην ενταχθεί στο λημματολόγιο ενός γενικού λεξικού, δεν ισχύει όμως το ίδιο για την *πνευματική γυμναστική*. Συχνά αποδίδονται με εκφραστικό τρόπο ξενόγλωσσες διατυπώσεις, όπως *ξεδοντιασμένο κείμενο*.¹⁵

¹³ Βλ. την ερευνητική διπλωματική εργασία των Δίσκου Μ. - Τζίτζιμικά Μ., 2021, όπου εξετάζεται η εφαρμογή των εννοιών της *απεδαφικοποίησης* και *επανεδαφικοποίησης* στο δώμα ως χώρος εκτόνωσης των ελληνικών πολυκατοικιών. Οι σχετικές έννοιες αναπτύσσονται στο δίτομο έργο των Γάλλων φιλοσόφων Gilles Deleuze και Felix Guattari, *Capitalisme et Schizophrénie*, Paris, Éditions de Minuit, 1972, 1980.

¹⁴ Στα αγγλικά λεξικά καταγράφεται το λήμμα Trumpism: the policies and political ideas of the US president Donald Trump (<https://dictionary.cambridge.org>). Ακριβέστερο, χωρίς να αποσιωπώνται οι έννοιες που υποκρύπτονται στη λέξη, είναι το ακόλουθο λήμμα: 1. the policies advocated by Donald Trump, esp those involving a rejection of the current political establishment and the vigorous pursuit of American national interests 2. a controversial or outrageous statement attributed to Donald Trump. (<https://www.collinsdictionary.com>).

¹⁵ Η Sandra Díaz, καθηγήτρια Οικολογίας στο Εθνικό Πανεπιστήμιο της Κόρδοβα της Αργεντινής, και επικεφαλής μιας ομάδας επιστημόνων από όλο τον κόσμο, η οποία ανέλαβε το τιτάνιο έργο να καταγράψει τα προβλήματα των οικοσυστημάτων παγκοσμίως, τόνισε στη Σύνοδο για τη Βιοποικιλότητα (Convention on Biological Diversity) των Ηνωμένων Εθνών, Μόντρεαλ, 5-17 Δεκεμβρίου 2022: «Αυτά που μάθαμε στα 30 χρόνια από τη θεμελιώδη Σύνοδο

Από «Τα Νέα», Σαββατοκύριακο 3-4 Δεκεμβρίου 2022, κατέγραψα δεκάδες λέξεις και εκφράσεις που απηχούν τα καθημερινά προβλήματα των απλών ανθρώπων και τις σύγχρονες εξελίξεις στην επιστήμη, την οικονομία και τον πολιτισμό. Η *επιταγή* και το *επίδομα ακρίβειας* δεν θα παραμείνουν στον πυρήνα της γλώσσας καθώς θα εξαφανιστούν όταν σταματήσει η καταβολή τους, καταγράφουν όμως μια κοινωνική και οικονομική πραγματικότητα η οποία δεν μπορεί να μείνει απαρατήρητη από τον λεξικογράφο.

Ο κορονοϊός, ο αναπνευστικός συγκυτιακός ιός και η γρίπη έφεραν στο προσκήνιο την *τριδημία* (γαλλ. tridémie, γερμ. Tridemie ή Tripledemie, tridemia, σε διάφορες γλώσσες), νεολογικό σύνθετο που σχηματίστηκε αναλογικά με την *επιδημία* και την *πανδημία*. Η *εξατομικευμένη ιατρική* (αγγλ. personalized medicine, 1994) ή *ιατρική ακρίβειας* (precision medicine, 1992) και ο *ιός των ανθρώπινων θηλωμάτων* (αγγλ. Human Papilloma Virus, HPV) δεν μπορούν να απουσιάζουν από τα νεοελληνικά λεξικά, όπως και η *καταγγελλτική γραφή*.

Όπως φάνηκε από τα ενδεικτικά παραδείγματα που παρουσίασα εδώ, το κειμενικό σώμα των εφημερίδων «Το Βήμα» και «Τα Νέα», αξιοποιούμενο κατάλληλα από τους ερευνητές, θα φέρει στην επιφάνεια πολύτιμες μαρτυρίες και καταγραφές ενός ταραγμένου αιώνα που ρίχνουν άπλετο φως στην πολιτική, κοινωνική, οικονομική, επιστημονική, εκπαιδευτική και λογοτεχνική ζωή της χώρας. Ειδικότερα, η γλώσσα και η λογοτεχνία μπορούν και πρέπει να μελετηθούν υπό το πρίσμα των ανεξάντλητων πληροφοριών που παρέχουν με εγκυρότητα οι μοναδικές αυτές εφημερίδες.

Η ανοιχτοσύνη του πνεύματος των υπευθύνων του *Βήματος* και των *Νέων* διαφαίνεται στις βασικές αρχές που χάραξαν, και οι οποίες εξακολουθούν να ισχύουν μέχρι σήμερα, με γνώμονα τις δημοκρατικές αρχές, όπως εκφράζεται μέσα από την αντικειμενική ενημέρωση, την πολιτική και πολιτιστική πολυφωνία.

Κορυφής του Ρίο του 1992 κατέστησαν σαφές τον αντίκτυπο των ανθρώπινων δραστηριοτήτων στο περιβάλλον: ένα ισχυρό, ακριβές, φιλόδοξο κείμενο δεν εξασφαλίζει από μόνο του επιτυχή εφαρμογή, αλλά ένα αδύναμο, ασαφές, ξεδοντιασμένο κείμενο σχεδόν εγγυάται την αποτυχία». Βλ. <https://www.in.gr/2022/12/06/b-science/sos-gia-ti-vio-poikilotita/>

Βιβλιογραφία

- Γούτσος, Δ. - Φραγκάκη, Γ., *Εισαγωγή στη γλωσσολογία σωμάτων κειμένων*, Αθήνα, Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, 2015. Διαθέσιμο στο: <http://hdl.handle.net/11419/1932>
- Δίσκου, Μ. - Τζιτζιμίκια, Μ., *Δώμα: αστική εντοπία ή μοντέρνο ερείπιο;*, ΑΠΘ, Πολυτεχνική Σχολή, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών Θεσσαλονίκη, Σεπτέμβριος 2021, <http://ikee.lib.auth.gr/record/334351/>
- Κουμανούδης, Στ., *Συναγωγή νέων λέξεων υπό των λογίων πλασθειών από της Αλώσεως μέχρι των καθ' ημάς χρόνων*, 2^η έκδ. Αθήνα, Εκδοτική Ερμής, 1980.
- Χαραλαμπάκης, Χρ., *Γλωσσαλγήματα. Έρευνες για την ελληνική γλώσσα*, Αθήνα, Γεννάδειος Σχολή, 1997.
- Χαραλαμπάκης, Χρ., «Από τον πολίτη στην πολιτική και τον πολιτισμό. Οριοθέτηση εννοιών», στο Εμμ. Μπεχράκης - Χρ. Χαραλαμπάκης (επιμ.), Ομιλίες-Εισηγήσεις του 4ου Διεθνούς συνεδρίου του Διεθνούς Ιδρύματος για την Ελληνική Γλώσσα και τον Πολιτισμό με θέμα: *Οι Δημοκρατικές Αρχές των Κλασικών Χρόνων στους Σύγχρονους Πολιτικούς Θεσμούς*, Αθήνα, Εκδόσεις Κερπινή, 2010. σσ. 129-136.
- Χατζησαββίδης, Σ., *Ελληνική γλώσσα και δημοσιογραφικός λόγος*, Αθήνα, Gutenberg, 1999.

ΔΗΜΟΣΙΟΓΡΑΦΙΚΟΣ ΛΟΓΟΣ: Ο «ΧΑΜΕΝΟΣ ΚΡΙΚΟΣ»
ΣΤΗΝ ΚΕΙΜΕΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ
ΤΟΥ ΕΙΚΟΣΤΟΥ ΑΙΩΝΑ

Διονύσης Γούτσος*

Περίληψη

Η έρευνα στη γλωσσική αλλαγή που αφορά το πρόσφατο παρελθόν πραγματοποιείται πλέον στο πλαίσιο της γλωσσολογίας σωμάτων κειμένων, του πεδίου που αναλύει μεγάλο όγκο γλωσσικών δεδομένων για να διερευνήσει γλωσσικές και πολιτισμικές αλλαγές. Για τα ελληνικά διαθέτουμε το *Διαχρονικό Σώμα Ελληνικών Κειμένων του 20ού αιώνα*, το οποίο περιλαμβάνει δεδομένα από κειμενικά είδη όπως ομιλίες, ακαδημαϊκά κείμενα, λογοτεχνία, διαλόγους ταινιών, κινηματογραφικά επίκαιρα, επιστολές κ.ά., λείπει όμως ένα σημαντικό κομμάτι που αφορά τον δημοσιογραφικό λόγο, καθώς σχετικά αρχεία δεν ήταν προσβάσιμα ή διαθέσιμα για σκοπούς επιστημονικής έρευνας.

Το *Ιστορικό Αρχείο των εφημερίδων «ΤΟ ΒΗΜΑ» και «ΤΑ ΝΕΑ»* προσφέρει μια μοναδική ευκαιρία να επεκταθεί η έρευνα στον δημοσιογραφικό λόγο του εικοστού αιώνα, παρέχοντας πολύτιμα στοιχεία για την πρόσφατη κειμενική ιστορία της ελληνικής. Στην παρούσα ανακοίνωση αναλύεται ένα σώμα κειμένων περίπου 350.000 λέξεων από το «Ελεύθερον Βήμα» και το «Βήμα» (1922-1989) με σκοπό να συγκριθεί ο λόγος των εφημερίδων με εκείνον των κειμενικών ειδών που έχουν ήδη μελετηθεί. Τα ευρήματα έχουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς τοποθετούν τον δημοσιογραφικό λόγο ανάμεσα στα άκρως συντηρητικά και τα νεωτερικά κειμενικά είδη και κοντύτερα σε αυτά που διατηρούν ανάμικτες γλωσσικές επιλογές για μια μεγάλη περίοδο του εικοστού αιώνα. Υπογραμμίζουν επίσης την ανάγκη για περισσότερα αρχεία ανοιχτά στην ακαδημαϊκή έρευνα, και ιδιαίτερα αρχεία που να περιλαμβάνουν μηχανοαγνώσιμα κείμενα αντί για απλές ψηφιοποιήσεις με τη μορφή εικόνας.

Λέξεις-κλειδιά: γλωσσολογία σωμάτων κειμένων, δημοσιογραφικός λόγος, διαχρονικά σώματα κειμένων, κειμενικά είδη, ψηφιοποίηση

* Καθηγητής Κειμενογλωσσολογίας, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, dgoutsos@phil.uoa.gr

Abstract

Research on language change that relates to the recent past nowadays takes place in the field of corpus linguistics, the discipline of linguistics that deals with enormous amounts of data in order to identify and examine linguistic and cultural changes. The only available resource for Greek is the *Diachronic Corpus of Greek of the 20th century*, a reference corpus which includes data from text types such as public speeches, academic texts, literature, film dialogues, newsreels, private letters etc. However, the important text types of journalistic discourse are missing, since relevant archives were not accessible or available for purposes of research.

The Historical Archive of the newspapers *To Vima* and *Ta Nea* offers a unique opportunity for research in Greek journalistic discourse of the twentieth century, adding a valuable picture to the recent textual history of Greek. This paper discusses the findings from the analysis of a corpus of approx. 350,000 tokens drawn from the newspapers “Eleutheron Vima” and “To Vima” (1922-1989), developed with the aim of comparing the language of newspapers with that of text types that have already been studied. These findings are particularly important as they suggest that journalistic discourse lies in the middle of a continuum ranging from more conservative to more modernizing text types and seem to be closer to those text types that are characterized by mixed language choices for the best part of the twentieth century. They also underline the need for more archive sources that are open to academic research, especially archives that include machine-readable texts rather than image digitalizations.

Keywords: corpus linguistics, journalistic discourse, diachronic corpora, text types, digitalization.

1. Εισαγωγή

Πώς μιλούσαμε και πώς γράφαμε στα ελληνικά σε όλη τη διάρκεια του εικοστού αιώνα; Για να απαντήσουμε στο ερώτημα αυτό συνήθως αναφερόμαστε στην αντίθεση δημοτικής-καθαρεύουσας, που έχει σφραγίσει την ιστορία της γλώσσας μας ήδη πριν από την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους έως τουλάχιστον τη μεταπολίτευση. Ωστόσο, πέρα από αυτή την αδρομερή αντιπαράθεση και την ιδεολογική διαμάχη με την οποία συνδέθηκε, η οποία είναι γνωστή ως «γλωσσικό ζήτημα» (Χαραλαμπίκης 2019), στην πραγματικότητα λίγα γνωρίζουμε για το τι έκαναν οι ομιλητές/ομιλήτριες της ελληνικής σε συγκεκριμένες επικοινωνιακές περιστάσεις.

Στη σύγχρονη γλωσσολογία της ελληνικής η παράλληλη συνύπαρξη δημοτικής και καθαρεύουσας έχει κυρίως αναλυθεί με βάση την έννοια της κοινωνικής διγλωσ-

σίας (diglossia). Τον όρο *diglossie* εισήγαγε στη γλωσσολογία τη δεκαετία του 1880 ο Γιάννης Ψυχάρης για να περιγράψει τη χρήση αυτή δύο ποικιλιών της ελληνικής με αντιτιθέμενα χαρακτηριστικά και διαφορετική κοινωνική αξιολόγηση (Boyer 2017: 69-70), μεταφράζοντας στα γαλλικά τον όρο *διγλωσσία* του Εμμανουήλ Ροΐδη, ωστόσο η εδραίωσή του στη γλωσσολογία έγινε με την επανεμφάνισή του στα αγγλικά στο ομώνυμο άρθρο του Ferguson (1959). Σύμφωνα με αυτό, η ύπαρξη κοινωνικής διγλωσσίας σε μια γλωσσική κοινότητα προϋποθέτει μια «σχετικά σταθερή γλωσσική κατάσταση», στην οποία συνυπάρχει μια υπερκείμενη ή «υψηλή» ποικιλία με μια υποκείμενη ή «χαμηλή» ποικιλία. Οι ποικιλίες αυτές δεν σχετίζονται με τη γεωγραφική διαφοροποίηση της γλώσσας, αλλά διακρίνονται από τη χρήση τους σε διαφορετικά και αλληλοαποκλειόμενα πεδία (βλ. Τσιπλάκου 2022, σ. 436 κ.εξ.).

Ανεξάρτητα από την κριτική που έχει υποστεί η έννοια της κοινωνικής διγλωσσίας του Ferguson, ιδιαίτερα όσον αφορά το βαθμό εφαρμογής της στις πρωτοτυπικές περιπτώσεις της αραβικής, της ελβετικής γερμανικής, της ελληνικής και της κρεολής της Αϊτής, αυτό που θα πρέπει να τονιστεί είναι ότι η σχετική θεωρία αναφέρεται κυρίως στις κοινωνιολογικές ή περικειμενικές συνθήκες, σε αντίθεση με τις γραμματικές ή γλωσσικές πτυχές μιας γλωσσικής κατάστασης, σύμφωνα με τη διάκριση του Hudson (2002). Με άλλα λόγια, περιγράφει περισσότερο τις δημόσιες αντιλήψεις, στάσεις, νόρμες κ.λπ. μιας γλωσσικής κοινότητας και όχι τη γλωσσική πραγμάτωσή τους. Ωστόσο, όπως έχει επισημάνει ο Daltas (1994, σ. 348, δική μου μετάφραση), «αυτό που σε επίπεδο κοινωνίας αναγνωρίζεται ως κοινωνική διγλωσσία δεν συνδέεται άμεσα με το πώς τα συγκεκριμένα άτομα υλοποιούν τις σχετικές αντιθέσεις» λ.χ. μεταξύ καθαρεύουσας και δημοτικής.

Στην περίπτωση της κοινωνικής διγλωσσίας στα ελληνικά γνωρίζουμε πολλά για τις σχετικές ιδεολογικές διαμάχες και τις αντιλήψεις που τις συνόδευαν, αλλά δεν έχουμε μια σαφή εικόνα για το τι πραγματικά έκαναν οι ομιλητές/ομιλήτριες σε συγκεκριμένες περιστάσεις, και ειδικότερα σε διάφορα κειμενικά είδη. Επομένως, δεν γνωρίζουμε κατά πόσο και πώς αντανakλώνται οι γλωσσικές αναπαραστάσεις και ο γλωσσικός σχεδιασμός στη γλωσσική πρακτική, καθώς και πότε και με ποιο τρόπο συνέβησαν οι αλλαγές που οδήγησαν στη σύγχρονη ελληνική, αλλά και πόσες και ποιες ποικιλίες χρησιμοποιήθηκαν κατά τη διάρκεια του εικοστού αιώνα. Για παράδειγμα, ο Mirambel (1937) κάνει λόγο για πέντε γλωσσικές ποικιλίες που συνυπάρχουν, κατά την άποψή του, στα ελληνικά των αρχών του αιώνα: «καθαρεύουσα», «μεικτή» (για επιστημονικά και πολιτικά κείμενα και ειδήσεις), «καθομιλουμένη» (στην καθημερινή των πόλεων, τη δημοσιογραφία και ενημερωτικά κείμενα), «δημοτική» (η καθημερινή των χωριών, με διαλεκτική ποικιλία) και «μαλλιάρη» (η πρότυπη ποικιλία των δημοτικιστών).

Είναι αδύνατον να δώσουμε μια συγκεκριμένη απάντηση στα ερωτήματα αυτά αν δεν έχουμε πρόσβαση σε γλωσσικά δεδομένα της περιόδου για την οποία τίθενται τα ερευνητικά ερωτήματα. Η σύγχρονη γλωσσολογία έχει αναπροσανατολιστεί στην εμπειρική έρευνα των γλωσσικών δεδομένων κυρίως μέσω του πεδίου της *γλωσσολογίας σωμάτων κειμένων*, που επικεντρώνεται στην επεξεργασία και την ανάλυση μεγάλου όγκου δεδομένων, τα οποία συγκεντρώνονται σε μεγάλες ψηφιακές συλλογές, τα λεγόμενα σώματα κειμένων (corpora) ώστε να είναι εύκολα και ταχύτατα προσβάσιμα από τον ερευνητή/την ερευνήτρια και να προσφέρουν στοιχεία για τη διατύπωση ερευνητικών υποθέσεων (Γούτσος & Φραγκάκη 2015). Με αυτόν τον τρόπο, η γλωσσολογία αποκτά σημαντικό ρόλο στις ψηφιακές ανθρωπιστικές επιστήμες (digital humanities), καθώς στρέφεται στην ανάλυση μαζικών γλωσσικών δεδομένων (big data).

Ειδικότερα για τη διαχρονική αλλαγή, και μάλιστα την πρόσφατη γλωσσική αλλαγή, που αφορά την αλλαγή στο πρόσφατο παρελθόν που αφορά την τρέχουσα γλώσσα (βλ. Γούτσος & Φραγκάκη 2014) υπάρχουν ήδη πολλές έρευνες στα αγγλικά και σε άλλες γλώσσες που ασχολούνται με αλλαγές στο λεξιλόγιο (Baker 2011) και τη γραμματική (Leech et al. 2009), σε διαχρονικές μορφολογικές διεργασίες (Baayen & Renouf 1996, Fischer 1998, Duguid 2010), στην ανάπτυξη της φρασεολογίας (Davies 2012), αλλά και σε πολιτισμικές αλλαγές όπως εντοπίζονται σε γλωσσικό επίπεδο (Baker 2010, Marchi 2010, Partington 2012).

Όσον αφορά τον δημοσιογραφικό λόγο, έχουν αναπτυχθεί σε διάφορες γλώσσες εξειδικευμένα σώματα κειμένων μεγάλου μεγέθους που έχουν συμβάλει αποφασιστικά στη γλωσσική έρευνα. Πολύ ενδεικτικά, αναφέρονται εδώ:

- το ZEN Zurich English Newspaper Corpus με 1,6 εκατ. λέξεις από το 1661-1791,¹
- τα σώματα κειμένων impresso που περιλαμβάνουν γύρω στα 12 δις λέξεις από 76 εφημερίδες της Ελβετίας και του Λουξεμβούργου για την περίοδο 1798-2017,²
- το SiBol Corpus of English Broadsheet Newspapers,³ που περιλαμβάνει 850 εκατ. λέξεις από 18 εφημερίδες στα αγγλικά από όλον τον κόσμο για την περίοδο 1993-2021,
- το Now corpus με πάνω από 17 δις λέξεις από εφημερίδες και περιοδικά του διαδικτύου από το 2010 έως σήμερα.⁴

Δεδομένα από εφημερίδες που εκτείνονται σε μια μεγάλη χρονική περίοδο περιλαμβάνονται σε μεγάλα σώματα κειμένων αναφοράς όπως το *Corpus of Historical American*

¹ Στη διεύθυνση: <https://www.es.uzh.ch/en/Subsites/Projects/zencorpus.html>

² Βλ., περισσότερες πληροφορίες στο: <https://impresso-project.ch/>

³ Διαθέσιμο μέσω της εφαρμογής SketchEngine στο: <https://www.sketchengine.eu/sibol-corpus/>

⁴ Διαθέσιμο στη διεύθυνση: <https://www.english-corpora.org/now/>

English, COHA (1810–2009), που περιλαμβάνει 40 εκατ. λέξεις από εφημερίδες σε σύνολο 400 εκατ. λέξεων και το *Corpus of Contemporary American English*, COCA (1990–2010), με 81 εκατ. λέξεις από εφημερίδες σε σύνολο 520 εκατ. λέξεων⁵ ή το Korp για τα σουηδικά,⁶ μια γλώσσα που –σημειωτέον– έχει τον ίδιο περίπου αριθμό ομιλητών με τα ελληνικά. Καθώς δεδομένα από εφημερίδες συλλέγονται συστηματικά σε σώματα κειμένων ήδη σε βάθος 4 δεκαετιών είναι δυνατή πλέον η αξιοποίησή τους και για τη διαχρονική έρευνα σε πολλές γλώσσες (βλ. λ.χ. το Collins Wordbank Online,⁷ για τα αγγλικά, το DeReKo για τα γερμανικά⁸). Ανάλογα δεδομένα διατίθενται σε μεγάλες βάσεις δεδομένων όπως το Lexis-Nexis,⁹ η Gale Cengage Learning¹⁰ ή η ProQuest,¹¹ ενώ αντίστοιχα ερευνητικά προγράμματα περιλαμβάνουν εφημερίδες της Αυστραλίας¹² και της Νέας Ζηλανδίας.¹³ Ένα τεράστιο πρόγραμμα ψηφιοποίησης εφημερίδων ήταν αυτό της Google, που περιλαμβάνει εφημερίδες από πολλές χώρες και ποικίλες χρονικές περιόδους σε μορφή εικόνας.¹⁴ Τέλος, πληροφορίες και πρόσβαση σε 35 σώματα κειμένων εφημερίδων, διαφορετικού μεγέθους και σημασίας, σε διάφορες γλώσσες δίνεται και από την ιστοσελίδα της υποδομής CLARIN.¹⁵

Θα πρέπει επίσης να αναφερθούν εδώ ότι σημαντικές έρευνες έχουν βασιστεί σε διαχρονικά σώματα κειμένων από εφημερίδες όπως λ.χ. η έρευνα για την αναπαράσταση των μουσουλμάνων στον βρετανικό τύπο (Baker et al. 2013), ενώ υπάρχει ήδη εκτεταμένη βιβλιογραφία για τη διαχρονική αλλαγή στη γλώσσα των εφημερίδων (βλ. λ.χ. Jucker 1992, 2009, Ungerer 2000, Westin 2002, Facchinetti et al. 2012, Palander-Collin et al. 2017).

Το *Ιστορικό Αρχείο των εφημερίδων «ΤΟ ΒΗΜΑ» και «ΤΑ ΝΕΑ»* προσφέρει μια ανεκτίμητη πηγή πρωτογενών δεδομένων, που μπορεί να χρησιμοποιηθεί για τη δημιουργία διαχρονικών σωμάτων κειμένων με σκοπό τη μελέτη της γλωσσικής και πολιτισμικής αλλαγής στον 20ό αιώνα. Στο άρθρο αυτό αναπτύσσεται μια πρόταση για το πώς μπορούν να αξιοποιηθούν τα δεδομένα αυτά και υποδεικνύεται η σημασία τους για μια ολοκληρωμένη μελέτη των κειμενικών ειδών στην πρόσφατη ιστορία της ελληνικής. Για τον λόγο αυτό στην επόμενη ενότητα 2 συνοψίζεται η έρευνα στα κειμενικά

⁵ Διαθέσιμα στη διεύθυνση: www.english-corpora.org/

⁶ Στη διεύθυνση: spraakbanken.gu.se/

⁷ Στη διεύθυνση: <https://wordbanks.harpercollins.co.uk/>

⁸ Στη διεύθυνση: <https://www.ids-mannheim.de/digspra/kl/projekte/korpora/>

⁹ Στη διεύθυνση: <https://www.lexisnexis.com/>

¹⁰ Βλ. λ.χ. <https://www.gale.com/intl/primary-sources/historical-newspapers>

¹¹ Στη διεύθυνση: <https://www.proquest.com/>

¹² Στη διεύθυνση: <https://trove.nla.gov.au/newspaper/>

¹³ Στη διεύθυνση: <https://paperspast.natlib.govt.nz/>

¹⁴ Διαθέσιμο στη διεύθυνση: <https://news.google.com/newspapers>

¹⁵ Στη διεύθυνση: <https://www.clarin.eu/resource-families/newspaper-corpora>

είδη της ελληνικής του εικοστού αιώνα. Στο κύριο μέρος του άρθρου παρουσιάζονται τα αποτελέσματα της έρευνας σε πρωτογενή δεδομένα από το Ιστορικό Αρχείο των εφημερίδων «ΤΟ ΒΗΜΑ» και «ΤΑ ΝΕΑ» και εξάγονται τα συμπεράσματά της για τη θέση του δημοσιογραφικού λόγου στο πλαίσιο της κοινωνικής διγλωσσίας (ενότητα 3). Τέλος, συζητείται η σημασία του Ιστορικού Αρχείου και η κατεύθυνση προς την οποία θα πρέπει να κινηθεί η περαιτέρω αξιοποίησή του για ερευνητικούς και άλλους σκοπούς

2. Κειμενική ιστορία της ελληνικής του εικοστού αιώνα

Λαμβάνοντας υπόψη ότι η ελληνική, σε αντίθεση με άλλες γλώσσες, δεν έχει επωφεληθεί επαρκώς έως τώρα από τις τεράστιες προόδους στο ευρύτερο ερευνητικό πεδίο της ανάπτυξης και αξιοποίησης γλωσσικών σωμάτων κειμένων, θα πρέπει να υπογραμμιστεί ότι οι δυνατότητες για τη μελέτη της πρόσφατης ιστορίας της ελληνικής πολλαπλασιάστηκαν με τη δημιουργία του *Διαχρονικού Σώματος Ελληνικών Κειμένων του 20ού αιώνα*, ενός σώματος κειμένων που δημιουργήθηκε στο πλαίσιο της πράξης «Αριστεία».¹⁶ Στον Πίνακα 1 παρουσιάζονται τα δεδομένα που περιλαμβάνονται στο *Διαχρονικό Σώμα Ελληνικών Κειμένων του 20ού αιώνα* (ΣΕΚ20) ανά είδος και κειμενικό τύπο και εκτείνονται στις πρώτες εννέα δεκαετίες του αιώνα (1900-1989):

Πίνακας 1: Σύσταση του Διαχρονικού Σώματος Ελληνικών Κειμένων 20ού αιώνα

Είδη	Κειμενικοί τύποι	Αριθμός λέξεων
Προφορικά	Κινηματογραφικά επίκαιρα	78.441
Δημόσιες ομιλίες	Βουλή, Ακαδημαϊκά, Άλλα	339.194
Συνομιλία	Διάλογοι ταινιών	208.206
Λογοτεχνία	Μυθιστορήματα, Διηγήματα, Ποίηση, Θεατρικά	1.086.687
Ακαδημαϊκά	Ανθρωπιστικά, Κοινωνικά/ Οικονομικά, Θετικές επιστήμες	1.044.200
Νόμοι-Διοίκηση		265.924
Εκλαϊκευτικά		285.252
Ιδιωτικά	Επιστολές	178.720
ΣΥΝΟΛΟ		≈3.700.000

¹⁶ Το σχετικό ερευνητικό πρόγραμμα χρηματοδοτήθηκε από το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο και από τη Γενική Γραμματεία Έρευνας και Τεχνολογίας. Βλ. Γούτσος & Φραγκάκη (2014) για τις αρχές σχεδιασμού του σώματος κειμένων και Goutsos et al. (2017) για τη συγκρότησή του.

Το εύρος των κειμενικών ειδών που καλύπτονται είναι εκτεταμένο και είναι ιδιαίτερα σημαντικό ότι περιλαμβάνονται είδη που μπορούν δυνητικά να προσφέρουν στοιχεία για την προφορική γλώσσα του εικοστού αιώνα, λ.χ. ιδιωτικές επιστολές, δημόσιες ομιλίες, διάλογοι ταινιών και θεατρικά έργα.

Επιπλέον, είναι σημαντικό ότι τα δεδομένα και τα κειμενικά είδη που περιλαμβάνονται στο ΣΕΚ20 μπορούν να αντιστοιχηθούν με τα δεδομένα και τα κειμενικά είδη που διατίθενται στο προϋπάρχον *Σώμα Ελληνικών Κειμένων* (ΣΕΚ), ένα συγχρονικό σώμα κειμένων αναφοράς της ελληνικής με μέγεθος περίπου 30 εκατομμύρια λέξεις, το οποίο περιλαμβάνει κείμενα από το 1990 έως το 2010 (βλ. Goutsos 2010). Με αυτή την έννοια το ΣΕΚ20 και το ΣΕΚ αποτελούν μια «οικογένεια» σωμάτων κειμένων, κατά το πρότυπο του Lancaster-Oslo-Bergen (LOB) Corpus της αγγλικής. Αυτό το σώμα κειμένων περιλαμβάνει τα υποσώματα κειμένων BLOB-1931 (για την περίοδο 1928-1934), LOB (με δεδομένα από το 1961) και το F-LOB (με δεδομένα από το 1991), αθροίζοντας το καθένα 1 εκατ. λέξεις, που έχουν αντληθεί ανά 30 χρόνια μέσα στον 20ό αιώνα. Στην περίπτωση της ελληνικής έχουμε διαθέσιμο ένα αρκετά μεγάλο πόρο για το σύνολο του εικοστού και την πρώτη δεκαετία του εικοστού πρώτου αιώνα (1900-2010), με άνιση ωστόσο κατανομή στον αριθμό δεδομένων των δύο υποσωμάτων. Και τα δύο σώματα είναι ελεύθερα διαθέσιμα, όπως φαίνεται στον Πίνακα 2, που συνοψίζει τα κύρια χαρακτηριστικά τους:

Πίνακας 2: Οικογένεια σωμάτων κειμένων ΣΕΚ20 και ΣΕΚ

	Χρονική περίοδος	Μέγεθος	Ιστοσελίδα
Διαχρονικό Σώμα Ελληνικών Κειμένων του 20ού αιώνα (ΣΕΚ20)	1900-1989	~ 4 εκατ. λέξεις	www.greekcorpus20.phil.uoa.gr
Σώμα Ελληνικών Κειμένων (ΣΕΚ)	1990-2010	~ 30 εκατ. λέξεις	www.sek.edu.gr

Θα πρέπει να τονιστεί ότι σε διαχρονικά σώματα κειμένων δεν μπορεί να υπάρξει απόλυτη αντιστοίχιση των κειμενικών ειδών, καθώς αναμένονται κενά στην αντιπροσώπευση ορισμένων κειμενικών ειδών σε κάποιες περιόδους, υποχώρηση παλιών ή ανάδυση νέων κειμενικών ειδών, όπως ήδη έχει παρατηρηθεί στη βιβλιογραφία Κυτό (2012, σσ. 1521-1523).

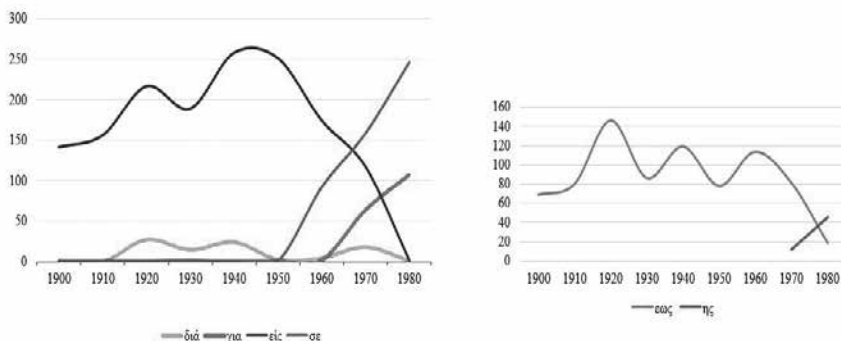
Οι πρώτες έρευνες στο ΣΕΚ20 (Fragaki & Goutsos 2018, 2022, Γούτσος & Φραγκάκη υπό δημοσίευση) έχουν προσφέρει κάποιες ψηφίδες για τη σύνθεση της κειμενικής ιστορίας των ελληνικών του εικοστού αιώνα. Μεταξύ άλλων, έχει μελετηθεί η συχνότητα σε τρεις μεταβλητές στα δεδομένα του ΣΕΚ20, που περιλαμβάνουν την εναλλαγή τύπων καθαρεύουσας και δημοτικής: α) *είς* (Κ) – *σε* (Δ), β) *διά* (Κ) – *για* (Δ) και γ) τα μορφήματα της γενικής ενικού θηλυκών σε *-έως* (Κ) ή *-ης* (Δ). (Στους τύπους που αναζητήθηκαν περιλαμβάνονται και συγκεκριμένες μορφές όπως *δι'*, *γι'*, *σ'* ή σύνθετες όπως *στ** κ.λπ.).

Στα γενικά ευρήματα της έρευνας για τις μεταβλητές αυτές ανήκει ο εντοπισμός δύο κύριων σχήματα γλωσσικής αλλαγής κατά τη διάρκεια του εικοστού αιώνα, που αντανακλώνται στην εικόνα της κατανομής των σχετικών συχνοτήτων (βλ. Γούτσος & Φραγκάκη υπό δημοσίευση). Στο πρώτο σχήμα διακρίνεται αυξημένη εμφάνιση των τιμών της δημοτικής τόσο στην αρχή όσο και στο τέλος του εικοστού αιώνα, ενώ στο δεύτερο σχήμα υπάρχει ταυτόχρονα απότομη αύξηση των τιμών της δημοτικής και απότομη μείωση των τιμών της καθαρεύουσας στο τέλος του αιώνα. Τα σχήματα αυτά υποδηλώνουν μια πιο πολύπλοκη εικόνα από εκείνη που έχουμε σχετικά με τη διαμάχη δημοτικής-καθαρεύουσας, καθώς λ.χ. σε κάποιες περιπτώσεις η δημοτική υπερέχει σταθερά από τις αρχές του 20ού αιώνα έως το τέλος, ενώ σε άλλες ακολουθεί στη δεκαετία του 1910 μια ανατροπή υπέρ των επιλογών της καθαρεύουσας.

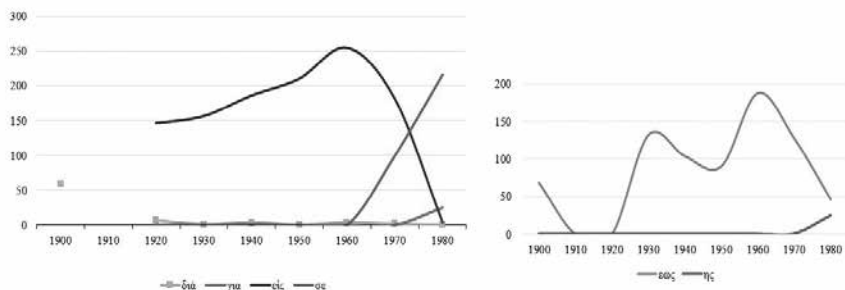
Για να ερμηνευθεί αυτή η πιο σύνθετη πραγματικότητα όπως υπαγορεύεται από τα δεδομένα είναι αναγκαία η διάκριση σε κειμενικά είδη. Κι εδώ τα στοιχεία που προσφέρει το ΣΕΚ20 είναι αποκαλυπτικά, καθώς διακρίνονται τρεις κατηγορίες κειμενικών ειδών, και συγκεκριμένα συντηρητικά, νεωτερικά κειμενικά είδη και κειμενικά είδη που ακολουθούν βαθμιαία γλωσσική αλλαγή.

Πιο συγκεκριμένα, οι δημόσιες ομιλίες και τα ακαδημαϊκά κείμενα συγκαταλέγονται στα συντηρητικά κειμενικά είδη, καθώς οι επιλογές της καθαρεύουσας κυριαρχούν από την αρχή του εικοστού αιώνα και επιμένουν κατά τη διάρκειά του έως και τις δεκαετίες 1970 και 1980, οπότε σημειώνεται μια απότομη αλλαγή με κατακόρυφη αύξηση των επιλογών της δημοτικής και κατακρήμνιση των επιλογών της καθαρεύουσας, όπως μπορούμε να δούμε στις Εικόνες 1 και 2:

Εικόνα 1: Δημόσιες ομιλίες στο ΣΕΚ20

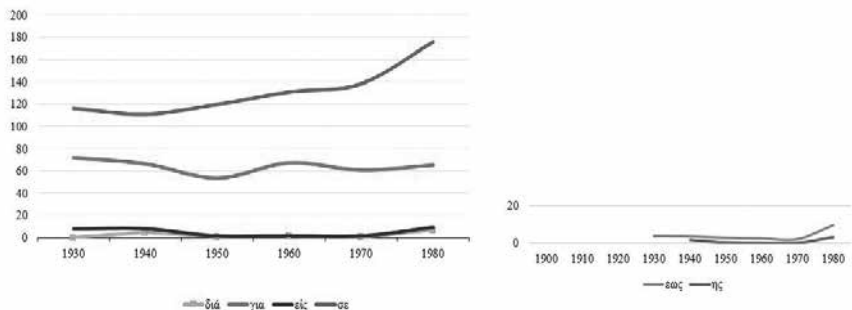
Εικόνα 2: Ακαδημαϊκά κείμενα στο ΣΕΚ20

Στην περίπτωση αυτών των κειμενικών ειδών γίνεται ραγδαία και ολική αντικατάσταση των γλωσσικών επιλογών, κάτι που αποτελεί μια ασυνήθιστη εικόνα γλωσσικής αλλαγής.

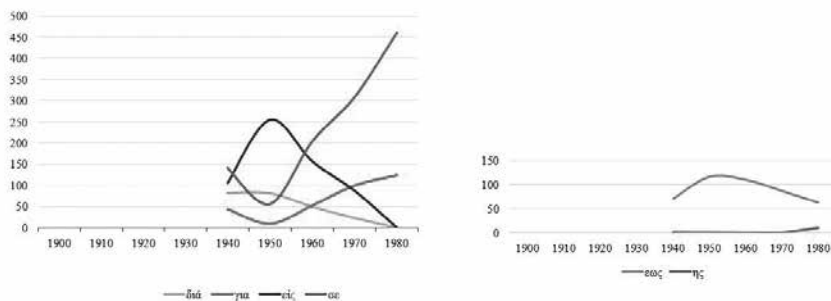
Αντίθετα, η λογοτεχνία και οι διάλογοι των κινηματογραφικών ταινιών μπορούν να θεωρηθούν νεωτερικά κειμενικά είδη, καθώς η επικράτηση των επιλογών της δημοτικής γίνεται από την αρχή του εικοστού αιώνα και επομένως η γλωσσική αλλαγή υπέρ της δημοτικής έχει ήδη συντελεστεί. Είναι ενδεικτικό ότι στους διαλόγους κινηματογραφικών ταινιών, όπως φαίνεται στην Εικόνα 3, δεν υπάρχει καμιά ένδειξη μεταβολής, αλλά η πορεία της συχνότητας των τύπων είναι σχεδόν ευθύγραμμη. Με αυτή την έννοια, μπορούμε να κάνουμε λόγο για μια μετα-διγλωσσική κατάσταση, εφόσον το δίλημμα έχει λυθεί υπέρ της δημοτικής.

Εικόνα 3: Κινηματογραφικοί διάλογοι στο ΣΕΚ20

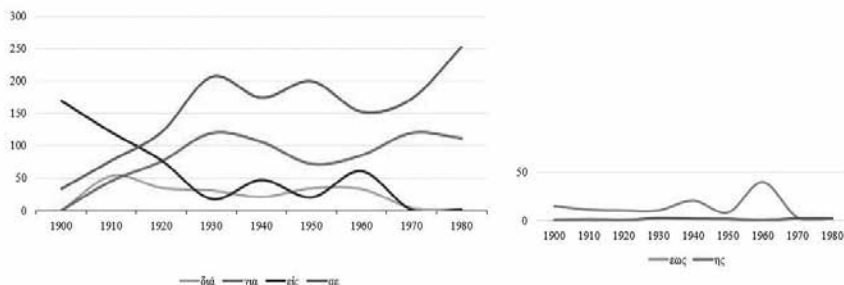
Τέλος, σε ορισμένα είδη παρατηρείται μια σταδιακή, «αναμενόμενη» γλωσσική αλλαγή, κατά την οποία οι επιλογές της καθαρεύουσας υποχωρούν σιγά-σιγά στο πέρασμα του αιώνα, χωρίς να εξαφανίζονται ολοκληρωτικά παρά μόνο στο τέλος του. Έτσι, στα κινηματογραφικά επίκαιρα, όπως μπορούμε να δούμε στην Εικόνα 4, στις μεταβλητές *είς* (Κ) – *σε* (Δ) και *διά* (Κ) – *για* (Δ) οι αλλαγές αρχίζουν μόλις στη δεκαετία του 1960 και ολοκληρώνονται στη δεκαετία του 1980, ενώ στα μορφήματα της γενικής ενικού θηλυκών *σε -έως* (Κ) ή *-ης* (Δ) οι σχετικές τάσεις δεν ολοκληρώνονται καν το 1980, αλλά οι επιλογές της καθαρεύουσας παραμένουν κυρίαρχες.

Εικόνα 4: Κινηματογραφικά επίκαιρα στο ΣΕΚ20

Με παρόμοιο, σταδιακό τρόπο συμβαίνουν οι αλλαγές στις ιδιωτικές επιστολές, όπως φαίνεται στην Εικόνα 5. Εδώ οι επιλογές της δημοτικής υπερτερούν από τη δεκαετία του 1920, αλλά, παρά τις αυξομειώσεις, δεν εξαφανίζονται ολοκληρωτικά οι τύποι της καθαρεύουσας παρά μόνο πολύ αργότερα, στη δεκαετία του 1970.

Εικόνα 5: Επιστολές στο ΣΕΚ20

Είναι χαρακτηριστικό ότι μια αντίστοιχη γενική εικόνα έχει παρατηρηθεί στα αγγλικά δεδομένα, και μάλιστα στην οικογένεια σωμάτων κειμένων LOB, που αναφέρθηκε πιο πάνω, στην οποία οι Hundt & Mair (1999) διαπιστώνουν μια αντίθεση ανάμεσα σε «συγκρατημένα» και «ευέλκτα» κειμενικά είδη όσον αφορά τη γλωσσική αλλαγή. Στα πρώτα ανήκουν τα ακαδημαϊκά κείμενα, όπως και στην περίπτωση της ελληνικής, και στα δεύτερα τα δημοσιογραφικά. Εδώ ακριβώς εντοπίζεται ένα βασικό κενό της διαχρονικής έρευνας στα ελληνικά, καθώς στο ΣΕΚ20 απουσιάζουν τα δημοσιογραφικά κειμενικά είδη, τα οποία συμπεριλαμβάνονται στο ΣΕΚ. Η έλλειψη διαθεσιμότητας ιστορικών αρχείων όπως αυτό του *Βήματος* και των *Νέων*, η απροθυμία των εκδοτών να προσφέρουν δεδομένα στην ακαδημαϊκή έρευνα,¹⁷ αλλά και σημαντικά τεχνικά προβλήματα που θα συζητηθούν στη συνέχεια έχουν συμβάλει στο να μη μπορούμε να μελετήσουμε με συγκεκριμένα, αυθεντικά, συστηματικά στοιχεία πώς έγραφαν στις εφημερίδες και τα περιοδικά κατά τη διάρκεια του προηγούμενου αιώνα. Αυτή την τεράστια έλλειψη στην κειμενική ιστορία της γλώσσας μας μπορεί να καλύψει με μοναδικό τρόπο το *Ιστορικό Αρχείο των εφημερίδων «ΤΟ ΒΗΜΑ» και «ΤΑ ΝΕΑ»*, που διατρέχει το μεγαλύτερο μέρος του εικοστού αιώνα και φτάνει έως τις μέρες μας.

3. Ο δημοσιογραφικός λόγος στο Ιστορικό αρχείο του *Βήματος* και των *Νέων*

Για να αναδειχθεί πώς το Ιστορικό αρχείο μπορεί να συμβάλει σε μια καλύτερη αντίληψη για την κειμενική ιστορία της ελληνικής του εικοστού αιώνα δημιουργήθηκε ένα δοκιμαστικό σώμα κειμένων 350.000 περίπου λέξεων από τα δεδομένα του. Συγκεκριμένα, επιλέχθηκε μία σελίδα από ένα φύλλο των εφημερίδων «Ελεύθερον Βήμα» και «Το Βήμα» μιας τυχαίας ημέρας για κάθε έτος από το πρώτο έτος κυκλο-

¹⁷ Για παράδειγμα, το αρχείο άλλων ιστορικών εφημερίδων του εικοστού αιώνα, όπως της *Καθημερινής* ή της *Εστίας* απουσιάζει ολοκληρωτικά από τη δημόσια σφαίρα. Το αντίστοιχο αρχείο του *Ριζοσπάστη* υπάρχει στην Εθνική Βιβλιοθήκη, αλλά βρίσκεται σε μια μορφή που αποτρέπει τη συστηματική έρευνα (βλ. και ενότητα 4).

φορίας των εφημερίδων αυτών (1922) έως το 1989, ώστε τα αποτελέσματα να είναι συγκρίσιμα με 7 από τις 9 δεκαετίες που καλύπτει το ΣΕΚ20. Η αντίστοιχη εικόνα της σελίδας μετατράπηκε σε ψηφιακή μορφή με μια από τις γνωστότερες εφαρμογές οπτικής αναγνώρισης χαρακτήρων OCR σε ψηφιακή μορφή χωρίς περαιτέρω καθαρισμό. (Για τα σχετικά προβλήματα, βλ. την επόμενη ενότητα). Το αποτέλεσμα αυτής της διαδικασίας παρουσιάζεται με αριθμητικά στοιχεία για κάθε δεκαετία και συνολικά στον Πίνακα 2.

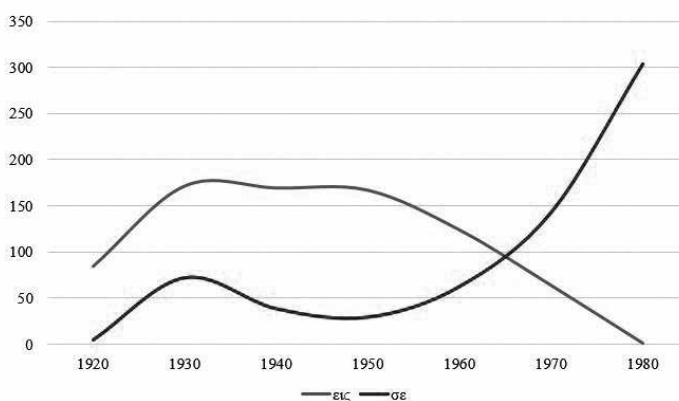
Πίνακας 2: Αριθμός λέξεων ανά δεκαετία στο σώμα κειμένων (1922-1989)

Δεκαετία	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1980	ΣΥΝΟΛΟ
Αριθμός λέξεων	30.783	46.920	70.846	70.426	54.959	49.160	22.609	345.703

Εφόσον σκοπός μας είναι να συγκριθεί ο λόγος των εφημερίδων με εκείνον των κειμενικών ειδών που έχουν ήδη μελετηθεί στο ΣΕΚ20, επιλέχθηκε να αναζητηθεί η συχνότητα των τριών μεταβλητών που αναφέρθηκαν πιο πάνω, δηλαδή των ζευγών προθέσεων *είς* (Κ) – *σε* (Δ) και *διά* (Κ) – *για* (Δ) και των μορφημάτων της γενικής ενικού θηλυκών *σε* -έως (Κ) ή -ης (Δ). Τα αποτελέσματα που παρουσιάζονται στα επόμενα γραφήματα βασίζονται σε κανονικοποίηση των ευρημάτων ανά 10.000 λέξεις για κάθε δεκαετία.

Στην Εικόνα 6 παρουσιάζεται η μεταβολή της συχνότητας για τη μεταβλητή *είς* (Κ) – *σε* (Δ) στο σώμα κειμένων που δημιουργήθηκε από το *Ιστορικό αρχείο*.

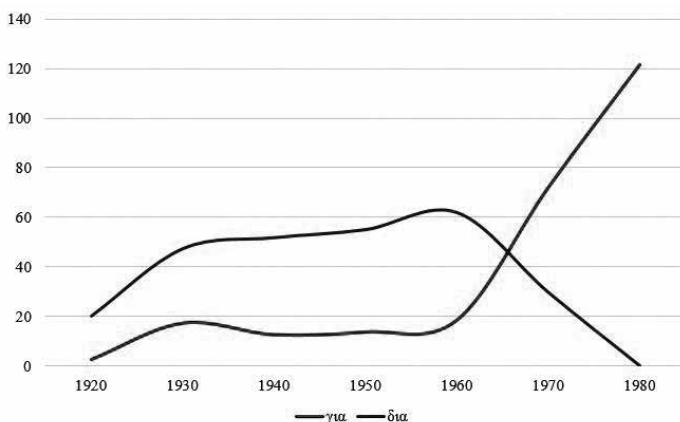
Εικόνα 6: Η μεταβλητή *είς* -*σε* στο σώμα κειμένων του Ιστορικού αρχείου

Όπως φαίνεται, ο τύπος της καθαρεύουσας επικρατεί με απόσταση από τον τύπο της δημοτικής στις πέντε δεκαετίες από το 1920 έως το 1960, ενώ η εικόνα αυτή αντιστρέφεται στη δεκαετία του 1970 και μετά, οπότε το *είς* οδηγείται σε εξαφάνιση. Είναι χαρακτηριστικό ότι κατά τις δύο πρώτες δεκαετίες των δεδομένων οι τιμές της μεταβλητής διατηρούν την ίδια απόσταση μεταξύ τους, η οποία μεγαλώνει τις δύο επόμενες δεκαετίες και μικραίνει συμμετρικά το 1960 και 1970 για να οδηγηθεί στο χάσμα της δεκαετίας του 1980. Αυτή η σχετική κανονικότητα μπορεί να υποδηλώνει τον αυξημένο βαθμό σχεδιασμού που χαρακτηρίζει τον δημοσιογραφικό λόγο και συνδέεται με την εκδοτική επιμέλεια των γραπτών δημοσιογραφικών κειμένων.

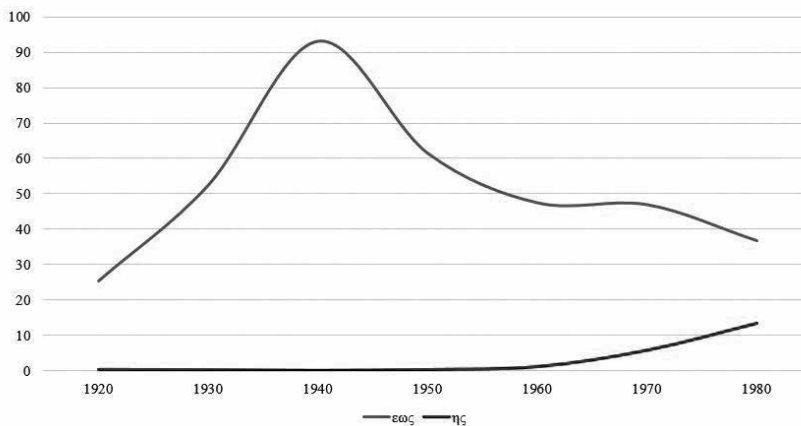
Παρόμοια είναι η εικόνα για τη μεταβλητή *διά* (Κ) – *για* (Δ) στα δεδομένα του σώματος κειμένων που δημιουργήθηκε, όπως παρουσιάζεται στην Εικόνα 7.

Εικόνα 7: Η μεταβλητή *διά-για* στο σώμα κειμένων του Ιστορικού αρχείου

Και σε αυτή την περίπτωση ο τύπος της καθαρεύουσας επικρατεί από τη δεκαετία του 1920 έως και τη δεκαετία του 1960, οπότε και μεγαλώνει η απόσταση ανάμεσα στις δύο τιμές της μεταβλητής, ακριβώς προτού ανατραπεί ολοκληρωτικά η εικόνα στη δεκαετία του 1970 και η ολοκληρωτική εξαφάνιση της τιμής *διά* στη δεκαετία του 1980 εκτινάξει στα ύψη την τιμή *για*.

Με εντελώς διαφορετικό τρόπο συμπεριφέρεται η μεταβλητή των μορφημάτων της γενικής ενικού σε *-έως* (Κ) ή *-ης* (Δ), όπως μπορεί κανείς να δει στην Εικόνα 8.

Εικόνα 8: Η μεταβλητή της γενικής στο σώμα κειμένων του *Ιστορικού αρχείου*

Στην περίπτωση αυτή ο τύπος της καθαρεύουσας είναι ο μόνος που χρησιμοποιείται κατά τις πρώτες 5 δεκαετίες του σώματος κειμένων, ενώ ο τύπος της δημοτικής κάνει την εμφάνισή του μόλις τη δεκαετία του 1970, χωρίς όμως να κατορθώσει να κλείσει το χάσμα από τον τύπο σε -εως, που παρά την πτώση στη συχνότητά του παραμένει κατά πολύ συχνότερος έως και τη δεκαετία του 1980. Η διαφορά αυτή στη συμπεριφορά της τρίτης μεταβλητής σε σχέση με τις άλλες δύο μπορεί να σχετίζεται, όπως έχει διατυπωθεί στο Γούτσος & Φραγκάκη (υπό δημοσίευση) με την emblematicή της χρήση, δηλαδή τη συνειδητή χρήση του τύπου της καθαρεύουσας ως κοινωνικού στερεότυπου, σύμφωνα με τη διάκριση του θεμελιωτή της συσχετιστικής κοινωνιογλωσσολογίας William Labov (βλ. Φραγκάκη 2022, σ. 39). Με άλλα λόγια, ενώ η επιλογή ανάμεσα στα *είς* και *σε* ή τα *διά* και *για* μπορεί να είναι ημι-συνειδητή, να μην βρίσκεται δηλαδή απολύτως υπό τον έλεγχο των συγγραφέων, η επιλογή του μορφήματος της γενικής ενικού των συγκεκριμένων θηλυκών είτε σε -εως είτε σε -ης αντικατοπτρίζει μια συνειδητή στάση των συγγραφέων και μια αντίστοιχη αντίληψη για την «ορθή» χρήση.

Πώς τοποθετείται, επομένως, ο δημοσιογραφικός λόγος στην κειμενική ιστορία του εικοστού αιώνα με βάση τα ευρήματα από τη συχνότητα των συγκεκριμένων μεταβλητών στα δεδομένα που μελετήθηκαν; Αν συγκρίνει κανείς την εικόνα των δεδομένων από το *Ιστορικό αρχείο* με τα προφίλ των κειμενικών ειδών στο ΣΕΚ20, όπως παρουσιάστηκαν στην προηγούμενη ενότητα, μπορεί να διαπιστώσει ότι τα δημοσιογραφικά κείμενα δεν ανήκουν ούτε στα συντηρητικά ούτε στα νεωτερικά κειμενικά είδη. Αντίθετα, παρουσιάζουν μεγαλύτερη ομοιότητα με τα κειμενικά είδη που εμφανίζουν σταδιακή, «αναμενόμενη» γλωσσική αλλαγή με συνύπαρξη των τύπων δημοτικής και καθαρεύουσας για ένα μεγάλο διάστημα του εικοστού αιώνα. Είναι πολύ

χαρακτηριστικό μάλιστα ότι το κειμενικό είδος στο οποίο προσιδιάζει περισσότερο το συγκεκριμένο σώμα κειμένων είναι αυτό των κινηματογραφικών επίκαιρων, στο οποίο οι κυρίαρχες επιλογές της καθαρεύουσας επικρατούν στο μεγαλύτερο μέρος του αιώνα και εξαφανίζονται ολοκληρωτικά στο τέλος του. Τα κινηματογραφικά επίκαιρα αποτελούν υποείδος του δημοσιογραφικού λόγου, καθώς οι δημιουργοί τους ήταν δημοσιογράφοι και οι διαδικασίες δημιουργίας τους ήταν παρόμοιες με αυτές του συμβατικού μέσου της εφημερίδας. Η ομοιότητα αυτή επιβεβαιώνει έμμεσα την εγκυρότητα της μεθόδου που ακολουθήθηκε, αλλά και επικυρώνει τη σημασία που έχουν τα δεδομένα από το *Ιστορικό Αρχείο των εφημερίδων «ΤΟ ΒΗΜΑ» και «ΤΑ ΝΕΑ»*.

4. *Ιστορικό αρχείο: Το επόμενο βήμα*

Η δημιουργία και ανάλυση ενός δοκιμαστικού σώματος κειμένων από 67 σελίδες των εφημερίδων «Ελεύθερον Βήμα» και «Το Βήμα» από το *Ιστορικό Αρχείο* σε μια περίοδο επτά δεκαετιών του εικοστού αιώνα επέτρεψε να διαπιστώσουμε τις ιδιαιτερότητες του δημοσιογραφικού λόγου στα συγκεκριμένα δεδομένα σε σχέση με τα υπόλοιπα κειμενικά είδη που περιλαμβάνονται σε ένα διαχρονικό σώμα κειμένων αναφοράς, το ΣΕΚ20. Είναι σαφές ότι οποιεσδήποτε γενικεύσεις βασίζονται σε αυτό το σώμα κειμένων είναι αναγκαστικά προσωρινές, εκτός των άλλων, εξαιτίας δύο σοβαρών περιορισμών της έρευνας.

Καταρχάς, η επιλογή μιας τυχαίας σελίδας από ένα φύλλο εφημερίδας έχει ως αποτέλεσμα να αναμειγνύονται διαφορετικά υποείδη του δημοσιογραφικού λόγου όπως ειδήσεις, σχολιαστικά άρθρα, διαφημίσεις, γελοιογραφίες, αλλά και θεματικές περιοχές (πολιτική, αθλητισμός, πολιτισμός κ.λπ.), καθώς «η εφημερίδα αποτελεί το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα αποικίας» (Γεωργακοπούλου & Γούτσος 2011, σ. 217), δηλαδή ενός υπερ-κειμένου με χαλαρή οργανωτική σύνδεση των μερών του. Για να εκμεταλλευτούμε τα δεδομένα του *Ιστορικού αρχείου* με σκοπό τη δημιουργία σωμάτων κειμένων, θα πρέπει να καθορίσουμε συγκεκριμένα κριτήρια και μεθοδολογικές αρχές με βάση τα οποία θα επιλέξουμε τα κείμενα, όπως έχει γίνει σε μεγάλα σώματα κειμένων αναφοράς σαν το ΣΕΚ.

Ένας ακόμη πιο σημαντικός περιορισμός αφορά την ποιότητα των ψηφιακών δεδομένων. Το υλικό του *Ιστορικού Αρχείου* είναι αποθηκευμένο με τη μορφή εικόνας και όχι ψηφιοποιημένο σε μηχανοαναγνώσιμη μορφή. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα να είναι απαραίτητη η οπτική αναγνώριση χαρακτήρων (OCR) για να μπορεί να εξαχθούν αξιοποιήσιμα κειμενικά δεδομένα. Ωστόσο, το ποσοστό λάθους στην αναγνώριση για τα πολυτονικά ελληνικά, στα οποία είναι τυπωμένο σχεδόν το σύνολο του *Ιστορικού Αρχείου* είναι απαγορευτικά μεγάλο για την ακριβή απεικόνιση του περιεχομένου. Έτσι, για παράδειγμα, ένα μέρος του περιεχομένου της σελίδας που παρουσιάζεται

κειμένου. Στη συγκεκριμένη περίπτωση της παρούσας δοκιμαστικής έρευνας το μικρό μέγεθος των λέξεων και των μορφημάτων που αναζητήθηκαν, αλλά και η χρήση κανονικών εκφράσεων στην αναζήτηση (π.χ. *εξς, *εως κ.λπ.*) επιτρέπουν σχετικά μεγάλη ακρίβεια στην ανάκληση των σχετικών τύπων (βλ. για παράδειγμα τους τύπους *ΔΙΑ, εις και Ένώσεως* στο παραπάνω πλαίσιο). Ωστόσο, μια πιο ολοκληρωμένη έρευνα που μπορεί να αφορά οποιονδήποτε τύπο της ελληνικής, και μάλιστα σε περισσότερα δεδομένα, θα αντιμετώπιζε ανυπέρβλητα προβλήματα.

Ένα από τα βασικά προβλήματα στη δημιουργία επαρκών διαχρονικών σωμάτων κειμένων στα ελληνικά είναι ακριβώς η έλλειψη μιας αξιόπιστης εφαρμογής για την οπτική αναγνώριση των πολυτονικών χαρακτήρων στους οποίους έχει τυπωθεί το μεγαλύτερο μέρος των εντύπων διαχρονικά στα ελληνικά. Για τον λόγο αυτό, είναι απαραίτητη η ανάπτυξη εφαρμογών για την αναγνώριση πολυτονικών χαρακτήρων που θα διαθέτουν αποτελεσματικότητα (ακριβή αποτελέσματα με μικρό ποσοστό λαθών), εμβέλεια (το μεγαλύτερο δυνατό εύρος πολυτονικών γραμματοσειρών που έχουν χρησιμοποιηθεί στην ελληνική τυπογραφία), διασυστηματικότητα (ικανότητα να προσαρμόζεται σε μια ποικιλία κειμενικών πηγών και σε διαφορετικά λειτουργικά συστήματα), διαθεσιμότητα (ελεύθερα διαθέσιμα εργαλεία γλωσσικής τεχνολογίας ανοικτού κώδικα) και επεκτασιμότητα. Οι τρέχουσες προσεγγίσεις που χρησιμοποιούν υφιστάμενα προγράμματα οπτικής αναγνώρισης χαρακτήρων ή έχουν αποπειραθεί να αναπτύξουν συναφή εξειδικευμένα προγράμματα έχουν αποτύχει να δώσουν μια αποτελεσματική απάντηση στο πρόβλημα. (Για παράδειγμα οι Gatos et al. 2011, που βασίζονται στην πρωτότυπη εργασία του Σταματάτου 2011 αναφέρουν επιτυχή αναγνώριση λέξεων μόλις 63%, ενώ τα σχετικά εργαλεία δεν διαθέτουν ανοικτή πρόσβαση στην κοινότητα των χρηστών). Η χρήση προγραμμάτων οπτικής αναγνώρισης χαρακτήρων γενικού σκοπού απαιτεί επομένως εκτεταμένη εκπαίδευση ή επεξεργασία εκ των υστέρων χωρίς εγγυημένα αποτελέσματα. Η αιχμή της έρευνας βρίσκεται στις προσπάθειες κλασικών φιλολόγων να αναπτύξουν πολυτονικά συστήματα αναγνώρισης χαρακτήρων για αρχαία ελληνικά κείμενα, καθώς κάτι τέτοιο αποτελεί άμεση αναγκαιότητα γι' αυτούς. Ειδικότερα, οι Boschetti et al. (2009) και Robertson (2013) αναφέρονται σε ερευνητικές απόπειρες με αυτόν το στόχο, οι οποίες ωστόσο απέχουν πολύ από το να παραγάγουν ένα συνολικά ικανοποιητικό αποτέλεσμα, απαιτώντας εκτεταμένη περαιτέρω εκπαίδευση. Αποτελεί έργο υποδομής ύψιστης προτεραιότητας για την ελληνική ερευνητική κοινότητα να δοθεί μια οριστική και αποτελεσματική απάντηση στο πρόβλημα της οπτικής αναγνώρισης χαρακτήρων για ελληνικές πολυτονικές γραμματοσειρές, που θα επιτρέψει την εύκολη και μαζική ψηφιοποίηση παλαιότερων ελληνικών κειμένων, προσφέροντας σημαντική ώθηση στις ελληνικές ανθρωπιστικές ψηφιακές σπουδές.

Βιβλιογραφία

- Baayen, H. R. & Renouf, A. "Chronicling the *Times*: Productive lexical innovations in an English newspaper", *Language* 72 (1996), σσ. 69-96.
- Baker, P. "Times may change, but we will always have money: Diachronic variation in recent British English", *Journal of English Linguistics* 39 (2011), σσ. 65-88.
- _____, P. "Will *Ms* ever be as frequent as *Mr*? A corpus-based comparison of gendered terms across four diachronic corpora of British English." *Gender and Language* 4 (2010), σσ. 125-149.
- Baker, P., Gabrielatos, C. & McEnery, T. *Discourse Analysis and Media Attitudes: The Representation of Islam in the British Press*. Cambridge, Cambridge University Press, 2013.
- Boschetti, F., Romanello, M., Babeu, A., Bamman, D. & Crane, G. Improving OCR accuracy for classical critical editions, στο M. Agosti et al. (eds), *ECDL 2009*, LNCS 5714, σσ. 156-167.
- Boyer, H. *Introduction à la sociolinguistique*. Paris, Dunod, 2017
- Daltas, P. "The concept of diglossia from Ferguson to Fishman to Fasold", στο Irene Philippaki-Warbuton, Katerina Nicolaidis & Maria Sifianou (eds), *Themes in Greek Linguistics*. Amsterdam/Philadelphia, Benjamins, 1994, σσ. 341-348.
- Davies, M. "Examining recent changes in English: Some methodological issues", στο Terttu Nevalainen & Elizabeth Closs Traugott (eds), *The Oxford Handbook of the History of English*, Oxford, Oxford University Press, 2012, σσ. 263-287.
- Duguid, A. "Investigating anti and some reflections on Modern Diachronic Corpus-Assisted Discourse Studies (MD-CADS)", *Corpora* 5 (2010), 191-220.
- Facchinetti, R., Brownlees, N., Bös, B., & Fries, U. (eds), *News as Changing Texts*. Newcastle upon Tyne, Cambridge Scholars Publishing, 2012.
- Ferguson, C. A. "Diglossia". *Word* 15 (1959), σσ. 325-340.
- Fischer, R. *Lexical Change in Present-Day English. A Corpus Study of the Motivation, Institutionalization, and Productivity of Creative Neologisms*. Tübingen, Gunter Narr, 1998.
- Fragaki, G. & Goutsos, D., "Purpose verbs, phrases and clauses in Greek of the 20th century. A diachronic corpus study", στο Nikolaos Lavidas & Kiki Nikiforidou (eds) *Studying Language Change in the 21st Century. Theory and Methodologies*. Leiden/Boston, Brill, 2022, σσ. 239-266.

- _____, “The importance of genre in the Greek diglossia of the 20th century: A diachronic corpus study of recent language change”, στο In Richard Whitt (ed.) *Diachronic Corpora, Genre, and Language Change*. Amsterdam/Philadelphia, Benjamins, 2018, σσ. 149-170.
- Gatos, B., Louloudis, G. & Stamatopoulos, N. “Greek polytonic OCR based on efficient character class number reduction”. *2011 International Conference on Document Analysis and Recognition*, 2011.
- Goutsos, D. “The Corpus of Greek Texts: A reference corpus for Modern Greek”, *Corpora* 5 (2010), σσ. 29-44.
- Goutsos, D., Fragaki, G., Florou, I., Kakousi, V. & Savvidou, P., “The Diachronic Corpus of Greek of the 20th century: Design and compilation”, στο T. Georgakopoulos et al. (eds), *Proceedings of the 12th International Conference on Greek Linguistics*, Edition Romiosini/CeMoG, Freie Universitat Berlin, 2017, Τόμος 1, σσ. 369-381.
- Hudson, A. “Outline of the theory of diglossia”, *International Journal of the Sociology of Language* 157 (2002), σσ. 1-48.
- Hundt, M. & Mair, C. ““Agile” and “uptight” genres: The corpus-based approach to language change in progress”, *International Journal of Corpus Linguistics* 4 (1999), σσ. 221-242.
- Jucker, A. H., *Social Stylistics: Syntactic Variation in British Newspapers*. Berlin: Mouton, 1992.
- _____, (ed.), *Early Modern English News Discourse : Newspapers, Pamphlets and Scientific News Discourse*. Amsterdam/Philadelphia, Benjamins, 2009.
- Kytö, M. “New perspectives, theories and methods: corpus linguistics”, στο Alexander Bergs & Laurel J. Brinton (eds), *English Historical Linguistics: An International Handbook*, Berlin/New York, De Gruyter Mouton, 2012, σσ. 1509-1531.
- Leech, G., Hundt, M., Mair, C. & Smith, N. *Change in Contemporary English: A Grammatical Study*. Cambridge, Cambridge University Press, 2009.
- Marchi, A. ““The moral in the story’: A diachronic investigation of lexicalised morality in the UK press”, *Corpora* 5 (2010), σσ. 161-189.
- Mirambel, A. “Les états de langue dans la Grèce actuelle”, *Conférences de l’Institut de Linguistique de l’Université de Paris* 5, Paris, 1937.
- Palander-Collin, M., Ratia, M. & Taavitsainen, I. (eds), *Diachronic Developments in English News Discourse*. Amsterdam/Philadelphia, Benjamins, 2017.

- Partington, A., "The changing discourses on antisemitism in the UK press from 1993 to 2009: A modern diachronic corpus-assisted discourse study", *Journal of Language and Politics* 11 (2012), σσ. 51-76.
- Robertson, D. An integrated system for polytonic Greek OCR. Ανακοίνωση στο Digital Classicist Seminar, Institute of Classical Studies, London, UK, July 19, 2013.
- Ungerer, F. (ed.), *English Media Texts – Past and Present. Language and Textual Structure*. Amsterdam/Philadelphia, Benjamins, 2000.
- Westin, I., *Language Change in English Newspaper Editorials*. Amsterdam: Rodopi, 2002.
- Γεωργακοπούλου, Α. & Γούτσος, Δ. *Κείμενο και Επικοινωνία*. Αθήνα, Πατάκης. Ανανεωμένη έκδοση, 2011.
- Γούτσος, Δ. & Φραγκάκη, Γ. "Πρόσφατη γλωσσική αλλαγή στα ελληνικά: Σχεδιασμός του Διαχρονικού Σώματος Ελληνικών Κειμένων του 20ού αιώνα", στο G. Kotzoglou, K. Nikolou, E. Karantzola, K. Frantzi, I. Galantomos, M. Georgalidou, V. Kourti-Kazoullis, Ch. Papadopoulou, E. Vlachou (eds), *Selected Papers of the 11th International Conference on Greek Linguistics*. Rhodes, University of the Aegean, 2014, σσ. 318-329.
- _____, *Εισαγωγή στη γλωσσολογία σωμάτων κειμένων*. Αθήνα, Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών. Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: <http://hdl.handle.net/11419/19322015>.
- _____, "Σχήματα γλωσσικής αλλαγής στα ελληνικά του 20ού αιώνα", στα *Πρακτικά 2ου Διεθνούς Συνεδρίου για την Κοινή, τις κοινές και τη διαμόρφωση της κοινής νεοελληνικής*, 5-6 Νοεμβρίου 2021, Α.Π.Θ., υπό δημοσίευση.
- Σταματάτος, Ν. *Οπτική επεξεργασία και ανάλυση ιστορικών εγγράφων*. Διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2011.
- Τσιπλάκου, Σ. "Εναλλαγή γλωσσών", στο Διονύσης Γούτσος & Σπυριδούλα Μπέλλα (επιμ.), *Κοινωνιογλωσσολογία*. Αθήνα, Gutenberg, 2022, σσ. 429-461.
- Φραγκάκη, Γ. "Μέθοδοι και δεδομένα στην κοινωνιογλωσσολογία", στο Διονύσης Γούτσος & Σπυριδούλα Μπέλλα (επιμ.), *Κοινωνιογλωσσολογία*. Αθήνα, Gutenberg, 2022, σσ. 38-70.
- Χαραλαμπίκης, Χ., *Γλωσσικό ζήτημα. Από τον 19ο στον 20ό αιώνα*. Αθήνα, Καθημερινή, 2019.

ΔΙΕΡΕΥΝΩΝΤΑΣ ΤΗ ΔΙΑΧΡΟΝΙΑ ΤΩΝ ΣΤΑΣΕΩΝ ΑΠΕΝΑΝΤΙ ΣΤΗ
ΓΛΩΣΣΙΚΗ ΑΛΛΑΓΗ: ΔΕΔΟΜΕΝΑ ΑΠΟ ΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΑΡΧΕΙΟ ΤΩΝ
ΕΦΗΜΕΡΙΔΩΝ «ΤΟ ΒΗΜΑ» ΚΑΙ «ΤΑ ΝΕΑ»

Νικόλαος Λαβίδας*

Περίληψη

Στόχος του άρθρου είναι να εξετάσει τις στάσεις απέναντι στη γλωσσική αλλαγή αξιοποιώντας δεδομένα από το Ιστορικό Αρχείο των εφημερίδων «ΤΟ ΒΗΜΑ» και «ΤΑ ΝΕΑ». Θα δοθεί έμφαση στους τίτλους των άρθρων που αποτελούν εργαλεία διαμόρφωσης της κοινής γνώμης και συνήθως συν-διαμορφώνονται με συμμετοχή του αρχισυντάκτη στην τελική απόφαση. Η έρευνα έχει διττό στόχο: (α) να διερευνήσει τον ρόλο των εφημερίδων στη δημιουργία στάσεων απέναντι στη γλωσσική αλλαγή και κυρίως πώς ο ρόλος αυτός παραμένει σταθερός ή μεταβάλλεται σε διαφορετικές περιόδους· (β) να αξιοποιήσει το Ιστορικό Αρχείο ως πηγή δεδομένων για τον εντοπισμό και την ανάλυση αλλαγών στην Ελληνική και της σύνδεσής τους με κοινωνικές και ιστορικές εξελίξεις (πβ. Westin 2002, Partington 2010, Moschonas 2014, Androutsopoulos 2017). Η έρευνα αναδεικνύει τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της διαμόρφωσης στάσεων απέναντι στη γλωσσική αλλαγή μέσω των εφημερίδων. Η πλειονότητα των κειμένων στις εφημερίδες που αφορούν τη γλώσσα και τη γλωσσική αλλαγή προέρχονται από γλωσσολόγους και, ευρύτερα, από μελετητές της γλώσσας. Αυτή η διαπίστωση είναι σημαντική σε σχέση με τη διάκριση των γλωσσολογικών έναντι των «παρα-γλωσσολογικών» αντιλήψεων – καθώς και την απουσία σαφών ορίων μεταξύ τους όσον αφορά τη δημόσια έκφραση απόψεων περί της γλώσσας και της γλωσσικής αλλαγής (βλ., για παράδειγμα, Niedzielski & Preston 2000).

Λέξεις κλειδιά: Ιστορικό Αρχείο, διαχρονία, γλωσσική αλλαγή, διαμόρφωση στάσεων

Abstract

The aim of this paper is to examine attitudes towards language change, using data from the Historical Archive of the newspapers “TO BHMA” and “TA NEA”. We focus on titles of newspaper articles, which may serve as tools for shaping public opinion and are usually co-formulated with the editor-in-chief’s participation in the final decision. The study has a twofold aim: (a) to investigate the role of newspapers in creating

* Αναπληρωτής Καθηγητής Διαχρονικής Γλωσσολογίας, Τμήμα Αγγλικής Γλώσσας και Φιλολογίας, Φιλοσοφική Σχολή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, nlavidas@enl.uoa.gr

attitudes towards language change and especially how this role remains constant or change in different periods; (b) to use the Historical Archive as a source of data to identify and analyze changes in Greek and their connection with social and historical developments (cf. Westin 2002; Partington 2010; Moschonas 2014; Androutsopoulos 2017). The study highlights the particular characteristics of the formation of attitudes towards language change through newspapers. The majority of newspaper articles on language and language change are written by linguists and, more broadly, by language scholars. This finding is important in relation to the distinction between linguistic versus nonlinguistic views – and the absence of clear boundaries between them in terms of the public expression of views on language and language change (see, for example, Niedzielski & Preston 2000).

Keywords: Historical Archive, diachrony, language change, formation of attitudes

1. Εισαγωγή

Με το παρόν άρθρο διερευνούμε τη διαχρονική σταθερότητα και μεταβολή των στάσεων απέναντι στη γλωσσική αλλαγή αξιοποιώντας δεδομένα από το Ιστορικό Αρχείο των εφημερίδων «ΤΟ ΒΗΜΑ» και «ΤΑ ΝΕΑ». Πιο συγκεκριμένα ο στόχος της μελέτης μας είναι (i) να διερευνήσουμε τον ρόλο των εφημερίδων στη δημιουργία στάσεων απέναντι στη γλωσσική αλλαγή – και, κυρίως, τους λόγους για τους οποίους ο ρόλος αυτός παραμένει σταθερός ή μεταβάλλεται σε διαφορετικές περιόδους· (ii) να αξιοποιήσουμε το Ιστορικό Αρχείο ως πηγή δεδομένων για τον εντοπισμό και την ανάλυση αλλαγών στην Ελληνική και της σύνδεσής τους με κοινωνικές και ιστορικές εξελίξεις (πβ. Westin 2002, Partington 2010, Moschonas 2014, Androutsopoulos 2017). Θα εξετάσουμε, κυρίως, τους *τίτλους* των άρθρων που αποτελούν εργαλεία διαμόρφωσης της κοινής γνώμης και συνήθως συν-διαμορφώνονται με συμμετοχή του αρχισυντάκτη στην τελική απόφαση (βλ. 1α-β).¹ Λόγω περιορισμών στην έκταση της μελέτης, η έρευνά μας επικεντρώνεται σε δεδομένα από την εφημερίδα «ΤΑ ΝΕΑ» – και μόνο συμπληρωματικά γίνεται αναφορά σε δεδομένα από την εφημερίδα «ΤΟ ΒΗΜΑ».

¹ Όλα τα παραδείγματα έχουν μεταγραφεί στο μονοτονικό σύστημα.

(1) α.

Ο μύθος για την αλλαγή. Όταν μύθοι και προκαταλήψεις διαμορφώνουν τις ιδέες σε μια κοινωνία και αποτελούν άξονα της μορφωτικής της πολιτικής, οι εξελίξεις είναι ναρκοθετημένες και το μέλλον αόρατο.

TA NEA (02-12-1995), σ. 33

(1) β.

Μη ρυπαίνετε τη γλώσσα. ΟΙ ΕΣΤΙΕΣ «ΦΘΟΡΑΣ» ΤΗΣ.

TA NEA (03-02-1981), σ. 5

Η έρευνα αναδεικνύει τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της διαμόρφωσης στάσεων απέναντι στη γλωσσική αλλαγή μέσω των εφημερίδων. Η πλειονότητα των κειμένων στις εφημερίδες που αφορούν τη γλώσσα και τη γλωσσική αλλαγή προέρχονται από γλωσσολόγους και, ευρύτερα, από μελετητές της γλώσσας – τάση που φαίνεται να ενισχύεται τις τελευταίες δεκαετίες. Αυτή η διαπίστωση είναι σημαντική σε σχέση με τη διάκριση των γλωσσολογικών έναντι των «παρα-γλωσσολογικών» αντιλήψεων – καθώς και την απουσία σαφών ορίων μεταξύ τους όσον αφορά τη δημόσια έκφραση απόψεων περί της γλώσσας και της γλωσσικής αλλαγής (βλ., μεταξύ άλλων, Niedzielski & Preston 2000).

2. Προηγούμενες μελέτες που αφορούν τις στάσεις απέναντι στη γλωσσική αλλαγή: η περίπτωση των γραμματικών και των λεξικών

Οι περισσότερες προηγούμενες μελέτες των στάσεων απέναντι στη γλωσσική αλλαγή διερευνούν τη διαμόρφωση των στάσεων κυρίως μέσω των γραμματικών και των λεξικών. Σύμφωνα με τις μελέτες που αφορούν τη σχέση των γραμματικών με τις στάσεις απέναντι στη γλωσσική αλλαγή, δεν αποτελούν όλες οι γλωσσικές αλλαγές αντικείμενο κριτικής ή απόρριψης: για παράδειγμα, έχει διαπιστωθεί ότι το στάδιο της αλλαγής και η ταχύτητά της συνδέονται με την παρουσία/ απουσία αντίστοιχης κριτικής από τους γραμματικούς (βλ., μεταξύ πολλών άλλων, Anderwald 2012).

Σε αντίθεση με τις γραμματικές, από τα λεξικογραφικά έργα και τα λεξικά, γενικώς, απουσιάζουν τα αρνητικά σχόλια και οι προτάσεις για αποφυγή νέων στοιχείων όταν οι νέες λέξεις ή τα νέα δάνεια χρησιμοποιούνται με υψηλή συχνότητα, ή από ένα μεγάλο ποσοστό ομιλητών/τριών, δηλαδή σε μεταγενέστερα στάδια της γλωσσικής αλλαγής. Αυτή η απουσία αρνητικών σχολίων συνδέεται με την ενσωμάτωση των δανείων στο γλωσσικό σύστημα σε μεταγενέστερα στάδια της αλλαγής (Muggleston 2015, Berg-Olsen 2016). Πρέπει να επισημανθεί ότι τα παλαιότερα λεξικά χρησιμοποιούν σύμβολα και

συντομογραφίες για την επισήμανση λέξεων – π.χ. δανείων – των οποίων η χρήση, κατά τη γνώμη των λεξικογράφων, θα έπρεπε να αποφεύγεται (βλ. Lavidas 2019). Επιπλέον, αυτό που έχει διαπιστωθεί είναι ότι τα λεξικογραφικά έργα – σε αντίθεση με τα βιβλία γραμματικής – φαίνεται να επηρεάζονται σε μεγαλύτερο βαθμό από τους κοινωνικούς παράγοντες της γλωσσικής αλλαγής: όπως, για παράδειγμα, στην περίπτωση του γλωσσικού ζητήματος στην Ελλάδα. Πρέπει, επιπλέον, να σημειωθεί ότι η διαχρονία των στάσεων απέναντι στην αλλαγή στα λεξικά μπορεί να περιγραφεί ως τάση από την «ορθότητα» στην «καταλληλότητα» της γλωσσικής χρήσης (μέσω μίας μορφής κυκλικής εξέλιξης): τις τελευταίες δεκαετίες παρατηρείται ενίσχυση των περιγραφικών στάσεων, π.χ. μέσω εφαρμογής μεθόδων της γλωσσολογίας των σωμάτων κειμένων (Lavidas 2019).

Συνοπτικά, αυτό που παρατηρούμε είναι ότι, στην περίπτωση των γραμματικών αλλαγών, οι γραμματικοί αντιδρούν εναντίον αλλαγών που έχουν επεκταθεί σε σημαντικό βαθμό· αντίθετα, στην περίπτωση των λεξιλογικών αλλαγών, τα λεξικά δεν περιλαμβάνουν υποδείξεις, για παράδειγμα, για μη χρήση νέων λέξεων ή νέων δανείων όταν αυτές οι αλλαγές έχουν πλέον γίνει αποδεκτές από τους/ τις ομιλητές/ ομιλήτριες και οι νέες λέξεις χρησιμοποιούνται με υψηλή συχνότητα (δηλαδή σε μεταγενέστερα στάδια των αλλαγών).

3. Στάσεις απέναντι στη γλωσσική αλλαγή: Το Ιστορικό Αρχείο των εφημερίδων «ΤΟ ΒΗΜΑ» και «ΤΑ ΝΕΑ»

Στόχος της παρούσας μελέτης είναι να εξεταστούν δεδομένα που προέρχονται από το Ιστορικό Αρχείο και μπορούν να διαφωτίσουν τους παράγοντες διαμόρφωσης των στάσεων απέναντι στη γλωσσική αλλαγή. Επομένως, το παρόν άρθρο στοχεύει να αναδείξει όψεις που αφορούν την αναζήτηση, διερεύνηση και ανάλυση δεδομένων που προέρχονται από το Ιστορικό Αρχείο των εφημερίδων «ΤΟ ΒΗΜΑ» και «ΤΑ ΝΕΑ» και αφορούν τις στάσεις (και, κυρίως, τη διαμόρφωση των στάσεων) απέναντι στη γλωσσική αλλαγή και (σε ένα βαθμό) την επίδραση των στάσεων αυτών στα χαρακτηριστικά της εξέλιξης των αλλαγών. Το Ιστορικό Αρχείο επιτρέπει την αναζήτηση ανά δεκαετία και προσφέρει ένα ιδιαίτερα πλούσιο υλικό προς εξέταση και εξαιρετικά σημαντικά γλωσσικά δεδομένα προς ανάλυση.² Η παρούσα μελέτη παρουσιάζει εν-

² Προηγούμενες μελέτες έχουν αναδείξει τα γλωσσικά θέματα που εμφανίζονται συχνά στις ελληνικές εφημερίδες τις τελευταίες δεκαετίες. Σύμφωνα με τον Moschonas (2004), τα κεντρικά γλωσσικά θέματα που εμφανίστηκαν στις εφημερίδες εν γένει τις τελευταίες δεκαετίες είναι τα εξής: (i) η πρόταση για τη θεσμοθέτηση της Αγγλικής ως δεύτερης επίσημης γλώσσας στην Ελλάδα (2001), (ii) η επιστολή μελών της Ακαδημίας Αθηνών για τους κινδύνους της αντικατάστασης του ελληνικού αλφαβήτου από το λατινικό (2001), (iii) οι αντιδράσεις εναντίον της αναφοράς της λέξης «Βούλγαροι» για οπαδούς ποδοσφαιρικής ομάδας σε λεξικό (1998-1999), (iv) η πρόταση περιορισμού των γλωσσών εργασίας του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου σε

δεικτικά μόνο μέρος των πλούσιων δεδομένων του Ιστορικού Αρχείου που μπορούν να αξιοποιηθούν για την έρευνα της γλωσσικής αλλαγής.

Ως χρονικά σημεία για την εξέταση της διαχρονίας των γλωσσικών στάσεων μπορούν, για παράδειγμα, να χρησιμοποιηθούν: (i) *Η Νεοελληνική Γραμματική (της Δημοτικής)* του Τριανταφυλλίδη και των συνεργατών του (1941)· (ii) *Η Μικρή Νεοελληνική Γραμματική* (1949), στην οποία βασίστηκαν οι μετέπειτα σχολικές γραμματικές. Πρέπει να σημειωθεί ότι η *Επιτομή* ακολουθεί μία δομή που στηρίζεται κυρίως σε μορφολογικά (και ορθογραφικά) χαρακτηριστικά· (iii) *Η Μεταρρύθμιση του 1964* (με κυρίαρχο τον ρόλο των Παπανούτσου και Σταύρου)· (iv) *Η Μεταρρύθμιση του 1976* (την οποία υπηρέτησε με διάφορους τρόπους με τα κείμενά του ο Εμμανουήλ Κριαράς).³

3.1. Δεδομένα από το Ιστορικό Αρχείο των εφημερίδων «ΤΟ ΒΗΜΑ» και «ΤΑ ΝΕΑ»: Διαχρονική έρευνα

Η ανά δεκαετία παρουσίαση ενδεικτικών δεδομένων αναδεικνύει τη διαχρονική εξέλιξη των χαρακτηριστικών της διαμόρφωσης των γλωσσικών στάσεων – όπως αυτά εμφανίζονται στο Ιστορικό Αρχείο ήδη από τη *δεκαετία του 1950*. Πρέπει να σημειωθεί ότι τη *δεκαετία του 1950* τα θέματα που αφορούν τη γλωσσική αλλαγή – και κυρίως οι παρατηρήσεις που επιδιώκουν να ασκήσουν κριτική ή να διαμορφώσουν στάσεις – δεν είναι ρητά διατυπωμένα στους τίτλους των άρθρων των εφημερίδων, αλλά είναι, σε κάποιο βαθμό, «κρυμμένα» εντός των κειμένων, δηλαδή εμφανίζονται κάτω από τίτλους που δεν δίνουν έμφαση στα ζητήματα της γλωσσικής αλλαγής. Σε πολλές περιπτώσεις, τα κείμενα που σχολιάζουν χαρακτηριστικά της γλωσσικής αλλαγής έχουν ενταχθεί σε στήλες που αφορούν γενικότερα θέματα παιδείας ή επίκαιρα θέματα ή θέματα που αφορούν τον ρόλο και τα χαρακτηριστικά της νεολαίας. Βλ., για παράδειγμα, το κείμενο στο (2).

πέντε (1994), (v) η αποτυχία των μαθητών/τριών στην εξέταση του μαθήματος της έκθεσης – σε σχέση με την κατανόηση απαιτητικού λεξιλογίου (1985), (vi) η μεταρρύθμιση που έδωσε τέλος στο γλωσσικό πρόβλημα στην Ελλάδα, με την καθιέρωση της «Κοινής Νέας Ελληνικής».

³ Ο ρόλος των εφημερίδων φαίνεται να είναι ιδιαίτερα σημαντικός στην περίπτωση της αναπαραγωγής και διάδοσης των «διορθωτικών» οδηγιών, καθώς, σύμφωνα με τον Μοσχονά (2005, σ. 161), «για τη διάγνωση αλλαγών στα γλωσσικά πρότυπα και στους τρόπους διακίνησής τους χρησιμότερα από τα καταστατικά κείμενα είναι τα γραπτά των ακολούθων και των προσαρμοστών».

(2)

**ΑΠΟ ΤΗ ΣΚΟΠΙΑ ΤΗΣ ΓΥΝΑΙΚΑΣ
ΜΕ ΠΟΙΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑ;**

ΤΗΣ ΔΕΣΠΟΙΝΙΔΟΣ ΜΑΡΙΑΣ ΑΜΑΡΙΩΤΟΥ

[...] Η καθαρεύουσα είναι το επίσημο γλωσσικό όργανο του Κράτους. Από το Σύνταγμα ως την ανακοίνωση της Τροχαίας που είναι κολλημένη στο παράθυρο του τραμ, όλα είναι γραμμένα στην καθαρεύουσα. Ο «Εκπαιδευτικός» λοιπόν θέτει το ερώτημα:

«Με ποιον δικαίωμα το Κράτος αυτό, που θέλει να λέγεται δημοκρατία, αποκλείει τον λαόν, ο οποίος φοιτά μόνον εις τα δημοτικά σχολεία, πάσης επικοινωνίας με τον δημόσιον βίον και τον αναγκάζει να προσφεύγη εις διερμηνείς, διά την κατανόησιν και αυτών ακόμη των διακηρύξεων των δημοπρασιών ή των αγροφυλάκων; [...]

ΤΑ ΝΕΑ (24-07-1953), σ. 1

Ως γενικότερη παρατήρηση από τη μελέτη των δεδομένων προκύπτει ότι τα θέματα που εμφανίζονται στα σχετικά άρθρα των παλαιότερων δεκαετιών – πριν από την επίλυση του γλωσσικού ζητήματος – αφορούν θέματα που άπτονται ευρύτερου γλωσσικού/γλωσσολογικού ενδιαφέροντος, και όχι κυρίως τα νέα χαρακτηριστικά της γλώσσας ή οι υπό εξέλιξη αλλαγές. Βλ., το παράδειγμα (3).

(3)

ΠΡΩΤΟΪΝΔΟΕΥΡΩΠΑΙΟΙ

ΤΟΥ ΣΥΝΕΡΓΑΤΟΥ ΜΑΣ ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ

κ. Μ. Β. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ

Όπως είπαμε και στην προηγούμενη επιφυλλίδα μας, σήμερα θα μιλήσουμε για τους «Πρωτοϊνδοευρωπαίους», που υπήρξαν οι αμέσως πριν από τα ινδοευρωπαϊκά φύλα κάτοικοι της Ελλάδας, του Αιγαίου και της Μ. Ασίας.

Ένα από τα πρώτα επιτεύγματα της συγκριτικής γλωσσολογίας, στα μέσα του περασμένου αιώνα, ήταν η ανακάλυψη της ινδοευρωπαϊκής γλωσσικής οικογένειας, που από τότε ως σήμερα αποτελεί μια θεμελιακή γνώση της γλωσσικής επιστήμης, της προϊστοριολογίας και της ιστορίας. Η ανακάλυψη των «Πρωτοϊνδοευρωπαίων» είναι υπόθεση των τελευταίων είκοσι πέντε χρόνων.

Αλλ' ας δούμε πρώτα, τι είναι οι Ινδοευρωπαίοι. Ένα πλήθος γλώσσες ευρωπαϊκές (η αρχαία ελληνική, η λατινική, η κελτική, η αρχαία γερμανική, οι αρχαίες σλαβικές γλώσσες κ. α.) και ασιατικές (η χεττιτική, η αρμενική, οι γλώσσες του Ιράν, η σανσκριτική, δηλαδή η γλώσσα των αρχαίων ινδικών βιβλίων κ. α.), παρ' όλο που μιλιόντανε από λαούς τόσο απομακρυσμένους, παρουσιάζουν καταπληκτικές ομοιότητες. [...]

ΤΑ ΝΕΑ (30-09-1950), σ. 1

Τα δεδομένα που αφορούν τους τίτλους των άρθρων αλλά και τα κείμενα στις εφημερίδες «ΤΟ ΒΗΜΑ» και «ΤΑ ΝΕΑ» από τη δεκαετία του 1960 αναδεικνύουν ένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον πλέον για τη γλωσσική επικαιρότητα: αφορούν, δηλαδή, κυρίως δηλώσεις πολιτικών ή μελετητών της γλώσσας και της λογοτεχνίας για γλωσσικά θέματα ή γεγονότα (συζητήσεις στο κοινοβούλιο για τη γλώσσα) ή συνέδρια που άπτονται γλωσσικών/ γλωσσολογικών θεμάτων. Η τάση, επομένως, που διαφαίνεται στους τίτλους των άρθρων είναι για μία μετακίνηση του ενδιαφέροντος από γενικότερα θέματα (όπως, για παράδειγμα, η Πρωτο-ινδοευρωπαϊκή, βλ. (3)) προς την επικαιρότητα κυρίως. Η επικαιρότητα, για παράδειγμα, συνδέεται με την παρουσίαση και γενικότερη συζήτηση εκδηλώσεων και συνεδρίων γλωσσικού/ γλωσσολογικού ενδιαφέροντος. Γενικότερα, σύμφωνα με τον Moschonas (2014), τα γλωσσικά θέματα αποτελούν γεγονότα κάποιας μορφής: συμβαίνουν τώρα και αφορούν μεγάλο ή μικρότερο μέρος της κοινωνίας. Υπό αυτή την έννοια, σύμφωνα με την ανάλυση του Μοσχονά, αποτελούν «γεγονότα»: για παράδειγμα ένα συνέδριο που λαμβάνει χώρα και καλύπτεται από τον τύπο – ή ένα δάνειο που χρησιμοποιήθηκε πρόσφατα από ομιλητές/τριες, για πρώτη φορά με σχετικά σημαντική συχνότητα.

Σύμφωνα με τα παραπάνω, και σύμφωνα με μία πρώτη εξέταση των ενδεικτικών δεδομένων από το Ιστορικό Αρχείο των εφημερίδων «ΤΟ ΒΗΜΑ» και «ΤΑ ΝΕΑ», θα πρέπει να εντάξουμε στους ιστορικούς παράγοντες διαμόρφωσης της επιλογής των θεμάτων (που αφορούν τη γλώσσα) διαχρονικά: (i) τον αυξανόμενο ανταγωνισμό για την προσέλκυση αναγνωστών, και (ii) την αυξημένη σύνδεση της επιλογής των θεμάτων που προβάλλουν οι εφημερίδες με χαρακτηριστικά όπως η πληροφορητικότητα (informativity) και η αντικειμενικότητα (objectivity). Τα παραδείγματα στο (4α-β) προέρχονται από τη δεκαετία του 1960 και παρουσιάζουν τίτλους που συνδέονται με την επικαιρότητα της εποχής, υπηρετώντας την ανάγκη υψηλής πληροφορητικότητας.

(4) α.

ΜΙΑ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΠΡΩΤΟΒΟΥΛΙΑ

**Ο υποδιοικητής της Αγροτικής
επιβάλλει την απλή δημοτική!**

**«ΝΑ ΜΙΛΟΥΜΕ ΣΤΟΝ ΑΓΡΟΤΗ ΣΤΗΝ ΑΠΛΗ ΚΑΙ ΖΩΝΤΑΝΗ ΓΛΩΣΣΑ
ΠΟΥ ΧΡΗΣΙΜΟΠΟΙΟΥΜΕ ΣΤΗΝ ΖΩΗ»**

Για μια φορά, η κοινή λογική και το αληθινό εθνικό συμφέρον επικρατούν σ' ένα απ' τα καίρια όργανα του Κρατικού μηχανισμού, χάρη στην πρωτοβουλία ενός φωτισμένου ανθρώπου: Του υποδιοικητού της Αγροτικής Τραπέζης κ. Αδαμάντιου Πεπελάση, που με μιαν εγκύκλιο προς όλες τις υπηρεσίες, επιβάλλει τη χρησιμοποίηση της απλής δημοτικής στην επικοινωνία τους με τους αγρότες. [...]

ΤΑ ΝΕΑ (18-08-1964), σ. 2

(4) β.

Τόνιμη ανταλλαγή απόψεων πάνω στην εθνική μας γλώσσα

Το Συμπόσιο του Αθηναϊκού Τεχνολογικού Ινστιτούτου. – [...]

ΠΡΟΣΦΟΡΑ ΣΤΟΝ ΑΓΩΝΑ για ν' αποκτήσει, επί τέλους, η χώρα μας το εθνικό της γλωσσικό όργανο, το Συμπόσιο που άρχισε χθες στο Αθηναϊκό Τεχνολογικό Ινστιτούτο (Α.Τ.Ι.) με θέμα «Κατακτήσεις και προβλήματα της εθνικής μας γλώσσας στη σύγχρονη πνευματική και κοινωνική ζωή».

Σκοπός του Συμποσίου, όπως τόνισε ο Γενικός Γραμματέας του υπουργείου Παιδείας και αντιπρόεδρος του Α.Τ.Ι. Ευάγγελος Παπανούτσος, που διεύθυνε τις εργασίες [...]

ΤΑ ΝΕΑ (04-03-1964), σ. 5

Τα δεδομένα από τη δεκαετία του 1960 περιλαμβάνουν, επίσης, άρθρα που σχολιάζουν την πολιτική διάσταση του γλωσσικού ζητήματος – όπως, επίσης, τα χαρακτηριστικά της γλώσσας του σχολείου. Βλ. τα παραδείγματα στο (5α-γ). Παρατηρούμε, επομένως, ότι η δημοτική και το γλωσσικό ζήτημα έχουν μία σταθερή, κεντρική θέση στα διαχρονικά δεδομένα του Ιστορικού Αρχείου των εφημερίδων «ΤΟ ΒΗΜΑ» και «ΤΑ ΝΕΑ» (βλ., επίσης, τα παραδείγματα στο (6)).

(5) α.

**ΘΕΜΕΛΙΩΝΟΜΕ ΤΗΝ ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗ ΤΟΥ ΕΘΝΟΥΣ, ΛΕΓΕΙ
Ο ΠΡΩΘΥΠΟΥΡΓΟΣ
Ο ΑΡΧΗΓΟΣ ΤΗΣ ΕΡΕ ΜΑΧΕΤΑΙ ΥΠΕΡ ΤΩΝ... ΑΡΧΑΙΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ
ΛΑΤΙΝΙΚΩΝ!!!**

Η ΔΗΜΟΤΙΚΗ ΕΙΝΑΙ ΠΛΕΟΝ ΙΣΟΤΙΜΗ ΓΛΩΣΣΑ ΣΤΗΝ ΖΩΗ ΤΟΥ ΕΘΝΟΥΣ

Επειδή ο κ. Κανελλόπουλος ισχυρίστηκε κατά την αγόρευσή του, ότι η δωρεάν παιδεία ουσιαστικώς παρείχεται και από την ΕΡΕ, ο κ. πρωθυπουργός, δεν το αφήκε να περάσει απαρατήρητο. [...]

ΤΑ ΝΕΑ (02-09-1964), σ. 8

(5) β.

**ΘΟΡΥΒΩΔΗΣ Η ΣΥΖΗΤΗΣΗ ΓΙΑ ΤΟ ΓΛΩΣΣΙΚΟ
Νέοι μύδροι της ΕΡΕ κατά της δημοτικής και των μεταρρυθμίσεων
ΣΚΙΤΣΑ ΚΑΙ ΕΝΤΥΠΩΣΕΙΣ ΤΟΥ κ. Β. ΚΟΡΑΧΑΗ**

ΘΟΡΥΒΟΣ και αντεγκλήσεις πάλι στη Βουλή. Η ΕΡΕ επανέφερε χθες προς συζήτηση το νομοθέτημα περί εκπαιδευτικής μεταρρυθμίσεως που ψήφισε το καλοκαίρι η Επιτροπή Εξουσιοδοτήσεως. Οι ρήτορες της «χάλασαν τον κόσμο» διότι η... φοβερά δημοτική γίνεται ισότιμη γλώσσα με την καθαρεύουσα, διότι μειώθηκαν οι ώρες των Λατινικών, διότι η νεολαία μας οδηγείται «εις τον σκοταδισμόν» και τα τοιαύτα. [...]

ΤΑ ΝΕΑ (18-03-1965), σ. 8

(5) γ.

**ΟΙ ΝΕΟΙ ΚΑΙ ΤΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΤΟΥΣ
Μόνη λύση του γλωσσικού η επιβολή της Δημοτικής**

Ο Πρύτανης του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης κ. Ν. Ανδριώτης προτείνει τη μόνη εφικτή λύση του γλωσσικού: επίσημη γλώσσα να γίνει η δημοτική – Η καθαρεύουσα, βοηθητικό μάθημα του Γυμνασίου – Η αρχαία ελληνική μόνο στα πραγματικά κλασικά γυμνάσια [...]

ΤΑ ΝΕΑ (12-10-1962), σ. 5

(6)

ΟΙ ΝΕΟΙ ΚΑΙ ΤΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΤΟΥΣ

Δεν θα χάνουμε τον καιρό μας με νεκρούς γλωσσικούς τύπους

Με εντολή του υπουργείου Παιδείας, επιτελείο φιλολόγων, που διευθύνεται από καθηγητή του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, ετοιμάζει αναλυτικά βοηθήματα για τους φιλόλογους καθηγητές. [...]

ΤΑ ΝΕΑ (30-07-1964), σ. 5

Την επόμενη δεκαετία, τη *δεκαετία του 1970*, οι τίτλοι των άρθρων και τα κείμενα των εφημερίδων «ΤΑ ΝΕΑ» και το «ΤΟ ΒΗΜΑ», επίσης, αναδεικνύουν τη σταθερή θέση της δημοτικής στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος. Βλ., π.χ., τα (7α-δ). Τα δεδομένα από το Ιστορικό Αρχείο παρουσιάζουν πολύ ενδιαφέρουσες όψεις της συζήτησης για τη δημοτική και αποτελούν, γι' αυτό τον λόγο, πλούσιο υλικό για περαιτέρω ανάλυση και ερμηνεία των στάσεων απέναντι στη δημοτική και της διαμόρφωσης των συγκεκριμένων στάσεων σε διαφορετικές χρονικές περιόδους (βλ., επίσης, το παράδειγμα στο (8)).

(7) α.

ΝΑ ΔΙΔΑΣΚΕΤΑΙ ΜΟΝΟ Η ΔΗΜΟΤΙΚΗ ΓΛΩΣΣΑ ΣΤΑ ΣΧΟΛΕΙΑ ΣΤΟΙΧΕΙΩΔΟΥΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΕΩΣ

Δημοσιεύουμε σήμερα το δεύτερο μέρος της επιστολής που μας έστειλε η γνωστή ψυχολόγος κυρία Μαρία Χουρδάκη, σχετικά με τη διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας στα σχολεία, καθώς και τη διδασκαλία των ξένων γλωσσών. [...]

ΤΑ ΝΕΑ (02-08-1972), σ. 11

(7) β.

Να καθιερωθεί η δημοτική γλώσσα στην Εκπαίδευση

ΚΑΙ ΝΑ ΚΑΤΑΡΤΗΘΗ ΤΟ ΣΗΜΕΡΙΝΟ ΤΟΝΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ

Η δημοτική γλώσσα επιβάλλεται να καθιερωθεί νομοθετικά τώρα σε όλες τις βαθμίδες της Εκπαίδευσης, γιατί η παράταση της εκκρεμότητας είναι δυνατό να προξενήσει κακό στη μόρφωση και αγωγή των μαθητών αλλά και σ' αυτή την ίδια τη γλώσσα. [...]

ΤΑ ΝΕΑ (08-12-1975), σ. 12

(7) γ.

Η ΔΗΜΟΤΙΚΗ είναι θησαυρός!

Η μικρή Νεοελληνική Γραμματική του Μ. Τριανταφυλλίδη, που προορίζεται για τους μαθητές των δυο τελευταίων τάξεων του Δημοτικού και τους μαθητές του Γυμνασίου, είναι ήδη έτοιμη. Την παρουσίασε χθες στους δημοσιογράφους ο πρόεδρος του ΚΕΜΕ κ. Αλ. Καρανικόλας, ο οποίος ανακοίνωσε ότι η γραμματική αυτή, που θεωρήθηκε και εγκρίθηκε από ακαδημαϊκούς και καθηγητές Πανεπιστημίου, συνοδεύεται από ένα δεύτερο βιβλίο, με κείμενα και ασκήσεις, που θα κυκλοφορήσει σε δέκα μέρες. [...]

ΤΑ ΝΕΑ (28-08-1976), σ. 3

(7) δ.

Και οι πατέρες της Εκκλησίας στην καθομιλουμένη γράψανε

ΚΛΕΙΝΟΥΜΕ την έρευνα, για τη δημοτική γλώσσα και το Αθήνησι, με τον καθηγητή της Θεολογικής Σχολής κ. Σάββα Αγουρίδη.

Δεν είναι ξένη η δημοτική γλώσσα με την παράδοση της Θεολογίας. Οι Μεγάλοι Πατέρες της Εκκλησίας, σε γλώσσα καθομιλουμένη, της εποχής τους, γράψανε τα εκκλησιαστικά τους κείμενα – και όχι στην επίσημη τότε αττική διάλεκτο. [...]

ΤΑ ΝΕΑ (13-10-1979), σ. 9

(8)

ΟΙ ΑΓΩΝΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΔΙΕΙΣΔΥΣΗ ΤΗΣ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΣΤΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΤΗΣ ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΑΣ

Η Δημοτική και το «Αθήνησι» Πανεπιστήμιο

Η Δημοτική και το Αθήνησι...!!

Κι όχι μονάχα κι από μοναχί της η δημοτική γλώσσα, αλλά και ολόκληρο το πλέγμα των δρόμων και προσανατολισμών, που άνοιξε η τελευταία μεταρρύθμιση...!

Πόσο μέχρι τώρα, αποδώσανε και ιδιαίτερα στη γλωσσική απαγκίστρωση από ένα νεκρό, αλλά στατικό και σε κάθε περίπτωση, μελετημένο περιφρουρημένο παρελθόν; Πόσα ακόμα αναχώματα θα πρέπει να πέσουνε, για να ανοίξει ο δρόμος του εκσυγχρονισμού και της γλωσσο-εκπαιδευτικής αλλαγής, στο πρώτο και πιο μεγάλο εκπαιδευτικό ίδρυμα της χώρας; [...]

ΤΑ ΝΕΑ (05-10-1979), σ. 9

Στο τέλος της δεκαετίας του 1970 παρατηρείται μία διαφοροποίηση στους τίτλους των άρθρων με αναφορές σε θέματα γλωσσικά και θέματα γλωσσικής αλλαγής. Δίδεται πλέον έμφαση σε γλωσσικούς κινδύνους – κυρίως λόγω των γλωσσικών επαφών της Ελληνικής με άλλες γλώσσες. Οι γλωσσικές αλλαγές μέσω των γλωσσικών επαφών αντιμετωπίζονται ως κίνδυνοι που μπορεί να οδηγήσουν σε υποβάθμιση της Ελληνικής. Βλ. τα παραδείγματα στα (9α-β). Η επίλυση του γλωσσικού ζητήματος και η καθιέρωση της δημοτικής φαίνεται να οδηγούν σε μεταστροφή του ενδιαφέροντος που αποτυπώνεται σε τίτλους άρθρων που δίνουν έμφαση πλέον κυρίως στον καθαρισμό και τη γλωσσική ρύθμιση, όταν σχολιάζουν γλωσσικά θέματα και θέματα γλωσσικής αλλαγής.

(9) α.

QUELLE BANALITE... αδερφάκι μου!

ΟΙ ΚΙΝΔΥΝΟΙ ΑΠΟ ΤΗΝ ΞΕΝΟΜΑΝΙΑ ΚΑΙ ΤΗΝ «ΑΡΓΚΩ»

«Μακρύς ο δρόμος απ' την επιθυμία στην απόφαση μακρύς απ' την επιστροφή στην άλλη αναχώρηση»

μας λέει κάπου ο ποιητής Τ. Πατρίκιος και τον μακρύ δρόμο αυτό, δέχεται στην πορεία της γλώσσας μας, που «βρίσκεται ακόμα υπό διαμόρφωση». Και βάζει και κείνος το χέρι στις πληγές... [...]

ΤΑ ΝΕΑ (09-05-1980), σ. 9

(9) β.

ΕΝΑ ΣΗΜΑΝΤΙΚΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ

Η ΓΛΩΣΣΑ ΜΑΣ ΣΕ... ΑΦΑΣΙΑ!

Πως εξηγούνται τα «λεκτικά στερεότυπα» του τύπου: «να πούμε», «βασικά», «οπωσδήποτε», «τελικά»... αλλά και ο ακαταλαβίστικος, συχνά, λόγος των διανοουμένων

[...]

ΤΑ ΝΕΑ (09-02-1982), σ. 9

Παράλληλα με αυτή την εξέλιξη της εστίασης σε θέματα γλωσσικής κινδυνολογίας, δημοσιεύονται άρθρα που τονίζουν την αντίθετη άποψη της γλωσσολογικής επιστήμης. Η άποψη των ειδικών σε αυτή την περίπτωση έχει τη μορφή της έκφρασης καθησυχασμού («δεν υπάρχει θέμα/ δεν υπάρχει πρόβλημα/ δεν υπάρχει λόγος ανησυχίας») – ακριβώς αντίστοιχα με ό,τι έχει παρατηρηθεί και σε άλλες γλώσσες

για την έκφραση των θέσεων των ειδικών στα μέσα μαζικής επικοινωνίας σε τέτοιες περιπτώσεις. Βλ. τα παραδείγματα στα (10α και β).

(10) α.

Η γλώσσα... δεν κινδυνεύει

ΠΑΡΟΛΟ που η εισβολή ξένων λέξεων έχει δημιουργήσει πολύ μεγάλο πρόβλημα στην ελληνική γλώσσα, η γλώσσα δεν κινδυνεύει από αφελληνισμό.

Σύμφωνοι στην άποψη αυτή ο ομότιμος καθηγητής του πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης Εμμανουήλ Κριαράς, ο σύμβουλος Β' του ΚΕΜΕ Δημήτρης Τομπαΐδης, και ο ποιητής Δημήτρης Χριστοδούλου [...]

ΤΑ ΝΕΑ (02-11-1984), σ. 6

(10) β.

Σαμαράκης, Πλασκοβίτης, Ταχτσής, κρίνουν τη νέα γλώσσα ΑΠΟΦΑΣΙΣΤΙΚΟΣ ΣΤΑΘΜΟΣ ΓΙΑ ΤΟ ΜΕΛΛΟΝ ΤΗΣ

«Η γλώσσα εξελίσσεται μόνη της, ακολουθώντας τους δικούς της νόμους». Μ' αυτή την πρόταση άρχισε ο Αντώνης Σαμαράκης τη συζήτησή του, στο χτεσινό Α' Συνέδριο για τη Νέα Ελληνική Γλώσσα στα πανεπιστήμια του αγγλόφωνου κόσμου, που συνεχίζεται στο ξενοδοχείο «Χανδρή», συζήτηση που έγινε μεταξύ του Σπ. Πλασκοβίτη, του Κώστα Ταχτσή και της ποιήτριας Ζωής Καρέλλη, με θέμα την ελληνική γλώσσα σήμερα. [...]

ΤΑ ΝΕΑ (19-12-1980), σ. 2

Επομένως, η μελέτη των θεμάτων που παρουσιάζουν οι τίτλοι των άρθρων δείχνει ότι σταδιακά η έμφαση μετατοπίζεται από το γλωσσικό ζήτημα –που αφορά τη δημοτική και τη θέση της στα δημόσια έγγραφα και τα σχολεία– στο λεγόμενο «γλωσσικό πρόβλημα», που συνδέεται με τη γλωσσική κινδυνολογία, την υποβάθμιση της Ελληνικής και το αβέβαιο μέλλον της. Ο Μοσχονάς (2005) εντοπίζει μία αντίστοιχη εξέλιξη και στις διορθωτικές οδηγίες μετά το 1976. Επισημαίνει ο Μοσχονάς (2005, σ. 154):

«[...] μετά την καθιέρωση της δημοτικής, παρατηρούνται σημαντικές αλλαγές στα πρότυπα της «κοινής» γλώσσας (ή, αν θέλετε, της «επισημοποιημένης δημοτικής»).[...]⁴

⁴ Βλ., επίσης, Moschonas & Spitzmüller (2010).

Τα δεδομένα του Ιστορικού Αρχείου φανερώνουν μια παρόμοια διαχρονική εξέλιξη στις στάσεις απέναντι στη γλωσσική αλλαγή όπως εκφράζονται στις εφημερίδες, υπό την έννοια μίας σημαντικής διαφοροποίησης στα θέματα στα οποία δίνουν έμφαση οι τίτλοι των εφημερίδων και μίας μετατόπισης της έμφασης από το γλωσσικό ζήτημα στους κινδύνους για τη γλώσσα. Βλ., επίσης, το παράδειγμα στο (11).

(11)

ΔΙΑΘΕΣΗ ΑΜΦΙΣΒΗΤΗΣΗΣ ΚΑΙ ΔΙΑΦΟΡΟΠΟΙΗΣΗΣ ΟΙ «ΑΛΛΟΛΕΚΤΟΙ»
ΤΩΝ ΝΕΩΝ

Γιατί μιλάτε έτσι, βρε παιδιά;

Μια καθηγήτρια έλεγε πως τα γραπτά των μαθητών της έχουν τόσα λάθη, είναι τόσες οι «κοκκινίλες» πάνω στην κόλλα, ώστε μοιάζει πια να έχουν γραφεί με κόκκινο και να έχουν διορθωθεί με μπλε... Και ο αμαθής περί εκπαίδευσης λόγος θεωρεί πλέον δεδομένο και επαναλαμβάνει με στερεότυπη αυταρέσκεια πως «τα παιδιά σήμερα δεν ξέρουν γράμματα».

[...]

ΤΑ ΝΕΑ (14-02-1995), σ. 21

Σταδιακά, η δημοσίευση στον Τύπο των απόψεων των ειδικών για γλωσσικά θέματα γίνεται ιδιαίτερα συχνή και επικρατεί της δημοσίευσης απόψεων μη ειδικών. Οι ειδικοί, όμως, κυρίως προσκαλούνται για να απαντήσουν σε θέματα που άλλοι θέτουν, και, κατά συνέπεια, στις περισσότερες περιπτώσεις εκφράζουν τις αντιρρήσεις τους σε θέματα που έχουν τεθεί από άλλους σχολιαστές. Δηλαδή, δεν καθορίζουν οι ειδικοί τη θεματολογία και το περιεχόμενο της συζήτησης για τη γλώσσα και τη γλωσσική αλλαγή αλλά συμμετέχουν σε μεταγενέστερο χρόνο σε αντιπαραθέσεις που έχουν ήδη προκύψει. Επομένως, και στην περίπτωση των εφημερίδων οι ειδικοί σπάνια ανοίγουν ένα θέμα προς δημόσια συζήτηση αλλά συνήθως καλούνται να συνεισφέρουν την άποψη του ειδικού: με αυτό τον τρόπο ανάδεται μία νέα ελίτ, δηλαδή μία νέα ομάδα ειδικών (Moschonas 2004).⁵ Τα κείμενα της νέας ομάδας ειδικών/ νέας ελίτ μπορούν να μελετηθούν ως ενδεικτικά μίας «γλωσσολογικής αντίθεσης» – δηλαδή ως ενδεικτικά κείμενα της σταθερής έκφρασης της αντίθετης άποψης. Όπως παρατηρήσαμε

⁵ Σύμφωνα με τον Moschonas (2004), τα γλωσσικά θέματα προσεγγίζονται από τρεις κύκλους: (i) την ελίτ – στην οποία περιλαμβάνονται οι γλωσσολόγοι, οι άνθρωποι των γραμμάτων, (ii) τη στενότερη κοινή γνώμη – στην οποία περιλαμβάνονται άνθρωποι που συνήθως αναπαράγουν την άποψη της ελίτ – ή έχουν λειτουργία διαμεσολαβητή ή πληροφορητή, όπως οι δημοσιογράφοι, (iii) την ευρύτερη κοινή γνώμη. Βλ., επίσης, Fishman (1989), Thomas (1991).

πιο πάνω, πολύ συχνά τα κείμενά τους έχουν ως στόχο και ως αποτέλεσμα την αποδυνάμωση της διαφωνίας – και εκφράζουν τη στάση ότι «αυτό δεν είναι πρόβλημα/ αυτό που έχει τεθεί ως κίνδυνος για τη γλώσσα δεν είναι πραγματικό πρόβλημα». Βλ. τα παραδείγματα στα (12α και β) από τη δεκαετία του 2000.

(12) α.

Φουστανέλα με γραβάτα

Συνεχίζουμε, με τις συνέπειες που έχει για τη σημερινή γλώσσα η ανιστόρητη αντιμετώπιση της καθαρεύουσας, η αναπόλησή της και η νοσταλγική χρήση της. Εννοώ προφανώς την αταξία που προκαλεί αυτή η χρήση στο τυπικό της γλώσσας, γιατί στο επίπεδο του λεξιλογίου τα πράγματα είναι μάλλον απλά: Λέξεις δανειζόμαστε από παντού, από οποιαδήποτε ξένη γλώσσα, πολύ περισσότερο από την παλαιότερη δική μας, εφόσον προσαρμόζονται στο τυπικό της σημερινής γλώσσας [...]

ΤΑ ΝΕΑ (12-08-2000), σ. 145

(12) β.

«Η ασθενής έχρηζε μεγάλης **ανάγκης**»

ΤΑ ΠΡΑΓΜΑΤΑ ΕΙΝΑΙ ΟΝΤΩΣ ΣΟΒΑΡΑ, ΑΠ'ΤΗ ΣΤΙΓΜΗ ΠΟΥ ΚΑΠΟΙΑ ΑΣΘΕΝΗΣ «ΕΧΡΗΖΕ ΜΕΓΑΛΗΣ ΑΝΑΓΚΗΣ», ΔΗΛΑΔΗ «ΧΡΕΙΑΖΟΤΑΝ ΜΕΓΑΛΗ ΑΝΑΓΚΗ»(!), ΟΠΩΣ ΕΙΠΕ Η ΡΕΠΟΡΤΕΡ ΣΕ ΔΕΛΤΙΟ ΕΙΔΗΣΕΩΝ ΤΗΣ ΚΡΑΤΙΚΗΣ ΤΗΛΕΟΡΑΣΗΣ

Αναζητώντας μια νέα «επίσημη» γλώσσα, νομίζουμε ότι πλουσιότερο λεξιλόγιο σημαίνει λογιότερο, ή απροκάλυπτα αρχαϊκό
[...]

ΤΑ ΝΕΑ (11-11-2006), σ. 49

3.2. Ποια η επίδραση των στάσεων απέναντι στη γλωσσική αλλαγή στην εξέλιξη της γλώσσας;

Τα δεδομένα του Ιστορικού Αρχείου μπορούν, επίσης, να συνεισφέρουν στη μελέτη και ερμηνεία της επίδρασης των στάσεων στις εν εξελίξει αλλαγές και στα νέα χαρακτηριστικά της γλώσσας ή στη διατήρηση παλαιότερων γλωσσικών χαρακτηριστικών. Σε σχέση με τα αποτελέσματα της ρυθμιστικής στάσης και της ρυθμιστικής προσέγγισης, η γλωσσική αλλαγή έχει αναλυθεί σε συνάρτηση με δύο τύπους παραγόντων, τους εξωτερικούς παράγοντες – όπου ανήκουν και οι ρυθμιστικές τάσεις των κοινωνιών – και τους εσωτερικούς παράγοντες – όπως, για παράδειγμα, οι αρχές της οικονομίας ή της απλούστευσης που έχουν προταθεί ως παράγοντες που καθορίζουν τις αλλαγές συγκεκριμένων γλωσσικών χαρακτηριστικών.

Πρέπει, όμως, να σημειωθεί ότι οι παλαιότερες μελέτες έχουν κυρίως εντοπίσει την αντίστροφη κατεύθυνση επίδρασης: για παράδειγμα, η γλώσσα των μέσων προσαρμόζεται και αντανakλά τις καινοτομίες και αλλαγές της προφορικής γλώσσας (Cotter 2010, Kristiansen 2014). Σύμφωνα με το παραπάνω, τα δύο σχήματα κοινωνιογλωσσικής αλλαγής στα γλωσσικά χαρακτηριστικά των εφημερίδων που φαίνεται να ισχύουν διαγλωσσικά είναι η τάση για ενίσχυση των χαρακτηριστικών της συνομιλίας (conversationalization) και η τάση για ενίσχυση των χαρακτηριστικών του οικείου ύφους/ της καθομιλουμένης (vernacularization). Ως χαρακτηριστικά ενίσχυσης της συνομιλιακότητας θεωρούνται, για παράδειγμα, οι συναιρέσεις-συντομεύσεις λέξεων, τα συνδυαστικά στοιχεία στην αρχή προτάσεων, οι ανεπίσημες προσαγορεύσεις-προσφωνήσεις. Η τάση για ενίσχυση των χαρακτηριστικών του οικείου ύφους/ της καθομιλουμένης αφορά κυρίως την έμφαση σε στοιχεία γεωγραφικών ή κοινωνικών ποικιλιών που επιδεικνύουν σημαντική αντίθεση με την καθιερωμένη-πρότυπη γλώσσα: για παράδειγμα, αυτό συμβαίνει στην περίπτωση της εισαγωγής λεξιλογίου των νέων στις εφημερίδες (Androutsopoulos 2005).

Τα γλωσσικά χαρακτηριστικά των εφημερίδων, σύμφωνα με τα παραπάνω, προσεγγίζουν την αμεσότητα του προφορικού λόγου και, επίσης, αντανakλούν επικοινωνιακές μορφές που είναι τυπικές στην τηλεόραση. Μπορεί να υποθέσει κανείς ότι ο ανταγωνισμός με την ιδιωτική τηλεόραση οδήγησε, επίσης, σε αλλαγές στη γλώσσα των εφημερίδων και ενίσχυση των χαρακτηριστικών της προφορικότητας. Η διαχρονική εξέταση των ετών/ δεκαετιών πριν και μετά την ίδρυση της ιδιωτικής τηλεόρασης μπορεί να αναδείξει τα χαρακτηριστικά της παραπάνω αλλαγής.

Ενδεικτικά και πάλι (λόγω και των περιορισμών έκτασης) θα επιχειρήσουμε να διερευνήσουμε, μέσω παραδειγμάτων, σημαντικές όψεις των δυνατοτήτων αξιοποίησης του Ιστορικού Αρχείου των εφημερίδων «ΤΟ ΒΗΜΑ» και «ΤΑ ΝΕΑ». Το Ιστορικό Αρχείο προσφέρει σε σχέση με το ερώτημα της επίδρασης των μέσων στη διαμόρφωση των γλωσσικών χαρακτηριστικών μετρήσιμα δεδομένα από διαφορετικές χρονικές περιόδους και, κατά συνέπεια, επιτρέπει τη σύγκριση συγκεκριμένων γλωσσικών χαρακτηριστικών σε διαφορετικές χρονικές περιόδους. Η διαθεσιμότητα νέων δεδομένων και νέων τεχνολογικών μεθόδων ανάλυσης των δεδομένων αποτελεί ιδιαίτερο κίνητρο για την έρευνα στον χώρο των μέσων και της γλωσσικής αλλαγής. Επιπλέον, νέες θεωρητικές ερμηνείες μπορούν να προκύψουν μέσα από τη συστηματική σύγκριση των μηχανισμών της γλωσσικής αλλαγής σε γλωσσικά δεδομένα από διάφορα μέσα επικοινωνίας – ειδικά όταν συνεχώς νέα, πλούσια δεδομένα και δεδομένα που είναι ενταγμένα στα ιστορικά και κοινωνικά πλαίσια γίνονται διαθέσιμα. Παράλληλα, η σημαντική ποικιλία εντός του κειμενικού είδους των εφημερίδων καθιστά τα δεδομένα των εφημερίδων πιο αντιπροσωπευτικό δείγμα της γλώσσας σε σχέση με άλλα δεδομένα.

Νέες λέξεις εισάγονται στη γλώσσα διαρκώς – ο αριθμός των λέξεων της γλώσσας αυξάνεται όσο οι κοινωνίες που χρησιμοποιούν τη γλώσσα δημιουργούν νέες έννοιες που πρέπει να αποκτήσουν όνομα. Για παράδειγμα, η αυξητική τάση της τεχνολογικής καινοτομίας οδηγεί σε μεγάλο αριθμό νέων όρων: επομένως, αναμένει κανείς αντίστοιχες διαφοροποιήσεις στη χρήση νεολογισμών σε μία διαχρονική εξέταση των δεδομένων των εφημερίδων. Γενικότερα, αναμένει κανείς να εντοπίσει στα διαχρονικά δεδομένα των εφημερίδων μικρότερες αλλαγές σε μορφο-συντακτικό επίπεδο και μεγαλύτερες αλλαγές στην τάση επέκτασης των χαρακτηριστικών της προφορικής γλώσσας/ της καθομιλουμένης στις κανονικότητες της γραπτής γλώσσας – ιδίως τα τελευταία 30 χρόνια. Το παραπάνω συνδέεται με τη γενική τάση για περισσότερα ανεπίσημα γλωσσικά χαρακτηριστικά στις εφημερίδες (βλ. παραπάνω).

Για παράδειγμα, ακολουθώντας την αντίστοιχη μελέτη της Duguid (2010), η εξέταση της χρήσης και η συχνότητα του προθέματος *αντι-* μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως ένδειξη των αρνητικών προκαταλήψεων που συζητούν οι εφημερίδες. Βλ. τα παραδείγματα στα (13α-β). Η διαχρονική εξέταση του προθέματος *αντι-* μπορεί, επίσης, να εντοπίσει αλλαγές στις αρνητικές προκαταλήψεις, κυρίως μέσω της διερεύνησης των σημασιών του *αντι-* σε λεξιλόγιο που συνδέεται με επιστημονικά θέματα.⁶

(13) α.

ΑΝΤΙΚΑΤΑΣΚΟΠΟΣ

Αποκαλύπτει πράκτορες και συνωμοσίες

Αποκαλύπτει πράκτορες και συνωμοσίες

ΝΕΑ ΥΟΡΚΗ, Ιανουάριος. Αποκλειστικότητα «Νιουσγουήκ» -«Νέων». [...]

ΤΑ ΝΕΑ (12-01-1976), σ. 11

(13) β.

Ογκώδεις αντιπολεμικές διαδηλώσεις στην Αμερική

ΟΥΑΣΙΓΚΤΟΝ, 24. Ρώντερ, Γιουνάϊτεντ Πρες, Οσσοσιέιτεντ Πρες [...]

ΤΑ ΝΕΑ (24-04-1972), σ. 16

Στο παράδειγμα (14), η εφημερίδα ΤΟ ΒΗΜΑ αναφέρεται στους νεολογισμούς που έχει συμπεριλάβει για πρώτη φορά το *Χρηστικό Λεξικό της Ακαδημίας Αθηνών*

⁶ Λόγω περιορισμών έκτασης η περαιτέρω διερεύνηση των προθημάτων στο Ιστορικό Αρχείο των εφημερίδων «ΤΟ ΒΗΜΑ» και «ΤΑ ΝΕΑ» (και του τρόπου σύνδεσής τους με το επιστημονικό λεξιλόγιο) θα αποτελέσει θέμα μελλοντικής μελέτης.

(2014): «ιός Έμπολα», «άμπερ αλέρτ», «τηλεμαϊντανός», «αεροκουρτίνα», «μπότοξ», «γενόσημα» – αλλά και σε λέξεις της αργκό, όπως «κάγκουρας», «ιντερνετάκιας», «μπαχαλάκιας», «μπουζουκλερί».⁷ Εντοπίσαμε τις πρώτες εμφανίσεις των παραπάνω λέξεων στο Ιστορικό Αρχείο: τα σχετικά δεδομένα είναι ιδιαίτερης σημασίας γιατί – πέρα από στοιχεία που αφορούν την πρώτη εμφάνιση των λέξεων στις εφημερίδες – παρέχουν πληροφορίες για τον τύπο του κειμένου όπου εμφανίζονται (π.χ., συνέντευξη, ειδικές στήλες των εφημερίδων κτλ.), όπως και για τη συχνότητα εμφάνισης αυτών των λέξεων (σε πόσα άρθρα των εφημερίδων, ανά πόσες εβδομάδες ή μήνες κτλ.). Βλ. μερικά αποτελέσματα αναζήτησης νεολογισμών και νέων λέξεων της αργκό στα παραδείγματα (15α-γ).

(14)

Τρία εκατομμύρια λέξεις-ψηφίδες, 75.000 λήμματα και 103 γνωστικοί τομείς συνθέτουν τις 1.819 σελίδες του νέου λεξικού της Νεοελληνικής Γλώσσας, το οποίο παραδίδει σε ερευνητές και κοινό η Ακαδημία Αθηνών [...]

Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι για πρώτη φορά στο λεξικό της Ακαδημίας Αθηνών συμπεριλαμβάνονται νεολογισμοί, όπως «ιός Έμπολα», «άμπερ αλέρτ», «τηλεμαϊντανός», «αεροκουρτίνα», «μπότοξ» και «γενόσημα», λήμματα που προέρχονται από τη μαγειρική και ζαχαροπλαστική, λέξεις με νέες σημασίες, αλλά και φράσεις της αργκό, όπως «κάγκουρας», «ιντερνετάκιας», «μπαχαλάκιας» ή «μπουζουκλερί». ΤοΒΗΜΑ Team

3 Νοεμβρίου 2014, 16:47 Ενημερώθηκε: 3 Νοεμβρίου 2014, 17:05⁸

(15) α.

►ΤΟ ΑΛΦΑΒΗΤΑΡΙ ΜΟΥ

Κανείς δεν ξέρει να παίζει τόσο καλά το παιχνίδι των λέξεων όπως ο Βασίλης Βασιλικός. Κι αν ο «Γλαύκος Θρασάκης» είναι ένα παιχνίδι με τα πολλά πρόσωπα του συγγραφέα, το αλφαβητάρι του Βασιλικού δίνει τα κλειδιά του βαθύτερου εαυτού του. Και πάλι μέσα από ένα παιχνίδι [...] **Μ: Μαϊντανός:** Τηλε-μαϊντανός σε τηλε-καρκεύματα ατελών τηλε-παραρυσσαστών [...]

ΤΑ ΝΕΑ (19-02-1996), σ. 35

⁷ Βλ., επίσης, Χαραλαμπίκης 2017.

⁸ Το συγκεκριμένο απόσπασμα προέρχεται από την ηλεκτρονική πλατφόρμα της εφημερίδας «ΤΟ ΒΗΜΑ», και όχι απευθείας από το Ιστορικό Αρχείο.

(15) β.

Σύζυγος μεγιστάνα του Χόλιγουντ κατηγορεί διάσημο γιατρό ότι αρρώστησε μετά τις επεμβάσεις με τροποποιημένες τοξίνες

Το Μπότοξ κάθεται στο εδώλιο

Πόλεμος ξεσπά στις ΗΠΑ για το φάρμακο που εξαλείφει τις ρυτίδες [...]

TA NEA (02-10-2004), σ. 32

(15) γ.

Η ΤΗΛΕΟΡΑΣΗ

μπουζουκλερί

τήρησε ακόμη

μια φορά τη «μακρά» παράδοσή της στο εορταστικό πρόγραμμα των Χριστουγέννων. Νύχτα γεμάτη τσιφτετέλια, μέχρι και Κουταλιανό [...]

TA NEA (27-12-2005), σ. 2

Ο κεντρικός ρόλος των μέσων επικοινωνίας είναι ιδιαίτερα προφανής σε παρατηρήσεις, όπως η παρακάτω επισήμανση του Bell (1991), ότι «οι άνθρωποι στη Δύση πιθανότατα δέχονται περισσότερα γλωσσικά ερεθίσματα από τα μέσα παρά κατευθείαν από τα χείλη άλλων συνομιλητών». Κανένα άλλο έντυπο δεν έχει τόσο ευρύ κοινό όσο οι εφημερίδες: κατά συνέπεια, η γλωσσική αλλαγή στις εφημερίδες ενδεχομένως αντανακλά τη γλωσσική αλλαγή στην κοινωνία. Επιπροσθέτως, προηγούμενες μελέτες έχουν δείξει ότι η επίδραση της γλώσσας των μέσων δεν πηγάζει από την απλή έκθεση στο περιεχόμενο των κειμένων των μέσων αλλά εξαρτάται από τη συναισθηματική εμπλοκή και την αλληλεπίδραση των ομιλητών/τριών με όσα τα μέσα αντιπροσωπεύουν (Androutsopoulos 2011, 2017).

4. Συμπέρασμα

Τα βασικά συμπεράσματα της μελέτης μπορούν να συνοψιστούν στα παρακάτω σημεία: (i) ο ρόλος των εφημερίδων στη διαμόρφωση των στάσεων απέναντι στη γλωσσική αλλαγή δεν είναι σταθερός αλλά μεταβάλλεται, για παράδειγμα, σε συσχέτιση με την επίλυση του γλωσσικού ζητήματος (βλ. την αντίθεση μεταξύ του ρόλου των εφημερίδων πριν και μετά την επίλυση του γλωσσικού ζητήματος). (ii) η μελέτη του ρόλου των εφημερίδων στη διαμόρφωση των στάσεων που βασίζεται σε μεγάλο σώμα κειμένων, όπως το σώμα κειμένων του Ιστορικού Αρχείου, προσφέρει, επιπλέον, πλούσια δεδομένα για τον τρόπο σύνδεσης των γλωσσικών στάσεων με

τη γλωσσική αλλαγή. Απώτερος στόχος μίας τέτοιας έρευνας είναι να διαπιστωθεί σε ποιο βαθμό και με ποιον τρόπο επιβραδύνουν τη γλωσσική αλλαγή οι αρνητικές στάσεις, όπως διαμορφώνονται από τις εφημερίδες, ή κατά πόσο συμβάλουν στη διάδοση των νεολογισμών ή γενικότερα νεωτερικών στοιχείων οι εφημερίδες. Αποτελεί, επομένως, το Ιστορικό Αρχείο των εφημερίδων πολύτιμη πηγή υλικού τόσο για τον τρόπο διαμόρφωσης των στάσεων όσο και για τον ρόλο των στάσεων στη διάδοση ή παρεμπόδιση των γλωσσικών αλλαγών.

Βιβλιογραφία

- Ακαδημία Αθηνών, Χρηστικό Λεξικό της Νεοελληνικής Γλώσσας, Επιμ. Χ. Χαραλαμπίδης, Αθήνα, 2014.
- Anderwald, L., “Clumsy, awkward or having a peculiar propriety? Prescriptive judgements and language change in the 19th century”, *Language Sciences* 34 (2012), σσ. 28-53.
- Androutsopoulos, J., “... und jetzt gehe ich chillen: Jugend- und Szenesprachen als lexikalische Erneuerungsquellen des Standards”, στο L. Eichinger & W. Kallmeyer (επιμ.), *Standardvariation: Wie viel Variation verträgt die deutsche Sprache*, Berlin/ New York, De Gruyter, 2005, σσ. 171-206.
- _____, “Language change and digital media: a review of conceptions and evidence”, στο T. Kristiansen & N. Coupland (επιμ.), *Standard languages and language standards in a changing Europe*, Oslo, Novus, 2011, σσ. 145-161.
- _____, “Media and language change: expanding the framework”, στο C. Cotter & D. Perrin (επιμ.), *The Routledge Handbook of Language and Media*, Abingdon/ New York, Routledge, 2017, σσ. 403-421.
- Bell, A., *The language of news media*, Oxford, Blackwell, 1991.
- Berg-Olsen, S., “Descriptive and prescriptive lexicography in the Norwegian context”, στο T. Margalitzadze & G. Meladze (επιμ.), *Proceedings of the XVII EURALEX International Congress. Lexicography and Linguistic Diversity*, Tbilisi, Tbilisi State University, 2016, σσ. 92-98.
- Cotter, C., *News talk: investigating the language of journalism*, Cambridge, Cambridge University Press, 2010.
- Duguid, A., “Newspaper discourse informalisation: a diachronic comparison from keywords”, *Corpora* 5.2 (2010), 109-138.
- Fishman, J., *Language and ethnicity in minority sociolinguistic perspective*, Clevedon, Multilingual Matters, 1989.
- Kristiansen, T., “Knowing the driving force in language change: density or subjectivity?”, *Journal of Sociolinguistics* 18.2 (2014), σσ. 233-241.
- Lavidas, N., “Language change and early dictionaries of Modern Greek”, στο G. K. Giannakis, C. Charalambakis, F. Montanari & A. Rengakos (επιμ.), *Studies in Greek Lexicography*, Berlin/ Boston, De Gruyter, 2019, σσ. 57-78.
- Moschonas, S. A., “Relativism in language ideology: on Greece’s latest language issues”, *Journal of Modern Greek Studies* 22.2 (2004), σσ. 173-206.

- Μοσχονάς, Σ. Α., “Διορθωτικές πρακτικές”, στο Επιστημονικό συνέδριο Χρήσεις της γλώσσας (3-5 Δεκεμβρίου 2004), Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, 2005, σσ. 151-174.
- Moschonas, S. A., “The media on media-induced language change”, στο J. Androutsopoulos (επιμ.), *Mediatization and Sociolinguistic Change*, Boston, De Gruyter, 2014, σσ. 395-426.
- Moschonas, S. A. & J. Spitzmüller, “Prescriptivism in and about the media: a comparative analysis of corrective practices in Greece and Germany”, στο S. Johnson & T. Milani (επιμ.), *Language Ideologies and Media Discourse: Texts, Practices, Politics*, London/ New York, Continuum, 2010, σσ. 17-40.
- Mugglestone, L., “Description and prescription in dictionaries”, στο P. Durkin (επιμ.), *The Oxford Handbook of Lexicography*, Oxford, Oxford University Press, 2015, σσ. 546-560.
- Niedzielski, N. A. & D. R. Preston, *Folk Linguistics*, Berlin/ New York, Mouton de Gruyter, 2000.
- Partington, A., “Modern diachronic corpus-assisted discourse studies (MD-CADS) on UK newspapers: an overview of the project”, στο A. Partington (επιμ.), *Modern Diachronic Corpus-Assisted Discourse Studies: Corpora*, Edinburgh, Edinburgh University Press, 5.2 (2010), σσ. 83-108.
- Thomas, G., *Linguistic purism*, London, Longman, 1991.
- Χαραλαμπίκης, Χ., “Το Χρηστικό Λεξικό της Νεοελληνικής Γλώσσας της Ακαδημίας Αθηνών ως κειμενικό σώμα”, *Όψεις της Σωματοκειμενικής Γλωσσολογίας: Αρχές, εφαρμογές, προκλήσεις. Δελτίον Επιστημονικής Ορολογίας και Νεολογισμών της Ακαδημίας Αθηνών*, 14 (2017), σσ. 287-310.
- Westin, I., *Language change in English newspaper editorials*, Amsterdam, Rodopi, 2002.

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΤΑΞΙΔΙΩΤΙΚΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΙΣΠΑΝΙΑ ΣΤΟ ΕΛΕΥΘΕΡΟΝ ΒΗΜΑ. Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΟΥ ΚΩΣΤΑ ΟΥΡΑΝΗ

Μόσχος Μορφακίδης-Φυλακτός*

Περίληψη

Στα έργα τριών από τους κυριότερους εκπροσώπους της ελληνικής ταξιδιωτικής λογοτεχνίας του πρώτου μισού του 20ού αιώνα, των Κώστα Ουράνη, Ζαχαρία Παπαντωνίου και Σπύρου Μελά, εντάχθηκε η Ισπανία την οποία περιέγραψαν με την ιδιότητα του ανταποκριτή της εφημερίδας «Ελεύθερον Βήμα». Ο Ουράνης και ο Παπαντωνίου δημοσίευσαν τις εντυπώσεις τους αργότερα και σε αυτοτελή έργα, βασισμένα όμως στα άρθρα που έστειλαν στην ίδια εφημερίδα.

Αποσκοπώντας στην καλύτερη προσέγγιση του έργου τους, για την εργασία μας επελέγη η περίπτωση του Κώστα Ουράνη, ο οποίος πραγματοποίησε διάφορα ταξίδια και σε διαφορετικές ημερομηνίες στην Ισπανία, και που το 1934 εξέδωσε στον εκδοτικό οίκο «Αετός» το βιβλίο με τίτλο *Sol y sombra*, το οποίο επανεκδόθηκε με διάφορες προσθήκες και με τον τίτλο *Κώστας Ουράνης, Ταξίδια. Ισπανία* από τον εκδοτικό οίκο «Εστία» σε επιμέλεια της Ελένης Ουράνη.

Η μέθοδος εργασίας που ακολουθήθηκε συνίσταται: α) στον εντοπισμό και την παράθεση του συνόλου των τίτλων που δημοσίευσε ο Ουράνης για την Ισπανία σε διάφορες εφημερίδες και περιοδικά· β) στον εντοπισμό των κειμένων που δημοσιεύτηκαν στο *Ελεύθερον Βήμα*· γ) στον εντοπισμό των άρθρων που εντάχθηκαν στο *Ταξίδια. Ισπανία* (επανεκδοση του 1982)· δ) στην αντιπαραβολή των άρθρων με τα κεφάλαια του βιβλίου, όπου εξετάζεται ο τρόπος που χρησιμοποιήθηκαν και οι ομοιότητες και οι διαφορές των κειμένων· ε) δεδομένου ότι η εργασία επικεντρώνεται στα κείμενα του *Ελεύθερου Βήματος*, όταν δεν υπάρχει αντιστοιχία κεφαλαίου με άρθρο της συγκεκριμένης εφημερίδας, πραγματοποιείται μια προσέγγιση σε άρθρα άλλων εφημερίδων στα οποία πιθανόν να βασίστηκαν τα κεφάλαια, χωρίς όμως να γίνεται αντιπαραβολή των κειμένων.

* Καθηγητής Ελληνικής Φιλολογίας Πανεπιστημίου Γρανάδας και Διευθυντής του Κέντρου Βυζαντινών, Νεοελληνικών και Κυπριακών Σπουδών

Λέξεις κλειδιά: Ταξιδιωτική λογοτεχνία, Ισπανία, Κώστας Ουράνης, εφημερίδα *Ελεύθερον Βήμα*, άρθρα εφημερίδας, αυτοτελές έργο.

GREEK TRAVEL LITERATURE ABOUT SPAIN IN THE *ELEFThERON VIMA*. THE CASE OF COSTAS URANIS

Abstract

The works of three of the most important representatives of Greek travel literature of the first half of the 20th century, Kostas Ouranis, Zacharias Papantoniou and Spyros Melas, included Spain, which they described in their capacity as correspondents of the newspaper "Eleftheron Vima". Later Uranis and Papantoniou published their impressions in independent works but based on the articles they sent to the same newspaper.

Aiming at a better approach to their work, we chose for our work the case of Kostas Ouranis, who made a number of trips to Spain on different dates, and who in 1934 published a book entitled *Sol y sombra* in the publishing house "Aetos", which was republished with various additions under the title *Kostas Ouranis, Travels. Spain*, published by 'Estia', edited by Eleni Ouranis.

The working method followed consists of: a) identifying and listing all the titles published by Ouranis about Spain in various newspapers and magazines; b) identifying the texts published in "Eleftheron Vima"; c) identifying the articles that were included in *Travels. Spain*. (republished in 1982); d) the comparison of the articles with the chapters of the book, examining the way they were used and the similarities and differences between the texts; e) given that the work focuses on the texts of "Eleftheron Vima", when there is no correspondence between a chapter and an article in this newspaper, an approach is made to articles in other newspapers on which the chapters may have been based, but without comparing the texts.

Key words: Travel literature, Spain, Kostas Ouranis, newspaper *Eleftheron Vima*, newspaper articles, independent work.

Από τα πρώτα βήματα της εφημερίδας *Ελεύθερον Βήμα* γίνεται εμφανές το ενδιαφέρον των ελλήνων αρθρογράφων για την Ισπανία και τον πολιτισμό της. Ήδη από τον Ιούλιο του 1922 γίνονται αναφορές στο έργο του μυθιστοριογράφου και περιηγητή στην Ανατολική Μεσόγειο, Blasco Ibañez, δίνοντας έμφαση στη διεθνή του αναγνώριση, ενώ τα επόμενα έτη δημοσιεύονται άρθρα του ή μεταφράσεις έργων του¹. Παρουσιάζονται επίσης συγγραφείς όπως οι Joaquín Dicenta, Jacinto Benavente και Miguel de Unamuno, αλλά και άρθρα που αναφέρονται στον πολιτισμό της Ισπανίας.

Προς το τέλος του Μεσοπολέμου, όταν η πολιτική κατάσταση που επικρατούσε στην Ευρώπη δεν ήταν η πλέον κατάλληλη για ταξίδια, ένας μικρός αριθμός σημαντικών ελλήνων συγγραφέων επισκέπτονται την Ισπανία (κυρίως την Καστίλλη, την Καταλωνία και την Ανδαλουσία), στέλνοντας ανταποκρίσεις σε εφημερίδες και περιοδικά της εποχής και, στη συνέχεια, τις δημοσιεύουν σε αυτοτελείς εκδόσεις που εντάσσονται στο είδος της ταξιδιωτικής λογοτεχνίας. Η αιτία του ενδιαφέροντος μπορεί, εν μέρει, να εντοπιστεί στο πολιτικό δράμα που ζει η χώρα από την αρχή της Δεύτερης Δημοκρατίας (1931-36) και του εμφυλίου πολέμου (1936-39), που φέρνει την Ισπανία στο επίκεντρο της προσοχής της διεθνούς κοινότητας.

Αυτό που χαρακτηρίζει τους έλληνες περιηγητές είναι το γεγονός ότι, αν και δεν διαθέτουν μια στέρεα παράδοση ελληνικής ταξιδιωτικής λογοτεχνίας², ενώ για την Ισπανία έχουν διαβάσει μόνο κείμενα δυτικοευρωπαϊών ρομαντικών περιηγητών που εμμένουν γοητευμένοι από το ισπανικό φολκλόρ, ακολουθούν μια δημιουργική πορεία, προσπαθώντας να εισέλθουν βαθειά στον πολιτισμό της χώρας.

Το προδρομικό έργο *Ταξιδεύοντας-Ισπανία* του Νίκου Καζαντζάκη (1η έκδοση το 1927 και 2η έκδοση με συμπληρώσεις το 1937) αποτέλεσα του ταξιδιού του ως ανταποκριτή της *Καθημερινής* στην αρχή του ισπανικού εμφυλίου πολέμου (Οκτώβριος-Νοέμβριος του 1936)³, είχε μια επίσης λαμπρή συνέχεια στους τρεις ανταποκριτές του *Ελεύθερου Βήματος*, τους Κώστα Ουράνη, Ζαχαρία Παπαντωνίου και Σπύρο

¹ Μέχρι στις 8 Φεβρουαρίου του 1928, οπότε και αναγγέλλεται η είδηση του θανάτου του σε μια νεκρολογία του Γ. Φτέρη. Τα επόμενα χρόνια γίνεται αναφορά σε μεταφράσεις έργων του στα ελληνικά ενώ το 1932 δημοσιεύεται σε συνέχειες στο έργο του «Ποια από τις δύο».

² Αγγέλα Γιώτη, «“Επαγγελματίες” ταξιδιώτες στην Ευρώπη. Στοιχεία για το δίκτυο των ανταποκριτών εξωτερικού στις εφημερίδες από το τέλος του 19ου αιώνα.», στο Έλια Παπαστάθη (επιμ.), *Περάσματα, μεταβάσεις, διελεύσεις: όψεις μιας λογοτεχνίας εν κινήσει [Πρακτικά ΙΕ΄ Διεθνούς Επιστημονικής Συνάντησης, 1-4 Μαρτίου 2017: μνήμη Δ.Ν. Μαρωνίτη (1929-2016)]*, Θεσσαλονίκη, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2018, σσ. 523-536.

³ Στο βιβλίο περιέχονται κείμενα βασισμένα στα ταξίδια που πραγματοποίησε ο Καζαντζάκης το 1926 και αργότερα το 1937 κατά τη διάρκεια του ισπανικού εμφυλίου. Το βιβλίο επανεκδόθηκε το 1962 από τις Εκδόσεις Καζαντζάκη και το 2013 από τις Εκδόσεις Έθνος Α.Ε. με επιμέλεια και εισαγωγή του Νίκου Μαθιουδάκη. Βλ. επίσης Χάρης, Πέτρος, «Νίκου Καζαντζάκη Ισπανία», *Νέα Εστία* 21 Α΄ (1937).

Μελά, που επισκέφθηκαν τη χώρα. Δεν θα ήταν υπερβολή να υποστηριχθεί ότι οι κρίσεις αυτών των τεσσάρων ουσιαστικά διαμόρφωσαν την εικόνα της Ισπανίας τις δεκαετίες που ακολούθησαν⁴.

Από του κυριότερους εκπροσώπους της ελληνικής ταξιδιωτικής λογοτεχνίας του Μεσοπολέμου υπήρξε ο κοσμοπολίτης Κώστας Ουράνης (Κώστας Νέαρχος, 1890-1953) που, παρά τα προβλήματα υγείας του, είδε το ταξίδι ως μέσο φυγής από τη μελαγχολική του φύση και το αίσθημα πλήξης που τον διέκρινε⁵. Τόσο το ποιητικό, όσο και το πεζό του έργο είναι στενά συνδεδεμένο με την Ισπανία⁶. Η πρώτη επαφή του με την Ιβηρική Χερσόνησο έγινε με την Πορτογαλία εξ αιτίας της πορτογαλίδας πρώτης συζύγου του, Μανουέλας Σαντιάγκο, την οποία γνώρισε στο Νταβός, στο σανατόριο όπου νοσηλεύτηκε για δύο χρόνια, όταν προσβλήθηκε από φυματίωση. Το 1918 εγκαταστάθηκε στη Λισσαβόνα, όπου μάλιστα διετέλεσε γενικός πρόξενος της Ελλάδας στην Πορτογαλία από το 1920 έως το 1924. Από τη Λισσαβόνα πραγματοποίησε διάφορα ταξίδια στην Ιβηρική που έγιναν αφορμή για τη δημοσίευση μιας εκτενούς σειράς άρθρων σε διάφορες εφημερίδες⁷. Το σημαντικότερο όμως ταξίδι του στην Ισπανία το πραγματοποίησε με τη δεύτερη σύζυγό του, Ελένη Ουράνη (Ελένη Νεγρεπόντη), με σκοπό να ζήσει από κοντά τα αποτελέσματα της αλλαγής του πολιτεύματος (από βασιλεία σε Δημοκρατία)⁸. Ταξίδεψε στο μεγαλύτερο μέρος της χώρας, γράφοντας ένα σημαντικό αριθμό άρθρων που δημοσίευσε στην εφημερίδα *Ελεύθερον Βήμα*⁹, και που μπορούν να ταξινομηθούν σε δύο θεματικές ενότητες: α) στο πολιτειακό πρόβλημα της Ισπανίας, και β) στις ταξιδιωτικές εντυπώσεις. Από τα ταξίδια του Ουράνη στην Ιβηρική προέκυψε μια σειρά άρθρων για την Ισπανία, εκ

⁴ Για μια γενική περιγραφή της ματιάς των τριών πρώτων (Ν. Καζαντζάκης, Κ. Ουράνης, Ζ. Παπαντωνίου) για την Ισπανία βλ. Παλαιολόγος, Κωνσταντίνος, *Νέα Εστία*, τ. 1870 (Σεπτ.2016), σσ. 81-90.

⁵ Πάκος, Δημήτρης, «Ο φιλαπόδημος Κώστας Ουράνης», *Ελληνική Δημιουργία* 12, τεύχος 132 (1/08/1953), σσ.139-142· Χάρης, Πέτρος, Κώστας Ουράνης, ο ποιητής, ο πεζογράφος, ο ταξιδιώτης, Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών, 1990 και Χατζίδης, Γεώργιος, «Κώστας Ουράνης – Ο ανικανοποίητος Ταξιδευτής», *Νέα Αριάνη* 49 (Απρίλιος-Ιούνιος 2006).

⁶ Βλ. τα ποιήματα «Δον Κιχώτης», *Ο Νουμάς* (20/01/1920), σ. 387 και «Στη Σαλαμάγκα», *Νέα Εστία* 54 (Β' 1953), σσ. 1582-1583.

⁷ *Νέα Ελλάς* (Μάρτιος 1918 - Απρίλιος 1920), *Ελεύθερος Τύπος* (Νοέμβριος 1920 - Σεπτέμβριος 1923), *Κυριακάτικος Ελεύθερος Κήρυξ Νέας Υόρκης* (Απρίλιος - Δεκέμβριος 1924) και *Παναθήναια Αμερικής* (Ιούνιος - Αύγουστος 1925).

⁸ Πιάγκος Πιερίδης, «Αντί Χρονογραφήματος – Sol και Sombra, Μορφές και Τοπεία της Ισπανίας», εφ. *Ταχυδρόμος Ομόνοια* Αλεξανδρείας (04/08/1934), Χατζίνης, Γιάννης «Κώστα Ουράνη Ισπανία», *Νέα Εστία* 55 Α (1954).

⁹ Τσούχλης, Γρηγόριος, *Η ταξιδιωτική πεζογραφία του Κώστα Ουράνη* (Διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2010). Σχετικά με την Ισπανία βλ. σσ. 177-259 (<https://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/25967?lang=el#page/1/mode/2up0>).

των οποίων τα περισσότερα αντιστοιχούν στα έτη 1920 (16), 1924 (22) και 1931 (33), και αρκετά λιγότερα στα έτη: 1918 (1), 1919 (5), 1923 (6), τα οποία δημοσιεύτηκαν σε διάφορα περιοδικά και εφημερίδες.

Τα περισσότερα από τα άρθρα αυτά αναδημοσιεύτηκαν το 1934 σε αυτοτελές βιβλίο με τον τίτλο *Sol y sombra* που εξέδωσε ο ίδιος στον εκδοτικό οίκο «Φλάμμα» και που το 1942 επανεκδόθηκε χωρίς καμιά συμπλήρωση από τις εκδόσεις «Αετός». Μετά το θάνατό του, η Ελένη Ουράνη ανέθεσε στον εκδοτικό οίκο «Εστία» την επανέκδοσή του με τίτλο *Ταξίδια. Ισπανία*, στην οποία εντάχθηκαν επίσης και κείμενα από ταξίδια του Ουράνη από το 1917 και 1919. Το βιβλίο δέχτηκε ευμενέστατα σχόλια στην Ελλάδα και στο εξωτερικό και αναδημοσιεύτηκε το 1942 και το 1982¹⁰. Η νέα έκδοση ήταν δομημένη σε 4 ενότητες που περιλάμβαναν 21 κεφάλαια. Η τελευταία ενότητα που δεν έχει σχέση με την ταξιδιωτική λογοτεχνία, περιλαμβάνει δοκίμια για την ισπανική τέχνη και λογοτεχνία, ενώ, σύμφωνα με την επιμελήτρια του βιβλίου, Ελένη Ουράνη, το σύνολο των άρθρων αντιστοιχεί σ' αυτά που ο Ουράνης δημοσίευσε το 1931. Το *Sol y sombra* μεταφράστηκε στα αγγλικά και στα ισπανικά¹¹.

Δεδομένου ότι διάφορα κείμενα έμειναν εκτός του βιβλίου στις διαδοχικές του εκδόσεις, το παρόν άρθρο έχει ως στόχο να εντοπίσει τα κείμενα που δημοσιεύτηκαν στην εφημερίδα *Ελεύθερον Βήμα* και εντάχθηκαν σ' αυτές τις εκδόσεις, και τον τρόπο που χρησιμοποιήθηκαν, ευελπιστώντας ότι θα είναι χρήσιμο για μια μελλοντική επανέκδοση του συνόλου ή του μεγαλύτερου μέρους των ταξιδιωτικών κειμένων και μη που αναφέρονται στην Ισπανία. Στη συνέχεια παρατίθενται: α. το σύνολο των άρθρων που δημοσίευσε ο Ουράνης για την Ισπανία σε διάφορες εφημερίδες και περιοδικά και β. γίνεται μια αντιπαραβολή των κειμένων που αντιστοιχούν στους τίτλους των κεφαλαίων της έκδοσης του 1982 του βιβλίου *Sol y sombra* και των τίτλων των αντιστοιχών άρθρων στο *Ελεύθερον Βήμα*. Όταν δεν υπάρχει ανάλογο άρθρο στο *Ελεύθερον Βήμα*, πραγματοποιείται μια προσέγγιση σε κείμενα στα οποία πιθανόν να βασίστηκαν τα κεφάλαια του βιβλίου.

¹⁰ Μεταξύ άλλων οι Χάρης, Πέτρος, «Κώστας Ουράνης, *Sol y Sombra*», *Νέα Εστία* 15 Α' (1934), σσ. 138-140, Μάλλωσης, Ηρακλής, «Κώστα Ουράνη *Sol y Sombra*», περ. *Μακεδονικές Ημέρες* 3 (Μάρτιος 1934), σ. 99, Παναγιωτόπουλος, Ιωάννης «Κώστα Ουράνη *Sol y Sombra*», περ. *Ο Κύκλος* (1934), σσ. 26-27, Πιερίδης, Πιάγκος, «Αντί Χρονογραφήματος -Sol και Sombra- Μορφές και Τοπεία της Ισπανίας», εφ. *Ταχυδρόμος Ομόνοια Αλεξάνδρειας* (04/08/1934) και Θεοτοκάς, Πώργος «Κώστα Ουράνη *Sol y Sombra*», περ. *Ιδέα* (Φεβρ. 1934), σσ. 119-120. Για περισσότερες κρίσεις βλ. Μαρκάκης, Πέτρος, *Κώστας Ουράνης ο ψυχικός και πνευματικός του κόσμος*, Αθήνα, *Εστία*, 1969, σσ. 396-400.

¹¹ Uranis, Kostas, España. *Sol y sombra* (Edición y traducción de Christina Mougoyanni), Madrid, Cátedra, 2001 y Uranis, Kostas, *Paseos por Sevilla* (Traducción de José Antonio Moreno Jurado), Sevilla, Padilla Libros, 2012.

- «Ταξιδιωτικά εντυπώσεις. Από Ελβετίας εις Πορτογαλίαν. –Πένθιμα χειμερινά τοπεία. –Μια κατασκόπολις. –Η ωραία Ανδαλουσία», εφ. *Νέα Ελλάς* (05/04/1918), σ. 1.
- «Ταξιδιωτικά εντυπώσεις. Βαρκελώνη», εφ. *Νέα Ελλάς* (05/11/1919), σ. 1 [Ξαναδ. εφ. *Εθνικός Κήρυξ Αμερικής* (21/01/1920), σ. 3· εφ. *Ελεύθερος Τύπος* (23/11/1920), σ. 1· εφ. *Εθνικός Κήρυξ Αμερικής* (12/12/1920), σ. 3· εφ. *Δημοκρατία* (16/05/1924), σσ. 1-2].
- «Ταξιδιωτικά εντυπώσεις. Από την Γαλλία εις την πατρίδα του Δον Κιχώτη», εφ. *Νέα Ελλάς* (28/11/1919), σ. 1
- «Ταξιδιωτικά εντυπώσεις. Ζερόνα», εφ. *Νέα Ελλάς* (01/12/1919), σ. 1, 2.
- «Ταξιδιωτικά εντυπώσεις. Μαδρίτη», εφ. *Νέα Ελλάς* (06/12/1919), σ. 1 [Ξαναδ. εφ. *Εθνικός Κήρυξ Αμερικής* (19/12/1920), σ. 3· εφ. *Ελεύθερος Τύπος* (20/11/1920), σσ. 1-2· εφ. *Εθνικός Κήρυξ Αμερικής* (17/04/1924), σ. 3· εφ. *Δημοκρατία* (16/05/1924), σ. 2· εφ. *Εθνικός Κήρυξ Αμερικής* (Απριλ. 1925), σσ. 211-213].
- «Ταξιδιωτικά εντυπώσεις. Μια ταυρομαχία στη Μαδρίτη», εφ. *Νέα Ελλάς* (12/12/1919), σ. 1.
- «Ταξιδιωτικά εντυπώσεις. Από την Γαλλίαν εις την Ισπανίαν», εφ. *Νέα Ελλάς* (20/01/1920), σ. 3.
- «Ταξιδιωτικά εντυπώσεις. Γκόγια», εφ. *Ελεύθερος Τύπος* (19/01/1920), σσ. 1, 2
- «Εντυπώσεις και σκέψεις. Ο θάνατος ενός ταυρομάχου», εφ. *Νέα Ελλάς* (18/05/1920), σ. 1.
- «Ταξιδιωτικά εντυπώσεις. Ισπανία», εφ. *Νέα Ελλάς* (18/11/1920), σ. 1.
- «Ταξιδιωτικά εντυπώσεις. Το Εσκοριάλ», εφ. *Ελεύθερος Τύπος* (20/11/1920), σ. 1.
- «Ταξιδιωτικά εντυπώσεις. Ο κοινωνικός πόλεμος εις την Καταλωνίαν», εφ. *Νέα Ελλάς* (22/11/1920), σ. 1-2.
- «Ταξιδιωτικά εντυπώσεις. Το Εσκοριάλ» Β', εφ. *Ελεύθερος Τύπος* (28/11/1920), σσ. 1-2.
- «Ταξιδιωτικά εντυπώσεις. Το Εσκοριάλ» Γ', εφ. *Ελεύθερος Τύπος* (29/11/1920), σ. 1.
- «Το Εξπρές Μασσαλίας – Βαρκελώνης», εφ. *Εθνικός Κήρυξ Αμερικής* (Δεκ. 1920), σσ. 21, 31
- «Ελ Γκρέκο. Δομένικος Θεοτοκόπουλος, Παντελή Πρεβελάκη», περ. *Πειθαρχία* 7 (Δεκ. 1920), σ. 217 (βιβλιοπαρουσίαση)
- «Γράμματα από την Πορτογαλίαν. Το Λοκ 'Αουτ εν Ισπανία», εφ. *Νέα Ελλάς* (16/12/1920), σ. 1.
- «Από την Ισπανίαν, Ελ Γκρέκο», εφ. *Νέα Ελλάς* (19 και 22.12.1920), σ. 1 [Ξαναδ. στην εφ. *Εθνικός Κήρυξ Αμερικής* (25/01/1920, σ. 2)], «Ταξιδιωτικά εντυπώσεις. Το σπίτι του Γκρέκο», εφ. *Ελεύθερος Τύπος* (03/01/1921), σ. 1] (βιβλιοπαρουσίαση)

- «Ταξιδιωτικά εντυπώσεις. Το Τολέδο», εφ. *Ελεύθερος Τύπος* (22 και 24/12/1920), σ. 1 [Ξαναδ. εφ. *Εθνικός Κήρυξ Αμερικής* (Μάρτ. 1921), σσ. 11-13].
- «Ταξιδιωτικά εντυπώσεις. Η πεθαμένη πόλις [Τολέδο]», εφ. *Ελεύθερος Τύπος* (27/12/1920), σ. 1.
- «Ταξιδιωτικά εντυπώσεις. Το πέραςμα των Αράβων [από το Τολέδο]», εφ. *Ελεύθερος Τύπος* (28/12/1920), σ. 1
- «Ταξιδιωτικά εντυπώσεις. Η Καθέδρα [Το Τολέδο]», εφ. *Ελεύθερος Τύπος* (29/12/1920), σ. 1.
- «Ταξιδιωτικά εντυπώσεις. Το σπίτι του Γκρέκο», εφ. *Ελεύθερος Τύπος* (03/01/1921), σ. 1.
- «Ταξιδιωτικά εντυπώσεις. Βαλέντσια ντε Αλκάνταρα», εφ. *Ελεύθερος Τύπος* (27/01/1921), σ. 1 [Ξαναδ. εφ. *Δημοκρατία* (26/05/1924), σσ. 1-2].
- «Αναμνήσεις και εντυπώσεις», εφ. *Ελεύθερος Λόγος* (11/07/1921), σ. 2.
- «Ταξιδιωτικά εντυπώσεις. Οι εκβολές του Τάγη», εφ. *Ελεύθερος Τύπος* (12/07/1923), σσ. 1-2 [Ξαναδ. με τον τίτλο «Από τα αχυρένια νερά του Τάγη στα ταραγμένα κύματα του Ατλαντικού», εφ. *Ελεύθερο Βήμα* (14/08/1929), σσ. 1-2].
- «Ταξιδιωτικά εντυπώσεις. Καστίλλια», εφ. *Ελεύθερος Τύπος* (20/08/1923), σ. 1.
- «Ταξιδιωτικά αναμνήσεις και εντυπώσεις. Οι τρεις Βαρκελώνες. Η Βαρκελώνη που εργάζεται», εφ. *Ελεύθερος Τύπος* (08/09/1923), σσ. 1-2.
- «Ταξιδιωτικά αναμνήσεις και εντυπώσεις. Οι τρεις Βαρκελώνες. Η Βαρκελώνη που σκοτώνεται», εφ. *Ελεύθερος Τύπος* (09/09/1923), σσ. 1-2
- «Ταξιδιωτικά αναμνήσεις και εντυπώσεις. Γκέϊσσες της Σεβίλλιας», εφ. *Ελεύθερος Τύπος* (10/09/1923), σσ. 1-2.
- «Ταξιδιωτικά εντυπώσεις. Από την Ισπανίαν. Στην πατρίδα του Δον Κιχώτη και του Φρα Διάβολο», εφ. *Εθνικός Κήρυξ Αμερικής* (13/04/1924), σ. 4.
- «Ταξιδιωτικά εντυπώσεις. Από την Ισπανίαν. Μάντσα, η πατρίδα του Δον Κιχώτη», εφ. *Δημοκρατία* (23/04/1924), σσ. 1-2 [Ξαναδ. εφ. *Ελεύθερο Βήμα* (09/08/1931), σσ. 1-2].
- «Ταξιδιωτικά εντυπώσεις. Από την Ισπανίαν. Δια μέσου της γραφικής ισπανικής επαρχίας της Καστίλλιας», εφ. *Εθνικός Κήρυξ Αμερικής* (29/04/1924), σ. 4.
- «Εντυπώσεις από την Ισπανίαν. Το Εσκοριαλ», εφ. *Δημοκρατία* (29/04/1924), σσ. 1-2.
- «Εντυπώσεις από την Ισπανίαν. Η 'Αβίλα», εφ. *Δημοκρατία* (30/04/1924), σσ. 1-2 [Ξαναδ. με τον τίτλο «Η 'Αβίλα – Μια μεσαιωνική πόλις μέσα στον αιώνα μας», εφ. *Εθνικός Κήρυξ Αμερικής* (04/05/1924), σ. 14 και «'Αβίλα η πόλις των ιπποτών», εφ. *Ελεύθερος Τύπος* (23/03/1926), σσ. 1-2.
- «Ταξιδιωτικά σημειώματα. Στο φως της Ανδαλουσίας», εφ. *Ελεύθερος Τύπος* (12/09/1924), σ. 1.
- «Εντυπώσεις από την πρωτεύουσαν του αραβικού βασιλείου της Ισπανίας, την περφημον Γρανάδα. Ένας παράδεισος μέσα εις μίαν έρημον. – Η σημερινή Γρανάδα.

- Τα περιβόλια της και οι αιωνόβιοι κήποι της. -Οι κάτοικοι της. -Ο ισπανοαραβικός χαρακτήρας της. -Το Αλμπαϊσίν, άλλοτε και τώρα. -Τσιγγάνοι που ζουν μέσα σε τρώγλες και μέσα σ' ερείπια ανακτόρων. -Η Αλκαϊσέρια», εφ. *Εθνικός Κήρυξ Αμερικής* (28/09/1924), σσ. 3, 28.
- «Εντυπώσεις από την πρωτεύουσά του αραβικού βασιλείου της Ισπανίας, την περίφημον Γρανάδα. -Περιγραφή του αιωνόβιου δάσους που χωρίζει την Αλάμπρα από την Γρανάδα. - Ίσκιοι, νερά, λουλούδια και αηδόνια. -Είσοδος της Αλάμπρας. -Τα ονειρώδη ανάκτορα των Νασιριδών σουλτάνων,- Η Χαλιμά εν τη πραγματικότητα. -Θαύματα πλούτου και ομορφιάς. -Διατί κλαίνει ακόμη την χαμένην Αλάμπρα οι θρύλοι και τα τραγούδια των Αράβων», εφ. *Εθνικός Κήρυξ Αμερικής* (19/10/1924), σσ. 4, 22.
- «Ταξιδιωτικά σημειώματα. Όταν το τραίνο έφτασε στην Σεβίλλια», εφ. *Ελεύθερος Τύπος* (20/10/1924), σ. 1.
- «Σεβίλλια και Σεβιλλιάνοι... -Η Ανδαλουσία άλλοτε και τώρα.- Η Σεβίλλια την νύχτα και την ημέρα.- Τύποι, χαρακτηρισμοί και ζωή των Σεβιλλιάνων.- Μια τυπική οικία της Σεβίλλιας, Τριάντα.- Η γραφικότητά της.- Η υπέροχη και φλογερή ομορφιά των γυναικών της», εφ. *Εθνικός Κήρυξ Αμερικής* (26/10/1924), σ. 28.
- «Εντυπώσεις από την πρωτεύουσά του αραβικού βασιλείου της Ισπανίας, την περίφημον Γρανάδα. Ένας παράδεισος μέσα εις μίαν έρημον. - Η σημερινή Γρανάδα. -Τα περιβόλια της και οι αιωνόβιοι κήποι της. -Οι κάτοικοι της. -Ο ισπανοαραβικός χαρακτήρας της. -Το Αλμπαϊσίν, άλλοτε και τώρα. -Τσιγγάνοι που ζουν μέσα σε τρώγλες και μέσα σ' ερείπια ανακτόρων. -Η Αλκαϊσέρια», εφ. *Εθνικός Κήρυξ Αμερικής* (28/09/1924), σσ. 3, 28
- «Ταξιδιωτικά σημειώματα. Ο θρύλος του Δον Ζουάν», εφ. *Ελεύθερος Τύπος* (30/10/1924), σ. 3 [Ξαναδ. εφ. *Εθνικός Κήρυξ Αμερικής* (09/11/1924), σ. 4].
- «Η Σεβίλλια και τα μνημεία της.- Η Ζιράλδα, το υψηλότερο καμπαναριό και η Καθέδρα: Η μεγαλύτερη εκκλησία της Ευρώπης. -Η βιβλιοθήκη του Χριστοφόρου και τ' αμύθητα πλούτη της Σάντα Μαρία ντελ Σέδε. -Το Αλκαζάρ. Ένα πραγματικό ανάκτορο χιλιών και μίας νυκτών», εφ. *Εθνικός Κήρυξ Αμερικής* (02/11/1924), σσ. 4, 18.
- «Ταξιδιωτικά σημειώματα. Τι είναι το Αλκαζάρ. Εντυπώσεις από την Σεβίλλια», εφ. *Ελεύθερος Τύπος* (04/11/1924), σ. 3.
- «Ταξιδιωτικά σημειώματα. Τσιγγάνες μυστηριώδεις», εφ. *Ελεύθερος Τύπος* (07/11/1924), σ. 3.
- «Ταξιδιωτικά σημειώματα. Θάταν μια λευκή συνοικία», εφ. *Ελεύθερος Τύπος* (14/11/1924), σ. 3.
- «Ταξιδιωτικά σημειώματα. Η πόλις πλοίων. Κάδιξ», εφ. *Ελεύθερος Τύπος* (14/11/1924), σ. 3 [Ξαναδ. εφ. *Εθνικός Κήρυξ Αμερικής* (14/12/1924), σ. 12].

- «Στο φως της Ανδαλουσίας. Στο παλάτι της όμορφης σκλάβας», εφ. *Ελεύθερος Τύπος* (24/11/1924), σ. 3.
- «Στο φως της Ανδαλουσίας. Ανεβαίνοντας στην Αλάμπρα», εφ. *Ελεύθερος Τύπος* (26/11/1924), σ. 3.
- «Ταξιδιωτικά σημειώματα. Η αραβική τέχνη της Αλάμπρας... Κλαίνε τον χαμένο παράδεισο», εφ. *Ελεύθερος Τύπος* (14/12/1924), σ. 1.
- «Τον Εσπερινό. Οι καμπάνες της Ζιράλδας», εφ. *Ελεύθερος Τύπος* (20/12/1924), σ. 3.
- «Σκίτσα από την Ανδαλουσία. Παλιά μεγαλεία...» [για την Κόρδοβα], εφ. *Ελεύθερος Τύπος* (23/12/1924), σ. 1
- «Ταξιδιωτικά σημειώματα. Τ' αμυγδαλωτά φλογερά μάτια», [για την Κόρδοβα], εφ. *Ελεύθερος Τύπος* (30/12/1924), σ. 1.
- «Ταξιδιωτικά σημειώματα. Τσιγγάνοι της Ανδαλουσίας», εφ. *Ελεύθερος Τύπος* (20/11/1925), σ. 3 [Ξαναδ. περ. Παναθήναια Αμερικής, σσ. 19-23, εφ. *Ελεύθερος Λόγος* (25/09/1925), σ. 3].
- «Εντυπώσεις και αναμνήσεις. Ο πολιτισμός των Αράβων εν Ισπανία», περ. *Εθνικός Κήρυξ Αμερικής* (Δεκ. 1926), σσ. 14-16.
- «Ταξιδευόντας. Στο Μπίαρριτς την κοσμική πρωτεύουσα του Ατλαντικού», εφ. *Ελεύθερον Βήμα* (09/08/1929), σ. 1, 2.
- «Ιστορικά πόλεις του παλαιού κόσμου. Η Μαδρίτη. Κέντρον Τέχνης», περ. *Εθνικός Κήρυξ Αμερικής* (Αύγ. 1929), σσ. 1-2 [Ξαναδ. με τον τίτλο «Δύο ημέρες στη Μαδρίτη, εφ. *Ελεύθερον Βήμα* (15/08/1929), σσ. 1-2].
- «Ταξιδευόντας. Τολέδο: Η μεγάλη της ζωής μου απογοήτευσις», εφ. εφ. *Ελεύθερον Βήμα* (17/08/1929), σσ. 1, 2. [Ξαναδ. με τον τίτλο «Τολέδο. Η απογοήτευσις των περιηγητών», εφ. *Ελεύθερον Βήμα* (31/07/1931), σσ. 1, 2].
- «Ταξιδευόντας. Δύο ημέρες στη Βαρκελώνη», εφ. *Ελεύθερον Βήμα* (23/08/1929), σσ. 1-2.
- «Ταξιδευόντας. Μια ματιά στη Διεθνή Έκθεση της Βαρκελώνης», εφ. *Ελεύθερον Βήμα* (26/08/1929), σσ. 1-2.
- «Εντυπώσεις από την Ισπανία. Η πόλις του Δομένικου Θεοτοκόπουλου», περ. *Εθνικός Κήρυξ Αμερικής* (Σεπτ. 1929), σσ. 18-19.
- «Από την Ισπανία. Βαρκελώνη. Η πρωτεύουσα της Καταλωνίας». – Η άλλοτε αναρχούμενη πόλις της Ισπανίας.- Μία υπερμοντέρνα πόλις που προσπαθεί να φαίνεται αρχαία.- Ο χαρακτήρας της», εφ. *Εθνικός Κήρυξ Αμερικής* (06/10/1929), σ. 9.
- «Μεγάλοι σύγχρονοι ευρωπαϊκά φυσιογνομία. Δον Μιγκέλ ντε Ουναμούνο. –Ο μεγαλύτερος αντιπρόσωπος της ισπανικής ψυχής», *Εγκυκλοπαιδικόν ημερολόγιον Αμερικής*, 1929, σσ. 226-229

- «Ένα πολύκροτο βιβλίο του Robert Byron. Η αναγνώρισις της ελληνικότητος της μεγάλης τέχνης του Ελ Γκρέκο», εφ. *Ελεύθερον Βήμα* (18 και 20/11/1930), σσ. 1, 5
- «Γράμματα από την Ισπανία. Τρέχοντας με ογδόντα χιλιόμετρα την ώρα προς τα ισπανικά γεγονότα», εφ. *Ελεύθερον Βήμα* (22/02/1931), σσ. 1, 5.
- «Γράμματα από την Ισπανία. Μπούργκος, η πλήξις της Ισπανίας. Εκεί που ο Φερδινάνδος και η Ισαβέλλα της Ισπανίας εδέχθησαν τον Κολόμβον.- Τα τελευταία ίχνη της μοναρχίας», εφ. *Ελεύθερον Βήμα* (02/05/1931), σσ. 1, 2.
- «Ισπανικά γράμματα. Ενώ δεν υπήρχε πλέον βασιλεία και δεν υπάρχει ακόμη δημοκρατία», - «Γράμματα από την Ισπανία. Τρέχοντας με ογδόντα χιλιόμετρα την ώρα προς τα ισπανικά γεγονότα», εφ. *Ελεύθερον Βήμα* (03/05/1931), σσ. 1, 7.
- «Περί τα ισπανικά γεγονότα. Διασχίζοντας την Ισπανία εις αναζήτησιν της δημοκρατίας», εφ. *Εθνικός Κήρυξ Αμερικής* (09/05/1931), σ. 3.
- «Περί τα ισπανικά γεγονότα. Οι πρώτες εικόνες του ταξιδιού μου εις την Ισπανία...», εφ. *Εθνικός Κήρυξ Αμερικής* (13/05/1931), σ. 3.
- «Περί τα ισπανικά γεγονότα. Η φυσιογνωμία της Μαδρίτης όταν κατελύετο η βασιλεία», εφ. *Εθνικός Κήρυξ Αμερικής* (16/05/1931), σ. 3.
- «Γράμματα από την Ισπανία. Τα νέα ωτονταφε της Ισπανίας.- Προ πέντε αιώνων η Εκκλησία έκαie τους άπιστους, σήμερα οι άπιστοι καίνε τις εκκλησίες», εφ. *Ελεύθερον Βήμα* (22/05/1931), σσ. 1, 5
- «Ταξειδεύοντας... 1. Το ταξίδι της Ισπανίας. Ένας πρόλογος σε μερικές περιγραφές», εφ. *Ελεύθερον Βήμα* (26/07/1931), σσ. 1, 7.
- «Εικόνες και τοπεία της Ισπανίας. 2. Γυμνή, πένθιμη και δραματική Καστίλλια», εφ. *Ελεύθερον Βήμα* (27/07/1931), σσ. 1, 2.
- «Εικόνες και τοπεία της Ισπανίας. 3. Φίλιππος ο Γ΄, ο νεκρός που ζη στο Εσκοριάλ», εφ. *Ελεύθερον Βήμα* (28/07/1931), σσ. 1, 2.
- «Εικόνες και τοπεία της Ισπανίας. 4. Η Τερέζα της Άβιλας. Ένα άνθος σε μια σχισμάδα βράχου», εφ. *Ελεύθερον Βήμα* (29/07/1931), σσ. 1,2 [Ξαναδ. με τίτλο «ΈΑβιλα, μια πολιτεία Πετρών και Αγίων. Η πατρίδα μιας μοναχής που ερωτεύθη τον Χριστόν» εφ. *Εθνικός Κήρυξ Αμερικής* (13/09/1925), σ. 3].
- «Εικόνες και τοπεία της Ισπανίας. 5. Σεγκόβια, μια πολεμική κραυγή στην ερημιά», εφ. *Ελεύθερον Βήμα* (30/07/1931), σσ. 1, 2 [Ξαναδ. με τίτλο «Σεγκόβια, μια νεκρωμένη πολιτεία βασιλέων και ιπποτών» εφ. *Εθνικός Κήρυξ Αμερικής* (20/09/1925), σ. 3].
- «Εικόνες και γοητεία της Ισπανίας. 4. Γκρέκο, ο θεός του Τολέδο», εφ. *Ελεύθερον Βήμα* (01/08/1931), σσ. 1, 2.
- «Ένα ταξίδι στην Ισπανία. Τολέδο. -Η πολιτεία που έζησε ο μέγας ζωγράφος Δομένικος Θεοτοκόπουλος και όπου παίχθηκε ο πρόλογος του μεγάλου δράματος μεταξύ Σταυρού και Ημισελίνου», εφ. *Εθνικός Κήρυξ Αμερικής* (02/08/1925), σ. 4.

- «Εικόνες και τοπεία της Ισπανίας. Η σιωπή και τα πένθη των Πουέμπλος της Καστίλλιας», εφ. *Ελεύθερον Βήμα* (02/08/1931), σσ. 1, 2
- «Εικόνες και τοπεία της Ισπανίας. Μαδρίτη, μια τεχνική πρωτεύουσα», εφ. *Ελεύθερον Βήμα* (03/08/1931), σσ. 1, 2 [Ξαναδ. περ. *Εθνικός Κήρυξ Αμερικής* (Σεπτ. 1931), σσ. 14, 15].
- «Εικόνες και τοπεία της Ισπανίας. Αρανχουέζ, μια όασις μέσα στην έρημο», εφ. *Ελεύθερον Βήμα* (04/08/1931), σσ. 1, 2 [Ξαναδ. με τίτλο «Το Αρανχουέζ, μια δημοκρατία πρασίνου μέσα σε βασιλεία των στεππών» εφ. *Εθνικός Κήρυξ Αμερικής* (16/09/1925), σ. 8].
- «Εικόνες και γοητεία της Ισπανίας. Στη Σιέρα Μορένα, όπου εβασίλευσαν άλλοτε οι ληστές και οι λαθρέμποροι», εφ. *Ελεύθερον Βήμα* (15/08/1931), σσ. 1, 2.
- «Εικόνες και τοπεία της Ισπανίας. 2ο μέρος. Ανδαλουσία! Ανδαλουσία!», εφ. *Ελεύθερον Βήμα* (23/08/1931), σσ. 1, 2 [Ξαναδ. με τίτλο «Η ομορφιά και το άρωμα που άφησαν οι Άραβες στην Ανδαλουσία» περ. *Εθνικός Κήρυξ Αμερικής* (Οκτ. 1931), σσ. 24, 26· «Ανδαλουσία», περ. *Εκλογή* (Νοεμ. 1936, σσ. 97-99)].
- «Ένα ταξίδι στην Ισπανία, η χώρα που ζη στο παρελθόν», εφ. *Εθνικός Κήρυξ Αμερικής* (23/08/1925), σ. 3
- «Εικόνες και τοπεία της Ισπανίας. Η ώρα των πάτιος στην Κόρδοβα», εφ. *Ελεύθερον Βήμα* (24/08/1931), σσ. 1, 2 [Ξαναδ. με τίτλο «Η μαγεία των ανθισμένων πάτιος της Κόρδοβας» εφ. *Εθνικός Κήρυξ Αμερικής* (21/02/1932), σσ. 19, 24].
- «Παλιές και νέες πόλεις της Ευρώπης. Καστίλλια: η ψυχή της Ισπανίας», εφ. *Εθνικός Κήρυξ Αμερικής* (30/08/1931), σ. 3.
- «Εικόνες και τοπεία της Ισπανίας. Μαδρίτη, μια τεχνική πρωτεύουσα», εφ. *Ελεύθερον Βήμα* (03/08/1931), σσ. 1, 2 [Ξαναδ. στο περ. *Εθνικός Κήρυξ Αμερικής* (Σεπτ. 1931), σσ. 14, 15]
- «Εικόνες και τοπεία της Ισπανίας. Μέσα στο άρωμα της ζωής και της τέχνης των Αράβων», εφ. *Ελεύθερον Βήμα* (25/08/1931), σσ. 1, 2 [Ξαναδ. περ. *Εθνικός Κήρυξ Αμερικής* (Σεπτ. 1931), σσ. 14, 15]
- «Δομένικος Θεοτοκόπουλος, Γκρέκο. Ένας μεγάλος Έλλην ζωγράφος της Ισπανίας», περ. *Εθνικός Κήρυξ Αμερικής* (Σεπτ. 1931), σσ. 24-25 (βιβλιοπαρουσίαση)
- «Ταξείδι στην Ισπανία. Το παγερό μοναστήρι του Εσκοριάλ», εφ. *Εθνικός Κήρυξ Αμερικής* (13/09/1931), σ. 1, 2
- «Εικόνες και τοπεία της Ισπανίας. Το Μάη το μήνα στην Σεβίλλια», εφ. *Ελεύθερον Βήμα* (13/09/1931), σσ. 1, 2 [Ξαναδ. με τίτλο «Στην ευτυχημένη Σεβίλλια την πόλη των λουλουδιών» εφ. *Εθνικός Κήρυξ Αμερικής* (11/10/1931), σ. 8].

- «Εικόνες και τοπεία της Ισπανίας. Η γλυκύτητα της Σεβίλλιας», εφ. *Ελεύθερον Βήμα* (14/09/1931), σσ. 1, 2 [Ξαναδ. με τίτλο «Η γλυκύτητα και η μαγεία της Σεβίλλιας» εφ. *Εθνικός Κήρυξ Αμερικής* (25/10/1931), σσ. 25, 28].
- «Εικόνες και τοπεία της Ισπανίας. Η τελευταία απάτη του Δον Ζουάν», εφ. *Ελεύθερον Βήμα* (15/09/1931), σσ. 1, 2.
- «Αι πόλεις της Ευρώπης. Οι νεκρωμένοι συνοικισμοί της Καστίλλιας», εφ. *Εθνικός Κήρυξ Αμερικής* (27/09/1931), σ. 11.
- «Εικόνες και τοπεία της Ισπανίας. Αλάμπρα, το ωραιότερο ισπανικό όραμά μου», εφ. *Ελεύθερον Βήμα* (28/09/1931), σσ. 1, 2 [Ξαναδ. με τίτλο «Στα μαγευτικά ανάκτορα της Αλάμπρας» περ. *Εθνικός Κήρυξ Αμερικής* (Νοέμ. 1931), σσ. 14, 16].
- «Εικόνες και τοπεία της Ισπανίας. Ο γυναικισμός και η ερωτική ατμόσφαιρα της Αλάμπρας», εφ. *Ελεύθερον Βήμα* (29/09/1931), σσ. 1, 2 .
- «Εικόνες και τοπεία της Ισπανίας. Χριστόφορος Κολόμβος και Δον Κιχώτης», εφ. *Ελεύθερον Βήμα* (11/10/1931), σσ. 1, 2 .
- «Ένα ταξίδι στην Ισπανία. Μια επίσκεψη... εις του Δον Ζουάν», εφ. *Εθνικός Κήρυξ Αμερικής* (18/10/1931), σ. 11.
- «Ένα ταξίδι στην Ισπανία. Μεταξύ των τρωγλοδυτών Τσιγγάνων της Γρανάδας», εφ. *Εθνικός Κήρυξ Αμερικής* (01/11/1931), σ. 11, 28.
- Τα ισπανικά δημιουργήματα. Μέσα στο περιβάλλον του Δον Κιχώτη. Εντυπώσεις από μίαν χώραν που αυτοδημιουργείται», περ. *Εθνικός Κήρυξ Αμερικής* (- «Η μεσαιωνική Ισπανία. Η ποίησης της τέχνης και της ζωής των Αράβων της Αλάμπρας», περ. *Εθνικός Κήρυξ Αμερικής* (Μάρτ. 1932), σσ. 27-29, 33.
- «Λουτροπόλεις της Γαλλίας. Μπιαρρίτς, ισπανική αποικία...», εφ. *Ελεύθερον Βήμα* (10/09/1932), σσ. 1,2 [Ξαναδ. με τίτλο «Το Μπιαρρίτς, η λουρόπολις που εδημιούργησε η αυτοκράτειρα της Γαλλίας Ευγενία» εφ. *Εθνικός Κήρυξ Αμερικής* (20/09/1932), σ. 11.
- «Ο Δον Ζουάν», περ. *Νέα Εστία* 17 (Α΄ 1935) σελ. 37
- «Η ουσία του Ουναμούνο», περ. *Νέα Εστία* 21 (Α΄ 1937) σσ. 114-115.
- «Η αποψινή πρώτη του “Εθνικού”, Ο Δον Ζουάν του Ισπανού ποιητού Χοσέ Θορίλλια (1817-1893), εφ. *Καθημερινή* (12/12/1950) Φεβρ. 1932), σσ. 12-13, 32.

ΚΩΣΤΑΣ ΟΥΡΑΝΗΣ Ταξίδια: Ισπανία <i>A' Sol y sombra. Η ψυχή της Ισπανίας</i> * Όλα τα άρθρα της ενότητας φέρουν τον υπέρτιτλο «Εικόνες και τοπεία της Ισπανίας»		
I. ΚΑΣΤΙΛΛΙΑ		
Τίτλοι κεφαλαίων βιβλίου	Ημερομηνίες άρθρων	Τίτλοι άρθρων στο «Ελεύθερον Βήμα»
Πρόλογος	εφ. Ελεύθερον Βήμα 26.07.1931	Ταξιδεύοντας. Το ταξίδι της Ισπανίας. Ένας πρόλογος σε μερικές περιγραφές. Παραλείπει τις δύο τελευταίες παραγράφους (για εκδοτικές απαιτήσεις;)
Η γύμνια και το πένθος της Καστίλλιας	εφ. Ελεύθερον Βήμα 27.07.1931	Γυμνή, πένθιμη και δραματική Καστίλλια. Ακολουθείται πιστά το άρθρο.
Η νάρκη των Πουέμπλος	εφ. Ελεύθερον Βήμα 02.08.1931	Η σιωπή και το πένθος των Πουέμπλος της Καστίλλιας. Αφαιρέσεις και προσθέσεις στο κείμενο.
Μαδρίτη, μια τεχνητή πρωτεύουσα	εφ. Ελεύθερον Βήμα 15.08.1929	Μαδρίτη, μια τεχνητή πρωτεύουσα. Εντάσσεται το πρώτο μέρος του άρθρου / Απουσιάζει το τελευταίο μέρος και αντικαθίσταται με άλλο κείμενο.
Ο νεκρός που ζει στο Εσκοριάλ	εφ. Ελεύθερον Βήμα 28.07.1931	Φίλιππος ο Β', ο νεκρός που ζει στο Εσκοριάλ. Ακολουθείται πιστά το άρθρο.

<i>Ένα λουλούδι σε μιαν έρημο</i>	<i>εφ. Ελεύθερον Βήμα 29.07.1931</i>	<i>Η Τερέζα της 'Αβιλας, ένα άνθος σε μια σχισμάδα βράχου. Σημαντικές αλλαγές στο κείμενο (αφαιρεί παραγράφους που αναφέρονται στην Ιερά Εξέταση (Τορκεμάδα) και προσθέτει άλλες περισσότερες σχετικά με τη μορφή της Αγίας Τερέζας. Αλλαγές στη διαμόρφωση της αφήγησης.</i>
<i>Η πολεμική ατμόσφαιρα της Σεγκοβίας</i>	<i>εφ. Ελεύθερον Βήμα 30.07.1931</i>	<i>Σεγκοβία, μια πολεμική κραυγή στην ερημιά. Ακολουθείται πιστά το άρθρο.</i>
<i>Το Τολέδο που δεν βλέπουν οι περιηγητές</i>	<i>εφ. Ελεύθερον Βήμα 31.07.1931</i>	<i>Τολέδο, η απογοήτευσις των περιηγητών. Το κεφάλαιο είναι βασισμένο στο άρθρο με τίτλο «Ταξιδεύοντας. Τολέδο: Η μεγάλη της ζωής μου απογοήτευσις», που δημοσίευσε ο Ουράνης στο <i>Ελεύθερον Βήμα</i> πρώτα στις 17/08/1929, σσ. 1-2 και ξαναδημοσίευσε στις 31 Ιουλίου του 1931. 'Εχει υποστεί αρκετές αλλαγές αρχίζοντας από τον τίτλο που προσαρμόζεται στις απαιτήσεις του βιβλίου και προστίθενται νέες παράγραφοι.</i>
<i>Γκρέκο, ο θεός του Τολέδο</i>	<i>εφ. Ελεύθερον Βήμα 01.08.1931</i>	<i>Γκρέκο, ο θεός του Τολέδο (σ. 1, 2) Ακολουθείται πιστά το άρθρο.</i>
<i>Η όαση του Αρανχονέζ</i>	<i>εφ. Ελεύθερον Βήμα 04.08.1931</i>	<i>Αρανχονέζ, μια όασις μέσα στην έρημο (σσ. 1, 2). Ακολουθείται πιστά το άρθρο.</i>
<i>Στην πατρίδα του Δον Κιχώτη</i>	<i>εφ. Ελεύθερον Βήμα 09.07.1931</i>	<i>Στη Μάνσα την πατρίδα του Δον Κιχώτη (σσ. 1, 2). Διορθώσεις σε κάποια λάθη (Δουλτσινέα ντε Τολόσο!)</i>

Στη Σιέρρα Μορένα	εφ. Ελεύθερον Βήμα 15.08.1931	Στη Σιέρρα Μορένα όπου εβασίλευαν άλλοτε οι ληστές και οι λαθρέμποροι (σσ. 1, 2). Αλλαγέςδιάταξη του κειμένου, και παραλείπονται κάποιες μικρές παραγράφοι. (σ. 1)
-------------------	-------------------------------------	---

II. ΑΝΔΑΛΟΥΣΙΑ

Το θέλγητρο της Ανδαλουσίας	εφ. Ελεύθερον Βήμα 23.08.1931	Ανδαλουσία! Ανδαλουσία! Επαναλαμβάνεται πιστά το άρθρο
Η ώρα των πάτιος στην Κόρδοβα	εφ. Ελεύθερον Βήμα 24.08.1931	Εικόνες και τοπεία της Ισπανίας. Η ώρα των πάτιος στην Κόρδοβα Αλλαγές στο κείμενο και προσθέσεις παραγράφων, κυρίως στο πρώτο μέρος του άρθρου.
Ένα τζαμί κ' ένα παλάτι	εφ. Ελεύθερον Βήμα 25.08.1931	Εικόνες και τοπεία της Ισπανίας. Μέσα στο άρωμα της ζωής και της τέχνης των Αράβων. Ακολουθεί αυτό το άρθρο στο πρώτο μέρος. Στη συνέχεια αλλαγή κειμένου.
Το Μάη το μήνα στη Σεβίλλια	εφ. Ελεύθερον Βήμα 13.09.1931	Το Μάη το μήνα στην Σεβίλλια. Αλλαγές στο κείμενο.
Η γλυκύτητα της Σεβίλλιας	εφ. Ελεύθερον Βήμα 14.09.1931	Η γλυκύτητα της Σεβίλλιας. Ακολουθεί το κείμενο με αλλαγές και προσαρμογές στη γλώσσα.
Ο δον Κιχώτης των ανακαλύψεων	εφ. Ελεύθερον Βήμα 11.10.1931	Εικόνες και τοπεία της Ισπανίας. Χριστόφορος Κολόμβος και Δον Κιχώτης Ακολουθείται το κείμενο με μικρές αλλαγές.
Η τελευταία απάτη του Δον Ζουάν	εφ. Ελεύθερον Βήμα 12.10.1931	Εικόνες και τοπεία της Ισπανίας. Η τελευταία απάτη του Δον Ζουάν Ακολουθείται το κείμενο με μικρές αλλαγές.

<i>Γκόγια: η ρομαντική Ισπανία</i>	<i>Ελεύθερος Τύπος; 19/01/1920</i>	Δεν υπάρχει άρθρο του Ουράνη στο <i>Ελεύθερον Βήμα</i> αφιερωμένο στον Γκόγια, πιθανότατα το συγκεκριμένο κεφάλαιο βασίζεται στο άρθρο του «Ταξιδιωτικά εντυπώσεις. Γκόγια», εφ. <i>Ελεύθερος Τύπος</i> (19/01/1920), σσ. 1, 2
<i>Η ομορφιά της Αλάμπρας</i>	<i>εφ. Ελεύθερον Βήμα 28/09/1931</i>	<i>Αλάμπρα, το ωραιότερο ισπανικό όραμά μου.</i> Ακολουθείται με μικροαλλαγές το κείμενο του άρθρου στο πρώτο μέρος του κεφαλαίου.
	<i>εφ. Ελεύθερον Βήμα 29/09/1931</i>	<i>Ο γυναικισμός και η ερωτική ατμόσφαιρα της Αλάμπρας.</i> Ακολουθείται σχεδόν πιστά το κείμενο του άρθρου στο δεύτερο μέρος του κεφαλαίου.
<i>Τρωγλοδύτες Τσιγγάνοι</i>		<i>Δεν υπάρχει ανάλογο άρθρο στο Ελεύθερον Βήμα. Πιθανότατα ο Ουράνης χρησιμοποίησε υλικό από δύο άρθρα που δημοσίευσε χρόνια πριν:</i>
	<i>εφ. Εθνικός Κήρυξ Αμερικής; 28/09/1924</i>	- «Εντυπώσεις από την πρωτεύουσά του αραβικού βασιλείου της Ισπανίας, την περίφημον Γρανάδα. Ένας παράδεισος μέσα εις μίαν έρημον. – Η σημερινή Γρανάδα. – Τα περιβόλια της και οι αιωνόβιοι κήποι της. – Οι κάτοικοί της. – Ο ισπανοαραβικός χαρακτήρας της. – Το Αλμπαϊσίν, άλλοτε και τώρα. – Τσιγγάνοι που ζουν μέσα σε τρώγλες και μέσα σ' ερείπια ανακτόρων. – Η Αλκαϊσέρια».
	<i>εφ. Ελεύθερος Τύπος; 20/11/1925</i>	- «Ταξιδιωτικά σημειώματα. Τσιγγάνοι της Ανδαλουσίας», εφ. <i>Ελεύθερος Τύπος</i> (20/11/1925), σ. 3 [Ξαναδ. περ. Παναθήναια Αμερικής, σσ. 19-23, εφ. <i>Ελεύθερος Λόγος</i> (25/09/1925), σ. 3]

Κάδιξ, μια πλάνη της φαντασίας μου	εφ. Ελεύθερος Τύπος; 14/11/1924	Δεν υπάρχει ανάλογο άρθρο στο <i>Ελεύθερον Βήμα</i> . Πιθανότατα ο Ουράνης χρησιμοποίησε υλικό από προηγούμενο άρθρο του: - «Ταξειδιωτικά σημειώματα. Η πόλις πλοίων. Κάδιξ», εφ. <i>Ελεύθερος Τύπος</i> (14/11/1924), σ. 3 [Ξαναδ. εφ. <i>Εθνικός Κήρυξ Αμερικής</i> (14/12/1924), σ. 12]
------------------------------------	------------------------------------	---

Β' Μιά ειρηνική επανάσταση στην Ισπανία

Τρέχοντας με ογδόντα χιλιόμετρα την ώρα προς τα ισπανικά γεγονότα	εφ. Ελεύθερον Βήμα 22/02/1931	- «Γράμματα από την Ισπανία. Τρέχοντας με ογδόντα χιλιόμετρα την ώρα προς τα ισπανικά γεγονότα»
Σ' αναζήτηση της Δημοκρατίας	εφ. <i>Εθνικός Κήρυξ Αμερικής</i> ; 09/05/1931	- «Περί τα ισπανικά γεγονότα. Διασχίζοντας την Ισπανία εις αναζήτησιν της δημοκρατίας», εφ. <i>Εθνικός Κήρυξ Αμερικής</i> (09/05/1931), σ. 3
Μπούργκος, η πλήξη της Ισπανίας	εφ. Ελεύθερον Βήμα 02/05/1931	- «Γράμματα από την Ισπανία. Μπούργκος, η πλήξη της Ισπανίας. Εκεί που ο Φερδινάνδος και η Ισαβέλλα της Ισπανίας εδέχθησαν τον Κολόμβον.- Τα τελευταία ίχνη της μοναρχίας».
Τώρα που η πλημμύρα αποσύρθηκε		Δεν υπάρχει αντίστοιχο άρθρο.
«Έχομεν ήδη την δημοκρατίαν, μας μένει μας μένει να κάμωμεν την επανάστασιν!»		Δεν υπάρχει αντίστοιχο άρθρο.

<i>Τα νέα οτονταφέ της Ισπανίας</i>	<i>εφ. Ελεύθερον Βήμα</i> 22/05/1931	- «Γράμματα από την Ισπανία. Τα νέα ωτονταφε της Ισπανίας.- Προ πέντε αιώνων η Εκκλησία έκαie τους απίστους, σήμερα οι άπιστοι καίνε τις εκκλησίες».
<i>Ισπανία, η χώρα των απροόπτων</i>	<i>περ. Εθνικός Κήρυξ Αμερικής;</i> Φεβρ. 1932	- Τα ισπανικά δημιουργήματα. Μέσα στο περιβάλλον του Δον Κιχώτη. Εντυπώσεις από μίαν χώραν που αυτοδημιουργείται».

Γ' Εντυπώσεις από άλλα ταξίδια στην Ισπανία

<i>Από τη Γαλλία στην πατρίδα του Δον Κιχώτη</i>	<i>εφ. Νέα Ελλάς;</i> 28/11/1919	Δεν υπάρχει συντίστοιχο άρθρο στο Ελεύθερον Βήμα. Προφανώς χρησιμοποιήθηκε το παλαιότερο άρθρο του «Ταξειδιωτικάί εντυπώσεις. Από την Γαλλία εις την πατρίδα του Δον Κιχώτη»
<i>Δον Πάολο Κάνδαο ο Παλιέρες, Ισπανός διερμηνέας</i>		Δεν υπάρχει αντίστοιχο άρθρο στο Ελεύθερον Βήμα. Πιθανότατα ο Ουράνης χρησιμοποίησε σημειώσεις του ή παλαιότερο άρθρο του.

Μαδρίτη	εφ. Νέα Ελλάς (06/12/1919)	Ο Ουράνης ασχολήθηκε με τη Μαδρίτη σε διάφορες περιπτώσεις ήδη από το 1925:
		- «Ταξιδιωτικά εντυπώσεις. Μαδρίτη».
	εφ. Εθνικός Κήρυξ Αμερικής 19/12/1920εφ.	- «Περί τα ισπανικά γεγονότα. Η φυσιολογία της Μαδρίτης όταν κατελύετο η βασιλεία», εφ. Εθνικός Κήρυξ Αμερικής.
	Εθνικός Κήρυξ Αμερικής 16/05/1931	- «Ιστορικά πόλεις του παλαιού κόσμου. Η Μαδρίτη. Κέντρον Τέχνης».
	εφ. Ελεύθερον Βήμα 03/08/1931 και 15/08/1929	Στο Ελεύθερον Βήμα δημοσίευσε άρθρα σε δύο περιπτώσεις. Το πρώτο μέρος του κεφαλαίου δεν ακολουθεί κανένα άρθρο από το Ελεύθερο Βήμα ούτε από το «Εικόνες και τοπεία της Ισπανίας. Μαδρίτη, μια τεχνική πρωτεύουσα».
	περ. Εθνικός Κήρυξ Αμερικής Αύγ. 1929	Στο δεύτερο μέρος του κεφαλαίου ακολουθεί με μικροαλλαγές το άρθρο «Ιστορικά πόλεις του παλαιού κόσμου. Η Μαδρίτη. Κέντρον Τέχνης», περ. Εθνικός Κήρυξ Αμερικής (Αύγ. 1929) και ξαναδημοσιεύτηκε αργότερα με τον τίτλο «Δύο ημέρες στη Μαδρίτη, εφ. Ελεύθερον Βήμα (15/08/1929), σσ. 1-2]
	εφ. Νέα Ελλάς; 12/12/1919	Πιθανότατα χρησιμοποιεί το προγενέστερο «Ταξιδιωτικά εντυπώσεις. Μια ταυρομαχία στη Μαδρίτη», εφ. Νέα Ελλάς (12/12/1919), σ. 1

<i>Ταυρομαχίες</i>		Δεν υπάρχει άρθρο του Ουράνη για τις ταυρομαχίες στο <i>Ελεύθερον Βήμα</i> .
<i>«Γκέϊσσες» της Σεβίλλιας</i>	εφ. <i>Ελεύθερος Τύπος</i> 10/09/1923	Δεν υπάρχει αντίστοιχο άρθρο του Ουράνη στο <i>Ελεύθερον Βήμα</i> . Πιθανότατα χρησιμοποιεί το προγενέστερο «Ταξιδιωτικάί αναμνήσεις και εντυπώσεις. Γκέϊσσες της Σεβίλλιας».
<i>Στο φως της Ανδαλουσίας</i>	εφ. <i>Ελεύθερος Τύπος</i> 24/11/1924 και 26/11/1924	Δεν υπάρχει άρθρο του Ουράνη για τις ταυρομαχίες στο <i>Ελεύθερον Βήμα</i> . Πιθανότατα χρησιμοποιεί τα κείμενα από τα προγενέστερα «Στο φως της Ανδαλουσίας. Στο παλάτι της όμορφης σκλάβας» και «Στο φως της Ανδαλουσίας. Ανεβαίνοντας στην Αλάμπρα», της εφ. <i>Ελεύθερος Τύπος</i> .
<i>Ζερόνα</i>	εφ. <i>Νέα Ελλάς</i> 01/12/1919	Δεν υπάρχει άρθρο του Ουράνη στο <i>Ελεύθερον Βήμα</i> για την Girona (Gerona στα καστιλιάνικα). Πιθανότατα χρησιμοποιεί το προγενέστερο «Ταξιδιωτικάί εντυπώσεις. Ζερόνα», εφ. <i>Νέα Ελλάς</i> (01/12/1919), σ. 1, 2

Βαρκελώνη		Ο Ουράνης ασχολήθηκε με την Βαρκελώνη σε διάφορες περιπτώσεις ήδη από το 1919. Για το πρώτο μέρος του συγκεκριμένου κεφαλαίου προφανώς βασίστηκε στα προηγούμενα άρθρα του:
	εφ. <i>Νέα Ελλάς</i> ; 05/21/1919	- «Ταξιδιωτικά εντυπώσεις. Βαρκελώνη», εφ. <i>Νέα Ελλάς</i>
	εφ. <i>Ελεύθερος Τύπος</i> ; 08/09/1923 και 09/09/1923	- «Ταξιδιωτικά αναμνήσεις και εντυπώσεις. Οι τρεις Βαρκελώνες. Η Βαρκελώνη που εργάζεται», εφ. <i>Ελεύθερος Τύπος</i> και «Ταξιδιωτικά αναμνήσεις και εντυπώσεις. Οι τρεις Βαρκελώνες. Η Βαρκελώνη που σκοτώνεται» της εφ. <i>Ελεύθερος Τύπος</i> .
	εφ. <i>Εθνικός Κήρυξ Αμερικής</i> 06/10/1929	- «Από την Ισπανία. Βαρκελώνη. Η πρωτεύουσα της Καταλωνίας». - Η άλλοτε αναρχούμενη πόλις της Ισπανίας.- Μία υπερμοντέρνα πόλις που προσπαθεί να φαίνεται αρχαία.- Ο χαρακτήρας της».
	εφ. <i>Ελεύθερον Βήμα</i> 23/08/1929 και 25/08/1929	Το τελευταίο μέρος του κεφαλαίου, ακολουθεί πιστά το άρθρο «Ταξιδεύοντας. Δύο ημέρες στη Βαρκελώνη». - «Ταξιδεύοντας. Μια ματιά στη Διεθνή Έκθεση της Βαρκελώνης», εφ. <i>Ελεύθερον Βήμα</i> (25/08/1929), σσ. 1-2

Δ' Μορφές του πνευματικού κόσμου

Ελ Γκρέκο		Ένα από τα περισσότερα προσφιλή θέματα των ελλήνων περιηγητών στην Ισπανία είναι ο Ελ Γκρέκο, ο οποίος απασχολεί και διάφορους αρθρογράφους στον ελληνικό Τύπο της εποχής. Αν και δεν υπάρχει αντίστοιχο άρθρο του Ουράνη στο Ελεύθερον Βήμα, προφανώς βασίστηκε σε προσωπικές του αντιλήψεις και πιθανόν στα προγενέστερα άρθρα του και βιβλιοπαρουσιάσεις:
	εφ. <i>Νέα Ελλάς</i> ; 19 και 22.12.1920	«Από την Ισπανίαν, Ελ Γκρέκο», εφ. <i>Νέα Ελλάς</i> (19 και 22.12.1920),
	εφ. <i>Ελεύθερον Βήμα</i> 18 και 20/11/1930	«Ένα πολύκροτο βιβλίο του Robert Byron. Η αναγνώρισις της ελληνικότητας της μεγάλης τέχνης του Ελ Γκρέκο», εφ. <i>Ελεύθερον Βήμα</i> (18 και 20/11/1930), σσ. 1, 5
	περ. <i>Πειθαρχία</i> ; Δεκ. 1920εφ.	«Ελ Γκρέκο. Δομένικος Θεοτοκόπουλος, Παντελή Πρεβελάκη», περ. <i>Πειθαρχία</i> 7 (Δεκ. 1920), σ. 217.
	περ. <i>Εθνικός Κήρυξ Αμερικής</i> ; Σεπτ. 1931	«Δομένικος Θεοτοκόπουλος, Γκρέκο. Ένας μεγάλος Έλλην ζωγράφος της Ισπανίας» και «Το αποκαλυπτικό άρθρο του Άγγλου αισθητικού. Ο Γκρέκο, και ως άνθρωπος και ως ζωγράφος υπήρξε βαθύτατα Έλλην».
	εφ. <i>Ελεύθερος Τύπος</i> 03/01/1921	«Ταξιδιωτικά εντυπώσεις. Το σπίτι του Γκρέκο»,

Ο σεβιλλιάνικος μύθος του Δον Ζουάν		Δεν υπάρχει κάποιο άρθρο του Ουράνη για το θρυλικό πρόσωπο του Δον Ζουάν που τόσο ενέπνευσε στη Δύση τη λογοτεχνία, τη μουσική, το θέατρο, τον κινηματογράφο και τις εικαστικές τέχνες γενικότερα από τον 17ο ήδη αιώνα. Αν και ο Ουράνης δεν δημοσίευσε σχετικό κείμενο στην ταξιδιωτική του λογοτεχνία στο Ελεύθερον Βήμα, προφανώς άντλησε υλικό από άλλα κείμενά του και πιθανότατα από τα δύο προγενέστερα άρθρα του:
	εφ. Ελεύθερος Τύπος; 30/10/1924	«Ταξιδιωτικά σημειώματα. Ο θρύλος του Δον Ζουάν».
	εφ. Εθνικός Κήρυξ Αμερικής 18/10/1931	«Ένα ταξίδι στην Ισπανία. Μια επίσκεψη... εις του Δον Ζουάν».
Ο «Δον Ζουάν»		Δεν υπάρχει αντίστοιχο άρθρο.
Ο Δον Ζουάν υπήρξε		Δεν υπάρχει αντίστοιχο άρθρο.
Ο «Δον Ζουάν» του Ισπανού ποιητή Χοσέ Θορίλλια (1817- 1898)	περ. Νέα Εστία 17; 1935	Κεφάλαιο προφανώς βασισμένο στα άρθρα του Ουράνη: «Ο Δον Ζουάν», περ. Νέα Εστία 17 (Α΄ 1935)
	εφ. Καθημερινή; 12/12/1950	«Η αποψινή πρώτη του “Εθνικού”, Ο Δον Ζουάν του Ισπανού ποιητού Χοσέ Θορίλλια (1817-1893), εφ. Καθημερινή (12/12/1950)

Η ουσία του Ουναμούνο		Ο Ουναμούνο υπήρξε ο πλέον γνωστός ισπανός στοχαστής και συγγραφέας της εποχής του Ουράνη μαζί με τον συγγραφέα Μπλάσκο Ιμπάνιεθ, έργα του οποίου δημοσιεύτηκαν μεταφρασμένα στην ελληνική. Αν και δεν υπάρχει σχετικό άρθρο του Ουράνη στο <i>Ελεύθερον Βήμα</i> , ο ίδιος δημοσίευσε:
	Εγκυκλοπαιδικόν ημερολόγιον Αμερικής; 1929	Το λήμμα με τίτλο «Μεγάλοι σύγχρονοι ευρωπαϊκαί φυσιογνωμιαί. Δον Μιγκέλ ντε Ουναμούνο. –Ο μεγαλύτερος αντιπρόσωπος της ισπανικής ψυχής»,
	περ. <i>Νέα Εστία</i> 21; 1937	το άρθρο «Η ουσία του Ουναμούνο».

Συμπερασματικά βλέπουμε ότι, σχεδόν το σύνολο των κεφαλαίων του βιβλίου *Ταξείδια. Ισπανία* της έκδοσης του 1982, βασίστηκε σε μια επιλογή από ένα σύνολο εκατόν ενός (101) άρθρων που ο Ουράνης, με αφορμή τα ταξίδια του στην Ιβηρική, δημοσίευσε σε διάφορες εφημερίδες και περιοδικά από το 1918 ως το 1931: 1918 (1), 1919 (5), 1920 (19), 1923 (6)], 1924 (23), 1925 (1), 1926 (1), 1929 (6), 1930 (1), 1931 (35), 1935 (1), 1937 (1) και 1950 (1).

* Η πρώτη ενότητα, «Α΄ Sol y sombra. Η ψυχή της Ισπανίας», που αποτελείται από είκοσι τρία (23) κεφάλαια, στηρίχτηκε, κατά κύριο λόγο, σε άρθρα που συνέταξε ως ανταποκριτής της εφημερίδας *Ελεύθερον Βήμα*, και που επέλεξε και επεξεργάστηκε ο ίδιος. Στα περισσότερα κεφάλαια ακολουθείται πιστά το κείμενο των άρθρων, αν και πραγματοποιούνται επίσης αλλαγές που συνίστανται σε προσθαφαιρέσεις φράσεων, παραγράφων ή και μεγαλύτερης έκτασης κειμένων. Αλλαγές υφολογικού και μορφολογικού κυρίως χαρακτήρα πραγματοποιήθηκαν στο σύνολο του βιβλίου με σκοπό να προσαρμοστεί στα νέα γλωσσικά δεδομένα. Από το *Ελεύθερον Βήμα* χρησιμοποιήθηκαν είκοσι (20) άρθρα για τις δύο υποενότητες του Sol y sombra:

- Δώδεκα (12) άρθρα για τα αντίστοιχα κεφάλαια της πρώτης υποενότητας, «Ι. Καστίλλια», τα οποία δημοσιεύτηκαν τον Ιούλιο και Αύγουστο του 1831, πλην ενός του 1929 που αναφέρεται στη Μαδρίτη. Δεν ακολουθείται η χρονολογική σειρά της δημοσίευσής τους στην εφημερίδα. Στις περισσότερες περιπτώσεις, παρατίθενται δίχως αλλαγές τα κείμενα των άρθρων, αν και σε ορισμένα κεφάλαια πραγματοποιή-

ούνται παρεμβάσεις, όπως παραλείψεις φράσεων ή παραγράφων και προσθήκες που σε κάποιες περιπτώσεις είναι σημαντικές.

- Οκτώ (8) άρθρα για τα επτά πρώτα κεφάλαια της δεύτερης υποενότητας «II. Ανδαλουσία», πλην του κεφαλαίου που είναι αφιερωμένο στον Γκόγια. Το κεφάλαιο της Αλάμπρας αποτελείται από δύο άρθρα που δημοσιεύτηκαν σε δύο συνεχόμενες ημέρες. Για τα τρία τελευταία άρθρα χρησιμοποιήθηκαν κείμενα που ο Ουράνης δημοσίευσε σε άλλες εφημερίδες και σε προγενέστερες ημερομηνίες: «Γκόγια» (*Ελεύθερος Τύπος* 1920), «Τρωγλοδύτες Τσιγγάνοι» (*Εθνικός Κήρυξ Αμερικής* 1924 και *Ελεύθερος Τύπος* 1925), «Κάδιξ» (*Ελεύθερος Τύπος* 1924).

* Από τα έξι (6) κεφάλαια της δεύτερης ενότητας με τίτλο «Β' Μιά ειρηνική επανάσταση στην Ισπανία», μόνο τρία βασίστηκαν σε άρθρα του *Ελεύθερου Βήματος* που δημοσιεύτηκαν το 1931: «Τρέχοντας με ογδόντα χιλιόμετρα...», «Μπούργκος...» και «Τα νέα ονονταφέ...», δύο κεφάλαια, «Σ' αναζήτηση της Δημοκρατίας» και «Ισπανία η χώρα των απροόπτων...», ακολουθούν αντίστοιχα άρθρα του περιοδικού *Εθνικός Κήρυξ Αμερικής*: δύο κεφάλαια, «Τώρα που η πλημμύρα...» και «Έχουμε ήδη την δημοκρατία...», δεν αντιστοιχούν σε κανένα από τα γνωστά δημοσιευμένα άρθρα του Ουράνη και πιθανόν να έχουν συγγραφεί για το συγκεκριμένο βιβλίο.

* Κανένα από τα οκτώ (8) κεφάλαια της τρίτης ενότητας «Γ' Εντυπώσεις από άλλα ταξίδια στην Ισπανία», δεν ανταποκρίνεται σε κείμενα του *Ελεύθερου Βήματος*. Τρία, «Από την Γαλλία...», «Ταυρομαχίες» και «Ζερόνα», ακολουθούν άρθρα δημοσιευμένα σε παλαιότερες ημερομηνίες στην εφημερίδα *Νέα Ελλάς*, δύο κεφάλαια, «Γκέισες» και «Στο φως της Ανδαλουσίας», στην εφημερίδα *Ελεύθερος Τύπος* και δύο, «Μαδρίτη» και «Βαρκελώνη», προφανώς βασίστηκαν σε διάφορα άρθρα του που γράφτηκαν για τις δύο αυτές πόλεις. Τέλος, για το κεφάλαιο «Δον Πάολο...» πιθανότατα χρησιμοποιήθηκε κάποιο άγνωστο σε μας κείμενο.

* Από τα έξι (6) κεφάλαια της τέταρτης ενότητας με τίτλο «Δ' Μορφές του πνευματικού κόσμου», τέσσερα (!) είναι αφιερωμένα στην προσωπικότητα του θρυλικού Δον Ζουάν. Μόνο ένα «Ο Δον Ζουάν ...του Θορίλλια» σε άρθρα του περιοδικού *Εστία* και της εφημερίδας *Καθημερινή*, ενώ τα άλλα πιθανότατα οφείλονται σε άγνωστα κείμενα που δημοσίευσε ο Ουράνης σε προηγούμενες ημερομηνίες. Το ίδιο θα μπορούσαμε να πούμε και για το «Ουναμούνο», ενώ για το «Ελ Γκρέκο» επεξεργάστηκε υλικό από προηγούμενα άρθρα του στις εφημερίδες *Νέα Ελλάς*, *Ελεύθερος Τύπος* και *Εθνικός Κήρυξ Αμερικής*.

Δεδομένου ότι στην παρούσα εργασία χρησιμοποιήθηκαν μόνο τα κείμενα που δημοσιεύτηκαν στο *Ελεύθερον Βήμα*, απομένει να εξεταστούν τα υπόλοιπα των άλλων εφημερίδων και περιοδικών πριν επιχειρηθεί μια τελική μελέτη που θα αποτελούσε ίσως την αρχή μιας συγκεντρωτικής έκδοσης του συνόλου των κειμένων που έγραψε ο Ουράνης για την Ισπανία.

ΟΙ ΣΟΛΩΜΙΚΕΣ ΣΠΟΥΔΕΣ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΟ ΑΡΧΕΙΟ ΤΩΝ ΕΦΗΜΕΡΙΔΩΝ «ΤΟ ΒΗΜΑ» ΚΑΙ «ΤΑ ΝΕΑ».

Κωνσταντίνος Π. Φουρναράκης*

Περίληψη

Στην ανακοίνωσή μας εξετάζουμε την πορεία των σολωμικών σπουδών στην Ελλάδα από την εποχή του Μεσοπολέμου μέχρι τις μέρες μας. Στην εκατοντάχρονη αυτή πνευματική πορεία εντοπίζουμε σημαντικούς σταθμούς. Έπειτα από τις «ερασιτεχνικές» προσπάθειες του Σολωμικού κύκλου και διαφόρων λογίων του Μεσοπολέμου φτάσαμε, το 1935, στη διατριβή του Ν. Β. Τωμαδάκη η οποία έθεσε το θέμα της προσέγγισης του σολωμικού έργου σε επιστημονική βάση. Στη συνέχεια, σημαντικός επιστημονικός σταθμός θεωρείται η δίτομη έκδοση των «Αυτόγραφων Έργων» του Διονυσίου Σολωμού και των μεταγραφών τους από τον Λίνο Πολίτη, το 1964. Στο τέλος της δεκαετίας του 1970, η Ελένη Τσαντσάνογλου πρότεινε την αναλυτική μέθοδο έκδοσης των ανολοκλήρωτων έργων του Δ. Σολωμού. Τη δεκαετία του 1980 η έκδοση των «Απάντων» του Δ. Σολωμού από τον αγωνιστή της αριστεράς Γιάννη Νικολόπουλο προκάλεσε σοβαρές αντιδράσεις λόγω της αγοράς αντιτύπων του βιβλίου από το Υπουργείο και τη διάθεσή του στις σχολικές βιβλιοθήκες. Η φιλολογική διαμάχη των οπαδών των αναλυτικών και των συνθετικών εκδόσεων του σολωμικού έργου κορυφώνεται με την δημοσίευση του βιβλίου του Στυλιανού Αλεξίου: «Διονυσίου Σολωμού, Ποιήματα και πεζά». Κατά τη διάρκεια αυτής της μακράς διαδρομής των εκατό χρόνων εμφανίστηκαν και άλλοι αξιόλογοι μελετητές, όπως οι: Εμμ.Κριαράς, L. Coutelle, Γ. Χατζηγιακουμής, Ερ. Καψωμένος, Γ. Βελουδής, Δ. Δημηρούλης, Κ. Τικτοπούλου, Δ. Αγγελάτος, Δ. Πολυχρονάκης και άλλοι που κατέθεσαν τις δικές τους ερμηνευτικές και εκδοτικές προτάσεις. Όλη αυτή η πορεία των σολωμικών σπουδών καταγράφεται στα αρχεία των εφημερίδων «ΤΑ ΝΕΑ» και «ΒΗΜΑ» με τη μορφή βιβλιοπαρουσίασης ή βιβλιοκρισίας, αλλά και έντονων φιλολογικών αντιπαραθέσεων.

Λέξεις κλειδιά: αρχεία, φιλολογικές αντιπαραθέσεις, εκδοτικό ζήτημα, φιλολογική κριτική, πρόσληψη του σολωμικού έργου.

* Προϊστάμενος του Ιστορικού Αρχείου Κρήτης, δρ Νεοελληνικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου της Γρανάδας Ισπανίας (email:fournarakis@sch.gr).

SOLOMOS STUDIES THROUGH THE ARCHIVES OF THE NEWSPAPERS TO VIMA AND TA NEA.

Abstract

This announcement examines the course of D. Solomos studies in Greece from the interwar period to the present day. In this hundred-year intellectual journey, we identify significant milestones. After the 'amateur' efforts of the Solomos circle and various intellectuals of the interwar period, we reached in the year 1935 with the dissertation of N. V. Tomadakis, which placed the issue of approaching Solomos's work on a scientific basis. Subsequently, the two-volume edition of Dionysios Solomos's «Autograph Works» and their transcriptions by Lino Politis in 1964 is considered a significant scientific milestone. In the late 1970s, Eleni Tsantsanoglou proposed the analytical method for publishing the unfinished works of D. Solomos. In the 1980s, the publication of D. Solomos's «Complete Works» by the leftist activist Giannis Nikolopoulos cause serious reactions due to the Ministry's purchase of copies of the book and its distribution to school libraries. The philological dispute between the supporters of analytical and synthetic editions of Solomos's work culminated with the publication of Stylianos Alexiou's book: «Dionysios Solomos, Poems and Prose». During this long journey of a hundred years, other notable scholars emerged, such as Em. Kriaras, L. Coutelle, G. Chatzigiannakoumis, Er. Kapsomenos, G. Veloudis, D. Dimiroulis, K. Tiktopoulou, D. Angelatos, D. Polychronakis, and others, who presented their own interpretative and editorial proposals. All this course of Solomos studies is documented in the archives of the newspapers *Ta Nea* and *To Vima*, in the form of book presentations or book reviews, as well as intense philological debates.

Στο άρθρο μας θα δώσουμε μια αδρομερή εικόνα της πορείας των σολωμικών σπουδών τα τελευταία εκατό χρόνια μέσα από τα αρχεία των εφημερίδων «Ελεύθερον Βήμα» / «το Βήμα» και «Αθηναϊκά νέα» / «Τα Νέα» (1922-2022). Η μελέτη του σολωμικού έργου απασχόλησε τη διανόηση του Έθνους μας αμέσως μετά την έκδοση των «Ευρισκομένων» του Ποιητή από τον Ιάκωβο Πολυλά. Η πληθώρα των ειδήσεων και των άρθρων στον ημερήσιο Τύπο καταδεικνύει την ηγεμονική θέση που κατέχει ο Διονύσιος Σολωμός ως ποιητής στη συνείδηση του έθνους μας, την καθολική αναγνώριση της ποιητικής αξίας του, και το ενδιαφέρον του μορφωμένου αναγνωστικού κοινού όχι μόνο για την ποίησή του, αλλά και για εξειδικευμένα φιλολογικά θέματα, όπως, για παράδειγμα, το εκδοτικό.

Θα περιοριστούμε σε μια σύντομη παρουσίαση των αντιπροσωπευτικότερων φιλολογικών άρθρων, παρ' όλο που και ειδήσεις σχετικά με τον Σολωμό και το έργο του έχουν σημασία για την ιστορία της λογοτεχνίας και δεν θα πρέπει να μείνουν έξω από μια γενικότερη θεώρηση. Τις αναφέρουμε εντελώς επιγραμματικά: τα επετειακά έτη για τον Σολωμό, την αναστύλωση του αγάλματος του Ποιητή μετά τους σεισμούς στη Ζάκυνθο, τον έρανο των μαθητών και φοιτητών στην επέτειο της εκατονταετηρίδας από τον θάνατο του Ποιητή, τη διεκδίκηση του Μουσείου Σολωμού από την Κέρκυρα και τη Ζάκυνθο, το Μουσείο Σολωμού και Επιφανών Ζακυνθίων, τα γραμματόσημα με τη μορφή του, τις εκθέσεις, τα αφιερώματα περιοδικών, τα συνέδρια και τις επετειακές εκδηλώσεις για τον Σολωμό, τις μυθιστορηματικές βιογραφίες για τον Ποιητή του Γρηγόριου Ξενόπουλου και του Λάμπρου Πορφύρα, το θεατρικό έργο «Τα μεγάλα χρόνια» του Γ. Ρούσσου και την παράστασή του σε σκηνοθεσία Α. Μινωτή, τη μελοποίηση των «Ελεύθερων Πολιορκημένων» από τον Γ. Μαρκόπουλο, τις μελοποιήσεις ποιημάτων του Δ. Σολωμού από τον Χρ. Λεοντή και τον Ν. Ξυδάκη, την εξαιρετική ταινία του Θ. Αγγελόπουλου «Μια αιωνιότητα και μία μέρα», το αφιέρωμα της Google για την 216^η επέτειο από τη γέννηση του Σολωμού (με ένα σκίτσο που απεικονίζει τη Φεγγαροντυμένη), τις θεατρικές διασκευές των «Ελεύθερων Πολιορκημένων», του «Λάμπρου», του «Κρητικού», της «Γυναίκας της Ζάκυνθος».

Η περίοδος του Μεσοπολέμου αποτελεί την αφετηρία της διαδρομής μας στις σολωμικές σπουδές. Την εποχή αυτή η μελέτη του Σολωμού αποσπάται από τη δικαιοδοσία του σολωμικού κύκλου, των λογίων και των ποιητών και γίνεται αντικείμενο έρευνας ενός νέου επιστημονικού πεδίου, της Νεοελληνικής Φιλολογίας. Οι μεγαλύτεροι σε ηλικία Σολωμιστές (ο Καιροφύλας, ο Σπαταλάς, ο Σιγούρος, ο Αποστολάκης, ο Βάρναλης και άλλοι) δημοσιεύουν αξιολογες μελέτες και οι νεότεροι και συνομήλικοι (ο Ν. Β. Τωμαδάκης και ο Α. Πολίτης) ξεκινούν τη λαμπρή επιστημονική συμβολή τους στον Σολωμό.

Το βιβλίο του Γιάννη Αποστολάκη «Η Ποίηση στη ζωή μας» δημοσιεύθηκε έναν χρόνο μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, το 1923, και «προξένησε, αναφέρει ο Λίνος Πολίτης, τόση αντίδραση και τόσο θαυμασμό που αποτέλεσε όριο στα γράμματά μας». Ο Αποστολάκης τοποθέτησε τον Σολωμό ως θεμέλιο λίθο του πνευματικού οικοδομήματος του νεότερου Ελληνισμού. Πίστευε ότι μόνο ο Σολωμός από τους νεότερους ποιητές είχε βρει το νόημα της τέχνης. Την «εγωπάθεια», την «άγνοια» και την «ακρισία» του Αποστολάκη αποκάλυψε σε δημοσίευσμά του ο Γεράσιμος Σπαταλάς με αποτέλεσμα να προκαλέσει την οργισμένη αντίδραση του Φώτου Πολίτη. Ο Φ. Πολίτης υπερασπίστηκε τον Αποστολάκη με ένα λίβελλο κατά του Σπαταλά. Το χαρακτήρισε «μωρόν» και «ανόητον νεωκόρον» και τις ερμηνείες του σε αποσπάσματα των «Ελεύθερων Πολιορκημένων» άστοχες. Ο Σπαταλάς επεσήμανε

την εμπάθεια του Φ. Πολίτη και ανταπάντησε ότι το μελέτημά του δεν στόχευε στην αισθητική ανάλυση των «Ελεύθερων Πολιορκημένων», αλλά στην κατανόηση των σολωμικών αποσπασμάτων, με τη μέθοδο της κριτικής του κειμένου.¹

Δύο χρόνια αργότερα, το 1925, το βιβλίο του Κώστα Βάρναλη «Ο Σολωμός χωρίς μεταφυσική» ήρθε με σκοπό να ελέγξει στις ερμηνευτικές αστοχίες και τον ανεδαιφικό ιδανισμό του Αποστολάκη. Στον Βάρναλη απάντησε με ακατάσχετη φλυαρία ο Φορτούνιο (ψευδώνυμο του Σπ. Μελά). Στο δημοσίευμα αυτό ο Φορτούνιο δεν ασχολείται με τη βαθιά πνευματικότητα του Σολωμού, αλλά με τη μεταφυσική φύση του ανθρωπίνου όντος. Δεν έχασε μάλιστα την ευκαιρία, στο τέλος, να δείξει τον αντικομμουνισμό του: «Ο σκοπός του βιβλίου του κ. Βάρναλη, ο κύριος και μοναδικός, είνε η μείωσις, δια να μπορέσουν να περάσουν, αφού κατέβη ο μέγας δάσκαλος, όλες οι κωλοφωτιές για φανάρια μαζί με όλα τα κομμουνοκοινωνιολογικά των σκουπίδια και ν' αλωνίσουν την ποίηση και την κριτική άνευ ενοχλήσεως».² Στις υπερβολές της κριτικής του Βάρναλη απάντησε και ο Γ. Σπαταλάς με ένα τεύχος 46 σελίδων που έχει τον εύγλωττο τίτλο: «Ο Σολωμός χωρίς μεταφυσική και οι φυσικές υπερβολές της πολεμικής κριτικής».³

Αργότερα ο Γ. Βελουδής με σαφήνεια και πειστικότητα υπενθύμισε στους νεότερους αναγνώστες του «Βήματος» ότι Βάρναλης έχοντας γερή φιλολογική κατάρτιση και ευρύτερη θεωρητική συγκρότηση θέλησε, το 1925, να κτυπήσει τον «μανιακά υποκειμενικό αισθητισμό» και την ηρωολατρία του Αποστολάκη, παρουσιάζοντας τον Ποιητή στις πραγματικές του διαστάσεις, χωρίς να μειώνει την αξία του.⁴ Ο θάνατος του Γ. Αποστολάκη, το 1947, έδωσε αφορμή στον Κ. Θ. Δημαρά να κάνει έναν απολογισμό της προσφοράς του Αποστολάκη στις σολωμικές σπουδές, συμπεραίνοντας ότι η άσκηση αυστηρού ελέγχου στη λυρική ποίηση του νεώτερου Ελληνισμού με μέτρο σύγκρισης την ποίηση του Σολωμού είχε προκαλέσει εχθρότητες και πάθη.⁵ Όμως, ο «ακραίος θαυμασμός» του Αποστολάκη για τον Σολωμό, γράφει ο κριτικός Αλέξανδρος Αργυρίου, ήρθε την κατάλληλη στιγμή ως «προσπάθεια επιστροφής του ποιητικού μας λόγου σε γόνιμα εδάφη μετά τον “εκτροχιασμό” του από τις μεταγενέστερες γενιές».⁶

¹ «Γλέντι και συνέχεια, απάντησις στον κ. Φ. Πολίτη», *Ελεύθερον Βήμα* (15-10-1923) σ.2.

² «Ένα βιβλίο» (από το σημειωματάριο του Φορτούνιο), *Ελεύθερον Βήμα* (3, 4, 5, 6, 7-2-1926) σ. 1. Πρβλ. «Απλός δασκαλισμός» *Ελεύθερον Βήμα* (30-11-1929) σ. 1.

³ «Απάντηση στον Βάρναλη» *Ελεύθερον Βήμα* (3-2-1926) σ. 1 βλ. και *Ελεύθερον Βήμα* (1-4-1926), σ. 2.

⁴ «Ο Σολωμικός Βάρναλης», *Το Βήμα* (28-12-1975) σ.6.

⁵ «Γιάννης Αποστολάκης», *Το Βήμα* (11-4-1947) σ. 2.

⁶ «Ένα ανοικτό θέμα», *Το Βήμα* (24-4-1971) σ. 1 και 2.

Η σολωμική βιβλιογραφία εμπλουτίστηκε το 1926 και 1927 με δύο βιβλία του Κώστα Κairoφύλα. Το πρώτο, «Ο άγνωστος Σολωμός» (μερικά κεφάλαιά του είχαν δημοσιευθεί στο περιοδικό «Κυριακή του Ελευθέρου Βήματος») φώτιζε άγνωστες πτυχές του βίου του Σολωμού (καταγωγή, σπουδές, σχέση με τη μητέρα και τα αδέρφια του, οικογενειακές δίκες, καθημερινές συνήθειες) και έμμεσα έκρινε την τάση εξιδανίκευσης του Σολωμού, την οποία είχε καθιερώσει ο Πολυλάς. Το βιβλίο αυτό δυσaráεστησε αρκετούς Ζακυνθίους οι οποίοι θεώρησαν ότι με τα γραφόμενα του Κairoφύλα πληττόταν η μνήμη του Ποιητή.

Το δεύτερο βιβλίο, «Σολωμού ανέκδοτα έργα» (1927), πραγματοποιούσε, κατά κάποιο τρόπο, το αίτημα του Παλαμά για μια νέα έκδοση του σολωμικού έργου: «[...] ακόμη περιμένομε, έγραφε ο Παλαμάς το 1901, έναν εκδότη και εξηγητή του Σολωμού, όμοια σοφό, [με τον Πολυλά] μα ολιγότερον αισθηματικόν, αντικειμενικότερον κριτή του διδασκάλου». Ο Κairoφύλας μελέτησε όσα χειρόγραφα του Ποιητή βρήκε στη Στοά της Ζακύνθου και στο σπίτι της θείας του, Ελένης Σολωμού-Κοκκίδου, και εβδομήντα χρόνια μετά τον Πολυλά έφερε στην επιφάνεια «ψήγματα χρυσού», όπως αναφέρει, αθησαύριστους δηλαδή σολωμικούς στίχους και άγνωστες σημειώσεις για διάφορα ποιήματα. Παρουσίασε επίσης την πρώτη μορφή του «Λάμπρου» και μια αμέθοδη μεταγραφή του χειρογράφου του «Πόρφυρα» απαλλαγμένη όμως από τις επεμβάσεις του Πολυλά. Στον Κairoφύλα οφείλεται και η πρώτη δημοσίευση του έξοχου πεζού «Η Γυναίκα της Ζάκυθος»⁷.

Δέκα χρόνια αργότερα, ο Κairoφύλας δημοσίευσε το βιβλίο «Ο Σολωμός και το έργο του», μια πολυσέλιδη ερμηνευτική έκδοση, την οποία του είχε αναθέσει ο «Σύλλογος προς Διάδοσιν των Ωφελίμων Βιβλίων». Στην έκδοση αυτή ακολουθήθηκε η θεματική (και όχι χρονολογική) κατάταξη των ποιημάτων. Σε κάθε κείμενο του Σολωμού προηγείται εκτενές ερμηνευτικό σημείωμα. Στο τέλος του τόμου συγκεντρώθηκαν γνώμες κριτικών για το έργο του Σολωμού.⁸

Μια νέα δημόσια φιλολογική αντιπαράθεση προκλήθηκε με το βιβλίο του Φάνη Μιχαλόπουλου «Διονύσιος Σολωμός 1798-1857» και την αρνητική κριτική του Κ. Κairoφύλα γι' αυτό.⁹ Ο Μιχαλόπουλος απάντησε με υβριστικό δημοσίευμα στην «Καθημερινή» στο οποίο εμφάνιζε τον επικριτή του σαν λογοκλόπο των εργασιών του Σπυριδωνος Δε Βιάζη: «Ο άγνωστος Σολωμός» βγαίνει από τα συλληθέντα ράκη των εργασιών του Δε Βιάζη». Με τη σειρά του ο Κairoφύλας έλεγε στα «Αθηναϊκά

⁷ «Σολωμού ανέκδοτα έργα», *Ελεύθερον Βήμα* (7-4-1927) σ. 1.

⁸ «Ένα έργον δια τον Σολωμόν», *Ελεύθερον Βήμα* (24-12-1937) σ. 2 και «Ο λυρισμός του Σολωμού», *Ελεύθερον Βήμα* (28-3-1938) σ. 1.

⁹ «Νέος Σολωμός, εν βιβλίον που παρεξηγεί και συκοφαντεί τον εθνικό ποιητήν» *Αθηναϊκά νέα* (3-1-1932), σ. 1.

νέα» τις αντιφατικές και αβάσιμες κρίσεις του Φάνη Μιχαλόπουλου αναφορικά με τη «δειλία» (γιατί δεν πολέμησε στην Επανάσταση), την έλλειψη συνθετικής ικανότητας και τη σκοτεινότητα των αποσπασμάτων του Σολωμού.¹⁰

Το 1935, εγκρίθηκε από το Πανεπιστήμιο Αθηνών η διατριβή του Νικολάου Τωμαδάκη για το Σολωμό (η πρώτη που κατατέθηκε σε ελληνικό πανεπιστήμιο με θέμα από τη Νεοελληνική Φιλολογία) στην οποία εξεταζόταν η γραπτή παράδοση των έργων του Ποιητή και διατυπωνόταν το αίτημα για κριτική έκδοση των «Απάντων» του. Το σημαντικό που κόμισε ο Τωμαδάκης στη σπουδή του Σολωμού δεν ήταν τόσο η πραγμάτευση της γραπτής παράδοσης του σολωμικού έργου, όσο οι επισημάνσεις του σχετικά με τον αποσπασματικό τρόπο εργασίας του Ποιητή, την ανάγκη για αναλυτική εξέταση των αποσπασμάτων, τη σχέση του Σολωμού με τη δημόδη παράδοση και το αίτημα για την επιστημονική έκδοση του έργου του. Την ίδια χρονιά η Ακαδημία Αθηνών, με εισήγηση του ακαδημαϊκού Δημητρίου Μπαλάνου, ανέθεσε στον Τωμαδάκη την κριτική έκδοση του σολωμικού έργου.¹¹ Οι αντιδράσεις όμως που προκλήθηκαν από φιλολογικούς και δημοσιογραφικούς κύκλους ήταν τόσο ισχυρές που ανάγκασαν τον νεαρό τότε φιλόλογο να καταθέσει την εντολή και να δημοσιεύσει στο «Ελεύθερον Βήμα» επιστολή διαμαρτυρίας:

«Κύριε Διευθυντά,

Εις εφημερίδας της πρωτεύουσας και των επαρχιών είδον το φως πολύστηλοι λίβελλοι εναντίον της Ακαδημίας Αθηνών και εμού, δια την ελεγχομένην ανάθεσιν κριτικής εκδόσεως του έργου του Διονυσίου Σολωμού υπό του ανωτάτου πνευματικού Ιδρύματος εις την μετριότητά μου. Χαρακτηριστική δ' είνε η εμμονή των γραφόντων και ενώπιον του μεγάλου κοινού διαβλητών, ζητούντων απάντησιν. Και τι μεν ν' απαντήσω – και δη δια των εφημερίδων – εις τους αποκαλούντας με ανισόρροπον, άξιον εισόδου εις φρενοκομείον, απερίγραπτον, μωρότατον, καταφερτζήν, σκανδαλοποιόν, τρωκτικόν κλπ. δεν έχω. Διότι δεν είνε εμού ίδιον η εις το ύφος τούτο συζήτησις. Αλλά μεταξύ των εγειρόντων τον θόρυβον είναι και ο καθηγητής της νεοελληνικής φιλολογίας εις το Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης [εννοεί τον Γ. Αποστολάκη], ο καθυβρίσας παν το ελληνικόν, από του Σολωμού και του Παλαμά μέχρι του Βαλαωρίτου και του Πορφύρα. Ούτος ευρών αποκεκληρυμένην υπ' εμού ημιτελή εργασίαν, και σκοπίμως παρορών τους καρπούς της ωριμότητάς μου, ηθέλησε σχολιάζων αυτήν να με παραστήση ως «οργήν Κυρίου»

¹⁰ «Τα βάσανα του Σολωμού», *Αθηναϊκά νέα* (7-1-1932), σ. 4. Πρβλ. «Νέα Βιβλία: “Διονύσιος Σολωμός” του κ. Φάνη Μιχαλόπουλου» *Ελεύθερον Βήμα* (17-10-1931), σ. 2.

¹¹ *Ελεύθερον Βήμα* (27-12-1935) σ.3.

επιπίπτουσα επί του ελληνικού, λησμονών την ιδίαν του εισβολήν εις ότι είναι ξένος. Μετά πολλής βεβαίας αηδίας, αλλ' εκ καθήκοντος, του οποίου έχω πλήρη την συναίσθησιν, θ' απαντήσω και θα ζητήσω λόγον των όσων κατεργάζεται η φαραωνική αύτη πληγή κατά της λογοτεχνίας του τόπου του και κατά της πνευματικής του ζωής και κατ' εμού του ελαχίστου [...].¹²

Το εκδοτικό ζήτημα επανέφερε δυο χρόνια αργότερα, το 1938, ο Λίνος Πολίτης με άρθρο του στη «Νέα Εστία». Αυτός θεωρούσε ότι είναι αδύνατη η κριτική έκδοση των αυτόγραφων του Σολωμού και κατά συνέπεια μόνο μια πανομοιότυπη και διπλωματική έκδοση είναι εφικτή. Με αφορμή αυτό το άρθρο, ο ακαδημαϊκός Γρηγόριος Ξενόπουλος ανέλαβε να υπερασπιστεί από τα «Αθηναϊκά Νέα» την πρόταση της Ακαδημίας για κριτική έκδοση. Εξηγούσε ότι η σχεδιαζόμενη έκδοση ονομάστηκε «κριτική» όχι διότι επιδιωκόταν η αποκατάσταση των αυτογράφων του Ποιητή, αλλά διότι για την πραγματοποίησή της θα επιστρατευόταν το «κριτικό πνεύμα» του φιλόλογου. Πουθενά στο κόσμο, έγραφε ο Ξενόπουλος, τα έργα των λογοτεχνών δεν δημοσιεύονται πανομοιότυπα. Μια κριτική έκδοση προσαρμοσμένη στη σύγχρονη ορθογραφία, με κατατοπιστική εισαγωγή, με εξοβελισμό οποιουδήποτε νόθου στίχου ή κειμένου, με επιλογή των παραλλαγών και αποκατάσταση της νοηματικής συνοχής ήταν απαραίτητη για να μπορέσουν και όσοι δεν είναι ειδικοί να διαβάσουν την ποίηση του Σολωμού. Οι λογοτέχνες ήταν σύμφωνοι με την πρόταση της Ακαδημίας, αλλά οι φιλόλογοι είχαν αντιρρήσεις: «Τι ακολούθησε αυτήν την εκλογή, το τι κακό έγινε και γίνεται ακόμη από “βεβήλους”, από “φωστήρες” και “ανεπιστήμονες” το ξέρουν όλοι. Εκείνο που δεν ξέρει κανείς είναι τι θ' απογίνει».¹³

Την επόμενη μέρα ο Κ. Θ. Δημαράς, τακτικός συνεργάτης του «Ελευθέρου Βήματος», ανέλυσε την πρόταση του Λ. Πολίτη για την «πανομοιότυπη» έκδοση. Η πρόταση αυτή προσέφερε, σύμφωνα με τον αρθρογράφο, στη φιλολογική συζήτηση έναν ασυνήθιστο τόνο «κύρους, σοβαρότητας και κοσμιότητας». Στην περίπτωση του Σολωμού δεν μπορεί να εφαρμοστεί η κριτική μέθοδος επειδή τα ποιήματα της ωριμότητάς του δεν έλαβαν ποτέ οριστική μορφή και διότι σώθηκαν τα αυτόγραφα του Ποιητή. Κατά συνέπεια, ο εκδότης μια δυνατότητα είχε, να μεταγράψει πιστά τα αυτόγραφα του Σολωμού. Κάθε κριτική επιλογή ή ανασύνθεση της έκδοσης Πολυλά ήταν έργο «αυθαίρετο», «επικίνδυνο» και «περιττό». Ο Κ. Θ. Δημαράς έδειχνε, πράγματι, μια υπερβολική εμπιστοσύνη στην έκδοση Πολυλά, την αξιοπιστία της οποίας

¹² «Φιλολογικοί διαπληκτισμοί», *Ελεύθερον Βήμα* (5-3-1936) σ. 2.

¹³ «Όπου λαλούν πολλοί...», *Αθηναϊκά νέα* (10-7-1938), σ. 1 και 3. Τα τρία επίθετα του παραθέματος που είχαν αποδώσει στον Τωμαδάκη οι αντίπαλοί του, ο Ξενόπουλος τα αντιστρέφει προς τους κατηγορούς του Τωμαδάκη.

αμφισβήτησαν στη συνέχεια νεότεροι εκδότες. «Συνεπώς τι θα κάνει ο κριτικός; Αυθαίρετα ανάμεσα σε δύο ή τρεις παραλλαγές, όλες από το χέρι του Σολωμού, θα επιλέξει τη μία; Έργο επικίνδυνο και περιττό. Τη δουλειά αυτήν ο μόνος άνθρωπος που μπορούσε να την κάνει, έμπιστος φίλος, κριτικός και προσεκτικός θαυμαστής, ο Πολυλάς, την έκανε».¹⁴

Στα «Αθηναϊκά νέα», του 1936, δημοσιεύθηκε σε συνέχειες η μυθιστορηματική βιογραφία: «Ρηγγίνα, ζακυνθινή ιστορία από τη ζωή του Σολωμού» που έγραψε ο Γρηγόριος Ξενόπουλος. Την άνοιξη του 1940, λίγους μήνες πριν από την κήρυξη του Ελληνοϊταλικού πολέμου, δημοσιεύθηκε σε 33 συνέχειες στο «Ελεύθερον Βήμα» μια εκτενής βιογραφία του εθνικού μας Ποιητή από τον ελληνιστή R. Jenkins (Ρόμυλι Τζένκινς).¹⁵ Ήταν η τρίτη βιογραφία του Σολωμού που δημοσιευόταν σε διάστημα μιας δεκαπενταετίας. Ακολούθησε, το 1957, ο Κριαράς¹⁶ και το 1998, ο Σωκράτης Καψάκης με το βιβλίο: «Στοιχεία βιογραφίας του Διονυσίου Σολωμού».¹⁷ Ας σημειωθεί ότι το κείμενο του Τζένκινς επανεκδόθηκε και κυκλοφορήθηκε τον Μάρτιο του 2018 ως ειδική έκδοση της εφημερίδας «Τα Νέα», με φροντίδα του Γιώργου Μαλούχου και προλογικό σημείωμα του Μίκη Θεοδωράκη.

Το 1948 δημοσιεύθηκε ο πρώτος τόμος των «Απάντων» του Σολωμού με επιμέλεια του Λίνου Πολίτη.¹⁸ Ο επιμελητής εμπλούτισε την έκδοση με κατατοπιστικά σχόλια, συγκέντρωσε τα ιταλικά ποιήματα και την αλληλογραφία του Ποιητή, έμεινε όμως προσκολλημένος στην έκδοση του Πολυλά, τα «Προλεγόμενα» του οποίου επανεξέδωσε αυτούσια. Με αφορμή τις επανεκδόσεις της χρηστικής έκδοσης των «Απάντων» του Σολωμού («Ίκαρος» 1948-1960) ο Κ.Θ. Δημαράς διαπίστωνε την «προσήλωση» των αναγνωστών της εποχής εκείνης στη σολωμική ποίηση.¹⁹ Αξίζει να σημειωθεί επίσης ότι και ο καθηγητής Ν. Β. Τωμαδάκης, σολωμιστής και αυτός που παλαιότερα είχε συγκρουστεί φιλολογικά με τον Λ. Πολίτη, δημοσίευσε το ελληνόγλωσσο έργο του Σολωμού στη σειρά της «Βασικής Βιβλιοθήκης».²⁰ Με τη σχολιασμένη αυτή έκδοση ο Τωμαδάκης έκλεινε την επιστημονική συμβολή του στον Σολωμό, η οποία είχε αρχίσει

¹⁴ «Για την έκδοση του Σολωμού», *Ελεύθερον Βήμα* (11-7-1938) σ. 1 και 2.

¹⁵ Δημοσίευση του πρώτου μέρους της βιογραφίας: *Ελεύθερον Βήμα* (29-2-1940) σ. 1.

¹⁶ Το βιβλίο του Κριαρά, θα παρουσιαστεί αναλυτικότερα παρακάτω.

¹⁷ «Το δημόσιο και το ιδιωτικό» *Το Βήμα* (24-5-1998), σ. 194.

¹⁸ *Το Βήμα* (30-1-1948), σ. 2.

¹⁹ «Ο Σολωμός πάντα», *Το Βήμα* (26-5-1961) σ. 1-4. βλ. και «Ιταλικά και πεζά», *Το Βήμα* (17-6-1960) σ. 4.

²⁰ Το 1948 οι τρεις έδρες της Βυζαντινής και Νεοελληνικής Φιλολογίας επανδρώθηκαν από τρεις σολωμιστές (Ν. Β. Τωμαδάκης, Λ. Πολίτης, Γ. Ζώρας). Σύμφωνα με τον Γ. Βελουδή και οι τρεις για να εκλεγούν «χορήγησαν» και στον Σολωμό το πιστοποιητικό της εθνικοφροσύνης «Ο Σολωμός των Ελλήνων», *Το Βήμα* / Νέες εποχές (11-1-1998) σ. 43.

από το 1930 με το άρθρο «Από τον Σολωμό στον Παλαμά», και συνεχίστηκε, με τη διατριβή του και με άλλα μελετήματα («Βιβλιογραφία του Σολωμού»,²¹ «Οι πρόγονοι του Σολωμού στην Κρήτη»²² και «Η αρχαιομάθεια του Σολωμού»²³).

Στην επέτειο της Εκατονταετηρίδας από τον θάνατο του Ποιητή, το 1957, η Επιτροπή του Εορτασμού ανέθεσε μια νέα έκδοση «Απάντων» του Σολωμού στον Μαρίνο Σιγούρο. Η έκδοση αυτή κρίθηκε με υπερβολική αυστηρότητα από τους πανεπιστημιακούς, Ν. Β. Τωμαδάκη στο περιοδικό «Αθηνά» και Λίνο Πολίτη με υπόμνημα στον Υπουργό Παιδείας. Ο Λ. Πολίτης μάλιστα υπέβαλε μήνυση στον Μαρίνο Σιγούρο για παράβαση του νόμου περί πνευματικής ιδιοκτησίας. Η δημόσια αυτή αντιπαράθεση είχε προκαλέσει ασυνήθιστο ενδιαφέρον στους εκπαιδευτικούς, φιλολογικούς και λογοτεχνικούς κύκλους της εποχής.²⁴ Το Συμβούλιο Πλημμελειοδικών Αθηνών, που εκδίκασε την υπόθεση, απέρριψε τη μήνυση με το σκεπτικό ότι για να τύχει ένα έργο νομικής προστασίας πρέπει να είναι πρωτότυπο και ότι στην έκδοση του Σιγούρου δεν περιεχόταν κάποιο προσωπικό κείμενο του Λ. Πολίτη.²⁵

Το βιβλίο του Εμμανουήλ Κριαρά για τη ζωή και το έργο του Σολωμού, που εκδόθηκε τη χρονιά της Εκατονταετηρίδας, γέμισε αισιοδοξία τους φιλόλογους για την πορεία των σολωμικών σπουδών. Ο Κ. Θ. Δημαράς προέβλεπε ότι το βιβλίο «θα αποτελέσει μια λαμπρή αφετηρία για τη νέα περίοδο των σολωμικών ερευνών, αυτή που ανοίγεται στη δεύτερη εκατονταετηρίδα» από τον θάνατο του Ποιητή. Όντως πρόκειται για ένα ευσύνοπτο βιβλίο με πολλές αρετές γιατί συνδυάζει την «υψηλή εκλαΐκευση» με τον «αναγκαίο επιστημονικό οπλισμό», το οποίο ακόμη και σήμερα αποτελεί έναν χρηστικό οδηγό. Μόνο ως προς το θέμα της αποσπασματικότητας δεν συνέπιπταν οι απόψεις των δύο φιλόλογων. Ο Κριαράς ήταν σίγουρος (όπως και ο Τωμαδάκης) ότι τα ποιήματα της ώριμης περιόδου του Σολωμού δεν ολοκληρώθηκαν ποτέ, ενώ ο Δημαράς, ακολουθώντας τη μαρτυρία του Πολυλά, πίστευε ότι οι στίχοι και τα ολοκληρωμένα έργα του Σολωμού που χάθηκαν ήταν πολύ περισσότερα.²⁶

Αναμφίβολα η δίτομη έκδοση των «Αυτόγραφων Έργων» του Σολωμού, το 1964, την οποία επιμελήθηκε ο Λίνος Πολίτης,²⁷ αποτέλεσε μείζον εκδοτικό γεγονός και σταθμό για τις σολωμικές σπουδές, διότι προσέφερε μια αυθεντική εικόνα του

²¹ «Βιβλιογραφία», *Ελεύθερον Βήμα* (18-8-1934), σ. 2.

²² «Οι πρόγονοι του Σολωμού», *Αθηναϊκά νέα*, (13-11-1938), σ. 1

²³ «Αρχαιομάθεια του Σολωμού», *Ελεύθερον Βήμα* (15-9-1943), σ. 1.

²⁴ «Αι δύο απόψεις», *Το Βήμα* (26-3-1958), σ. 2.

²⁵ «Φιλολογική δίκη: Απερρίφθη η μήνυσις Πολίτη κατά Σιγούρου», *Το Βήμα* (10-7-1958) σ. 2.

²⁶ «Διονύσιος Σολωμός», *Το Βήμα* (5-4-1957), σ. 1 και 2. Πρβλ. *Τα Νέα* (23-3-1970) σ. 4.

²⁷ «Εκδίδονται από το Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης τα Αυτόγραφα έργα του Δ. Σολωμού», *Το Βήμα* (12-1-1964) σ. 2.

σολωμικού αρχείου και ένα χρήσιμο εργαλείο για της κατανόηση της ποιητικής του Σολωμού. Τον εκδοτικό αυτό άθλο έκανε γνωστό ο Κ. Θ. Δημαράς στους αναγνώστες του «Βήματος».²⁸ Είναι γεγονός, βέβαια, ότι η έκδοση των «Αυτόγραφων Έργων» οδηγούσε στην «αποσύνθεση» της έκδοσης του Πολυλά. Υπενθυμίζεται ότι ο Πολίτης άρχισε να ασχολείται επιστημονικά με το εκδοτικό ζήτημα του Σολωμού από το 1938, όταν δημοσίευσε τον «Πόρφυρα» με πιστή μεταγραφή του χειρογράφου και διορθώσεις των λαθών των προηγούμενων εκδοτών. Η εργασία αυτή σηματοδοτούσε και τη στροφή του από την Αρχαιολογία και την Παλαιογραφία στο πεδίο της Νέας Ελληνικής Φιλολογίας.²⁹

Νέα πνοή στις σολωμικές σπουδές έδωσαν και οι εργασίες του Louis Coutelle (Λουί Κουτέλ). Ο Γάλλος σολωμιστής μελέτησε τους εικοσιτέσσερις κώδικες που περιέχουν τις μεταφράσεις του Ν. Λούντζη από τα γερμανικά και κατέληξε στο συμπέρασμα ότι ο Σολωμός μνήθηκε αργά (τη δεκαετία 1840-1850) στη γερμανική φιλοσοφία, γι' αυτό και η επίδραση των Γερμανών στο έργο του δεν φαίνεται καθοριστική. Ο Ποιητής αναζητούσε στα μεταφράσματα του Λούντζη απαντήσεις σε ερωτήματα για τη σχέση της τέχνης με τη θρησκεία και κυρίως για τη μοίρα του ανθρώπου.³⁰ Στη διατριβή του ο Κουτέλ ασχολήθηκε με την ποιητική διαμόρφωση του Σολωμού κατά την πρώτη περίοδο της δημιουργίας του (1815-1833). Αποσαφήνισε το νόημα των πρώτων ποιημάτων του και επεσήμανε τις καθοριστικές επιδράσεις που δέχθηκε ο Σολωμός από την ιταλική λογοτεχνία και τον χριστιανισμό (δυτικό και ανατολικό).³¹

Αργότερα, ο Γ. Βελουδής με μαχητικό και εριστικό τρόπο προσπάθησε να ανατρέψει τα συμπεράσματα του Louis Coutelle, αναδεικνύοντας τις επιδράσεις των γερμανών φιλοσόφων και λογοτεχνών στη διαμόρφωση της ποιητικής του Σολωμού.³² Στις επιφυλλίδες του στο «Βήμα» χρησιμοποιώντας τη μαρξιστική κριτική εξέφρασε τις απόψεις του για ποικίλα σολωμικά θέματα, όπως, για την πρόσληψη του Σολωμού από τους συγχρόνους του, τα κριτικά κείμενα του Παλαμά και του Βάρναλη για τον Σολωμό, την εθνική, ευρωπαϊκή και οικουμενική διάσταση του Σολωμού, αλλά και την «ιδεολογική εθνικοποίηση» του Σολωμού.³³ Στη διαμόρφωση της θρησκευτικότητας του Σολωμού πίστευε ότι καθοριστικό ρόλο έπαιξε η φιλοσοφική σκέψη του Hegel

²⁸ «Σολωμού αυτόγραφα», *Το Βήμα* (13-8-1965), σ. 1 και 2.

²⁹ «Λίνος Πολίτης», *Το Βήμα* (13-2-1983), σ. 4. βλ. και «Η προσφορά του Λίνου Πολίτη στη νεοελληνική γραμματολογία», *Το Βήμα* (25-2-1973) σ. 4.

³⁰ «Δ. Σολωμού Παιδεία», *Το Βήμα* (1-4-1966), σ. 1 και 2.

³¹ «“L. Coutelle, Formation Poétique de Solomos, Αθήνα, Ερμής, 1977, σ. 544”», *Το Βήμα* (23-10-1977), σ. 7. Πρβλ. *Το Βήμα* (18-12-1977), σ. 5.

³² «Για μια σημερινή ανάγνωση του Σολωμού», *Το Βήμα* (31-12-1989) σ. 50.

³³ «Ο Σολωμός των Ελλήνων», *Το Βήμα* (11-1-1998) σ. 43, «Επίλογος στο “έτος Σολωμού”», *Το Βήμα* (20-12-1998), σ. 20.

και του Spinoza που ταύτιζαν τον Θεό με τη Φύση: «Ο Θεός του Σολωμού ήταν, όπως στον μεγάλο δάσκαλό του, τον Hegel, το “απόλυτο” πνεύμα, ένας ενδοκόσμιος Θεός, που ενοικεί στη Φύση».³⁴

Στα τέλη της δεκαετίας του '60 ο Μανόλης Χατζηγιακουμής αξιοποιώντας τα «Αυτόγραφα Έργα» μελέτησε τις «Νεοελληνικές Πηγές του Σολωμού». Στον ίδιο χρωστούμε και δύο άλλες σπουδαίες εργασίες, τη σχολιασμένη συναγωγή κριτικών κειμένων του Κωστή Παλαμά για τον Σολωμό³⁵ καθώς και το άρθρο «Σύγχρονα Σολωμικά Προβλήματα» (της έκδοσης, των πηγών, της βιογραφίας του ποιητή, της βιβλιογραφίας και της ερμηνείας). Ο Κ. Θ. Δημαράς επεσήμανε στο «Βήμα» τη σύνεση με την οποία πραγματεύθηκε ο Χατζηγιακουμής τα θέματα των σολωμικών σπουδών αλλά και την ανάγκη να πειθαρχηθεί με μέθοδο η Νεοελληνική Φιλολογία.³⁶

Το 1970, ο Λίνος Πολίτης σε ένα εξαιρετικό άρθρο του στο «Βήμα» εξήγησε ότι τα σολωμικά αποσπάσματα δεν είναι τυχαία θραύσματα ενός ολοκληρωμένου έργου, αλλά ξεχωριστές λυρικές ενότητες ή επεισόδια λυρικά. Επεσήμανε ακόμη ότι ο Ποιητής «δεν θέλησε να εντάξει τα λυρικά αυτά κομμάτια σ' ένα σύνολο αφηγηματικό ή “επικολυρικό”. Έμεινε στην καθαρή λυρική έκφραση, αδιαφορώντας για τη μη λυρική συνδετική ουσία, προχωρώντας έτσι, θα μπορούσαμε να πούμε, προς μια κατάκτηση ενός “καθαρού” λυρικού χώρου, πολύ πριν από την εποχή του».³⁷

Μελετώντας τα «Αυτόγραφα Έργα» η Ελένη Τσαντάνογλου, μαθήτρια του Λ. Πολίτη, πρότεινε, στα τέλη της δεκαετίας του 70, στη διατριβή της, την αναλυτική έκδοση των ανολοκλήρωτων Σολωμικών έργων, σε μία προσπάθεια ανασυγκρότησης των σταδίων ποιητικής επεξεργασίας. Η ίδια θεωρούσε αναγκαία τη διάλυση της σύνθεσης του Πολυλά, αν και στο τέλος προχωρούσε από την ανάλυση στη σύνθεση με δημιουργία ενός συνοπτικού «χρηστικού κειμένου» από «θεματικές μονάδες» ανάμεικτες με πεζό και ποιητικό λόγο, με ελληνική και ιταλική γλώσσα.

Στο Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο του 1976 η Τσαντάνογλου παίρνοντας αφορμή από το ποίημα «Ο Κρητικός» ανακοίνωσε ότι ο Σολωμός σχεδίαζε τη σύνθεση ενός οκταμερούς ποιητικού συνθέματος που θα αποτελείτο από τέσσερα «σοβαρά» και τέσσερα «σατιρικά» ποιητικά κομμάτια. Το «σύνθεμα» αυτό θεωρήθηκε ως πειραματισμός για την εφαρμογή ενός νέου ποιητικού είδους «μεικτού αλλά νόμιμου».³⁸ Όπως απέδειξε αργότερα ο Στ. Αλεξίου η λεγόμενη «λανθάνουσα σύνθεση» ούτε «σύνθεση»

³⁴ «Ο Θεός του Σολωμού», *Το Βήμα* (24-11-2002), σ. 73.

³⁵ «Ο Κωστής Παλαμάς κριτικός του Σολωμού», *Το Βήμα* (27-12-1970), σ. 4.

³⁶ «Σολωμικά θέματα», *Το Βήμα* (31-7-1970), σ. 1 και 2.

³⁷ «Λυρικά επεισόδια αλλά όχι τυχαία θραύσματα», *Το Βήμα* (14-1-1973) σ. 4.

³⁸ «Μεγάλη σύνθεση ετοίμαζε ο Σολωμός», *Το Βήμα* (1-9-1976) σ. 4. και «Ελένη Παχίνη- Τσαντάνογλου», *το Βήμα* (8-1-1995), σ. 31.

ήταν, ούτε κάποιο νέο ποιητικό είδος, αλλά μάλλον μια «συλλογή» ποιημάτων. Η φιλολογική κριτική πάντως δέχθηκε ευμενώς την αναλυτική έκδοση στη «Γυναίκα της Ζάκυθος» και η εκδότρια Ε. Τσαντσάνογλου επαινήθηκε για την οξύνοια και την εμβρίθειά της στην παρουσίαση των σταδίων επεξεργασίας του σολωμικού κειμένου.³⁹

Το 1989 αποτυπώθηκε στο «Βήμα» και στα «Νέα» ο σάλος που προκάλεσε η έκδοση των «Απάντων» του Σολωμού σε επιμέλεια του Γιάννη Νικολόπουλου, αγωνιστή της αριστεράς (δεν μπορέσαμε να διαπιστώσουμε αν ταυτίζεται με τον σύντροφο του Άρη Βελουχιώτη, γνωστότερου με το ψευδώνυμο «Λέων»). Η έκδοση προβλεπόταν να είναι δεκάτομη. Έως το τέλος του 1988 είχαν δημοσιευθεί οι πέντε πρώτοι τόμοι με χρηματοδότηση της Κτηματικής Τράπεζας και την ηθική υποστήριξη του Υπουργείου Πολιτισμού. Ο τίτλος του πέμπτου τόμου προκαλούσε κατάπληξη: «Διονύσιος Σολωμός, Θεατρικά», διότι είναι γνωστό ότι ο Σολωμός ποτέ δεν έγραψε θεατρικά έργα. Την Πρωτοχρονιά του 1989 ο Γιώργος Σαββίδης δημοσίευσε την επιφυλλίδα «Θεατρισμός και καπηλεία του Σολωμού» στην οποία χαρακτήριζε την εν λόγω έκδοση «ως υπέρογκη εθνική και επιστημονική μπλόφα». Απευθυνόμενος μάλιστα στον διοικητή της Κτηματικής Γιώργο Ανωμερίτη τον προέτρεψε να διατάξει την καταστροφή των κάλπικων «Απάντων» (μάταια όμως):

«Παραδεχθείτε, έστω σιωπηρά, πως σας παραπλάνησαν αναρμόδιοι σύμβουλοι, και δώσετε επειγόντως αυστηρή εντολή να μη διανεμηθεί κανένα από τα αντίτυπα του σκάρτου βιβλίου που αγοράσατε. Η μόνη όντως εθνική πράξη [...] είναι να διατάξετε την καταστροφή αυτών των κάλπικων Απάντων του Σολωμού, όπως ακριβώς, φαντάζομαι, θα κάνατε αν τυχόν σας είχαν ξεγελάσει να αγοράσετε σε “ειδική τιμή” πλαστές λίρες ή χιλιοδολάρια».⁴⁰

Στην δημόσια συζήτηση έλαβε μέρος, εκτός των άλλων, και η Ελένη Τσαντσάνογλου, διευθύντρια τότε του Τομέα ΜΝΕΣ του Αριστοτελείου, η οποία αφού αναφέρθηκε στις ανακρίβειες, τα χονδροειδή λάθη και τις ατεκμηρίωτες ερμηνείες του επιμελητή, έκρινε την έκδοση «ανεύθυνη επιστημονικά και γι' αυτό επιζήμια εθνικά»:

«Ως πανεπιστημιακός Τομέας Νεοελληνικών Σπουδών μπορούμε ίσως να αδιαφορήσουμε αν απλώς διακυβεύεται το κύρος ενός υπουργείου ή όταν διασκορπίζονται τα χρήματα μιας τράπεζας. Στην περίπτωση όμως της απίστευτα κακής αυτής έκδοσης, η βαρύτερη από τις ευθύνες μας, που συνδέεται με την παιδεία των νέων και γενικότερα του ελληνικού λαού, μας δίνει το δικαίωμα να απαιτήσουμε κανένα από αυτά τα ανεύ-

³⁹ «...Μία Ανάσταση» / Διονυσίου Σολωμού, “Η γυναίκα της Ζάκυθος”, *Το Βήμα* (18-8-1991) σ. 33. Το βιβλίο επανεκδόθηκε από το ΜΙΕΤ, το 2017, με επιλεγόμενα της Κ. Τικτοπούλου, βλ. *Το Βήμα*, (22-4-2017).

⁴⁰ «Θεατρισμός και καπηλεία του Διονυσίου Σολωμού», *Το Βήμα* (1-1-1989), σ. 47.

θυνα και γεμάτα λάθη βιβλία που η Εθνική Κτηματική Τράπεζα σκοπεύει να “διαθέσει αφιλοκερδώς” να μην καταλήξει σε σχολική, κοινοτική ή δημοτική βιβλιοθήκη». ⁴¹

Ο Νικολόπουλος στην απεπιτήθεσή του επικαλέστηκε τον διαλεκτικό υλισμό για να συντρίψει τους επικριτές του. Κατηγόρησε τον Σαββίδη για «παθολογικό υποκειμενισμό και πνευματικό μηδενισμό» αποδίδοντας την αρνητική κριτική του σε ιδεολογικούς και οικονομικούς λόγους. ⁴² Πέντε χρόνια αργότερα ο Τάκης Καγιαλής ενημέρωνε τους αναγνώστες του «Βήματος» ότι ο Gregory Jusdanis, αναπληρωτής καθηγητής στο Πανεπιστήμιο του Ohio, διαστρεβλώνοντας την επιστημονική αλήθεια, απέδωσε την αρνητική κριτική που δέχτηκε η έκδοση Νικολόπουλου στη σύγκρουση δύο φιλολογικών αντιλήψεων, της συντηρητικής (του Σαββίδη) και της ριζοσπαστικής ή εναλλακτικής (του Νικολόπουλου). ⁴³

Μια έκδοση που εμπλούτισε θετικά «την απέραντη μα ποιοτικώς άνιση Σολωμική βιβλιογραφία», κατά τον Γ. Π. Σαββίδη, ήταν το βιβλίο του νεοελληνιστή P. Mackridge με τίτλο: «Dionysios Solomos». Με μεστό επιστημονικό λόγο και οξεία κριτική σκέψη ο Άγγλος φιλόλογος διαμεσολάβησε για να προσεγγίσουμε την ουσία του σολωμικού έργου. Στα τέσσερα κεφάλαια του βιβλίου παρουσιάζεται ο βίος και το ιστορικό πλαίσιο που έζησε ο Σολωμός, τα κυριότερα θέματα των ποιημάτων του, ο τρόπος σύνθεσης και τα μορφικά χαρακτηριστικά της ποίησής του και, τέλος, αναλύεται το περιεχόμενο επιλεγμένων ποιημάτων του. ⁴⁴

Τριάντα χρόνια μετά την δημοσίευση των «Αυτόγραφων έργων», ο Στυλιανός Αλεξίου πρότεινε μια νέα σύνθεση και πρόσληψη του σολωμικού έργου. Βασική προτεραιότητα στο εκδοτικό του εγχείρημα ήταν το κριτήριο του νοήματος. Ο Αλεξίου αξιοποίησε τα ιταλικά σχεδιάσματα, απομάκρυνε στίχους που είχαν συγκολληθεί από τον Πολυλά παράταιρα και παρέλειψε τον όγκο των παραλλαγών προκειμένου να συγκροτήσει κείμενα ολοκληρωμένα στη μορφή και στο περιεχόμενο. ⁴⁵ Η συνθετική αυτή πρόταση αναιρούσε, βέβαια, τη θεωρία του ρομαντικού αποσπάσματος και ασκούσε κριτική στις αναλυτικές εκδόσεις, τις οποίες χαρακτήριζε κείμενα «ασυνάρτητα, ακατάληπτα και λογοτεχνικώς ανύπαρκτα». Όπως ήταν επόμενο, η έκδοση Αλεξίου προκάλεσε τη σφοδρή αντίδραση των αναλυτικών και των οπαδών της αποσπασματικότητας. Ο Πώργος Βελουδής εξέφρασε στο «Βήμα» την απογοήτευση και τη διαφωνία του για την έκδοση του Στ. Αλεξίου. Η κριτική του επικεντρώθηκε

⁴¹ «Επιστημονικά ανεύθυνη και εθνικά επιζήμια», *Το Βήμα* (12-2-1989) σ.55.

⁴² Επιστολή Γ. Νικολόπουλου, *Το Βήμα* (12-2-1989), σ. 55.

⁴³ «Ο εξευτελισμός της λογοτεχνίας», *Το Βήμα* (20-2-1994) σ. 40.

⁴⁴ «Για μια σημερινή ανάγνωση του Σολωμού», *Το Βήμα* (31-12-1989) σ. 50.

⁴⁵ «Σολωμός αποσπασματικά / αφιερωμένη στη μνήμη του Λίνου Πολίτη είναι η ριζοσπαστική νέα έκδοση [...]» *Το Βήμα* (3-10-1993), σ. 54.

σε πέντε σημεία: στην κατάτμηση της εισαγωγής του εκδότη σε επιμέρους ενότητες, στην κατ' επιλογή παρουσίαση του Σολωμικού corpus με κριτήρια αδιαφανή και ανατιολόγητα, στο υπερδιορθωτικό πνεύμα του εκδότη, και στην προσπάθεια ακύρωσης της αποσπασματικότητας. Ο ίδιος αντιπρότεινε μάλιστα στους σολωμιστές να εξοικειωθούν πρώτα με τη θεωρία του ρομαντικού αποσπάσματος και του έργου εν προόδω και έπειτα να εφαρμόσουν την εκδοτική μέθοδο της «γενετικής κριτικής» της Παρισινής Σχολής.⁴⁶

Ο Στ. Αλεξίου υπερασπίστηκε τις αρχές και το στόχο της έκδοσής του σε συνέντευξή του στο «Βήμα». Το νοηματικό κριτήριο ήταν η θεμελιώδης αρχή του σε αντίθεση με τους αναλυτικούς σολωμιστές οι οποίοι έδωσαν κείμενα ακατάληπτα. Κατά συνέπεια, δημοσίευσε μόνο τα ποιήματα και τα αποσπάσματα εκείνα που δίνουν ένα ολοκληρωμένο νόημα. Ο εκδότης θεώρησε επίσης ότι οι παραλλαγές των στίχων, μέσα από οποίες παρακολουθούμε τον εκφραστικό αγώνα του Ποιητή, πρέπει να μελετώνται χωριστά και με αυτό το επιχείρημα δικαιολόγησε την παράλειψή τους από την έκδοσή του. Όπως είπε, εκείνο που προείχε ήταν η ανάδειξη του ποιητικού επιτεύγματος του Σολωμού και όχι μόνο της προσπάθειάς του.⁴⁷ Ξεκινώντας το έτος Σολωμού, το 1998, ο Αλεξίου απάντησε στους επικριτές της έκδοσής του (Ε. Τσαντάνογλου, Γ. Βελουδή, Γ. Κεγαγιόγλου) με το βιβλίο «Σολωμιστές και Σολωμός», το οποίο εγγράφεται στην παράδοση των μαχητικών αντιδικιών και αντιπαραθέσεων σχετικά με το εκδοτικό ζήτημα του Σολωμού.⁴⁸

Στην ίδια εφημερίδα η φιλόλογος και δημοσιογράφος Μαίρη Παπαγιαννίδου παρουσίασε τις τέσσερις, έως τότε, σημαντικότερες σολωμικές εκδόσεις που είχαν δημοσιευθεί (τα «Ευρισκόμενα» με φροντίδα του Ι. Πολυλά, τα «Άπαντα» (χρηστική έκδοση) και τα «Αυτόγραφα έργα» με επιμέλεια του Λ. Πολίτη, και τα «Ποιήματα και Πεζά του Σολωμού» με επιμέλεια του Στ. Αλεξίου).⁴⁹ Ο Δημήτρης Μητρόπουλος με το άρθρο «Ο Πολυλάς ανάμεσά μας» επισήμανε την καθοριστική επίδραση της εγελιανής φιλοσοφίας στον Πολυλά αλλά και την αποσύνθεση της έκδοσής του μετά τη δημοσίευση των «Αυτόγραφων έργων».⁵⁰ Είναι γεγονός ότι ο Πολυλάς προσέγγισε τα «ευρισκόμενα» χειρόγραφα του Σολωμού με θρησκευτική ευλάβεια, αλλά και ότι ερμήνευσε την ποίησή του Σολωμού με βάση τη φιλοσοφία του Εγέλου. Έτσι, όπως παρατήρησε ο Κ. Βάρναλης, φτάσαμε στο παράδοξο οι σολωμιστές να ερμηνεύουν τον Πολυλά αντί για τον Σολωμό.

⁴⁶ «Σε αναζήτηση του χαμένου Σολωμού», *Το Βήμα* (5-6-1994), σ. 41.

⁴⁷ «Απέναντι στον ποιητή», *Το Βήμα* (24-5-1998), σ. 193.

⁴⁸ «Ο Βιβλιοδείκτης», *Το Βήμα* (11-1-1998), τμήμα στ', σ. 2.

⁴⁹ «Εκδοτικές περιπέτειες» *Το Βήμα* (24-5-1998), σ. 198.

⁵⁰ «Ο Σολωμός ανάμεσά μας», *Το Βήμα* (17-11-1998), σ. 48.

Η επέτειος των διακοσίων χρόνων από τη γέννηση του Σολωμού έδωσε την ευκαιρία να δημοσιευθούν στο «Βήμα» εξαιρετικά άρθρα από τους πανεπιστημιακούς Γ. Βελουδή, Δ. Μαρωνίτη, Ν. Βαγενά, Σ. Ιλίνσκαγια, Γ. Παπακώστα, Δ. Τζιόβα και άλλους. Κατατοπιστικοί βιβλιογραφικοί οδηγοί που δημοσιεύθηκαν στο «Βήμα» και τα «Νέα» ενημέρωναν τους φιλαναγνώστες για τις έως τότε κατακτήσεις των σολωμικών σπουδών, τις σημαντικότερες εκδόσεις και τα αντιπροσωπευτικότερα αυτοτελή μελετήματα, χρήσιμα για την ανάγνωση και την κατανόηση του Σολωμού.⁵¹ Στη σειρά των εκδόσεων της Βουλής των Ελλήνων δημοσιεύθηκαν δύο βιβλία του Ερ. Καψωμένου που με πρωτότυπο τρόπο επιχειρούν να προσεγγίσουν το σολωμικό έργο: «Ο Σολωμός και η ελληνική πολιτισμική παράδοση» και το «Ανθολόγιο θεμάτων της Σολωμικής ποίησης».⁵² Ο Γ. Κεχαγιόγλου στο βιβλίο «Εισαγωγή στην ποίηση του Σολωμού» συγκέντρωσε τριάντα επτά μελέτες, ένα «αντιπροσωπευτικό πανόραμα της εξέλιξης της σολωμικής κριτικής».⁵³

Μια σκέψη του Ζήσιμου Λορεντζάτου για τις δυνατότητες του ηλεκτρονικού υπολογιστή στη σύνθεση των διασκορπισμένων ποιητικών μελών (αποσπασμάτων) του Σολωμού ήταν η αφορμή για να προτείνει ο Δημήτρης Δημηρούλης την ηλεκτρονική έκδοση του Σολωμικού αρχείου, όχι όμως προς την κατεύθυνση της δημιουργίας μιας νέας σύνθεσης, όπως προσδοκούσε ο Λορεντζάτος, αλλά για την εφαρμογή του ψηφιακού «υπερκειμένου» στον Σολωμό.⁵⁴

Η πρώτη δεκαετία του 21^{ου} αιώνα έκλεισε με δυο νέες εκδόσεις του ελληνόγλωσσου σολωμικού έργου από τον Δ. Δημηρούλη και τον Γ. Βελουδή. Ο Δημηρούλης βασίστηκε στην έκδοση του Πολίτη και σε προηγούμενες εκδοτικές προτάσεις. Ο Βελουδής, απ' την άλλη, αξιοποίησε περισσότερο τα «Αυτόγραφα έργα» και παρ' όλο που ήταν ο κυριότερος εκφραστής της θεωρίας του ρομαντικού αποσπάσματος και υποστηρικτής των αναλυτικών εκδόσεων κατέληξε, καθοδηγούμενος από τον Πολυλά, σε ένα συνθετικό αποτέλεσμα. Ο Ευρ. Γαραντούδης συνέβαλε στον επιστημονικό διάλογο δημοσιεύοντας εκτενή βιβλιοκρισία για τις εκδόσεις του Δ. Δημηρούλη και του Γ. Βελουδή.⁵⁵

Η νεώτερη γενιά σολωμιστών (Δ. Αγγελάτος, Κ. Τικτοπούλου, Ευρ. Γαραντούδης και Δ. Πολυχρονάκης) έδωσε στο «Βιβλιοδρόμιο» (ένθετο της εφημερίδας «Τα

⁵¹ «Οδηγός προσανατολισμών», *Το Βήμα* (24-5-1998), σ. 199 και «Χειρόγραφα, μελέτες», *Τα Νέα* (30-12-2006), σ. 78.

⁵² «Εκδόσεις της Βουλής», *Το Βήμα* (14-2-1999), σ. 194.

⁵³ «Χειρόγραφα και μελέτες», *Τα Νέα* (30-12-2006) σ. 78.

⁵⁴ «Σολωμός on-line», *Το Βήμα* (15-2-2004) σ. 46, βλ. και «Φθινοπωρινοί Τίτλοι», *Το Βήμα* (21-9-2003), σ. 48.

⁵⁵ «Διαβάζοντας το σολωμικό αίνιγμα», *Τα Νέα* (14/15-8-2009) σ. 32-33.

Νέα») αντιπροσωπευτικά δείγματα της μέχρι τότε επιστημονικής ενασχόλησής της με τον Σολωμό και διατύπωσε το αίτημα για νέες προσεγγίσεις που θα συμβάλουν στην καλύτερη γνωριμία με το έργο του Ποιητή.⁵⁶ Η Κ. Τικτοπούλου επισημαίνει ότι ο εκδότης του Σολωμού οφείλει να παρουσιάσει στον αναγνώστη τον Ποιητή στις πραγματικές του διαστάσεις και ο αναγνώστης με τη σειρά του να καλλιεργηθεί στην ανάγνωση των ανολοκλήρων έργων (αποδοχή των χασμάτων και κατανόηση της διαδικασίας παραγωγής του ποιητικού λόγου). Την κοινωνική και πολιτική κριτική του Σολωμού και την «εφιαλτική σάτιρα» της «Γυναίκας της Ζάκυθος» ανέδειξε ο Δ. Αγγελάτος. Τον ιδεαλισμό του Σολωμού, αλλά και την προσπάθειά του να ανυψώσει την ιστορική στιγμή στο επίπεδο της τέχνης αναλύει ο Δ. Πολυχρονάκης. Με τις δυσκολίες της πρόσληψης του Σολωμού στην εποχή μας ασχολείται ο Ευρ. Γαραντούδης.

Τα δημοσιεύματα για τον Σολωμό στις εφημερίδες «Το Βήμα» και τα «Νέα» στη διάρκεια των εκατόν χρόνων είναι τόσα πολλά, που ένα μόνο ένα μέρος τους παρουσιάσαμε στην παρούσα εργασία. Για κανένα άλλο ποιητή ή ευρύτερα λογοτέχνη του Ελληνισμού δεν έχουν γραφτεί τόσα πολλά άρθρα στις εφημερίδες. Το 1957 (στην επέτειο των εκατό χρόνων από το θάνατο του Ποιητή) και το 1998 (στα διακόσια χρόνια από τη γέννησή του) αυξάνονται κατακόρυφα οι μελέτες των ειδικών, οι αφιερωματικοί τόμοι περιοδικών, και τα δημοσιεύματα στις εφημερίδες. Τα άρθρα των φιλολόγων και κριτικών για τον Σολωμό στο «Βήμα» και στα «Νέα» είναι τόσα πολλά και τόσο αξιόλογα που θα μπορούσαν να δημοσιευθούν αυτοτελώς σε πολυσέλιδο τόμο. Η έρευνα, εξάλλου, στο ψηφιακό αρχείο των εφημερίδων του «Βήματος» και των «Νέων» είναι απολύτως αναγκαία για τη σύνταξη της Σολωμικής βιβλιογραφίας, που τόσα χρόνια περιμένουμε, γιατί στις εφημερίδες αυτές θησαυρίζεται ένα μεγάλο και πολύχρονο (εκατονταετές) πνευματικό κεφάλαιο που πρέπει να αξιοποιηθεί από τους σολωμιστές για να δοθεί έπειτα στους λάτρεις της σολωμικής ποίησης.

Ο Κ. Θ. Δημαράς παρατηρούσε, το 1938, ότι η αύξηση του ενδιαφέροντος των φιλολόγων και των αναγνωστών για την ποίηση του Σολωμού αποδείκνυε ότι «ο τίτλος του εθνικού ποιητού δεν αποτελεί μόνον μια επίσημη αναγνώριση της αξίας του, αλλά και εκφράζει ταυτοχρόνως και την συνείδηση του έθνους»⁵⁷ και αργότερα, το 1976, έγραψε στο «Βήμα» ότι «τα συναχθέντα δημοσιεύματα για τον Σολωμό μπορεί να αποτελέσουν μια μικρή βιβλιοθήκη».⁵⁸

Τα τελευταία δώδεκα χρόνια παρατηρείται μια μείωση των δημοσιευμάτων για τον Σολωμό στον ημερήσιο Τύπο ως επακόλουθο μάλλον και της ελάττωσης νέων, πρωτό-

⁵⁶ «Βιβλιοδρόμιο», *Τα Νέα* (3-12-2006), ευθύνη αφιερώματος Κ. Τικτοπούλου, επιμέλεια Μ. Χαρτουλάρη, σ. 65-78.

⁵⁷ «Ο λυρισμός του Σολωμού», *Ελεύθερον Βήμα* (28-3-1938)

⁵⁸ «Επισκοπικοί Κατάλογοι», *Το Βήμα* (8-10-1976).

τυπων προσεγγίσεων στον Σολωμό, αλλά και της προτίμησης του κοινού σε σύγχρονα λογοτεχνικά αναγνώσματα. Στα «προεόρτια» της επετείου των 200 χρόνων από την Ελληνική Επανάσταση, δημοσιεύθηκαν δύο βιβλία, τα οποία όμως δεν μπορούν να ανατρέψουν την αρχική μας διαπίστωση. Το πρώτο είναι τα «Σολωμικά μελετήματα και άρθρα» του καθηγητή Δ. Μαστροδημήτρη, συναγωγή μελετών μιας τεσσαρακονταετίας (1974-2016) πάνω στα μείζονα ζητήματα της σολωμικής ποίησης. Το δεύτερο βιβλίο, μια ιστορική μελέτη της Μαρίας Δεληβοριά με τίτλο «Ο αγώνας του '21 και η υπονόμηση του / οι σύγχρονες μαρτυρίες και η κρίση του Σολωμού» πραγματεύεται την Ελληνική Επανάσταση υπό το πρίσμα της κριτικής διάνοιας και μαρτυρίας του Σολωμού. Τα δύο αυτά βιβλία παρουσίασε στο «Βήμα» (7-10-2016) η Λαμπρινή Κουζέλη.

Σε ένα διεισδυτικό άρθρο ο καθηγητής Δ. Μαρωνίτης διαπίστωνε ότι παρά τη φήμη που έχει ο Σολωμός ως εθνικός ποιητής και το κύρος της φιλολογικής και λογοτεχνικής κριτικής που τον περιβάλλει, η ποίησή του δεν διαβάζεται σήμερα «από το ευρύτερο κοινό». Το παράδοξο αυτό οφείλεται, κατά τον αρθρογράφο, σε τρεις βασικούς λόγους: στη δημιουργία από τη διαμεσολαβητική κριτική ενός πρόχειρου θαυμασμού για τον Σολωμό, στη χειραγώγηση της βιβλιαγοράς από τη διαφήμιση και κυρίως στην έλλειψη «αυτοαναφορικότητας» στην σολωμική ποίηση. «Είμαι της γνώμης, γράφει ο Μαρωνίτης, ότι η αναγνωστική ευαισθησία του καιρού μας ερεθίζεται περισσότερο από την, άμεσα ή έμμεσα, αυτοαναφορική ποίηση, όταν και όπου μάλιστα ο ποιητής ομολογεί την παθολογία του».⁵⁹

Στην απομάκρυνση του σύγχρονου αναγνώστη από τις αξίες (εθνικές, θρησκευτικές, φιλοσοφικές) και τα θέματα του Σολωμού εντοπίζει ο Στ. Αλεξίου την αιτία της δυσκολίας στην πρόσληψη της σολωμικής ποίησης.⁶⁰ Με σπινθηροβόλα κριτική ματιά ο Γ. Βελουδής επεσήμανε ότι τα ανώτερα πολιτισμικά αγαθά, όπως είναι η «υψηλή ποίηση» του Σολωμού, έμειναν μακριά από τους πραγματικούς αποδέκτες τους, το έθνος, δηλαδή τον λαό. Ως αιτία του φαινομένου θεωρούσε το πολιτιστικό χάσμα ανάμεσα στους λογίους και το λαό: «Το χάσμα ανάμεσα σε μια μικρή πολιτισμική “elite” και στις λαϊκές μάζες διευρύνθηκε και διευρύνεται όλο και περισσότερο, μέσω της “αποπολιτισμοποίησης”, της αφαίρεσης του πολιτισμού από τις δεύτερες – ένα φαινόμενο αντίστοιχο με την υλική “εκπτώχευση” (pauperisation) των μαζών».⁶¹ Από τους νεώτερους σολωμιστές, ο Ευρ. Γαραντούδης διαπιστώνει και αυτός ότι η πρόσληψη της ποίησης του Σολωμού αντιμετωπίζει στην εποχή μας δυσχέρειες μεγαλύτερες σε σχέση από κάθε άλλη εποχή και ότι το εκδοτικό και το αλληλένδετο

⁵⁹ «Το μέγεθος του σολωμικού έργου», *Το Βήμα* (9-11-1997) σ. 40.

⁶⁰ «Απέναντι στον ποιητή», *Το Βήμα* (24-5-1998), σ. 193.

⁶¹ «Επίλογος στο έτος “έτος Σολωμού”», *Το Βήμα* (20-12-1998) σ. 68.

του ερμηνευτικού πρόβλημα του σολωμικού έργου «αναδείχτηκε στο σοβαρότερο πρόβλημα της νεοελληνικής φιλολογίας»⁶².

Ο Σολωμός διδάσκεται, βέβαια, στα σχολεία και στα πανεπιστήμιά μας, όμως το σύγχρονο αναγνωστικό κοινό φαίνεται να απομακρύνεται ολοένα και περισσότερο από την ποίηση και τις αξίες του. Ο Σολωμός παραμένει άγνωστος, έγραψε στα «Ανοικτά Χαρτιά» ο Οδυσσέας Ελύτης: «Ένας από τους πέντε ή δέκα μεγαλύτερους ποιητές σ' όλο τον κόσμο και σ' όλους τους αιώνες, ο Διονύσιος Σολωμός, παραμένει άγνωστος». Και παρακάτω: «Μου φαίνεται πως η εποχή της λογοτεχνίας των ανεξάρτητων λαών τελειώνει· μπαίνουμε στην εποχή της παραλογοτεχνίας των ευρωπαϊκών επαρχιών: κάτι που να διαβάζεται, άλλα να μην είναι ακριβώς γλώσσα· να αφορά τη σκέψη, άλλα να μην απασχολεί τη σκέψη· να προσφέρει φαντασία, όμως έτοιμη και συσκευασμένη όπως στον κινηματογράφο, που να μη ζητάει δηλαδή συνεπίκουρο τη δική μας». Δεν ξέρω πώς μπορούμε να αναστρέψουμε αυτήν την κατάσταση. Ίσως μια νέα αντιμετώπιση του εκδοτικού και του αλληλένδετου ερμηνευτικού ζητήματος του σολωμικού έργου να ανανέωνε το ενδιαφέρον των κριτικών και των αναγνωστών για τον Σολωμό.

⁶² «Έξενος για τον μη ειδικό», *Τα Νέα* (30-12-2006) σ. 77.

Η ΠΡΟΣΛΗΨΗ ΤΗΣ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑΣ ΤΟΥ Γ. Μ. ΒΙΖΥΗΝΟΥ
ΣΤΟ ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΙΣΟ ΤΟΥ 20ΟΥ ΑΙΩΝΑ
ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΙΣ ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ «ΤΟ ΒΗΜΑ» ΚΑΙ «ΤΑ ΝΕΑ»

Θανάσης Β. Κούγκουλος*

Περίληψη

Στον 20ό αιώνα ο Γ. Μ. Βιζυηνός καταλαμβάνει σταθερά υψηλή θέση στον ελληνικό λογοτεχνικό κανόνα, αλλά σταδιακά το ενδιαφέρον της κριτικής, των ανθολόγων των σχολικών εγχειριδίων και του αναγνωστικού κοινού μετατοπίζεται από την ποίηση στην πεζογραφία του. Η στροφή προς τον διηγηματογράφο Βιζυηνό συντελείται ουσιαστικά στο δεύτερο μισό του 20ού αιώνα και ιδίως στις τελευταίες δεκαετίες του, έπειτα από την πρωτοποριακή εισαγωγή του Παν. Μουλλά στον τόμο *Νεοελληνικά Διηγήματα*, την πύκνωση αγγλόφωνων μελετών και την επέτειο για τα εκατό χρόνια από τον θάνατό του (1996). Η συγκεκριμένη επέτειος αποδεικνύεται ευνοϊκή συγκυρία για τον πολλαπλασιασμό της βιζυηνικής βιβλιογραφίας και την καθιέρωση του συγγραφέα ως ευρωπαϊκών διαστάσεων πεζογράφου με πλήθος σχετικών επανεκδόσεων των κειμένων του, μονογραφιών, μελετημάτων, αφιερωμάτων, συνεδρίων, μεταπτυχιακών διπλωματικών εργασιών, διδακτορικών διατριβών, μεταφράσεων, θεατρικών διασκευών, μελοποιήσεων, κινηματογραφικού και τηλεοπτικού υλικού. Στη μελέτη μας ανιχνεύουμε τη μεταβολή στην πρόσληψη του Βιζυηνού από εθνοκεντρικό ποιητή σε υπερεθνικό και κοσμοπολίτη πεζογράφο με βασικό άξονα το Ιστορικό Αρχείο των εφημερίδων *Το Βήμα* και *Τα Νέα*. Καταγράφονται στατιστικά στοιχεία της παρουσίας του λογοτέχνη στις δύο emblematic εφημερίδες κατά τη δεύτερη πεντηκονταετία του 20ού αιώνα και παράλληλα αποδελτιώνονται και σχολιάζονται ποικίλα άρθρα, επιφυλλίδες, βιβλιοκρισίες, σημειώματα και αναγγελίες που προβάλλουν τα διάφορα στάδια της αλλαγής στην αναγνωστική και ερμηνευτική πρόσληψη του Βιζυηνού.

Λέξεις κλειδιά: Γ. Μ. Βιζυηνός, πρόσληψη, δεύτερο μισό του 20ού αιώνα, εφημερίδες *Το Βήμα* και *Τα Νέα*

Abstract

In the 20th century, G. M. Vizyenos firmly occupies a prominent position in the Greek literary canon, but gradually the interest of critics, textbook anthologists and the reading

* Επίκουρος Καθηγητής Σημειωτικής, Λογοτεχνικής Ανάλυσης και Πολιτισμικής Ερμηνείας, Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, a.kougkoulos@gmail.com

public shifts from poetry to his prose. Actually the shift towards the short story writer Vizyenos takes place in the second half of the 20th century and especially in its last decades, after the pioneering introduction of Pan. Moullas in the volume *Neoellinika Diegimata* (Modern Greek Short Stories), the publication of English-language research papers and the centenary of his death (1996). This particular anniversary proves to be a favorable moment for the proliferation of the bibliography on Vizyenos and for the establishment of the author as a prose writer of European dimensions with a number of relevant re-editions of his texts, monographs, studies, tributes, conferences, master's theses and doctoral dissertations, translations, theatrical adaptations, musicalizations of his poems, film and television material. In our study we trace the change in the reception of Vizyenos from an ethnocentric poet to a supranational and cosmopolitan short story writer centered on the Historical Archive of the newspapers *To Vima* and *Ta Nea*. Statistics of the writer's presence in the two emblematic newspapers during the second fifty years of the 20th century are recorded and at the same time various articles, essays, book reviews, reports and announcements are reviewed and commented on that highlight the various stages of change in the reading and interpretation of Vizyenos. Keywords: G. M. Vizyenos, reception, second half of the 20th century, *To Vima* and *Ta Nea* newspapers

Στον 20ό αιώνα ο Γ. Μ. Βιζυηνός καταλαμβάνει σταθερά υψηλή θέση στον ελληνικό λογοτεχνικό κανόνα, αλλά σταδιακά το ενδιαφέρον της κριτικής, των ανθολόγων των σχολικών εγχειριδίων και του αναγνωστικού κοινού μετατοπίζεται από την ποίηση στην διηγηματογραφία του.¹ Ο ποιητής Βιζυηνός κλιμακωτά υποβαθμίζεται – με εξαίρεση τον στενό κύκλο των νεοελληνιστών του ακαδημαϊκού χώρου (π.χ. Κουτριάνου, 2003, σσ. 176-199) – και αναδύεται κατεξοχήν ο δεξιότέχνης και διαχρονικός πεζογράφος. Προκρίνεται ο διηγηματογράφος Βιζυηνός, ο οποίος κατά τη σύγχρονη κριτική υπερβαίνει το ιστορικό και πολιτισμικό συγκείμενο της εποχής του και μπορεί να επικοινωνεί αβίαστα με τις μοντέρνες και μεταμοντέρνες αναζητήσεις του καιρού μας. Παράλληλα, αναδεικνύονται και οι άλλες ιδιότητές του, που σε αδρές γραμμές αγνοούνται από τις λογοτεχνικές σπουδές μέχρι το τέλος του 20ού αιώνα: ο επιστήμονας, ο φιλόσοφος, ο λογογράφος, ο ιστοριογράφος, ο παιδαγωγός, ο ανθολόγος,

¹ Οφείλω θερμές ευχαριστίες στον Λάμπρο Βαρελά, που ευγενικά μου έστειλε την εισαγωγή του στην υπό έκδοση ανθολογία κριτικών κειμένων για τον Βιζυηνό από τις Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, και στη Γεωργία Γκότση, που είχε την καλοσύνη να διαβάσει τη μελέτη μου και να κάνει πολύ χρήσιμες υποδείξεις.

ο μεταφραστής, ο θεωρητικός της λογοτεχνίας και της τέχνης. Το ερευνητικό τοπίο, όμως, σφραγίζεται από την πολλαπλή ανάγνωση της πεζογραφίας του Βιζυηνού μέσα από κάθε δυνατό θεωρητικό πρίσμα.

Η στροφή προς τον διηγηματογράφο Βιζυηνό συντελείται ουσιαστικά στο δεύτερο μισό του 20ού αιώνα και ιδίως στις τελευταίες δεκαετίες του. Καθοριστικό ρόλο διαδραματίζουν η στιβαρή εισαγωγή του Παν. Μουλλά (1980) στον τόμο *Νεοελληνικά Διηγήματα* του Βιζυηνού, η πύκνωση εμβριθών αγγλόφωνων μελετών (π.χ. Chryssanthopoulos, 1986· Alexiou, 1993, 1995· Beaton, 1994, σσ. 74-75) και η επέτειος για τα εκατό χρόνια από τον θάνατο του λογοτέχνη (1996). Η εισαγωγή του Μουλλά οριοθετεί την επιστημονική φιλολογική προσέγγιση του Βιζυηνού και καθοδηγεί την εξέλιξη της πρόσφατης έρευνας (Αποστολίδου – Μικέ, 2013, σσ. 733-737), ενώ οι αγγλόφωνες μελέτες και η συγκεκριμένη επέτειος καθίστανται ευνοϊκή συγκυρία για τον θεαματικό πολλαπλασιασμό της βιζυηνικής βιβλιογραφίας και την καθιέρωση του συγγραφέα ως ευρωπαϊκών διαστάσεων πεζογράφου με πλήθος επανεκδόσεων των κειμένων του, μονογραφιών, μελετημάτων, αφιερωμάτων σε περιοδικά, συνεδρίων, μεταπτυχιακών διπλωματικών εργασιών, διδακτορικών διατριβών, μεταφράσεων, θεατρικών διασκευών, μελοποιήσεων, κινηματογραφικών και τηλεοπτικών μεταφορών των μυθοπλασιών του.

Για την πρόσληψη του Βιζυηνού στην εποχή του, από την πρώτη του δημοσίευση έως την τελευταία του, διαφωτιστική και εξαιρετικά χρήσιμη είναι η εμπεριστατωμένη μονογραφία του Λάμπρου Βαρελά (2014). Ο Βαρελάς, αναδιφώντας μεθοδικά εφημερίδες και περιοδικά του 19ου αιώνα, φέρνει στο φως αβιβλιογράφητο υλικό και διαψεύδει τον μύθο που πλάθουν οι παλαιότεροι μελετητές του Βιζυηνού και εξακολουθούν να τροφοδοτούν μερικοί νεότεροι (π.χ. Γραμματόπουλος, 2022, σσ. 8-9, 63-67), πως δήθεν απαξιώνεται και περιθωριοποιείται ως λογοτέχνης στα χρόνια του. Απεναντίας, πιστοποιεί ότι χρίζεται από τον δημοσιογραφικό περίγυρο της Αθήνας ως ο νέος εθνικός ποιητής του αλύτρωτου ελληνισμού της Θράκης, φθονείται παθιασμένα από τους ομότεχνούς του και τα διηγήματά του δεξιώνονται με θέρμη από το φιλοτρικουπικό περιοδικό *Εστία* και τους υπόλοιπους λογοτεχνικούς παράγοντες. Η πρόταξη της εθνικής, θρησκευτικής και μεγαλοϊδεατικής ποίησής του (Παλούκας, 2023), έναντι της θετικής εντύπωσης και αίσθησης των διηγημάτων του, διαμορφώνει την τοποθέτηση του Βιζυηνού στον λογοτεχνικό κανόνα αρκετών δεκαετιών μετά τον θάνατό του.

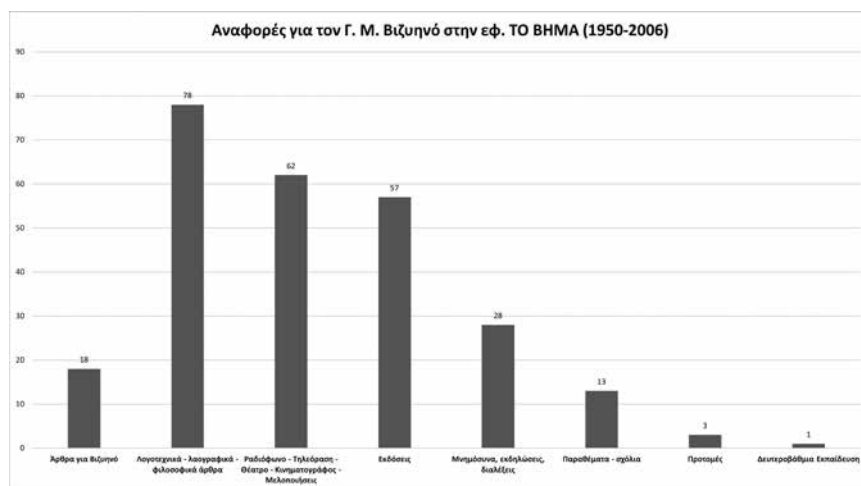
Η παρουσία του Βιζυηνού στα σχολικά βιβλία της πρωτοβάθμιας και της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης του 20ού αιώνα δείχνει ανάγλυφα τις τάσεις που επικρατούν στην πρόσληψη της ποίησης και της πεζογραφίας του. Σύμφωνα με τις αποδελτιώσεις του Λάμπρου Βαρελά (2007, σσ. 103-107), της Μαρίας Δημάση (2012), της Ευφροσύνης Ανδρεοπούλου (2022, σσ. 89-111) και της Ιωάννας Ζέχα (2023, σσ. 27-33) από

το 1896 έως το 2008 ανθολογούνται εκατοντάδες φορές σε διαφορετικά εγχειρίδια εβδομήντα ποιήματα, μία φορά μία επιστολή και δεκατρείς φορές αποσπάσματα από πέντε διηγήματα. Μόλις το 1999 περιλαμβάνεται ολόκληρο το «Αμάρτημα της μητρός μου» στο εγχειρίδιο της *Νεοελληνικής Λογοτεχνίας* κατεύθυνσης της Γ' Λυκείου. Τα διηγήματα διδάσκονται αποκλειστικά στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση· όχι ανεξάρτητα ως λογοτεχνικά δημιουργήματα ή στο πλαίσιο της γραμματολογικής ιστορίας, αλλά μέχρι το 1975 συγκαταλέγονται σε ηθικοπλαστικές ενότητες, όπως «οικογενειακών συναίσθημα», «οικογενειακός βίος», «διηγήματα σχετικά με τις παραδόσεις και την πατρίδα». Από τα τέλη της δεκαετίας του 1970 η ποίηση του Βιζυηνού εξαφανίζεται από τα σχολικά βιβλία, εκτός από τρεις περιπτώσεις στο δημοτικό και μία στο γυμνάσιο και μάλιστα σε ανθολόγιο για τα ομογενειακά σχολεία της Κωνσταντινούπολης. Το συμπέρασμα είναι εύλωτο. Μετά το 1980 οι μαθητές και υπό διάπλαση αναγνώστες γνωρίζουν τον Βιζυηνό μονάχα ως διηγηματογράφο.

Για το πρώτο μισό του 20ου αιώνα επαρκείς αλλά όχι πλήρεις βιβλιογραφικές πληροφορίες μας παρέχουν οι μελέτες των Γιώργου Βαλέτα (1937) και Κυριακής Μαμώνη (1963). Η βιβλιογραφική εργασία της Μαμώνη για την περίοδο 1873-1962 διορθώνει και συμπληρώνει την προηγούμενη του Βαλέτα, που σταματάει στο έτος 1936. Βέβαια και σ' αυτήν υφίστανται ελλείψεις, καθώς το 1962 δεν υπάρχουν οι σημερινές ψηφιακές δυνατότητες και το διαδίκτυο. Το ερευνητικό κενό, από το 1962 έως τώρα, φιλοδοξεί να καλύψει μία νέα ολοκληρωμένη βιβλιογραφία του Γ. Μ. Βιζυηνού, που συντάσσεται υπό την εποπτεία του γράφοντος από ομάδα διδακτορικών και μεταπτυχιακών φοιτητών/τριών και εντάσσεται στις ερευνητικές δραστηριότητες του Εργαστηρίου Λαογραφίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης.

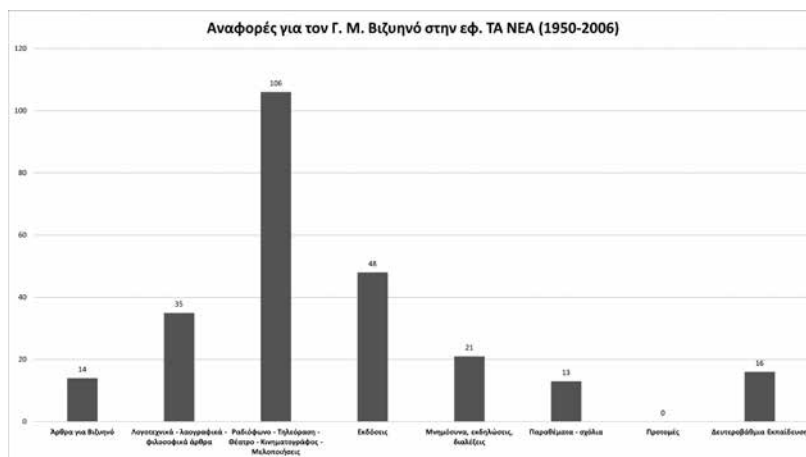
Το βασικό ερώτημα είναι πώς στο δεύτερο μισό του 20^{ου} αιώνα μεταβάλλεται η θεώρηση του Βιζυηνού: πώς από εθνοκεντρικός ποιητής με ισχνό αριθμό αξιόλογων ηθογραφικών διηγημάτων μετατρέπεται στην κριτική συνείδηση σε υπερεθνικός, κοσμοπολίτης και καινοτόμος πεζογράφος που εκδηλώνει τεκμηριωμένες διασυνδέσεις με τον ευρωπαϊκό ρομαντισμό και ρεαλισμό. Επιχειρούμε να απαντήσουμε στο ερώτημα ανιχνεύοντας τον εν λόγω μετασχηματισμό με άξονα το Ιστορικό Αρχείο των εφημερίδων *Το Βήμα* και *Τα Νέα*. Σχολιάζουμε ελάχιστα κείμενα της δεύτερης πεντηκονταετίας του 20ού αιώνα από ποικίλα άρθρα, επιφυλλίδες, βιβλιοκρισίες, σημειώματα και αναγγελίες των δύο εμβληματικών εφημερίδων, που αποκαλύπτουν τα διάφορα στάδια της αλλαγής στην αναγνωστική και ερμηνευτική πρόσληψη του Βιζυηνού.

Τα στατιστικά δεδομένα είναι απολύτως διασαφηνικά.² Από το 1950 μέχρι το 2006 εντοπίζονται 260 κείμενα στην εφημερίδα *Το Βήμα* και 253 στην εφημερίδα *Τα Νέα* με αναφορές στον Βιζυηνό· συνεπώς διερευνάται ένα σώμα 513 κειμένων. Στο *Βήμα* και στα *Νέα* συγκεντρώνονται αντιστοίχως 18 και 14 κύρια άρθρα για τον Βιζυηνό, 78 και 35 λογοτεχνικά – λαογραφικά – φιλοσοφικά άρθρα με μνείες στον συγγραφέα, 62 και 106 σχόλια για ραδιοφωνικές και τηλεοπτικές εκπομπές, θεατρικές παραστάσεις, κινηματογραφικές ταινίες και μελοποιήσεις ποιημάτων, 57 και 48 παρουσιάσεις και διαφημίσεις σχετικών εκδόσεων, 28 και 21 αγγελίες μνημόσυνων, εκδηλώσεων και διαλέξεων, 13 και 13 δημοσιεύματα με παραθέματα ή νύξεις στον Βιζυηνό, 3 ειδήσεις για κατασκευή προτομών του λογοτέχνη μόνο στο *Βήμα* και μία και 16 καταχωρίσεις για το πανελλαδικώς εξεταζόμενο «Αμάρτημα της μητρός μου» στο μάθημα Νεοελληνική Λογοτεχνία της Γ' Λυκείου (πίν. 1 και 2):

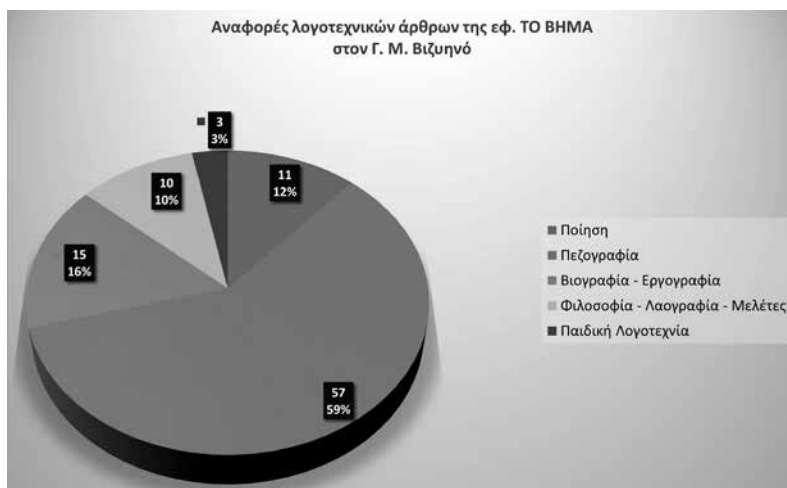
Πίν. 1: Ο Γ. Μ. Βιζυηνός στην εφ. Το Βήμα (1950-2006)

² Ευχαριστώ θερμά τον Βασίλη Κούγκουλο, μεταπτυχιακό φοιτητή του Τμήματος Ελληνικής Φιλολογίας του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης, για την ανεκτίμητη βοήθειά του στη συλλογή και στην επεξεργασία των στατιστικών δεδομένων.

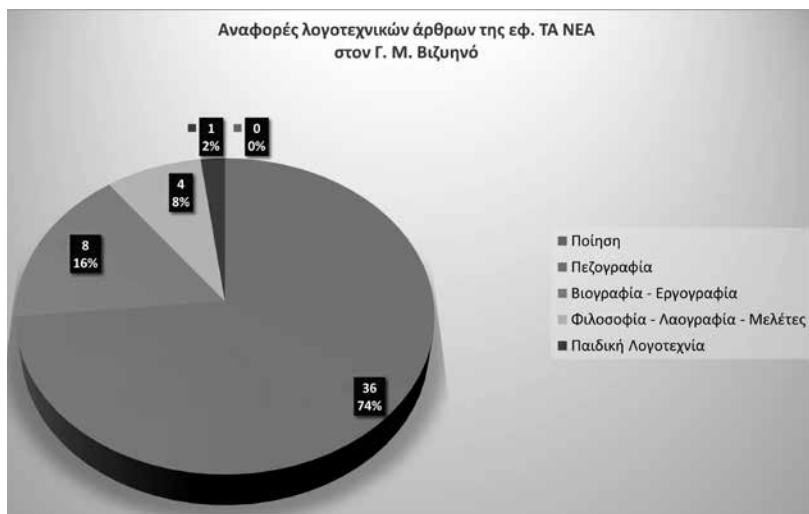
Πίν. 2: Ο Γ. Μ. Βιζυηνός στην εφ. *Τα Νέα* (1950-2006)

Εστιάζοντας στα καθαυτό λογοτεχνικά κείμενα, στις κατηγορίες των ειδικών για τον Βιζυηνό και των γενικών λογοτεχνικών άρθρων, διαπιστώνεται ότι στο *Βήμα* απαντώνται αναφορές κατά 59% στην πεζογραφία του Βιζυηνού, 12% στην ποίησή του, 16% στη βιογραφία και εργογραφία του, 10% στις φιλοσοφικές, λαογραφικές και λοιπές μελέτες του και 3% στην παιδική του λογοτεχνία (πίν. 3):

Πίν. 3: Λογοτεχνικά άρθρα στην εφ. *Το Βήμα* για τον Βιζυηνό (1950-2006)

Τα ανάλογα ποσοστά στα *Νέα* είναι: 74% πεζογραφία, 0% ποίηση, 16% βιογραφία, 8% επιστημονικό έργο και 2% παιδική λογοτεχνία (πίν. 4):

Πίν. 4: Λογοτεχνικά άρθρα στην εφ. *Τα Νέα* για τον Βιζυηνό (1950-2006)

Επομένως, η λογοτεχνική αρθρογραφία του *Βήματος* και των *Νέων* για τον Βιζυηνό από το 1950 και έπειτα επικεντρώνεται στον πεζογράφο σε συντριπτικό ποσοστό που κυμαίνεται από 59 έως 74%.

Αναζητώντας τους σταθμούς της βαθμιαίας μετακίνησης προς τη διηγηματογραφία του Βιζυηνού περιδιαβαίνουμε κείμενα των Πολ. Παπαχριστοδούλου, Γ. Φτέρη, Λίνου Πολίτη, Κ. Θ. Δημαρά, Βάσου Βαρίκα, Γ. Βελουδή, Βασίλη Βασιλικού, Ν. Μπακουνάκη, Παρασκευής Σιδερά-Λύτρα και Π. Νούτσου. Κατά τον Λάμπρο Βαρελά (2024) το χρονικό διάστημα των δεκαετιών του 1950 και του 1960 η προβολή του Βιζυηνού υπάγεται στη θρακική λογιοσύνη και στους θρακικούς συλλόγους, με αποτέλεσμα να διαδίδονται μονομερώς οι πτυχές του έργου του που συνδέονται με την τοπικότητα, δηλαδή τη θρακική λαογραφία και ιστοριογραφία. Ο Βιζυηνός, ως αναγνωρισμένος από το εθνικό κέντρο λόγιος, συμπυκνώνει την προσπάθεια απομάκρυνσης των προσφύγων της Ανατολικής Θράκης από τις «βιωμένες τοπικότητες» των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων του οθωμανικού κράτους και σημασιοδοτεί τη συγκρότηση της ευρύτερης γεωγραφικής περιφέρειας της Θράκης ως «φαντασιακού τόπου» της συλλογικής ταυτότητάς τους. Η ενιαία Θράκη είναι κατοχυρωμένη ως ιστορικά προσδιορισμένη ελληνική περιοχή και επιτρέπει ταυτόχρονα την ενσωμάτωση των προσφύγων στον εθνικό κορμό και τη διατήρηση της ιδιαίτερης πολιτισμικής φυσιογνωμίας τους

(Σαλβάνου, 2018, σσ. 136-138). Εξάλλου, ο Πολύδωρος Παπαχριστοδούλου (1964, σ. 6) το ομολογεί απερίφραστα:

Η Βιζύη δεν υπάρχει για μας, αλλ' υπάρχει τόνομά της θαυμαστό, που της δημιούργησε ο μακ. Βιζυηνός. [...] Ο Γ. Βιζυηνός έδωσε τη μάχη της επικρατήσεως και του θριάμβου του εδώ στην Αθήνα, όπως και μεις τώρα οι Θράκες τη μάχη της επιβιώσεως εδώ στην Ελλάδα. [...] ο Γ. Βιζυηνός προεξάρχει στη συνείδηση του Ελληνικού λαού [...], και θαυμάζεται κι αποτελεί ένα πνευματικόν ήρωα του έθνους, που πάντοτε θα φωτίζει και θα λάμπη στο πνευματικό στερέωμα του νεώτερου ελληνισμού.

Εμπνευστής της θρακικής εγκόλπωσης του Βιζυηνού είναι ο Παπαχριστοδούλου, όπως προκύπτει από τη συνεχή ενασχόλησή του με τα κατάλοιπα του λογοτέχνη, το έργο και τη συστηματική προώθησή του (Ανδριώτης, 1963, σ. 20· Μαμώνη, 1964, σ. 427, 430-433· Ιωαννίδης, 1999, σσ. 52-55, 58-59, 85-87· Κουτριάνου, 2023, σσ. 40-43). Το 1954, ανήμερα της επετείου της κηδείας του Βιζυηνού (16 Απριλίου 1896), γράφει το σύντομο άρθρο «Ο ποιητής Γεώργιος Βιζυηνός». Παρότι ο τίτλος προτάσσει την ποίηση ως ειδοποιό γνώρισμα του τιμώμενου, ο Παπαχριστοδούλου, τονίζοντας επανειλημμένα τη θρακική του καταγωγή, επισημαίνει πως μετά το θάνατό του προοδευτικά αυξάνεται η υπόληψη της διηγηματογραφίας του, τοποθετεί την πεζογραφία του σε ισάξιο επίπεδο με την ποίησή του και χαρακτηρίζει τα διηγήματά του ως αριστουργήματα:

Ο θάνατος του [Βιζυηνού] εδημιούργησεν [...] μαζί με έναν ποιητή και ένα διηγηματογράφο αξιόλογο, που όσο περνά ο καιρός τόσο και κρατύνεται και δυναμώνει τόνομά του στη συνείδησή μας. [...] τα διηγήματά του ακούωνται με μεγάλη προσοχή και γεννούν αίσθηση βαθειά στους ακροατάς, όταν διαβάζονται δημοσία ως κείμενα και αριστουργήματα λογοτεχνικά. Αυτό σημαίνει πως ο Βιζυηνός επεβλήθη με το έργο του, αφού υπέστη της κριτικής το βασάνισμα.³

Το 1965 ο δημοσιογράφος και κριτικός Γεώργιος Φτέρης-Τσιμπίδαρος, με αφορμή τη δράση της Εταιρείας Θρακικών Μελετών του Παπαχριστοδούλου, επισκοπεί σε δισέλιδη επιφυλλίδα τον Βιζυηνό και το δράμα του βίου του στα θρακικά του συμφραζόμενα. Ξεχωρίζει το διήγημα «Το μόνον της ζωής του ταξίδιον» για τη διαπλοκή και την «αντίθεση του φανταστικού με το πραγματικό». Κατά τη γνώμη του, η αφήγηση καταδεικνύει πως «η γοητεία που προξενεί κάποτε η προβολή του φανταστικού, δεν

³ Π. Παπαχριστοδούλου, «Επ' ευκαιρία μιας επετείου. Ο ποιητής Γεώργιος Βιζυηνός. Θα εκδοθή το "Επιτύμβιον" του», *Το Βήμα* (16-04-1954), σ. 2.

χρειάζεται καμιά έμπρακτη επαλήθευση».⁴ Αναπαράγει το περιεχόμενο με δικά του λόγια και καταθέτει ως απόδειξη της αξίας και της απήχησης του διηγήματος στην Εσπερία την ανεξακρίβωτη προφορική μαρτυρία ενός φίλου του για την επίδρασή του στον διάσημο Oscar Wilde (1854 –1900):

Θα προσθέσω μια πληροφορία που δεν θάπρεπε να χαθεί. Ο αλησμόνητος φίλος Γ. Συριώτης, χρόνια ανταποκριτής του «Βήματος» στο Λονδίνο, μου είπε κάποτε ότι ένας υπάλληλος της εκεί πρεσβείας μας βρήκε σε κάποιο παλαιο-βιβλιοπωλείο μια μετάφραση του παραπάνω διηγήματος. Και το ακόμη πιο περίεργο είναι ότι αυτό το βιβλίο με τη μετάφραση του Βιζυηνού, ήταν, τίνος νομίζετε; Του Ουάιλντ — Έφερε την υπογραφή του και φαίνεται πως τότε πουλήσει μαζί μ' άλλα βιβλία, την εποχή της απότομης φτώχειας του. Σημειώνω το περιστατικό γιατί φανερώνει ότι ο Ουάιλντ είχαν επηρεασθεί από τον Βιζυηνό όταν έγραφε μια από τις ιστορίες του, του θαλασσινού παραμυθιά που κάθε βράδυ γυρίζοντας διηγόταν στα παιδιά διάφορα φανταστικά οράματα. Και που όταν μια μέρα έγιναν γεγονότα αυτά τα φανταστικά οράματα και τον ρώτησαν τι είδε, αποκρίθηκε: «Τίποτε!», εννοώντας με τούτο ότι την αξία τους την έδινε όχι το πραγματικό, αλλά το φανταστικό.⁵

Ανεξάρτητα από τον ανεκδοτολογικό χαρακτήρα του περιστατικού, εφόσον δεν μαρτυρείται αγγλική μετάφραση του διηγήματος στην εποχή του Oscar Wilde, είναι γνωστό πως ο Ιρλανδός μυθιστοριογράφος και ποιητής το 1885 κρίνει θετικά τα ποιήματα του Βιζυηνού στην ανθολογία σύγχρονης νεοελληνικής ποίησης της Elizabeth Mayhew Edmonds (Βιζυηνός, 2006, σσ. 444-447· Βαρελάς, 2014, σ. 85, 319-321· Γκότση, 2014, σ. 328, 338, 340, 342). Το παρατιθέμενο από τον Φτέρη επεισόδιο έχει στόχο να υπογραμμίσει την καταξίωση και της πεζογραφίας του Βιζυηνού στον ευρωπαϊκό χώρο.

Το 1967 ο Λίνος Πολίτης καταδικάζει με υπερβολική αυστηρότητα την πρώτη απόπειρα ενδογλωσσικής απόδοσης των διηγημάτων του Βιζυηνού από την καθαρεύουσα στη δημοτική, την οποία υπογράφει το 1966 ο αριστερός μελετητής και δημοσιογράφος Μιχάλης Μ. Παπαϊωάννου.⁶ Η δοκιμή του Παπαϊωάννου ανοίγει τον δρόμο για τις μεταγενέστερες διασκευές για παιδιά των μυθοπλασιών του Βιζυηνού, αλλά επικρίνεται σφοδρά από τον κόσμο των γραμμάτων και αντιμετωπίζεται ως «βεβήλωση» και «βανδαλισμός» από τον Πολίτη (Τετεπουλίδου, 2022, σσ. 59-67). Ο Παπαϊωάννου αντιδρά και υπερασπίζει τις ιδεολογικές συντεταγμένες της επιλογής του. Διακηρύσσει ότι επιδιώκει την εκλαΐκευση της λογοτεχνίας: «Ανήκω στο αιώνιο

⁴ Γ. Φτέρης, «Θρακικά: Βιζυηνός», *Το Βήμα* (10-10-1965), σ. 14.

⁵ Ό.π.

⁶ Λ. Πολίτης, «Μια πρόσφατη μετάφραση του “Μοσκόβ Σελήμ”. Η βεβήλωση του Βιζυηνού», *Το Βήμα* (26-02-1967), σ. 9.

ρεύμα του διαφωτισμού και κάνω ό,τι μπορώ για ν' απλωθεί η μόρφωση, η λογοτεχνική και καλλιτεχνική καλλιέργεια και σ' αυτούς τους αναλφάβητους ακόμα».⁷

Πέρα από την προβληματική για τη μετάφραση της γραμμένης στην καθαρεύουσα λογοτεχνίας, ο Πολίτης αξιολογεί το διήγημα του Βιζυηνού «Ο Μοσκώβ-Σελήμ» ως «ένα από τα λιγοστά αριστουργήματα της φιλολογίας μας!» και διατυπώνει βαρύ-νουσες θέσεις για την πεζογραφία του:

Ο Βιζυηνός είναι ο πιο συμπαθητικός και ασφαλώς από τους πιο δυνατούς πεζογράφους της «γενιάς του 1880», και δίκαια ονομάστηκε «πατέρας του ελληνικού διηγήματος». Τα λιγοστά του εκτεταμένα διηγήματα είναι το ένα δραματικότερο από τ' άλλο, και το αριστούργημά του ασφαλώς «Ο Μοσκώβ Σελήμ» (πρωτοδημοσιευμένος στην «Εστία» του 1895). Εδώ και η γλωσσική μορφή παίρνει εντελώς ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς το μεγαλύτερο μέρος το αποτελεί η διήγηση του ίδιου του ήρωα, δοσμένη σε πρώτο πρόσωπο και σε μια γνήσια και δροσερή δημοτική, ζωηρά χρωματισμένη από κατεσπαρμένα βορειοελλαδίτικα ιδιωματικά στοιχεία και μερικές λέξεις τουρκικές.⁸

Λίγο αργότερα στα θεμελιώδη για τη νεοελληνική φιλολογία πανεπιστημιακά εγχειρίδια του *Συνοπτική Ιστορία και Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας* επαναλαμβάνει τις εκτιμήσεις του, που συνδράμουν αποφασιστικά στην αποδοχή της πεζογραφίας του Βιζυηνού (Μουσόπουλος, 1995-1998, σσ. 82-84) και λειτουργούν καταλυτικά για την κατακύρωση των διηγημάτων του στην ακαδημαϊκή κριτική: «“πατέρας” [...] του ελληνικού διηγήματος», «το αριστούργημά του είναι ο “Μοσκώβ Σελήμ”», «ο Βιζυηνός έχει την ικανότητα να παρουσιάσει ολοκληρωμένους χαρακτήρες και να τους ψυχολογήσει σε βάθος» (Πολίτης, 1987, σ. 57), «πραγματικός εισηγητής του ηθογραφικού διηγήματος», «έναν ιδιαίτερο χρωματισμό δίνει η συνύπαρξη του ελληνικού με το τουρκικό στοιχείο», «ο δημοτικός διάλογος, διανθισμένος μάλιστα με πολλά στοιχεία του βορειοελλαδίτικου ιδιώματος, δίνει μια ιδιαίτερη ζωντάνια» (Πολίτης, 1989, σσ. 201-202).

Έναν χρόνο μετά το κείμενο του Πολίτη, ο Απόστολος Σαχίνης (1968) δημοσιεύει στην *Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης* το κομβικό για τις βιζυηνικές σπουδές μελέτημα «Το διήγημα του Γ. Βιζυηνού». Κατά την αποτίμηση της Βενετίας Αποστολίδου (2018, σσ. 229-230), η παραπάνω εργασία είναι η καλύτερη του Σαχίνη έως το 1970, υπακούει στις αρχές

⁷ Μ. Μ. Παπαϊωάννου, «Μεταφράσεις και δημοτική. Πρέπει να μεταφράζονται στη δημοτική οι καθαρευουσιάνοι πεζογράφοι μας;», *Το Βήμα* (15-03-1967), σ. 8.

⁸ Λ. Πολίτης, «Μια πρόσφατη μετάφραση ...», ό.π.

της φιλολογικής έρευνας και κερδίζει τους πανεπιστημιακούς εκλέκτορες, ώστε να τον ψηφίσουν για τακτικό Καθηγητή της Β' Έδρας Νέας Ελληνικής Φιλολογίας στη Φιλοσοφική Σχολή της Θεσσαλονίκης. Επιπρόσθετα, και εκτός πανεπιστημίου δεν περνά απαρατήρητη. Το 1969 ακολουθούν δύο επαινετικές κριτικές του Κ. Θ. Δημαρά και του Βάσου Βαρίκα.

Με βάση την οπτική της ανασκόπησής μας, ο Δημαράς (2000, σ. 490) ανασκευάζει σιωπηρά την «άδικη» (Μουσόπουλος, 1995-1998, σσ. 80-81) και «άστοχη» (Βαρελάς, 2024) προγενέστερη άποψη που αρθρώνει στη δική του *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ότι δήθεν τα διηγήματα του Βιζυηνού είναι άτεχνες ηθογραφίες τοπικής χροιάς με ανεπεξέργαστα δρώντα πρόσωπα:

Ο Θρακιώτης ποιητής έφερνε μαζί του από τα παιδικά του χρόνια έναν κόσμο αναμνήσεων, που είχαν κατάλληλες ν' αποτελέσουν θέματα ηθογραφιών. [...]. Έτσι τα περισσότερα από τα θέματα των διηγημάτων του ανάγονται στη Θράκη, και δίπλα στη ηθογραφία έχουν και έντονο ψυχογραφικό χρώμα. Πρόσωπα χωρίς μεγάλο ενδιαφέρον, με υποτυπωμένη μόλις εσωτερική ζωή, αλλά ζωντανεμένα με ενάργεια. [...] Τεχνική δεν έχουμε να ζητήσουμε από τα διηγήματα του Βιζυηνού, αν εξαίρεσουμε το «Αι συνέπειαι της παλαιάς ιστορίας», όπου επεδίωξε να φθάσει στη σύνθεση. [...]. Μα κι εδώ η καθαρεύουσα στέκει φραγμός.

Η αρνητική στάση του Δημαρά, αλλά εν μέρει και της Ελένης Ουράνη (Θρύλος, 1963, σσ. 14-22), απέναντι στην πεζογραφία του Βιζυηνού εδράζεται στην αφοριστική απόρριψη της καθαρεύουσας ως οργάνου λογοτεχνικής έκφρασης και του αφηγηματικού προτύπου των παλαιότερων διηγηματογράφων από τη γενιά του '30 (Καράμπελας, 2014). Πλέον ο Δημαράς στην επιφυλλίδα του για τη μελέτη του Σαχίνη υποστηρίζει σχεδόν απολογητικά:

Θα είμουν πρόθυμος να πω ότι ο Βιζυηνός είναι από τους αδικημένους εκπροσώπους της νέας μας παιδείας, αγνοημένος ως προς τα καίριά του, μελετημένος ανεπαρκέστατα, αντικείμενο ανεκδοτολογίας και γενικοτήτων· ωστόσο, αν το καλοσκεφθεί κανείς, αυτή είναι η κανονική μοίρα όσων θητεύουν στα γράμματά μας: η ισοπέδωση είναι το πρώτο κακό, και η λογοκοπία γύρω σε θέματα και ανθρώπους το δεύτερο.⁹

Ο Βαρίκας είναι πολύ πιο ρηξικέλευθος στις κρίσεις του και η ερμηνευτική του πρόταση υπερτερεί σε διεισδυτικότητα της αντίστοιχης παρουσιαζόμενης του Σαχίνη.

⁹ Κ. Θ. Δημαράς, «Γεώργιος Βιζυηνός», *Το Βήμα* (11-07-1969), σ. 1.

Σ' ένα πυκνό δίστηλο άρθρο¹⁰ αναθεωρεί συνολικά την προσφορά του Βιζυηνού στη νεοελληνική πεζογραφία και πιστεύει πως η αφηγηματική του δεινότητα είναι ανώτερη από τη δεξιοτητα των διηγηματογράφων της γενιάς του 1880, όπως των Παπαδιαμάντη, Μωραϊτίδη, Κονδυλάκη κ.ά. Εξηγεί την «τεχνική αρτιότητα» της διηγηματογραφίας του Βιζυηνού ως απόρροια της κίνησής του «στο κλίμα της ευρωπαϊκής πεζογραφίας» και των φιλολογικών και φιλοσοφικών ρευμάτων «του καιρού του». Φρονεί πως η ηθογραφία:

δεν αποτελεί κύρια επιδίωξη για τον Βιζυηνό, όπως θα συμβή με όλους σχεδόν τους πρώτους δημοτικιστές στην πρώτη εξόρμησή τους. Γιατί για τον Βιζυηνό, ό,τι κυρίως βαρύνει, εκείνο, θα έλεγες, που τον φέρνει στην έκφραση είναι το ενδιαφέρον για τον εσωτερικόν άνθρωπο και τα προβλήματά του.¹¹

Εύστοχα και πρώιμα αναγνωρίζει «το χιούμορ με το οποίο διανθίζει τα διηγήματά του» ο Βιζυηνός και τη φαινομενική αντίφαση ανάμεσα στην προσκόλληση στα «εθνικά ιδεώδη» και στον «βαθύτατο και ουσιαστικό ανθρωπισμό», που παρακάμπτει τους «θρησκευτικούς φανατισμούς» και τα «φυλετικά μίσση». Διακρίβώνει την άγνοια του αναγνώστη για τον «δραματικό πυρήνα» του διηγήματος «μέχρις ότου το πεζογράφημα φτάση στην κορύφωσή του» και αμφισβητεί τον υπερτονισμό της αυτοβιογραφικής διάστασης της αφήγησης σε σχέση με τα φαντασιακά της συστατικά:

Ο χαρακτηρισμός των διηγημάτων του Βιζυηνού ως «αυτοβιογραφικών» αδικεί νομίζω τον συγγραφέα. Προκαλεί συγχύσεις ως προς την ευρηματικότητα και τη φαντασία του πεζογράφου. Που ασφαλώς πλουτίζουν το αρχικό, αντλημένο από τις αναμνήσεις του, ενδόσιμο. Πόσο λίγο δέσμιός του στάθηκε ο Βιζυηνός, το αντιλαμβανόμαστε από τον αναχρονισμό τον σχετικό με το παιδομάζωμα, που παρεμβάλλει στο διήγημα «Το μόνον της ζωής του ταξίδιον» (sic). Χωρίς τον οποίον η ψυχολογία του ήρωα και η όλη αφήγηση θα έμεναν στο κενό. Και η περίπτωση δεν μπορεί να είναι η μοναδική.¹²

Οι συλλογισμοί του Βαρίκα προεξαγγέλλουν κεντρικές κατευθύνσεις της νεότερης έρευνας για τον Βιζυηνό: τη συζήτηση για τον βαθμό απόκλισης των πεζών του από το ηθογραφικό διήγημα (Μητσάκης, 1982, σσ. 102-105· Βίττι, 1991, σσ. 84-86· Beaton, 2015, σσ. 299-304), τις ευρωπαϊκές διακειμενικές του συνάψεις – ιδίως με τον γερμανικό ρομαντισμό (Ιατρού, 2011· Ρασιδάκη, 2019· Ταχοπούλου, 2019, σσ. 87-

¹⁰ Β. Βαρίκας, «Ένας πρωτοπόρος. Α. Σαχίνη: “Το διήγημα του Βιζυηνού”», *Το Βήμα* (28-09-1969), σ. 8. Αναδημοσίευση: Βαρίκας, 1987, σσ. 76-80.

¹¹ Ό.π.

¹² Ό.π.

117), την ποιητική της σάτιρας (Καργιώτης, 2018), την ιδιότυπη σύζευξη εθνικιστικών, αλτρωτικών και μεγαλοϊδεατικών ροπών με τη συγκατάβαση προς τον αλλοεθνή και τον αλλόθρησκο (Βαρελάς, 2010), την υπέρβαση των εθνικών προκαταλήψεων και την κατανόηση του συντοπίτη ή οικείου Τούρκου (Χρυσανθόπουλος, 2016, σσ. 588-595· Κούγκουλος, 2020, σσ. 95-102· Γκότση, 2023, σσ. 123-128), την πρώιμη αστυνομική πλοκή ορισμένων διηγημάτων (Μυρογιάννης, 2012, σσ. 93-138), την αναίρεση του παραπειστικού ισχυρισμού πως κάθε αφηγούμενο συμβάν ανταποκρίνεται πλήρως στα βιώματα του συγγραφέα (Βαρελάς, 2021) και την υπαγωγή της ιστορικής πραγματικότητας και των λαογραφικών περιγραφών στις ανάγκες της μυθοπλασίας, σε αυτό που σύμφωνα με τις απαιτήσεις της αληθοφάνειας «θα μπορούσε ή θα έπρεπε να είχε συμβεί» (Chrysanthopoulos, 1988, σ. 13). Ειδικά, η παραμόρφωση της Ιστορίας θεμελιώνεται στην εσκεμμένη χρονική επέκταση της απαγωγής νέων αγοριών χριστιανικού θρησκευματος από τους γενίτσαρους (*devşirme*) για έναν επιπλέον αιώνα στο «Μόνον της ζωής του ταξείδιον» (Μπακιρτζής, 1999, σσ. 327-335), όπως παρατηρούν μετά τον Κ. Κόντο και ο Βαρίκας και ο κρινόμενος Σαχίνης (1968, σ. 355 – σημ. 1).

Το 1980, λίγες βδομάδες προτού κυκλοφορήσει η βαρυσήμαντη εισαγωγή του Μουλλά στα *Νεοελληνικά Διηγήματα*, ο Γιώργος Βελουδής επιτέλους επικυρώνει τη συνάρτηση του Θράκα λογοτέχνη με την ευρωπαϊκή πεζογραφία, την οποία μέχρι εκείνη τη στιγμή απλώς διαβλέπει η κριτική. Ο Βελουδής σε επιφυλλίδα του διατείνεται ότι ο Βιζυηνός γνωρίζει τη γερμανική λογοτεχνία της ιδιαίτερης πατρίδας (*Heimatliteratur*) και δέχεται επιρροές από τον Berthold Auerbach, τον επιφανή εκπρόσωπο του πεζογραφικού είδους της «χωριάτικης ιστορίας»:

Στα χρόνια 1875-1881, ο Βιζυηνός βρισκόταν, όπως είναι γνωστό, στη Γερμανία, όπου σπούδαζε [...]. Το λογοτεχνικό είδος που άκμαζε τότε, στα 1875-1880, στη γερμανική πεζογραφία, ήταν η «χωριάτικη ιστορία» (*Dorfgeschichte*), που αντιπροσωπευόταν κυρίως από το διήγημα και τη νουβέλα – το μέσο εκείνο είδος που θα καλλιεργούσε κι ο Βιζυηνός. Η «χωριάτικη ιστορία» αποτελούσε την πιο πετυχημένη λογοτεχνική μορφή σ' ένα σύνολο πεζογραφίας γύρω από το χωριό και την ιδιαίτερη πατρίδα των συγγραφέων, [...].

Το είδος είχε στη Γερμανία μια μακρά προϊστορία, ως ο νεότερος θεμελιωτής του και ταυτόχρονα εισηγητής του γραμματολογικού όρου με την πρώτη σειρά των χωριάτικων ιστοριών του («Χωριάτικες ιστορίες απ' το Μέλανα Δρυμό», 1843) θεωρείται ωστόσο ο γερμανοεβραίος Μπέρτολντ Άουερμπαχ (1812-1882), που αριθμούσε τον Τολστόι ανάμεσα στους θαυμαστές του και τον Τουργκένιεφ ανάμεσα στους φίλους και «μαθητές» του.

Σ' αυτούς τους τελευταίους μπορούμε σήμερα να προσθέσουμε και τον Βιζυηνό: Έχουμε την εξαιρετική τύχη να κατέχουμε ένα πειστικότατο τεκμήριο για τη γνωριμία του με το έργο του Άουερμπαχ: το άρθρο «Άουερβαχ», που έγραψε ο Βιζυηνός, πιθανότατα με δική του πρωτοβουλία, για το «Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν» των Μπαρτ και Χιρστ (τόμ. Β', 1890/1891, σ. 71).¹³

Πολύ μετέπειτα ο Παν. Μουλλάς αναδημοσιεύει το περίφημο λήμμα για τον Auerbach στη συναγωγή των θεωρητικών και επιστημονικών μελετών του Βιζυηνού (2013, σσ. 535-536) που επιμελείται. Αν και αμέσως η επιχειρηματολογία του Βελουδή θεωρείται «πειστικ[ή] και βάσιμ[η]» (Στεργιόπουλος, 1986, σσ. 48-49), κατόπιν εκφράζονται επιφυλάξεις (Μητράλεξη, 2009, σσ. 406-410). Αναμφίβολα, ωστόσο, ο Βελουδής εδραιώνει τις γερμανικές λογοτεχνικές καταβολές του Βιζυηνού.

Στη συμπλήρωση των εκατό σαράντα χρόνων από τη γέννησή του τυπώνεται ένας συλλογικός τόμος από την *Ευθύνη*, το περιοδικό του Κώστα Ε. Τσιρόπουλου (1988, σ. 7), που αποφαινεται πως ο Βιζυηνός διανοίγει «την κοίτη του αφηγηματικού μας λόγου όχι μόνο προς το ψυχογραφικό μυθιστόρημα αλλά προς πυκνές και επάλληλες αφηγήσεις όπου [...] συναιρούνται [...] όλα τα αείζωα στοιχεία που συνυφαίνουν και συμβαστάζουν την έμφορτη από ιστορική μοιραιότητα νεοελληνική ψυχή». Από το 1991, όπου η εφημερίδα *Τα Νέα* προαναγγέλλει την προετοιμασία της «παράστασης για ένα μόνο ηθοποιό» *Μορφές από το έργο του Βιζυηνού* στο θέατρο Σφενδόνη με την Άννα Κοκκίνου σε σκηνοθεσία του Δήμου Αβδελιώδη¹⁴ – η οποία τελικά ανεβαίνει τον Μάιο του 1993,¹⁵ ο αφηγηματικός λόγος του Βιζυηνού μεταβαίνει από τη δικαιοδοσία της νεοελληνικής φιλολογίας στο ευρύ καλλιεργημένο κοινό. Μέσα από το θέατρο¹⁶ (Κυριακός, 2012· Δήμου, 2014, σσ. 257-261, *Παράρτημα*, σσ. 29-45· Αγάθος, 2014), τον κινηματογράφο [π.χ. την ταινία *Το μόνον της ζωής του ταξίδιον* (2001) του Λάκη Παπαστάθη¹⁷ (Καράογλου, 2001· Bassea, 2007, σσ. 2-6· Αγάθος, 2016)] και την τηλεόραση [π.χ. τη σειρά *Η Σιωπή των Αγγέλων* (2000)]¹⁸ σε σκηνοθεσία Χριστόφορου Χριστοφί

¹³ Γ. Βελουδής, «Βιζυηνός και Άουερμπαχ», *Το Βήμα* (22-08-1980), σ. 1, 6. Αναδημοσίευση: Βελουδής, 1992, σσ. 37-42, 241-242.

¹⁴ Γ. Σαρηγιάννης, «Βιζυηνός στο θέατρο!», *Τα Νέα* (27-11-1991), σ. 31.

¹⁵ «Συνάντηση Κινηματογραφικών Λεσχών στην Καβάλα. Με τη λάμψη της Στέλλας», *Τα Νέα* (29-05-1993), σ. 30· Ε. Δ. Χατζιωάννου, «Άννα Κοκκίνου – Δήμος Αβδελιώδης. Ταξίδι αισθήσεων», *Τα Νέα* (03-02-1994), σ. 45.

¹⁶ Π.χ. Μ. Πιμπλής, «Θέατρο στο Δρομοκαΐτειο. “Είμαι ασθενής και ξέρω από Βιζυηνό...”», *Τα Νέα* (10-09-2004), σ. 21.

¹⁷ Βλ. Β. Λουμπρίνης, «Ταξίδι του διηγήματος στο φως της εικόνας. Λάκης Παπαστάθης. Συνέντευξη», *Τα Νέα* (04-12-2001), σ. 44.

¹⁸ «Βιζυηνός ο Θεοδωρακόπουλος», *Τα Νέα* (27-01-2000), σ. 35· «Πρεμιέρα του Βιζυηνού στην ΕΤ1», *Τα Νέα* (09-02-2000), σ. 35.

και σενάριο Γιάννη Τζιώτη (Γανίδου, 2016)], ο Βιζυηνός ως πεζογράφος ανακάμπτει θριαμβικά στις προτιμήσεις των σύγχρονων αναγνωστών. Οι τελευταίοι τον αγκαλιάζουν τόσο θερμά, ώστε η Κατερίνα Κωστίου (2002) σχεδιάζει μία έκδοση για ετερογενές κοινό, ένα ετήσιο ημερολόγιο για τον άνθρωπο και τη λογοτεχνική του παρακαταθήκη.

Το 1993, έτος που διεξάγεται το πρώτο από τα τρία επιστημονικά συνέδρια για τον Βιζυηνό στην Κομοτηνή (Κατσαρή-Βαφειάδη, 1997· Δήμος Κομοτηνής, 1998· Μαυρέλος, 2012α), ο Βασίλης Βασιλικός στήνει μια αχρονική και απολαυστική συνέντευξη με το φάσμα του. Παραδέχεται την υπεροχή του πεζογράφου και τη συρρίκνωση του ποιητή και εξαίρει τη δεσπόζουσα παράμετρο του γενέθλιου τόπου στο έργο του (Κούγκουλος, 2020):

Κύριε Βιζυηνέ, ενώ είστε κυρίως πεζογράφος, διηγηματογράφος, ο καλύτερος για μένα της λογοτεχνίας μας, έρχομαι να σας δω ως ποιητή. Το ποιητικό έργο σας δεν έχει μεγάλη φήμη. [...]

— [...] Το μεταλλείο της Θράκης ήταν για μένα η αφορμή να επιστρέψω στα μέρη που γεννήθηκα. Να σκάβω τη γη, όπως έσκαβα το παρελθόν μου. Τα μόνα μέταλλα που ανέσυρα ήταν τα λαογραφικά. Ήθελα να ασχοληθώ με τη λαογραφία της Θράκης.¹⁹

Η συνέντευξη συνιστά πρόδρομο του φανταστικού διαλόγου της Μάρως Δούκα (1995) με τον Βιζυηνό στην εισαγωγή της ανθολογίας της *Μεταξύ λόγου και πάθους* και του μεταμοντέρνου βιογραφικού μυθιστορήματος *Ελληνική αυπνία* (2004) του συμπατριώτη του Μισέλ Φάις²⁰ από την Κομοτηνή της Θράκης (Φαρίνου-Μαλαματάρη, 2005· Γανίδου, 2015, σσ. 79-86, 91-104). Στον προσφυγικό συνοικισμό της Κομοτηνής το 1939 ο Μαρίνος Ξηρέας (1949, σ. 5, 7) συναντά τυχαία και καταγράφει τις πολύτιμες αναμνήσεις της Τζιβάνης Μιχαηλίδου-Τριανταφυλλίδου, της συζύγου του μικρότερου αδελφού του λόγιου από τη Βιζύη.

Το 1995 επιβεβαιώνεται η αναγνωστική ανόρθωση του συγγραφέα του 19^{ου} αιώνα. Η εφημερίδα *Τα Νέα* διενεργεί ένα δημοψήφισμα με μυστική ψηφοφορία για τα δέκα σημαντικότερα λογοτεχνικά κείμενα στην ιστορία του νεοελληνικού κράτους μεταξύ τριάντα κριτικών, πανεπιστημιακών καθηγητών, συγγραφέων, μεταφραστών και διανοούμενων. Τα διηγήματα του Βιζυηνού καταλαμβάνουν την τρίτη θέση, μαζί με την τριλογία *Ακυβέρνητες Πολιτείες* του Στρατή Τσίρκα, συγκεντρώνοντας το 50% των ψήφων και ο ίδιος ως διηγηματογράφος ταξινομείται τέταρτος στον κατάλογο των δέκα

¹⁹ Β. Βασιλικός, «Γεώργιος Βιζυηνός. Με κυνήγησαν αλύπητα», *Τα Νέα* (04-06-1993), σ. 53.

²⁰ Βλ. Μ. Χαρτουλάρη, «Ο Μισέλ Φάις αυτοβιογραφείται μέσω του Βιζυηνού. Ο σπασμένος καθρέφτης», *Τα Νέα* (13/14-03-2004) [*Βιβλιοδρόμιο – Ιδέες*], σ. 5· Δ. Κούρτοβικ, «Καταραμένη αυπνία, ευλογημένη αυπνία», *Τα Νέα* (22/23-05-2004) [*Βιβλιοδρόμιο – Ιδέες*], σσ. 8-9.

σπουδαιότερων λογοτεχνών.²¹ Το 1996 ανακηρύσσεται από το Υπουργείο Πολιτισμού έτος Βιζυηνού μετά από εισήγηση της τότε Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης Ροδόπης-Έβρου, καθώς συμπληρώνεται ένας αιώνας από τον θάνατό του. Ο Νίκος Μπακουνάκης σε ολοσέλιδο άρθρο του αντιλαμβάνεται την επέτειο ως μία ευκαιρία για «το νέον της ζωής του» πεζογράφου κυρίως Βιζυηνού «ταξείδιον»:

Τώρα που συμπληρώνονται εκατό χρόνια από τον θάνατο του Γεωργίου Βιζυηνού (15 Απριλίου 1896 στο Δρομοκαϊτειο, εξαιτίας «προϊούσης γενικής παραλύσεως») το «ταξείδιόν» του μοιάζει να ξεκινάει πάλι, διαμεσολαβημένο όχι μόνο από τη φιλολογία και την κριτική ή την εργαστηριακή έρευνα, αλλά και από αυτή τη θεατρική εμπειρία της «Σφενδόνης», που μετέδωσε στους θεατές το ρίγος ενός σύγχρονου, ενός σημερινού συγγραφέα.²²

Πράγματι, επαληθεύεται πανηγυρικά, όπως σηματοδοτούν αφιερώματα περιοδικών με πλούσια ύλη (π.χ. *Εξώπολις*, 1996· *Ενδοχώρα*, 1996) και οι εκδηλώσεις στη Γοττίγγη (θεατρικές παραστάσεις, ομιλίες, αναγνώσεις μεταφράσεων στα γερμανικά), στην πόλη των πανεπιστημιακών σπουδών του λογοτέχνη, που διοργανώνονται από το ζεύγος Αλέξανδρου Σιδερά και Παρασκευής Σιδερά-Λύτρα σε συνεργασία με την Ελληνική Κοινότητα Γοττίγγης, τη Γενική Γραμματεία Αποδήμου Ελληνισμού, το Τμήμα Βυζαντινής και Νεοελληνικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου του Göttingen και το εξειδικευμένο στις ψυχικές παθήσεις Κρατικό Νοσοκομείο της Κάτω Σαξονίας.²³ Οι προβαλλόμενες από τον Τύπο εκδηλώσεις προμηνύουν την εξαντλητική έρευνα των Σιδερά και Σιδερά-Λύτρα (2022) για τα γερμανικά ίχνη και τη διδακτορική διατριβή του Βιζυηνού (2009). Το κλείσιμο του 20^{ου} αιώνα και η έναρξη του 21^{ου} επισφραγίζεται με το κείμενο του Παναγιώτη Νούτσου για την επιστημονική, θεωρητική και φιλοσοφική συμβολή

²¹ Μ. Χαρτουλάρη, «30 προσωπικότητες ψηφίζουν για τα σπουδαιότερα έργα και τους σημαντικότερους συγγραφείς. Η νίκη των Κλασικών» και «Δημοψήφισμα των “Νέων” για τα σημαντικότερα λογοτεχνικά βιβλία στη νεοελληνική ιστορία. Τα απαραίτητα έργα για τη βιβλιοθήκη μας», *Τα Νέα* (19-06-1995) [*Πανόραμα*], σ. 35 (1) και 38-39 (4-5)· η ίδια, «Τα 10 καλύτερα βιβλία και οι σημαντικότεροι συγγραφείς κατά το δημοψήφισμα των “Νέων”. Από τον Οδυσσέα Ελύτη στη Ζυράννα Ζατέλη», *Τα Νέα* (20-06-1995) [*Πανόραμα*], σσ. 34-35 (4-5)· η ίδια, «Τα σημαντικότερα έργα και ονόματα στη νεοελληνική λογοτεχνία. Αδικίες και Αμαρτίες», *Τα Νέα* (21-06-1995) [*Πανόραμα*], σ. 35 (9)· η ίδια, «Χωρίς σημεία επαφής οι προτιμήσεις των επτά κριτικών στο δημοψήφισμα των “Νέων”. Η ομοφωνία ήταν ουτοπία», *Τα Νέα* (22-06-1995) [*Πανόραμα*], σ. 47 (9)· η ίδια, «Οι προτιμήσεις των 30 μελών της επιτροπής για τα σπουδαιότερα νεοελληνικά έργα. Τολμηρές και γοητευτικές επιλογές», *Τα Νέα* (23-06-1995) [*Πανόραμα*], σ. 49 (9).

²² Ν. Μπακουνάκης, «Το νέον της ζωής του ταξείδιον», *Το Βήμα* (14-04-1996) [*Νέες Εποχές*], σ. 38 (12).

²³ Π. Σιδερά-Λύτρα, «Η Γοττίγγη τιμά τον Βιζυηνό», *Το Βήμα* (26-05-1996), σ. 36.

του Βιζυηνού.²⁴ Ο Νούτσος ενθαρρύνει έναν άλλον ερευνητικό προσανατολισμό, που, μολονότι έχει εγκαινιαστεί από πριν (π.χ. Μαμώνη, 1973· Prinzing, 1999), βρίσκει πρόθυμους μελετητές τα επόμενα χρόνια (π.χ. Πούχνερ, 2002· Karagiorgos, 2003· Μαυρέλος, 2012β· Φαρίνου-Μαλαματάρη, 2015· Γκιούλη, 2022· Λαυράνου, 2022). Η ανακάλυψη του επιστήμονα Βιζυηνού παρακινεί και την παρακολούθηση του φιλοσοφικού υπόβαθρου των διηγημάτων του, όπως του πλατωνισμού, του νεοπλατωνισμού και της σκέψης του Πλωτίνου (Ζανέκα, 2002· Κάντζια, 2012· Μηλιώτη, 2017, σσ. 238-294).

Η αναδίφηση του *Βήματος* και των *Νέων* και οι συνεισφορές των Massimo Peri (1985), Βαγγέλη Αθανασόπουλου (1992), Margaret Alexiou (1993, 1995), Μιχάλη Χρυσανθόπουλου (1994), Νίκου Ορφανίδη (1997) και πλείστων άλλων ακάματων ερευνητών και ερευνητριών τεκμηριώνουν πως η μετάβαση από την ποίηση στην πεζογραφία του Βιζυηνού κατά το δεύτερο μισό του 20^{ου} αιώνα δεν είναι ούτε αναίτια ούτε απότομη. Πραγματοποιείται αργά και με ζυγισμένα βήματα όσο η κριτική απαγκιστρώνεται από τους μύθους και τις προτεραιότητες του παρελθόντος και συνειδητοποιεί τη διάρκεια των διηγημάτων του, τη θαυμαστή ικανότητά τους να συνομιλούν με την ολοένα και πιο πολύπλοκη σύγχρονη εποχή. Η αντοχή τους στον χρόνο στοιχειοθετείται όχι μόνο από την προσαρμογή τους σε κάθε θεωρητική κατασκευή, αλλά και από την ανατροφοδότηση της ίδιας της θεωρίας. Επίσης αποδεικνύεται πως, παρά τη λαμπρή οξυδέρκεια του Μουλλά, η επανεξέταση της πεζογραφίας του Βιζυηνού είναι συλλογικό εγχείρημα που συνυφαίνεται με την ομόχρονη έκρηξη της λογοτεχνικής θεωρίας.

²⁴ Π. Νούτσος, «Ο διαγμός του ποιητή», *Το Βήμα* (06-10-2000) [Νέες Εποχές], σσ. 30-31 (8-9). Πρόκειται για επεξεργασμένη μορφή των μελετών: Νούτσος, 1996 και 1998 και αναδημοσίευση της ανακοίνωσης: Νούτσος, 2000.

Βιβλιογραφία

Αγάθος, Θ., «“Το μόνον της ζωής του ταξείδιον” επί σκηνής. Το διήγημα του Βιζυηνού στη θεατρική μεταφορά του Αβδελιώδη», στο Ν. Δεληγιαννάκη (επιμ.), *Νεοελληνική Λογοτεχνία και Κριτική από τον Διαφωτισμό έως σήμερα. Μνήμη Παν. Μουλλά. Πρακτικά ΙΓ’ Διεθνούς Επιστημονικής Συνάντησης*, Αθήνα, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης – Τμήμα Φιλολογίας – Τομέας Μεσαιωνικών και Νέων Ελληνικών Σπουδών – Σοκόλης-Κουλεδάκης, 2014, σσ. 446-458.

_____, «Ο Βιζυηνός ως τρόφιμος του Δρομοκαΐτειου στην ταινία του Λάκη Παπαστάθη *Το μόνον της ζωής του ταξείδιον*», *Μανδραγόρας* 54 (Απρίλιος 2016), σσ. 66-67.

Αθανασόπουλος, Β., *Οι μύθοι της ζωής και του έργου του Γ. Βιζυηνού*, Αθήνα, Καρδαμίτσας, 1992.

Alexiou, M., “Writing against Silence: Antithesis and Ekphrasis in Prose Fiction of Georgios Vizyenos”, *Dumbarton Oaks Papers* 47 (1993), σσ. 263-286.

_____, “Why Vizyenos?”, *Journal of Modern Greek Studies* 13:2 (October 1995), σσ. 289-298.

Ανδρεοπούλου, Ευ., *Τα ποιήματα για παιδιά του Γεωργίου Βιζυηνού και η διδακτική τους αναπλαισίωση στην Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση*, Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Πάτρα, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο – Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας – Σχολή Ανθρωπιστικών Σπουδών – Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών Δημιουργική Γραφή, 2022.

Ανδριώτης, Ν., *Πολύδωρος Παπαχριστοδούλου. Ο ζωγράφος της θρακικής ζωής*, Αθήναι, Εταιρεία Θρακικών Μελετών, 1963.

Αποστολίδου, Β., «Νεοελληνική Φιλολογία και λογοτεχνική κριτική. Η ακαδημαϊκή περιπέτεια του Απόστολου Σαχίνη», στο Β. Κοντογιάννη (επιμ.), *Ελληνική Λογοτεχνική Κριτική. Μνήμη Παναγιώτη Μουλλά*, Πρακτικά Συνεδρίου, Αθήνα, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης – Σχολή Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών – Τμήμα Ελληνικής Φιλολογίας – Σοκόλης, 2018, σσ. 221-231.

Αποστολίδου, Β. – Μικέ, Μ., «Επιλεγόμενα. Ο Βιζυηνός του Μουλλά: ο κόσμος και ο άνθρωπος», στο Γ. Μ. Βιζυηνός, *Στους δρόμους της λογοισύνης. Κείμενα γνώσης, θεωρίας και κριτικής*, φιλολογική επιμ. Π. Μουλλάς – επιλεγόμενα-υπόμνημα Β. Αποστολίδου – Μ. Μικέ, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2013, σσ. 713-742.

Βαλέτας, Γ., «Φιλολογικά στο Βιζυηνό», *Θρακικά* 8 (1937), σσ. 211-304.

- Βαρελάς, Λ., *Η νεοελληνική και μεταφρασμένη λογοτεχνία στην ελληνική δευτεροβάθμια εκπαίδευση (1884-2001). Συνοπτική ιστορική θεώρηση και αποδελτίωση των διδακτικών εγχειριδίων*, Θεσσαλονίκη, Ελληνική Δημοκρατία – Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων – Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, 2007.
- _____, «Ο μεγαλοϊδεάτης Γ. Μ. Βιζυηνός», *Νέα Εστία* 1830 (Φεβρουάριος 2010), σσ. 196-219.
- _____, *Μετά θάρρους ανησυχίαν εμπνέοντος. Η κριτική πρόσληψη του Γ. Μ. Βιζυηνού (1873-1896)*, Θεσσαλονίκη, University Studio Press, 2014.
- _____, «Γ. Μ. Βιζυηνός: Μεταξύ αυτοβιογραφίας και μυθοπλασίας», στο Ι. Πολέμης – Α. Μπρούζος – Α. Βογιατζόγλου – Δ. Σ. Γεωργακόπουλος (επιμ.), *Δώρα σεμνά. Τιμητικός τόμος για την καθηγήτρια Μάρθα Καρπόζηλου*, Θεσσαλονίκη, University Studio Press, 2021, σσ. 233-243.
- _____, «Η υποδοχή του Γ. Μ. Βιζυηνού από την κριτική. Ένα εποπτικό διάγραμμα», στο Λ. Βαρελάς (επιμ.), *Εισαγωγή στο έργο του Βιζυηνού. Επιλογή κριτικών κειμένων*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2024 (υπό έκδοση).
- Βαρίκας, Β., *Συγγραφείς και Κείμενα Γ' 1969-1971*, Αθήνα, Ερμής, 1987.
- Bassea, E., "Vizyenos Adapted: Georgios Vizyenos in Contemporary Greek Cinema, Literature and Theatre", στο *The 3rd HO PhD Symposium on Contemporary Greece Structures, Context and Challenges*, Hellenic Observatory, London School of Economics and Political Science, June 14 & 15, 2007, σσ. 1-13. Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: <https://www.lse.ac.uk/Hellenic-Observatory/Assets/Documents/HO-PhD-Symposia/The-3rd-HO-PhD-Symposium/15-June/Session-2/Panel-2-Culture-and-Society-VI.pdf> (τελευταία πρόσβαση 23/09/2023).
- Beaton, R., *An Introduction to Modern Greek Literature*, Oxford, Clarendon Press, 1994.
- _____, «Ηθογραφία και λαογραφία στην ελληνική πεζογραφία του 19^{ου} αιώνα», στο *Η ιδέα του έθνους στην ελληνική λογοτεχνία. Από το Βυζάντιο στη σύγχρονη Ελλάδα*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2015, σσ. 283-311.
- Βελουδής, Γ., *Μονά – Ζυγά. Δέκα νεοελληνικά μελετήματα*, Αθήνα, Γνώση, 1992.
- Βιζυηνός, Γ. Μ., *Ατθίδες Αύραι, προλεγόμενα Γ. Μπλάνας*, Αθήνα, Ερατώ, 2006.
- _____, *Το παιδικό παιχνίδι σε σχέση με την ψυχολογία και την παιδαγωγική. Πρωτότυπη επί διδακτορία διατριβή για την απόκτηση του τίτλου του Διδάκτορα της*

- Φιλοσοφίας στο Πανεπιστήμιο της Γοττίγγης, εισαγωγή - μτφρ. - σχόλια Α. Σιδεράς - Π. Σιδερά-Λύτρα, Θεσσαλονίκη, Αδελφοί Κυριακίδη Α.Ε., 2009.
- _____, *Στους δρόμους της λογισσύνης. Κείμενα γνώσης, θεωρίας και κριτικής*, φιλο-λογική επιμ. Π. Μουλλάς – επιλεγόμενα-υπόμνημα Β. Αποστολίδου – Μ. Μικέ, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2013.
- Βίττι, Μ., *Ιδεολογική λειτουργία της ελληνικής ηθογραφίας. Τρίτη έκδοση επαυξημένη*, Αθήνα, Κέδρος, 1991.
- Γανίδου, Ε., *Μυθοπλαστικές βιογραφίες του Γ. Μ. Βιζυηνού (1898-2005)*, Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Θεσσαλονίκη, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης – Φιλοσοφική Σχολή – Τμήμα Φιλολογίας, 2015.
- _____, «Ένας “ανθρώπινος” Βιζυηνός στη μικρή οθόνη: *Η σιωπή των αγγέλων* και οι (μυθο)βιογραφικές πηγές της», *Ανθρώπινο 1* (Φεβρουάριος 2016), σσ. 26-39.
- Chryssanthopoulos, M., *Memory and Imagination in the Short Stories of G. M. Vizyenos*, Διδακτορική διατριβή, Birmingham, University of Birmingham, 1986.
- _____, “Reality and Imagination: The Use of History in the Short Stories of Yeórgios Viziinós”, στο R. Beaton (επιμ.), *The Greek Novel AD1 - 1985*, London – New York – Sydney, Croom Helm, 1988, σσ. 11-22ΓΚΙΟΥΛΗ, Β. Μ., *Το φανταστικό στη φιλοσοφία του Βιζυηνού. Σύγχρονες και Αρχαίες Συνιστώσες*, Αθήνα, Γκοβόστης, 2022.
- Γκότση, Γ., «“Αναγινώσκονται, κρίνονται και εκτιμώνται –να το είπωμεν;– περισσότερον ή εν Ελλάδι”: Νέα στοιχεία για την πρόσληψη του Γ. Μ. Βιζυηνού στην Αγγλία, 1883-1896», *Πόρφυρας* 150 (Ιανουάριος - Μάρτιος 2014), σσ. 327-342.
- _____, «Δερβίσηδες στην ελληνική λογοτεχνία, 1880-1900: Δια-θρησκευτική συνύπαρξη στον χώρο του εθνικού. Πρόδρομη ανακοίνωση», στο Β. Μακρυδήμας (επιμ.), «...και Θεός ην ο Λόγος». *Η διασταύρωση της θρησκείας με τη λογοτεχνία*, Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου, Ιωάννινα, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων – Τμήμα Φιλολογίας – Τομέας Μεσαιωνικής και Νέας Ελληνικής Φιλολογίας, 2023, σσ. 119-144.
- Γραμματόπουλος, Γ., «*Εις τας Αθήνας εφάνη παράξενος τύπος*». *Η περίπτωση του Γ. Μ. Βιζυηνού στο φως της λακανικής ψυχανάλυσης*, Αθήνα, Εκκρεμές, 2022.
- Δημαράς, Κ. Θ., *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας. Από τις πρώτες ρίζες ως την εποχή μας*, Αθήνα, Γνώση, 92000 [α' έκδοση: 1949].

- Δημάση, Μ. «Το έργο του Γεωργίου Βιζυηνού στα βιβλία της λογοτεχνίας στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση», στο Ν. Μαυρέλος (επιμ.), *Το εύρος του έργου του Γ. Βιζυηνού. Παλαιότερες αναγνώσεις και νέες προσεγγίσεις. Εις μνήμην Κυριακής Μαμώνη*, Αθήνα, Εκδόσεις Σοκόλη-Κουλεδάκη – Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, 2012, σσ. 161-177.
- Δήμος Κομοτηνής, *Γεώργιος Βιζυηνός. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου για τη ζωή και το έργο του*, Θεσσαλονίκη, Δήμος Κομοτηνής – Κέντρο Λαϊκών Δρωμένων, 1998.
- Δήμου, Ε., *Από τον αφηγηματικό στον δραματικό λόγο. Θεατρικές διασκευές πεζογραφημάτων από το δεύτερο μισό του 20^{ου} μέχρι τις αρχές του 21^{ου} αιώνα*, Διδακτορική διατριβή, Αθήνα, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών – Φιλοσοφική Σχολή – Τμήμα Φιλολογίας, 2014 και *Παράρτημα. Τα θεατρικά διασκευασμένα πεζογραφήματα, οι παραστάσεις και οι συντελεστές τους*, Αθήνα, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών – Φιλοσοφική Σχολή – Τμήμα Φιλολογίας, 2014.
- Δούκα, Μ. (επιμ.), «Εισαγωγή», στο *Μεταξύ λόγου και πάθους. Η Μάρω Δούκα ανθολογεί Γεώργιο Βιζυηνό*, Αθήνα, Μπάστας-Πλέσσας, 1995, σσ. 9-41.
- Ενδοχώρα* [Αλεξανδρούπολη] 3 [48] (Δεκέμβριος 1996).
- Εξώπολις* [Αλεξανδρούπολη] 5 (Καλοκαίρι 1996).
- Ζανέκα, Σ. Θ., *Φιλοσοφικές και ψυχαναλυτικές προσεγγίσεις στο έργο του Γεωργίου Βιζυηνού*, Διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης – Φιλοσοφική Σχολή – Τμήμα Φιλολογίας, 2002.
- Ζέχα, Ι., *Το λογοτεχνικό έργο του Βιζυηνού στα σχολικά εγχειρίδια και ο λογοτεχνικός κανόνας*, Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Πάτρα, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο – Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας – Σχολή Ανθρωπιστικών Σπουδών – Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών Δημιουργική Γραφή, 2023.
- Θρύλος, Α., *Μορφές της ελληνικής πεζογραφίας και μερικές άλλες μορφές. Δεύτερη σειρά*, Αθήνα, Δίφρος, 1963.
- Ιατρού, Μ., *Ο σωσίας του νεκρού αδελφού. Διακεimenικές σημειώσεις για ένα θέμα στο «Ποίος ήταν ο φονεύς...» του Γ. Μ. Βιζυηνού*, Θεσσαλονίκη, Νησίδης, 2011.
- Ιωαννίδης, Σ., *Συγκλίσεις. Βίος, Έργο, Ιδέες. Ρήγας Βελεστινλής, Πολύδωρος Παπαχριστοδούλου, Γεώργιος Βιζυηνός, Κωνσταντίνος Θεοτόκης*, Αλεξανδρούπολη, Εκδόσεις Περιοδικού Ενδοχώρα, 1999.

Κάντζια, Ε., *Το όνομα και το πράγμα. Πλατωνικοί απόηχοι στο διήγημα του Γεωργίου Βιζυηνού* Διατί η μηλιά δεν έγεινε μηλέα, Αθήνα, Ερμής, 2012.

Karagiorgos, P., "The Earliest Greek Appraisal of Ibsen by the Poet Georgios Vizyinos", στο Α. Sæther (επιμ.), *Acta Ibseniana II: Ibsen, tragedy, and the tragic*, Ibsen conference in Athens 2002, 30 November – 4 December, Oslo Centre for Ibsen Studies – University of Oslo, 2003, σσ. 7-13.

Καράογλου, Χ. Α., «Λογοτεχνία και κινηματογράφος: Εντυπώσεις από την ταινία του Λάκη Παπαστάθη "Το μόνον της ζωής του ταξιδιόν"», στο Φ. Τομαή – Κωνσταντοπούλου (επιμ.), *Η μαρτυρία της κινηματογραφικής εικόνας: Πηγή και σχολιασμός της Ιστορίας από το κινηματογραφικό έργο του Λάκη Παπαστάθη*, Πρακτικά Ημερίδας, Αθήνα, Υπουργείο Εξωτερικών – Υπηρεσία Διπλωματικού & Ιστορικού Αρχείου – Κινηματογραφικό Αρχείο – Αιγόκερως, 2001, σσ. 136-141.

Καράμπελας, Σ., «Η παρασιώπηση του έργου του Γ. Μ. Βιζυηνού και οι προκαταλήψεις της κριτικής της γενιάς του '30», *Θέματα Λογοτεχνίας* 53 (Ιανουάριος – Δεκέμβριος 2014), σσ. 113-122.

Καργιώτης, Δ., «Όψεις της σάτιρας στον Βιζυηνό», στο *Κριτικά δοκίμια για την νεο-ελληνική λογοτεχνία*, Πάτρα, Opportuna, 2018, σσ. 13-22.

Κατσαρή-Βαφειάδη, Ε. (επιμ.), *Γεώργιος Βιζυηνός. Η ζωή και το έργο του. Περιφερειακό Συνέδριο*, Κομοτηνή, Δήμος Κομοτηνής – Πνευματικό Κέντρο Δήμου Κομοτηνής, 1997.

Κούγκουλος, Θ. Β., *Η αναπαράσταση του γενέθλιου τόπου στα διηγήματα του Γ. Μ. Βιζυηνού*, Granada, Centro de Estudios Bizantinos, Neogriegos y Chipriotas, 2020.

Κουτριάνου, Ε., «Εισαγωγή. Γ. Μ. Βιζυηνός (1849-1896). Οι διαδρομές της ζωής και του έργου του», στο Γ. Μ. Βιζυηνός, *Τα ποιήματα*, τόμ. Α', φιλολογική επιμ. Ε. Κουτριάνου, Αθήνα, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, 2003, σσ. 11-230.

_____, «Συνοπτική εισαγωγή στη βιογραφία και στο ποιητικό έργο του Γ. Μ. Βιζυηνού», στο Γ. Μ. Βιζυηνός, *Το χειρόγραφο «Λυρικά» των Γενικών Αρχείων του Κράτους*, φιλολογική επιμ. Έλ. Κουτριάνου, Αθήνα, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, 2023, σσ. 7-79.

Κυριακός, Κ., «Σκηνικές και κινηματογραφικές διασκευές των έργων του Γεωργίου Βιζυηνού», στο Ν. Μαυρέλος (επιμ.), *Το εύρος του έργου του Γ. Βιζυηνού. Παλαιότερες αναγνώσεις και νέες προσεγγίσεις. Εις μνήμην Κυριακής Μαμώνη*, Αθήνα, Εκδόσεις Σοκόλη-Κουλεδάκη – Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, 2012, σσ. 179-197.

- Κωστίου, Κ. (επιμ.), *Συγγραφείς στο χρόνο – 7. Γ. Μ. Βιζυηνός. Ημερολόγιο 2003*, Χαλκίδα, Διάμετρος, 2002.
- Λαυράνου, Ε., «Η έννοια της μίμησης στον Πλάτωνα και τον Γεώργιο Βιζυηνό. Συγκλίσεις και αποκλίσεις», *Kathedra of Byzantine and Modern Greek Studies* 10 (2022), σσ. 160-171.
- Μαμώνη, Κ., «Βιβλιογραφία Γ. Βιζυηνού (1873-1962). Ανέκδοτα ποιήματα από το χειρόγραφο “Λυρικά”», *Αρχαίον του Θρακικού Λαογραφικού και Γλωσσικού Θησαυρού* 29 (1963), σσ. 209-336.
- , «Δημοσιεύματα Πολ. Παπαχριστοδούλου (1910-1962)», *Αρχαίον του Θρακικού Λαογραφικού και Γλωσσικού Θησαυρού* 30 (1964), σσ. 409-435.
- , «Η ακαδημαϊκή σταδιοδρομία του Βιζυηνού», *Θρακικά Χρονικά* 30 (1973), σσ. 57-59.
- Μαυρέλος, Ν. (επιμ.), *Το εύρος του έργου του Γ. Βιζυηνού. Παλαιότερες αναγνώσεις και νέες προσεγγίσεις. Εις μνήμην Κυριακής Μαμώνη*, Αθήνα, Εκδόσεις Σοκόλη-Κουλεδάκη – Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, 2012 (α).
- , «Ψυχολογικά μελέται επί του καλού του Γ. Βιζυηνού: Η “παιδιά” και η “φυσική τάσις προς μίμῃσιν” ως παράγοντες διαμόρφωσης της “καλολογικής διαθέσεως” και του έργου τέχνης», στο Ν. Μαυρέλος (επιμ.), *Το εύρος του έργου του Γ. Βιζυηνού. Παλαιότερες αναγνώσεις και νέες προσεγγίσεις. Εις μνήμην Κυριακής Μαμώνη*, Αθήνα, Εκδόσεις Σοκόλη-Κουλεδάκη – Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, 2012 (β), σσ. 241-258.
- Μηλιώτη, Σ., *Η επίδραση της διδασκαλίας του νεοπλατωνισμού στη νεοελληνική λογοτεχνία*, Αθήνα, Gutenberg, 2017.
- Μητραλέξη, Κ., «Το διήγημα του Γεωργίου Βιζυηνού και ο γερμανικός ποιητικός ρεαλισμός», στο Ελ. Πολίτου-Μαρμαρινού – Σ. Ντενίση (επιμ.), *Το διήγημα στην ελληνική και στις ξένες λογοτεχνίες. Θεωρία – Γραφή – Πρόσληψη*, Αθήνα, Gutenberg, 2009, σσ. 406-420.
- Μητσακής, Κ., «Αναδρομή στις ρίζες. Γεώργιος Βιζυηνός», στο *Πορεία μέσα στο χρόνο (Μελέτες νεοελληνικής φιλολογίας)*, Αθήνα, Φιλιππότης, 1982, σσ. 101-123.
- Μουλλάς, Π., «Το νεοελληνικό διήγημα και ο Γ. Μ. Βιζυηνός», στο Γ. Μ. Βιζυηνός, *Νεοελληνικά Διηγήματα*, επιμ. Π. Μουλλάς, Αθήνα, Ερμής, 1980, σσ. ιζ’-ρλς’.

Μουσόπουλος, Θ., «Η θέση του Γεωργίου Βιζυηνού στις Ιστορίες της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας», *Θρακική Επετηρίδα* 10 (1995-1998), σσ. 75-86.

Μπακιρτζής, Ι. Μ., *Οι ιστορικές συνιστώσες της ιδεολογίας και του έργου του Γεωργίου Βιζυηνού και η οθωμανοκρατία στη Θράκη το β' μισό του 19ου αιώνα*, Διδακτορική διατριβή, Αθήνα, Πάντειο Πανεπιστήμιο Αθηνών – Τμήμα Κοινωνιολογίας, 1999.

Μυρογιάννης, Σ., *Από τις ιστορίες μυστηρίου στην αστυνομική πλοκή. Αναζητώντας την εμφάνιση ενός αινιγματικού είδους στον ελληνικό 19ο αιώνα*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2012.

Νούτσος, Π., «Γεώργιος Βιζυηνός. Μια υπόθεση εργασίας», *Εξώπολις* 5 (Καλοκαίρι 1996), σσ. 26-29.

_____, «Γεώργιος Βιζυηνός. Η “εσωτερική ιστορία” της Τέχνης», στο *Γεώργιος Βιζυηνός. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου για τη ζωή και το έργο του*, Θεσσαλονίκη, Δήμος Κομοτηνής – Κέντρο Λαϊκών Δρωμένων, 1998, σσ. 35-47.

_____, «Γιατί ένας “τρικουπικός” υφηγητής δεν σταδιοδρομεί στο Πανεπιστήμιο Αθηνών», στο Κ. Αρώνη-Τσίχλη – Λ. Τρίχα (επιμ.), *Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η εποχή του. Πολιτικές επιδιώξεις και κοινωνικές συνθήκες*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2000, σσ. 495-502.

Ξηρέας, Μ., *Άγνωστα βιογραφικά στοιχεία και κατάλοιπα του Βιζυηνού*, Λευκωσία-Κύπρος, Τυπογραφείο «Κόσμος» Ι. Χ. Κυριακίδη, 1949.

Ορφανίδης, Ν., *Η θαυμαστή του πάθους κλίμακα. Δοκιμή στο αφηγηματικό έργο του Γεωργίου Βιζυηνού*, Λευκωσία, Ακτή, 1997.

Παλουκας, Π. Α., *Παιδαγωγική και εθνοθηρησκευτική διάσταση του ποιητικού έργου του Γεωργίου Βιζυηνού*, Κηφισιά, Σύλλογος «Οι Φίλοι του Μουσείου Γ. Δροσίνη», 2023.

Παπαχριστοδούλου, Π., *Γεώργιος Βιζυηνός 1849-1896. Αφιέρωμα στη συμπλήρωση 115 χρόνων από τη γέννησή του (1849) ως το θάνατό του (1896) κι' ως σήμερα (1964). Γενέτειρά του η Βιζύ-Βιζύη Ανατ. Θράκης. Τόπος του τάφου του με το πεύκο σκυμμένο πάνω του στο Α' Νεκροταφείο Αθηνών*, Αθήναι, Εταιρεία Θρακικών Μελετών, 1964.

Peri, Μ., «Το πρόβλημα της αφηγηματικής προοπτικής στα *Διηγήματα* του Βιζυηνού», *Ελληνικά* 36:2 (1985), σσ. 286-316. Αναδημοσίευση: *Δοκίμια Αφηγηματολογίας*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 1994, σσ. 1-44.

- Πολίτης, Λ., *Συνοπτική Ιστορία της Νέας Ελληνικής Λογοτεχνίας. Βιβλιογραφία – Επίμετρο*, Αθήνα – Γιάννινα, Εκδόσεις «Δωδώνη», ³1987 [α' έκδοση: 1968].
- _____, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, ⁵1989 [α' έκδοση: 1973 (αγγλικά), 1978 (ελληνικά)].
- Πούχνερ, Β., *Ο Γεώργιος Βιζυηνός και το αρχαίο θέατρο. Λογοτεχνία και λαογραφία στην Αθήνα της μπελ επόκ*, Αθήνα, Πατάκης, 2002.
- Prinzinger, M., «Το παιδί, το παιχνίδι και η αισθητική παιδεία: Το επιστημονικό έργο του Γ. Μ. Βιζυηνού και η φιλοσοφική ψυχολογία του 19^{ου} αιώνα», στο Α. Αργυρίου – Κ. Α. Δημάδης – Α. Δ. Λαζαρίδου (επιμ.), *Ο ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση 1453-1981*, Πρακτικά του Α' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών, Βερολίνο 2-4 Οκτωβρίου 1998, τόμ. Α', Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 1999, σσ. 395-404.
- Ρασιδάκη, Α., *Υπό ρομαντική οπτική γωνία. Γερμανικός ρομαντισμός και Γεώργιος Βιζυηνός*, Αθήνα, Άγρα, 2019.
- Σαλβάνου, ΑΙ., *Η συγκρότηση της προσφυγικής μνήμης. Το παρελθόν ως ιστορία και πρακτική*, Αθήνα, Νεφέλη, 2018.
- Σαχίνης, Α., «Το διήγημα του Γ. Βιζυηνού», *Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης* Ι' (1968), σσ. 311-361. Αναδημοσίευση: *Παλαιότεροι Πεζογράφοι. Α. Ρ. Ραγκαβής, Δ. Βικέλας, Γ. Βιζυηνός, Κ. Παλαμάς, Γ. Βλαχογιάννης*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», ³1989, σσ. 117-186.
- Σιδεράς, Α. – Σιδερά-Λύτρα, Π., *Γεώργιος Βιζυηνός. Άρθρα γύρω από τη ζωή και το έργο του*, Θεσσαλονίκη, Κυριακίδης, 2022.
- Στεργιόπουλος, Κ., «Ο Βιζυηνός και το διήγημα», στο *Περιδιαβάζοντας. Τόμος Β' . Στο χώρο της παλιάς πεζογραφίας μας*, Αθήνα, Κέδρος, 1986, σσ. 36-51.
- Ταχοπούλου, Ο., *Ουράνιος γέλως. Ανατροπές του υψηλού στην πεζογραφία του Γ. Μ. Βιζυηνού*, Αθήνα, Παρισιάνου Α.Ε., 2019.
- Τετεπουλίδου, Α., *Μεταφορές έργων του Γ. Μ. Βιζυηνού στη δημοτική: Ζητήματα μεταφραστικής θεωρίας και κριτικής πρόσληψης*, Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Θεσσαλονίκη, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης – Φιλοσοφική Σχολή – Τμήμα Φιλολογίας – Τομέας Μεσαιωνικών και Νεοελληνικών Σπουδών, 2022.

Τσιρόπουλος, Κ. Ε. (επιμ.), *Ποίος ήταν ο Γεώργιος Βιζυηνός. Εκατόν σαράντα έτη από τον θάνατό του* (sic), Αθήνα, Τετράδια «Ευθύνης» 29, 1988.

Φαρίνου-Μαλαματάρη, Γ., «Ένας μεταμοντέρνος Βιζυηνός;», στο Μ. Μικέ – Μ. Πεχλιβάνος – Λ. Τσιριμώκου (επιμ.), *Ο λόγος της παρουσίας. Τιμητικός τόμος για τον Παν. Μουλλά*, Αθήνα, Σοκόλης, 2005, σσ. 351-362.

_____, «Ο Βιζυηνός και οι εικαστικές τέχνες», *Μομέντμ* 4 (Χειμώνας 2015), σσ. 64-73.

Χρυσανθόπουλος, Μ., *Γεώργιος Βιζυηνός. Μεταξύ φαντασίας και μνήμης*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 1994.

_____, «Ξαναγράφοντας την “Ιστορία”: Βιζυηνός και Καβάφης», στο Θ. Αγάθος – Χρ. Ντουνιά – Αν. Τζούμα (επιμ.), *Λογοτεχνικές διαδρομές. Ιστορία – Θεωρία – Κριτική. Μνήμη Βαγγέλη Αθανασόπουλου*, Αθήνα, Καστανιώτης, 2016, σσ. 580-600.

ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΚΑ ΚΑΙ ΓΛΩΣΣΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ
ΤΩΝ ΠΡΩΤΟΣΕΛΙΔΩΝ ΤΙΤΛΩΝ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΡΩΤΗ ΔΕΚΑΕΤΙΑ
ΤΟΥ «ΕΛΕΥΘΕΡΟΥ ΒΗΜΑΤΟΣ»

Μιχαήλ Ι. Μαρίνης* & Brian D. Joseph**

Περίληψη

Η εργασία αποτελεί το πρώτο μέρος μιας σειράς μελετών σχετικά με τους πρωτοσέλιδους τίτλους των ελληνικών εφημερίδων, τα ιδιαίτερα γλωσσικά χαρακτηριστικά που τους διέπουν και το πώς αυτά τα χαρακτηριστικά έχουν αλλάξει τα τελευταία 100 χρόνια. Αν και, για μεθοδολογικούς λόγους, η παρούσα εργασία περιορίζεται στη μελέτη της δεκαετίας του 1920, της πρώτης δεκαετίας της ζωής της εφημερίδας ΕΛΕΥΘΕΡΟΝ ΒΗΜΑ, γίνεται φανερό ότι οι πρωτοσέλιδοι τίτλοι εμφανίζουν αρκετά χαρακτηριστικά που αποκλίνουν από την τυπική γλωσσική ποικιλία που εμφανίζεται στο κυρίως σώμα των άρθρων. Ως εκ τούτου, υποστηρίζουμε ότι υπάρχει ανάγκη να διερευνηθεί περαιτέρω κατά πόσον οι τίτλοι στα ελληνικά θα πρέπει να θεωρηθούν ένα ξεχωριστό κειμενικό είδος, το οποίο χαρακτηρίζεται από τις δικές του συμβάσεις σε σχέση με τα άλλα κειμενικά είδη.

Λέξεις κλειδιά: πρωτοσέλιδοι τίτλοι, γλώσσα του τύπου, γλώσσα των τίτλων, δημοσιογραφικός λόγος, κειμενικό είδος, ελληνικός τύπος

Abstract

The paper is the first part of a series of studies on the front-page headlines of Greek newspapers, the particular linguistic features that define them, and how these features have changed over the last 100 years. Although, for methodological reasons, this paper is limited to the study of the 1920s, the first decade of the life of the newspaper ΕΛΕΥΘΕΡΟΝ ΒΗΜΑ, it becomes evident that the front-page headlines display several characteristics that deviate from the typical variety of language that appears in the main body of articles. Therefore, we argue that there is a need to investigate further whether headlines in Greek should be considered a separate textual genre, which is characterized by its own conventions in relation to other textual genres.

* Μιχαήλ Ι. Μαρίνης, Μεταδιδακτορικός Ερευνητής, Πολιτειακό Πανεπιστήμιο του Οχάιο, marinis.5@osu.edu

** Brian D. Joseph, Διακεκριμένος Πανεπιστημιακός Καθηγητής, Πολιτειακό Πανεπιστήμιο του Οχάιο, joseph.1@osu.edu

1. Εισαγωγή

Παρότι οι τίτλοι των εφημερίδων και ειδικότερα οι τίτλοι της πρώτης σελίδας αποτελούν διαχρονικά το πλέον πολυδιαβασμένο κειμενικό είδος στην ιστορία των γραπτών κειμένων (Mårdh, 1980: 11), εντούτοις φαίνεται να είναι ελάχιστα μελετημένοι ως προς τα ιδιαίτερα γλωσσικά τους χαρακτηριστικά. Για την Αγγλική γλώσσα, έχει υποστηριχθεί ότι οι τίτλοι των εφημερίδων πιθανότατα αποτελούν ξεχωριστό κειμενικό είδος, καθώς χαρακτηρίζονται από ένα ιδιαίτερο ύφος και μια ιδιότυπη γλωσσική δομή (βλ. ενδεικτικά Aitchison 2006 και Dor 2003). Στους (όχι και τόσο) καλά μελετημένους τίτλους της Αμερικανικής Αγγλικής, για παράδειγμα, είναι χαρακτηριστικό ότι λειτουργικές λέξεις, όπως τα άρθρα, συχνά παραλείπονται και η χρονική αναφορά επιτυγχάνεται περισσότερο με λεξικά παρά με γραμματικά μέσα. Ας δούμε ενδεικτικά τον παρακάτω πρωτοσέλιδο τίτλο των New York Times από την εποχή του Αμερικάνικου Κράχ (30-10-29):

1. *Stocks collapse in 16,410,030-share day, but rally at close cheers brokers; bankers optimistic, to continue aid*

‘Οι μετοχές καταρρέουν σε 16.410.030 μονάδες, αλλά το ράλι στο κλείσιμο χαροποιεί τους χρηματιστές· οι τραπεζίτες είναι αισιόδοξοι, θα συνεχιστεί η βοήθεια’

Στο (1), παρατηρούμε ότι:

- i. Το αόριστο άρθρο [a] παραλείπεται μπροστά από τη λέξη *rally*
- ii. Το οριστικό άρθρο [the] παραλείπεται μπροστά από τη λέξη *close*
- iii. Το βοηθητικό ρήμα [are] παραλείπεται στην φράση *bankers _____ optimistic*
- iv. Ο Μελλοντικός χρόνος εκφράζεται από το απαρέμφατο (*to continue*)
- v. Η χρονική αναφορά είναι μη συνήθης, με τα ρήματα στον Ενεστώτα (*collapse*) παρότι τα γεγονότα συνέβησαν στο παρελθόν (εδώ, μια ημέρα πριν).

Η παρούσα εργασία αποτελεί μία αρχική και εν εξελίξει προσπάθεια καταγραφής της γλώσσας και του ύφους των πρωτοσέλιδων τίτλων εφημερίδων της Ελληνικής. Γιατί, όμως, μόνο των πρωτοσέλιδων τίτλων; Διότι παρατηρήσαμε ότι το ύφος και η γλώσσα των τίτλων της πρώτης σελίδας διαφέρουν από τους τίτλους των εσωτερικών σελίδων. Η διαφορά αυτή προκύπτει πιθανόν από το γεγονός ότι πρωτοσέλιδοι και εσωτερικοί τίτλοι επιδιώκουν την επιτέλεση διαφορετικών σκοπών. Οι πρωτοσέλιδοι τίτλοι «πουλάνε» την εφημερίδα. Οι εσωτερικοί τίτλοι καθορίζουν τι διαβάσει ο αναγνώστης. Και, κατά τον Dijk (1988: 189), συχνά αποτελούν την μοναδική πληροφορία που τελικά συγκρατεί ο αναγνώστης.

Τα δεδομένα της έρευνας προέρχονται από την μελέτη τίτλων προσπελάσιμων μέσω του Ιστορικού Αρχείου των Εφημερίδων «Το Βήμα» και «Τα Νέα». Επιδιώκεται μια πρώτη διερεύνηση και περιγραφή αφενός των παραμέτρων εκείνων που συνιστούν το ύφος και την γλώσσα των Ελληνικών πρωτοσέλιδων τίτλων σε επίπεδο συγχρονικό, και αφετέρου, των αλλαγών που παρατηρούνται στην δομή και των ύφους των τίτλων, σε επίπεδο διαχρονικό, καθόλη την περίοδο που καλύπτει χρονικά το Ιστορικό Αρχείο.

Εφημερίδα	Περίοδος κυκλοφορίας
<i>Ελεύθερον Βήμα</i>	1922-1944
<i>Το Βήμα</i>	1945-σήμερα
<i>Αθηναϊκά Νέα</i>	1931-1945
<i>Τα Νέα</i>	1945-σήμερα

Πίνακας 1: Οι εφημερίδες που μελετώνται στο ευρύτερο Project και οι περίοδοι που καθεμιά από αυτές καλύπτει

Σε αυτή τη φάση της έρευνας, επιλέγουμε να βασίσουμε την ανάλυσή μας σε ποιοτικά χαρακτηριστικά. Για το σκοπό αυτό, στο πλαίσιο του εξελισσόμενου σήμερα ερευνητικού έργου, για κάθε εξεταζόμενη δεκαετία, επιλέχθηκαν, με στατιστικά τυχαίο τρόπο, ισάριθμοι πρωτοσέλιδοι τίτλοι, δημιουργήθηκε μία βάση δεδομένων (ευρετήριο) και οι τίτλοι του ευρετηρίου μελετήθηκαν ως προς τα γλωσσικά τους χαρακτηριστικά.

Το αρχείο σε αυτή την φάση είναι μερικώς ψηφιοποιημένο. Μοιάζει περισσότερο με «απλό σκανάρισμα» το οποίο διαθέτει OCR παρά με κανονική και πλήρη ψηφιοποίηση. Οι τίτλοι δεν είναι αυτόματα εξαγωγή. Απαιτείται δουλειά φύλλο το φύλλο: επιλογή τίτλων, δακτυλογράφησή τους με το χέρι, δημιουργία βάσης δεδομένων, επισημείωση βάσης δεδομένων, μελέτη του υλικού και εξαγωγή συμπερασμάτων. Λόγω του μεγάλου όγκου της απαιτούμενης εργασίας αποφασίστηκε σε πρώτη φάση, να μελετηθεί η δεκαετία του 1920 και, σε επόμενες εργασίες μας, να προχωρήσουμε συγκριτικά στην ανάλυση των υπολοίπων δεκαετιών μέχρι σήμερα.

Αν και, κυρίως, μας ενδιαφέρει η γλωσσική πλευρά της ανάλυσης της μορφής των τίτλων, δεν μπορούμε να αγνοήσουμε και τη φυσική τους μορφή. Έτσι, στο Κεφάλαιο 2, εξετάζουμε τα τυπογραφικά χαρακτηριστικά των τίτλων, ενώ στο Κεφάλαιο 3 καταγράφουμε και αναλύουμε τα γλωσσικά τους χαρακτηριστικά. Η εργασία κλείνει με μία εποπτική συζήτηση, στο Κεφάλαιο 4, και με μια σύντομη αναφορά στην μελλοντική κατεύθυνση της έρευνας, στο Κεφάλαιο 5.

2. Τυπογραφικά χαρακτηριστικά

Ο τίτλος διαφέρει μορφικά/τυπογραφικά, γλωσσικά και υφολογικά από το κύριο σώμα κάθε άρθρου. Αποτελείται από ένα ή περισσότερα επίπεδα, τα οποία συνήθως διαφοροποιούνται μεταξύ τους μορφικά και το καθένα από αυτά επιτελεί διαφορετικές λειτουργίες (2):

2.	Υπέρτιτλος	προαιρετικός
	Κύριος τίτλος	υποχρεωτικός, μπορεί να υπάρξει και αυτόνομα
	Υπότιτλος/οι	συνήθως υπάρχει/ουν αλλά είναι προαιρετικός/οί

Η γενικότερη επιδίωξη των τίτλων, η οποία καθορίζει και την μορφή τους, είναι η εύκολη μεταφορά του μηνύματος στον αναγνώστη. Ο αναγνώστης, δηλαδή, πρέπει να είναι σε θέση με την ελάχιστη απαιτούμενη προσπάθεια να κατανοήσει τις βασικές πληροφορίες οι οποίες κωδικοποιούνται στον τίτλο. Για τον λόγο αυτό, καθένα από τα επίπεδα στο (2) διακρίνονται μεταξύ τους και οπτικά, είτε με διαφοροποιήσεις στο μέγεθος της γραμματοσειράς είτε και με ευθείες οριζόντιες γραμμές. Κάθε επίπεδο είναι δυνατόν να αποτελείται είτε από ολοκληρωμένες προτάσεις είτε από στοιχεία μικρότερα της πρότασης. Ανάλογα, μάλιστα, με την βαρύτητα του γεγονότος, οι υπό-τιτλοι ενίοτε μπορεί να φτάνουν τους 6 ή 7(!), όπως αποτυπώνεται χαρακτηριστικά στον πρωτοσέλιδο τίτλο του Ελεύθερου Βήματος από το φύλλο της 15/10/27, όπως παρατίθεται στο (3).

3.	Υπέρτιτλος	ΤΟ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΝ ΠΝΕΥΜΑ
	Τίτλος	Ο ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΣ ΑΦΟΠΙΣΜΟΣ ΕΙΝΑΙ ΑΔΥΝΑΤΟΣ
	Υπότιτλοι	-ΤΟ ΒΡΕΤΤΑΝΙΚΟΝ ΓΟΗΤΡΟΝ ΕΙΣ ΤΗΝ ΚΙΝΑΝ
-Η ΜΑΣΚΑ ΤΩΝ ΕΥΡΩΠΑΙΩΝ ΙΔΕΟΛΟΓΩΝ
-Η ΑΞΙΑ ΤΩΝ ΣΤΟΛΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΕΞΟΠΛΙΣΜΩΝ
-Η ΝΑΥΜΑΧΙΑ ΤΗΣ ΠΟΥΤΛΑΝΔ ΚΑΙ Ο ΠΑΓΚΟΣ-
ΜΙΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ
-Η ΣΤΑΘΕΡΟΤΗΣ ΤΗΣ ΕΙΡΗΝΗΣ
-Η ΓΕΡΜΑΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΚΑΙ Η ΕΠΙΣΤΡΟΦΗ
ΤΟΥ ΚΑΪΖΕΡΜΙΑ
-ΣΥΝΝΕΤΕΥΞΙΣ ΜΕ ΤΟΝ ΜΠΕΡΝΑΡ ΣΩ

Ελεύθερον Βήμα 15/10/27

Κάθε γραμμή είναι συνήθως αυτόνομη τόσο σε επίπεδο γραμματικοσυντακτικό όσο και σε επίπεδο πληροφορίας.

2.1 Μέγεθος

Το μέγεθος της γραμματοσειράς των τίτλων **ποικίλει**, συμβάλλοντας ώστε ο αναγνώστης να ξεχωρίζει ευκολότερα μεταξύ τους τα δομικά στοιχεία ενός εκτενούς τίτλου (υπέρτιτλος – τίτλος – υπότιτλος/οι). Έτσι, συγκριτικά με τον υπέρτιτλο και τους υπότιτλους, ο τίτλος έχει συνήθως μεγαλύτερο μέγεθος.

Όμως, όλοι οι κυρίως τίτλοι ενός πρωτοσέλιδου φύλου, συγκρινόμενοι μεταξύ τους, δεν έχουν το ίδιο μέγεθος γραμματοσειράς. Το μέγεθος είναι συνήθως **ανάλογο της σοβαρότητας** και της δραματικότητας του γεγονότος στο οποίο αναφέρεται ο τίτλος.

2.2 Θέση

Καθ' όλη την διάρκεια της μελετώμενης δεκαετίας, υπάρχει μέριμνα ώστε οι τίτλοι των άρθρων τα οποία παρατίθενται σε διπλανές στήλες να μην συμπίπτουν μεταξύ τους ως προς το ύψος τους στο πρωτοσέλιδο. Προφανώς, η επιλογή αυτή εξυπηρετεί ώστε τα άρθρα να μην είναι ανταγωνιστικά μεταξύ τους. Παράλληλα, με τον τρόπο αυτό επιτυγχάνεται ακόμη μεγαλύτερη διευκόλυνση της πρόσληψης των πληροφοριών από τους αναγνώστες.

2.3 Διάκριση κεφαλαίων/πεζών

Καθ' όλη την δεκαετία του 1920, δεν υπάρχει στους τίτλους διάκριση πεζών και κεφαλαίων. Οι ειδησεογραφικοί και πολιτικοί τίτλοι είναι αυστηρά κεφαλογράμματοι, επιλογή η οποία δεν διατηρείται μέχρι σήμερα αλλά αλλάζει σε επόμενες δεκαετίες.

Μοναδική εξαίρεση σε αυτόν τον κανόνα για όλη την δεκαετία του 1920 αποτελούν (όποτε υπάρχουν) τίτλοι οι οποίοι γράφονται με πεζά και πάντοτε είναι μαρκαρισμένοι ως προς την θεματική τους. Αντιστοιχούν σε άρθρα-αφιερώματα σε ζητήματα (συνήθως) πολιτισμού και ποτέ πολιτικής επικαιρότητας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το πρωτοσέλιδο του Ελεύθερου Βήματος της 15/07/2029, το οποίο αποτυπώνεται στην εικόνα 1.

Εικόνα 1: Τμήμα του πρωτοσέλιδου του *Ελευθέρου Βήματος*, 15/07/1929.

3. Γλωσσικά χαρακτηριστικά

3.1 Βαθμός συντηρητικότητας

Κατά την εξεταζόμενη περίοδο, το αποκαλούμενο «γλωσσικό ζήτημα», δηλαδή η παράλληλη ύπαρξη δύο γλωσσικών ποικιλιών, της δημοτικής και της καθαρεύουσας βρισκόταν σε εξέλιξη. Από τις δύο αυτές ποικιλίες, η επίσημη γλώσσα του κράτους είναι η καθαρεύουσα.

Η ενδιαφέρουσα παρατήρηση είναι ότι ειδικά οι (πρωτοσέλιδι) τίτλοι μοιάζουν συχνά να είναι γραμμένοι σε μια γλώσσα πολύ λιγότερο συντηρητική, σε σχέση με την γλώσσα του κύριου σώματος του εκάστοτε άρθρου. Το χαρακτηριστικό αυτό δεν πρέπει να είναι ασυσχέτιστο με την γενικότερη επιδίωξη οι τίτλοι να είναι ελκυστικοί, κατανοητοί και ευκολότερα επεξεργάσιμοι από το ευρύ αναγνωστικό κοινό. Εξάλλου, η μέγιστη δυνατή επίτευξη της προσοχής του κοινού και η ευκολότερη δυνατή μετάδοση της πληροφορίας αποτελούν πρωτοτυπική λειτουργία των τίτλων.

Μία δεύτερη υπόθεση, η οποία χρήζει περαιτέρω ανάλυσης είναι ότι η λιγότερο συντηρητική γλώσσα των τίτλων σε σχέση με την γλώσσα του εκάστοτε άρθρου στο οποίο κάθε τίτλος αντιστοιχεί, ίσως υπαγορεύεται από παράγοντες καθαρά τυπογραφικούς. Είναι πιθανόν οι τύποι της δημοτικής να είναι μικρότερους μήκους σε σχέση με τους αντίστοιχους της καθαρεύουσας.

3.2 Απουσία λέξεων

Πολύ συχνά, από τους τίτλους **απουσιάζουν λέξεις μειωμένης λεξικής πληροφορίας**. Από αυτές, συχνότερη φαίνεται να είναι η απουσία του ρήματος «είμαι» (βλ. ενδεικτικά το παράδειγμα 4), ενώ αρκετά συχνή είναι η απουσία του άρθρου, κυρίως του αόριστου αλλά κάποτε και του οριστικού, σε δομές μάλιστα όπου η απουσία του θεωρείται για την Ελληνική αντιγραμματική (βλ. ενδεικτικά τα παραδείγματα 5 και 6). Σε αυτή την τελευταία περίπτωση, είναι αξιοπρόσεκτη η απουσία του άρθρου με ιδιαίτερα μεγάλη συχνότητα από τις δομές (α) εις + αιτιατική, όπου δηλώνεται η 'κίνηση σε τόπο' και (β) μετά + αιτιατική, όπου δηλώνεται ο 'χρόνος'.

4. Ο ΠΑΤΡΙΑΡΧΗΣ _____[είναι]_____ ΠΡΟΣΦΥΓΕ ΕΙΣ ΤΟΝ ΑΘΩ
Ελεύθερον Βήμα, 15/7/1923
5. Ο ΧΑΡΙΓΚΤΩΝ ΕΠΕΣΤΡΕΨΕΝ ΕΚ _____[των]_____ ΔΑΡΔΑΝΕΛΛΙΩΝ
ΜΕΤΑ _____[την]_____ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΙΝ Ελεύθερον Βήμα, 15/1/1923
6. ΕΠΕΙΣΟΔΙΟΝ ΜΕΤΑΞΥ _____[των]_____ ΑΜΕΡΙΚΑΝΩΝ ΚΑΙ _____[των]_____
ΚΕΜΑΛΙΚΩΝ ΕΙΣ _____[την]_____ ΠΡΙΓΚΗΠΟΝ Ελεύθερον Βήμα, 15/1/1923

3.3 Κυριαρχία ονοματικών δομών

Στην γλώσσα των πρωτοσέλιδων τίτλων, καθ' όλη την διάρκεια της δεκαετίας του 1920 κυριαρχούν οι ονοματικές δομές έναντι των ρηματικών δομών, των οποίων η παρουσία είναι εξαιρετικά περιορισμένη. Βλέπε, ενδεικτικά, το παράδειγμα που παρατίθεται στο 7 από το πρωτοσέλιδο του Ελεύθερου Βήματος στις 15/10/1924.

7. -ΤΟΥΡΚΙΚΗ ΔΙΑΜΑΡΤΥΡΙΑ ΕΙΣ ΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΑΝ ΤΩΝ ΕΘΝΩΝ
-Η ΕΥΘΥΝΗ ΔΙΑ ΤΑΣ ΣΥΝΕΠΕΙΑΣ ΤΟΥ ΑΓΓΛΙΚΟΥ ΤΕΛΕΣΙΓΡΑΦΟΥ
Ελεύθερον Βήμα, 15/10/1924

Πρέπει να σημειώσουμε ότι το σώμα δεδομένων μας δείχνει ότι η επιλογή αυτή δεν είναι διαχρονικά σταθερή, αλλά μεταβάλλεται κατά τις επόμενες δεκαετίες.

3.4 Τμήματα ίσα ή μικρότερα της πρότασης

Όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, οι τίτλοι αποτελούνται από διαφορετικά επίπεδα (υπέρτιτλος – τίτλος - υπότιτλος), καθένα από τα οποία έχει μια αυτονομία τόσο νοηματική όσο και συντακτική. Η αυτονομία αυτή κατά κανόνα διατηρείται και από γραμμή σε γραμμή. Μάλιστα, κάθε γραμμή είναι δυνατόν να αντιστοιχεί σε τμήμα ίσο

ή -πολύ συχνά- μικρότερο της πρότασης. Βλέπε τον χαρακτηριστικό πρωτοσέλιδο τίτλο του Ελεύθερου Βήματος από το φύλο της 15/01/1927, στο 8.

8.

3.5 Η σειρά των όρων

Η **σειρά των όρων** δεν παραμένει σταθερή σε όλους τους τίτλους αλλά από τίτλο σε τίτλο μεταβάλλεται. Έτσι, άλλοτε συναντάμε τίτλους με σειρά όρων P-Y (βλ. την πρώτη γραμμή στο παράδειγμα 9), άλλοτε με σειρά όρων Y-P-A (βλ. την δεύτερη γραμμή στο παράδειγμα 9) και άλλοτε τίτλους με σειρά A-P-Y (βλ. την δεύτερη γραμμή στο παράδειγμα 10).

9. *ΑΠΕΙΛΕΙΤΑΙ Η ΣΕΡΒΟΚΡΟΑΤΙΚΗ ΣΥΜΦΩΝΙΑ
ΟΙ ΡΙΖΟΣΠΑΣΤΑΙ ΥΠΟΥΡΓΟΙ ΕΠΙΜΕΝΟΥΝ ΟΠΩΣ ΑΠΟΜΑΚΡΥΝΘΗ
Ο Κ. ΣΤΕΠΑΝ ΡΑΔΙΤΣ*

Ελεύθερον Βήμα, 15/4/26

10. *Η ΤΕΛΕΥΤΑΙΑ ΗΜΕΡΑ ΤΗΣ ΔΙΚΗΣ ΤΗΣ ΣΥΝΩΜΟΣΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΟΥ
ΚΕΜΑΛ
ΤΙ ΑΠΕΚΑΛΥΨΕΝ Η ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ*

Ελεύθερον Βήμα, 15/7/26

Ο παράγοντας που φαίνεται να επηρεάζει καθοριστικά την επιλεγόμενη κάθε φορά σειρά των όρων είναι η πληροφορία που θεωρείται καινούρια. Η καινούρια πληροφορία προηγείται ενώ η ήδη γνωστή έπεται. Στην πρώτη γραμμή του τίτλου που παρατίθεται στο 8, για παράδειγμα, η Σερβοκροατική Συμφωνία είναι ήδη γνωστή και συζητιέται όλο το προηγούμενο διάστημα. Το γεγονός, όμως, ότι η συμφωνία αυτή «απειλείται» αποτελεί την καινούρια πληροφορία. Έτσι, επιλέγεται η σειρά όρων P-Y.

3.6 Είδη προτάσεων ως προς το περιεχόμενο

Η μεγάλη πλειοψηφία των πρωτοσέλιδων τίτλων αποτελεί αποφαντικές προτάσεις (βλ. ενδεικτικά το παράδειγμα 11). Το εύρημα αυτό είναι εν πολλοίς αναμενόμενο, αν κανείς λάβει υπόψη ότι η πρωτοτυπική λειτουργία των τίτλων είναι να μεταφέρουν μία ή περισσότερες πληροφορίες.

11. ΑΠΟΚΑΛΕΙ "ΑΔΕΣΠΟΤΟΥΣ ΚΥΝΑΣ" ΤΟΥΣ ΑΞΙΩΜΑΤΙΚΟΥΣ, ΤΟΥΣ ΧΥΣΑΝΤΑΣ ΤΟ ΑΙΜΑ ΤΩΝ ΕΙΣ ΤΑ ΠΕΔΙΑ ΤΩΝ ΜΑΧΩΝ

Ελεύθερον Βήμα, 15/10/2022

Σε μικρότερο βαθμό, στους τίτλους συναντά κανείς και προτάσεις ερωτηματικές. Οι προτάσεις αυτές πολύ συχνά απαντούν χωρίς την αναμενόμενη για το είδος στίξη, δηλαδή χωρίς ερωτηματικό στο τέλος, όπως στο παράδειγμα 12.

12. ΠΩΣ ΑΝΤΕΔΡΑΣΕΝ ΕΙΣ ΤΗΝ ΕΠΑΝΟΔΟΝ ΤΩΝ ΑΞΙΩΜΑΤΙΚΩΝ ΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ

Ελεύθερον Βήμα, 15/10/2022

Είναι εντυπωσιακό ότι στο μελετώμενο υλικό απαντούν ενίοτε και **προστακτικές** προτάσεις, οι οποίες δεδομένης της πρωτοτυπικής τους λειτουργίας να δίνουν εντολές, δεν θα ήταν αναμενόμενες σε τίτλους εφημερίδας και δη πρωτοσέλιδους. Είναι εμφανές ότι αυτού του είδους οι τίτλοι δεν είναι υφολογικά ουδέτεροι. Αντιθέτως, είναι εντονότατα μαρκαρισμένοι και συνιστούν ισχυρό σχόλιο/παρέμβαση στις πολιτικές εξελίξεις. Ας δούμε, ενδεικτικά, τα παραδείγματα 13 και 14 τα οποία είναι χαρακτηριστικά.

13. ΜΗ ΤΟΡΠΙΛΛΙΖΕΤΕ ΤΟΥΛΑΧΙΣΤΟΝ ΤΑ ΘΕΜΕΛΙΑ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ

Ελεύθερον Βήμα, 15/10/1929

14. ΑΦΗΣΑΤΕ ΤΟΝ ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΝ ΒΕΝΙΖΕΛΟΝ ΗΣΥΧΟΝ

Ελεύθερον Βήμα, 15/07/1924

Τέλος, από το υλικό της έρευνας δεν απουσιάζουν και οι επιφωνηματικές προτάσεις, όπως αυτές που παρατίθενται ενδεικτικά στα παραδείγματα 15 και 16. Αυτής της κατηγορίας οι προτάσεις συνήθως δηλώνουν συναισθηματική εμπλοκή του γράφοντος ή συχνότερα προσπάθεια επίτευξης μιας συναισθηματικής εμπλοκής του αναγνώστη.

15. Ο ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ ΚΥΒΕΡΝΑ!

Ελεύθερον Βήμα, 15/7/2028

16. ΠΛΟΥΤΩΝ, Ο ΝΕΟΣ ΠΛΑΝΗΤΗΣ ΠΟΥ ΕΒΑΠΤΙΣΕΝ ΕΝΑΣ ΕΛΛΗΝ!

Ελεύθερον Βήμα, 15/7/1930

4. Πρώτα συμπεράσματα

Η παρούσα εργασία αποτελεί το πρώτο τμήμα μιας σειράς εργασιών για τους πρωτοσέλιδους τίτλους των ελληνικών εφημερίδων, τα ιδιαίτερα γλωσσικά χαρακτηριστικά που τους προσδιορίζουν και τους τρόπους με τους οποίους τα χαρακτηριστικά αυτά μεταβάλλονται διαχρονικά κατά την περίοδο των τελευταίων 100 χρόνων. Παρότι η παρούσα εργασία περιορίζεται για λόγους μεθοδολογικούς στην μελέτη της δεκαετίας του 1920, της πρώτης δηλαδή δεκαετίας της ζωής των εφημερίδων ΕΛΕΥΘΕΡΟ ΒΗΜΑ και ΑΘΗΝΑΙΚΑ ΝΕΑ, καθίσταται εμφανές ότι οι πρωτοσέλιδοι τίτλοι εμφανίζουν μια σειρά από χαρακτηριστικά τα οποία αποκλίνουν από την επίσημη ποικιλία της γλώσσας. Ως εκ τούτου, οι πρωτοσέλιδοι τίτλοι θα πρέπει μάλλον να αντιμετωπίζονται ως ένα ξεχωριστό κειμενικό είδος, το οποίο χαρακτηρίζεται από τις δικές τους συμβάσεις τόσο σε σχέση με τα υπόλοιπα κειμενικά είδη, όσο και σε σχέση με αντίστοιχο κειμενικό είδος της Αγγλικής.

Είναι μάλιστα ιδιαίτερα αξιοπρόσεκτο (και υποσχετικό) ότι μια πρώτη ματιά στο σύνολο του Ιστορικού Αρχείου των εφημερίδων ΤΟ ΒΗΜΑ και ΤΑ ΝΕΑ δείχνει ότι οι συμβάσεις που χαρακτηρίζουν τους τίτλους των εφημερίδων δεν παρέμειναν σταθερές στην πορεία του χρόνου, αλλά μεταβάλλονται στον διαχρονικό άξονα. Ενδεχόμενη επιβεβαίωση της παρατήρησης αυτής από έρευνα των επόμενων δεκαετιών θα επιβεβαιώσει την ιδέα ότι οι τίτλοι είναι ένα «ζωντανό» κειμενικό είδος το οποίο (συνεχίζει να) εξελίσσεται (διαρκώς). Οι πρωτοσέλιδοι τίτλοι προσαρμόζονται -όχι πάντα με συστηματικότητα- στις γενικότερες αλλαγές της ελληνικής γλώσσας κατά την εξεταζόμενη περίοδο (βλ. και το εξελισσόμενο κατά τον 20° αιώνα γλωσσικό ζήτημα).

Τέλος, αντιλαμβανόμαστε ότι, τουλάχιστον όσον αφορά την αγγλική γλώσσα, το «headline-ese» μπορεί να θεωρηθεί ως μια υποκατηγορία μαζί με άλλα κειμενικά είδη που παρουσιάζουν έναν αποδεκτό βαθμό ελλειπτικότητας, π.χ. οδηγίες σε συσκευασίες όπως το (17) που μπορεί να συναντήσουμε σε ένα μπουκάλι με σάλτσα, ή η ελλειπτικότητα που θα βλέπαμε σε τηλεγραφήματα ή που μπορεί κανείς να δει τώρα σε μηνύματα κειμένου.

17. *Shake before serving*

‘Ανακινήστε [αυτό το μπουκάλι] πριν σερβίρετε [το περιεχόμενό του]’

Έτσι, μια άλλη προέκταση αυτής της έρευνας θα ήταν να δούμε αν η έλλειψη στους ελληνικούς τίτλους έχει αντιστοιχίες σε άλλα κειμενικά (υπο)είδη, θέτοντας το θεωρητικό ερώτημα τι σημαίνει για ένα συγκεκριμένο “ύφος” να αποτελεί από μόνο του “είδος” και τι είδους κριτήρια απαιτούνται για να εντοπιστεί ένα “είδος” και να διαφοροποιηθεί από άλλα παρόμοια ύφη ή να ενωθεί με αυτά.

5. Μελλοντική έρευνα

Η παρούσα έρευνα βρίσκεται σε εξέλιξη και πρόκειται τους επόμενους μήνες να συνεχιστεί με την μελέτη των επόμενων δεκαετιών. Αφενός θα εμπλουτιστεί με ποσοτικά στοιχεία αναφορικά με την έκταση των παρατηρούμενων αλλαγών, και αφετέρου θα επεκταθεί στην καταγραφή των χαρακτηριστικών των τίτλων των εσωτερικών σελίδων και στην συνεπακόλουθη (ποιοτική και ποσοτική) συγκριτική αντιπαραβολή των χαρακτηριστικών των τίτλων των εσωτερικών σελίδων με εκείνα των πρωτοσέλιδων τίτλων.

Ευχαριστίες

Ευχαριστούμε την Έδρα Μιλτιάδη Μαρινάκη για τις Νεοελληνικές Σπουδές και το Εργαστήριο Ελληνικής Διαλεκτολογίας, αμφότερα στο Πολιτειακό Πανεπιστήμιο του Οχάιο, για τη χρηματοδότηση αυτής της έρευνας. Επιπλέον, ευχαριστούμε τη Μαρία Καραλή για τις εύστοχες παρατηρήσεις της και το κοινό του Συνεδρίου «Γλώσσα και πολιτισμός στο Ιστορικό Αρχείο των εφημερίδων «ΤΟ ΒΗΜΑ» και «ΤΑ ΝΕΑ»: Γλώσσα και λογοτεχνία», όπου παρουσιάστηκε μια προηγούμενη εκδοχή της παρούσας εργασίας, και τον διευθυντή του Ιστορικού Αρχείου, Γιάννη Διαμαντή, για τις διευκολύνσεις που μας παρείχε σε θέματα πρόσβασης στο Αρχείο.

Βιβλιογραφία

- Aitchison, J. (2006). Headlines and deadlines: changing newspaper language. *Plenary lecture*.
- Dijk, T. A. (1988). News analysis. *Case Studies of International and National News in the Press*. New Jersey: Lawrence.
- Dor, D. (2003). On newspaper headlines as relevance optimizers. *Journal of pragmatics*, 35(5), 695-721.
- Mårdh, I. (1980) *Headlines: On the Grammar of English Front Page Headlines*. Lund: CWK Gleerup.

Η ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ
ΤΟΥ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΥ (1931-1938):
ΟΙ ΡΑΔΙΟΦΩΝΙΚΕΣ ΔΙΑΛΕΞΕΙΣ ΤΟΥ ΠΟΛΩΝΟΥ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΣΤΗ
KAZIMIERZ BULAS (1903-1970)

Κυριάκος Παπουλίδης*

Περίληψη

Η δεκαετία του '30 εγκαινιάζει μια νέα εποχή σ'ότι αφορά τη διάδοση και την πρόσληψη της νεοελληνικής λογοτεχνίας στην Ευρώπη καθώς για πρώτη φορά θα παρουσιαστούν ραδιοφωνικά, βάσει εβδομαδιαίων εκπομπών στην ελληνική, ορισμένα από τα σημαντικότερα έργα της. Εμπνευστής κι εκτελεστής της καινοτόμου αυτής δραστηριότητας υπήρξε ο Πολωνός νεοελληνιστής Kazimierz Bulas (1903-1970) ο οποίος χρησιμοποιώντας το ραδιόφωνο ως τεχνολογικό μέσο κατάφερε να μετατρέψει ένα σημαντικό μέρος της γραπτής νεοελληνικής λογοτεχνικής δημιουργίας σε γεγονός εν ροή. Οι μεσονύκτιες ωριαίες ραδιοφωνικές διαλέξεις του K. Bulas είχαν μεγάλη απήχηση στο πολωνικό κοινό βάσει των εντύπων μαρτυριών της εποχής που είναι σήμερα διαθέσιμες μέσω του ψηφιοποιημένου Ιστορικού Αρχείου των εφημερίδων «ΤΟ ΒΗΜΑ» και «ΤΑ ΝΕΑ». Η παρούσα επιστημονική ανακοίνωση βασίζεται στη συστηματική καταγραφή των ραδιοφωνικών διαλέξεων του K. Bulas ως λογοτεχνικών γεγονότων, κατά τη χρονική περίοδο 1931-1938, μέσω των ψηφιακών αρχείων των εφημερίδων «Ελεύθερον Βήμα» και «Αθηναϊκά Νέα» τα οποία προσφέρονται για επεξεργασία βάσει διαφορετικών μεθοδολογικών προσεγγίσεων (ποιοτική και ποσοτική έρευνα).

Λέξεις κλειδιά: Αρχείο, Ευρώπη, Μεσοπόλεμος, Νεοελληνική Λογοτεχνία, Ραδιόφωνο.

Abstract

The 1930s is inaugurating a new era concerning the diffusion and the reception of Modern Greek Literature in Europe, as for the first time were broadcasted, weekly and in Modern Greek, some of the most important of its literary works by the Katowice Radio station. The Polish neo-Hellenist Kazimierz Bulas (1903–1970) was the pioneer and performer of this innovative initiative, who used the radio as a technological means

* Επίκουρος Καθηγητής Νεοελληνικών Σπουδών, krp@amu.edu.pl, Πανεπιστήμιο Adam Mickiewicz (UAM) [Poznan, Πολωνία], <https://krp.web.amu.edu.pl> (HELLENOPOLONICA II – Ιστότοπος των Διμερών Ελληνοπολωνικών Σχέσεων).

in order to transform the written part of the Modern Greek literary creation into a live event. The midnight hourly radio lectures of Kazimierz Bulas were very popular among the polish public and highly appreciated, according to the printed testimonies of the digitalized historical archives of the newspapers “TO VIMA” and “TA NEA”. The present communication follows systematically the radio lectures of Kazimierz Bulas which are considered as literary events during the period 1931–1938, through the digitalized historical archives of the newspapers “TO VIMA” and “TA NEA”, and which offer the possibility of different methodological approaches (qualitative and quantitative research).

Keywords: Archives, Europe, Interwar period, Modern Greek Literature, Radio.

Εισαγωγή

Η περίοδος του Μεσοπολέμου που χαρακτηρίζεται για τη νεοελληνική λογοτεχνία ως αυτή των σημαντικών ειδολογικών αναδιαρθρώσεων και των αντιθετικών αισθητικών τάσεων θέτει το σημαντικό ερώτημα της έκφρασης της νεοτερικότητας. Στα πλαίσια αυτά η έννοια της ελληνικότητας που θα αντιπροσωπεύσει την παραδοσιακή τάση και το γλωσσικό δημοτικισμό, θα αναγάγει τον τελευταίο από ιδεολογικό κίνημα σε αίτημα εθνικής αυτογνωσίας.¹ Ενώ η νεοελληνική λογοτεχνική γλώσσα ως δυναμική ιδιαιτερότητας της γενιάς του ‘30 θα εξάγει και θα προβάλλει στην Ευρώπη το νεοελληνικό πολιτισμικό γίγνεσθαι, θα γίνει ταυτόχρονα αποδεκτή ως πολιτισμικό εργαλείο επικοινωνίας με σκοπό την ανάδειξη της νεοελληνικής λογοτεχνικής κειμενικής εμπειρίας και ζωής. Στο σημείο αυτό η τεχνολογία θα διαδραματίσει βασικό ρόλο ως επίτευγμα καθώς θα εγκαινιαστεί για πρώτη φορά στα νεοελληνικά λογοτεχνικά δρώμενα, η εκπομπή των ζωντανών ραδιοφωνικών – λογοτεχνικών διαλέξεων, σε πρωτότυπη γλώσσα αλλά και σε μετάφραση, με τη μετάδοση νεοελληνικών ποιημάτων και πεζών. Στο εγχείρημα αυτό που περιγράφεται κάτωθι, βασικός αρωγός υπήρξε το ψηφιακό Ιστορικό Αρχείο των εφημερίδων «*Το Βήμα*» και «*Τα Νέα*» του οποίου η μαρτυρία κατέστη πλέον αδιάψευστη και πολύτιμη.

¹ Βλ. σχετικά, Δημ. ΤΖΙΟΒΑΣ, Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στο Μεσοπόλεμο, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα, 1989, σελ. 26.

α) Το Ιστορικό Αρχείο των εφημερίδων «Το Βήμα» και «Τα Νέα» ως ερευνητική πηγή

Η ρηζικέλευθη απόφαση για τη διάθεση του ψηφιακού Ιστορικού Αρχείου των εφημερίδων «Το Βήμα» και «Τα Νέα» στην ερευνητική κοινότητα άνοιξε καινούργιους επιστημονικούς ορίζοντες για την τελευταία, επιτρέποντάς της ταυτόχρονα να παρακολουθεί λεπτομερώς την καταγραφή γεγονότων κι επιτευγμάτων στο χωρο-χρόνο μέσω της καθημερινής έντυπης δημοσιογραφίας. Το γεγονός αυτό ήδη καθιστά αυτόματα το ψηφιακό Ιστορικό Αρχείο των εφημερίδων «Το Βήμα» και «Τα Νέα» ως μία αυτόνομη, ανεξάρτητη και ταξινομημένη ερευνητική μονάδα όπου αποτυπώνεται συνολικά η πορεία της ανθρωπότητας μέσω της Ιστορίας και της εξέλιξης.

Σε αυτά τα πλαίσια οι ανθρωπιστικές επιστήμες καλούνται σήμερα να αναλάβουν να διαδραματίσουν έναν πρωτεύοντα ρόλο, αυτόν της επιστημονικής πρωτοπορίας όπου βασιζόμενες σε ένα τεράστιο κειμενικό σώμα, οφείλουν να καταγράψουν, να παρακολουθήσουν και συνολικά να αναδιφήσουν κάθε ανέγνωρη πτυχή της ανθρώπινης προόδου, τόσο πνευματικής όσο και τεχνολογικής. Η πρόκληση αυτή αποτέλεσε και το κομβικό σημείο για τη σύγκληση του Συνεδρίου που αφορά τον πολιτισμό στο Ιστορικό Αρχείο των εφημερίδων «Το Βήμα» και «Τα Νέα» όπου για την ανάδειξη της διαχρονικής αξίας του τελευταίου αποδόθηκε άμεση προτεραιότητα στη γλώσσα και στη λογοτεχνία..

Με την παρούσα ανακοίνωση ευελπιστούμε στην παρουσίαση μίας ολοκληρωμένης και τεκμηριωμένης θεματικής που αφορά τη νεοελληνική λογοτεχνία και βασίζεται αποκλειστικά στο κειμενικό σώμα του Ιστορικού Αρχείου. Παράλληλα προσπαθήσαμε να λάβουμε υπόψιν μας όλα τα διαθέσιμα ερευνητικά δεδομένα άλλων πηγών και να τα συνδυάσουμε όπου ήταν εφικτό, με αυτά του Ιστορικού Αρχείου ώστε να προκύψει μία συνολική εικόνα που θα είναι κατανοητή αλλά κι ωφέλιμη για το αναγνωστικό κοινό. Όστε ο πλουραλισμός μίας παρόμοιας ψηφιακής πηγής όπως το Ιστορικό Αρχείο των εφημερίδων «Το Βήμα» και «Τα Νέα» να μπορέσει να ανταποκριθεί πλήρως στις απαιτήσεις μίας καινούργιας κι άγνωστης θεματικής.

β) Η νεοελληνική λογοτεχνία στο Μεσοπόλεμο: διάδοση και πρόσληψη μέσω ραδιοφωνικών διαλέξεων

1) Οι απαρχές των ελληνο-πολωνικών λογοτεχνικών επαφών:

Οι διάσπαρτες και μεμονωμένες επαφές μεταξύ Ελλήνων και Πολωνών λογοτεχνών κατά τις πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα σηματοδοτούν την έναρξη των διμερών σχέσεων σε ανθρώπινο επίπεδο χωρίς την εμπλοκή οποιουδήποτε θεσμικού φορέα².

² Βλ. σχετικά Kyriakos PAPOULIDIS, «Le manuscrit de l'histoire de la littérature grecque moderne de Joseph Dunin-Borkowski: une contribution majeure au transfert littéraire européen

Το ενδιαφέρον όμως για πιο ολοκληρωμένες και συστηματικές διμερείς λογοτεχνικές επαφές θα αναζωπυρωθεί και θα εκφραστεί πιο έντονα ακόμα στα τέλη του 19^{ου} αιώνα όπου οι κύκλοι των Εσπεραντιστών των δυο χωρών θα εγκαινιάσουν την αμοιβαία συνεργασία τους βασιζόμενοι σ' ένα δίκτυο ανθρωπίνων ανταλλαγών αλλά και σε μία σειρά εκδηλώσεων και λογοτεχνικών μεταφράσεων. Το κοινό ιδεολόγημα το οποίο ένωσε κι ωθούσε τις δυο συγκεκριμένες γλωσσικές κοινότητες για κοινή συνεργασία ήταν ο σημαντικός ρόλος που όφειλε να διαδραματίσει η λογοτεχνία στην εξέλιξη της εσπεράντο τόσο σε διεθνές επίπεδο αλλά και στην καθημερινότητα.

Μ' αυτόν τον τρόπο και στα πλαίσια ενός λανθάνοντος χρόνου αρχίζει να σκιαγραφείται το φαινόμενο της λογοτεχνικής (πολιτισμικής) μετάδοσης όπου εντοπίζονται κατά την περίοδο 1880-1930, μεταφράσεις νεοελληνικής ποίησης και πεζογραφίας στα πολωνικά ως έργο σημειόντων προσωπικότητων της πολωνικής εσπεραντικής κοινότητας όπως οι Antoni Grabowski (1857-1921), Antoni Lange (1862-1929), Leon Sternklar (1866-1937), Józef Birkenmajer (1897-1939), Alfred Tom (1879-1944)³ κα. Παράλληλα το κεντρικό γεγονός γύρω από το οποίο θα εδραιωθούν και θεσμικά πλέον αυτές οι διμερείς ελληνο-πολωνικές λογοτεχνικές σχέσεις εντοπίζεται στη διόργανωση της εκδήλωσης με τίτλο « *Βραδιά Ελληνικής Ποίησης και Συναυλίας Ελληνικών Τραγουδιών*» που πραγματοποιήθηκε στις 9 Απριλίου 1930 στη Λεόπολη της Γαλικίας με κοινή πρωτοβουλία της Πολωνικής Εταιρείας Εσπεράντο (Λογοτεχνική Επιτροπή Εσπεράντο της Λεοπόλεως) και του Ελληνικού Εσπεραντικού Συνδέσμου (Αθήνα) και με αφορμή την εκατονταετηρίδα της Ελληνικής Ανεξαρτησίας (1830-1930). Η εκδήλωση αυτή που τελέστηκε υπό την αιγίδα της Ελληνικής Πρεσβείας στη Βαρσοβία, συμπεριελάμβανε στο πρόγραμμά της μεταξύ άλλων την ερμηνεία νεοελληνικών δημοτικών τραγουδιών με μουσική συνοδεία, την απαγγελία αποσπασμάτων αρχαιοελληνικής και νεοελληνικής ποίησης αλλά και νεοελληνικής πεζογραφίας όπως και ομιλίες Πολωνών πανεπιστημιακών σχετικά με τις ταξιδιωτικές περιηγήσεις τους στην Ελλάδα και τις προοπτικές διμερούς συνεργασίας μεταξύ Πολωνίας και Ελλάδας.

Παράλληλα με τη δραστηριότητα των εθνικών εσπεραντικών κύκλων παρατηρείται επίσης και σημαντική δραστηριότητα στον τομέα των μεταφράσεων και των εντύπων εκδόσεων. Πιο συγκεκριμένα δημοσιεύεται στα πολωνικά για πρώτη φορά

du 19e siècle» (Première partie), *BYZANTION NEA HELLAS*, tom. 40 (2021), σ. 262.

³ Πιο συγκεκριμένα μία πρώτη ποσοτική προσέγγιση στα πλαίσια της έρευνάς μας απέδωσε 1 ποιητική μετάφραση στον Antoni Grabowski, 4 ποιητικές μεταφράσεις στον Antoni Lange, 6 ποιητικές μεταφράσεις στον Leon Sternklar, 4 ποιητικές μεταφράσεις στον Józef Birkenmajer και 5 ποιητικές μεταφράσεις στον Alfred Tom.

το 1933⁴, στα πλαίσια μίας πολύτομης συλλογικής έκδοσης με θέμα την παγκόσμια λογοτεχνία, μία ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας (1821-1933), ως αυτόγραφο έργο του Πολωνού νεοελληνιστή Kazimierz Bulas (1903-1970), η οποία συνοδεύεται από ένα σώμα εικοσιέξι μεταφρασμένων νεοελληνικών λογοτεχνημάτων⁵. Είναι η πρώτη φορά όπου συναντάται στα πλαίσια των διμερών ελληνο-πολωνικών σχέσεων, μία συστηματική επεξεργασία λογοτεχνικών δεδομένων αλλά και μεταφρασμένων νεοελληνικών κειμένων από έναν Πολωνό νεοελληνιστή. Για τη συγγραφή του έργου αυτού ο Kazimierz Bulas βασίστηκε σε πολύγλωσσες βιβλιογραφικές πηγές (ελληνικές, γαλλικές και γερμανικές) ενώ για την επιμέλεια των μεταφρασμένων νεοελληνικών κειμένων συνεργάστηκε με τον Πολωνό κριτικό λογοτεχνίας και μεταφραστή Alfred Tom.

Κατ'έπέκταση πιστεύουμε ότι με βάση τα διαθέσιμα ερευνητικά δεδομένα και τις αντίστοιχες πηγές θα μπορούσαμε να καταλήξουμε σε μία πρώτη υπόθεση εργασίας σχετικά με τις διαδικασίες της πρόσληψης και της προβολής της νεοελληνικής λογοτεχνίας στην Πολωνία κατά τη περίοδο του Μεσοπολέμου, η λειτουργία των οποίων θα μπορούσε ενδεχομένως να διαρθρωθεί σχηματικά ως εξής:

Α) Επιλογή κειμένου προς μετάφραση: ελληνικά > πολωνικά.

Β) α. Δημοσίευση του μεταφρασμένου κειμένου στο εβδομαδιαίο ένθετο «ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΟΣ & ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΣ ΤΑΧΥΔΡΟΜΟΣ» [*Kurier Naukowo-literacki*] της πολωνικής καθημερινής εφημερίδας «ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΜΕΝΟΣ ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΟΣ ΤΑΧΥΔΡΟΜΟΣ» [*Ilustrowany Kurier Codzienny*]⁶.

β. Δημοσίευση του ιδίου (μεταφρασμένου) κειμένου σε συλλογική έκδοση (σε εθνικό επίπεδο)⁷.

⁴ Πρόκειται για το πολύτομο συλλογικό έργο (6 τόμοι) των Πολωνών εκδοτών Trzaski, Evert και Michalski με τίτλο *Μεγάλη Παγκόσμια Λογοτεχνία* (*Wielka Literatura Powszechna*) και με επιμελητή έκδοσης τον Πολωνό κριτικό λογοτεχνίας Stanisław Lam (1891-1965) που δημοσιεύθηκε στη Βαρσοβία μεταξύ των ετών 1930 και 1933.

⁵ Βλ. σχετικά Stanisław LAM, *Wielka Literatura Powszechna*, tm 4: Kazimierz BULAS, *Literatura Nowogrecka*, σσ. 761-791, Warszawa, 1933 & Stanisław LAM, *Wielka Literatura Powszechna*, tm 6/2: *Literatura Nowogrecka*, σσ. 864 – 882, Warszawa, 1933. Οι μεταφράσεις αυτές των νεοελληνικών λογοτεχνημάτων (ποίηση και πεζογραφία) βρίσκονται παρακάτω στον Πίνακα 2.

⁶ Στην έκδοση της 9^{ης} Οκτωβρίου 1933 (n° 41) δημοσιεύεται σε 2 σελίδες (6,8) και σε μορφή άρθρου του Kazimierz BULAS, μία επιτομή της Ιστορίας της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας (*Literatura Nowogrecka*) ώστε να ενημερωθούν ταυτόχρονα οι αναγνώστες και για την έκδοση του πολύτομου συλλογικού έργου για την παγκόσμια λογοτεχνία στη Βαρσοβία.

⁷ Βλ. ανωτέρω στην υποσημείωση 5.

Γ) Μετάδοση (ραδιοφωνική) του ιδίου κειμένου σε πρωτότυπο και μετάφραση (Μαρτυρία Ιστορικού Αρχείου των εφημερίδων «Το Βήμα» και «Τα Νέα»).

2) Ο κύκλος του Kazimierz Bulas (*The Bulas Group*)⁸

Ο Kazimierz Bulas υπήρξε απόφοιτος του Κρατικού Γυμνασίου του Wadowice ενώ στη συνέχεια πραγματοποίησε Κλασικές Σπουδές στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Jagielloński της Κρακοβίας από όπου αποφοίτησε το 1925. Εξειδικεύτηκε στην Κλασική Αρχαιολογία κι υπήρξε μαθητής του Πολωνού Καθηγητή Piotr Bieńkowski (1865-1925). Κατά την περίοδο 1927-1929 πραγματοποίησε τη διδακτορική του διατριβή στο ίδιο πανεπιστήμιο, ύστερα από ενδελεχή έρευνα σε Ιταλία και Γαλλία, με θέμα τις αρχαϊκές εικονογραφήσεις της Ιλιάδας υπό την εποπτεία του Καθηγητή Wojśław Molé (1886-1973). Στη συνέχεια, ο Kazimierz Bulas, στα πλαίσια της προετοιμασίας της υφηγεσίας του, πέρασε δυο εξάμηνα στο Πανεπιστήμιο του Βερολίνου (Σεπτέμβριος 1929 – Ιούνιος 1930) ενώ το επόμενο ακαδημαϊκό εξάμηνο (Σεπτέμβριος 1930 – Μάρτιος 1931) βρέθηκε στην Αθήνα όπου πραγματοποίησε την πρακτική του άσκηση εντός της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής βελτιώνοντας ταυτόχρονα την ελληνομάθειά του κι εγκαινιάζοντας τον κύκλο των επαφών του με Έλληνες λογοτέχνες και διανοούμενους.

Η ελληνική εμπειρία του Πολωνού ερευνητή υπήρξε καταλυτικός παράγοντας για τη συνέχεια της πορείας του αφού ύστερα από την επιστροφή του στην Πολωνία, θα εγκαινιάσει τα μαθήματα διδασκαλίας της νέας ελληνικής στο Πανεπιστήμιο της Κρακοβίας (Σεπτέμβριος 1931-Ιούνιος 1939), θα αρχίσει εβδομαδιαίες ραδιοφωνικές εκπομπές σε δυο πολωνικούς σταθμούς (Radio Katowice & Radio Kraków) από τα τέλη του 1931 κι εφεξής με θεματικές από τα ελληνικά δρώμενα (λογοτεχνία, θέατρο, μυθολογία, πνευματική ζωή), θα ανακηρυχθεί Επίτιμος Πρόξενος της Ελλάδας στην Κρακοβία (1932), ενώ παράλληλα θα επιμεληθεί, στα πλαίσια εντύπων συλλογικών και περιοδικών εκδόσεων, την πρώτη συστηματική παρουσίαση της ιστορίας της νεοελληνικής λογοτεχνίας στην πολωνική γλώσσα καθώς και τη συγκρότηση ενός σώματος ελληνο-πολωνικών λογοτεχνικών μεταφράσεων.

Παράλληλα ο Kazimierz Bulas θα ολοκληρώσει στο Πανεπιστήμιο της Κρακοβίας την υφηγεσία του το 1935 με θέμα τη χρονολόγηση των αττικών επιτύμβιων στηλών της κλασικής εποχής, όπου και θα ανακηρυχθεί Επίκουρος Καθηγητής Κλασικής Αρχαιολογίας εγκαινιάζοντας ταυτόχρονα ένα πρωτοποριακό σύστημα χρονολόγησης

⁸ Βλ. σχετικά Joachim ŚLIWA, «Profesor Kazimierz Bulas (1903-1970)» in Bulletin de Correspondance Hellénique, tm. LVI (1932), σσ. 69-76.

και κατάταξης για τις διακοσμητικές μικρογραφίες της κλασικής εποχής. Το τελευταίο αυτό επιστημονικό του επίτευγμα, θα καθιερωθεί επιστημονικά ως κανονιστική αρχή για την έρευνα των δεδομένων που αφορούν τις κεραμικές μικρογραφίες της κλασικής εποχής με την προσωνυμία «Ομάδα Bulas» (“The Bulas Group”), η σημασία της οποίας μεταπολεμικά θα διευρυνθεί παραπέμποντας στο ελληνο-πολωνικό ανθρώπινο δίκτυο επαφών που δημιούργησε και διατηρούσε ο Πολωνός διανοούμενος.

Στα πλαίσια αυτά το Ιστορικό Αρχείο των εφημερίδων «ΤΟ ΒΗΜΑ» και «ΤΑ ΝΕΑ» προσφέρει ένα σημαντικό αριθμό μαρτυριών που αφορούν τις μετακινήσεις (επισκέψεις, ταξίδια, συμμετοχές), τη γραπτή αλλά και την ακουστική παραγωγή (συγγραφή άρθρων κι ανταποκρίσεων, μεταφράσεις, κριτικές, ραδιοφωνικές εκπομπές, συνεντεύξεις, ομιλίες, διαλέξεις) του διμερούς αυτού ελληνο-πολωνικού δικτύου επαφών το οποίο εμφανίζεται ιδιαίτερα δραστήριο μεσοπολεμικά, πρωτίστως κατά την περίοδο μεταξύ των ετών 1931 και 1938. Έτσι σημαίνοντα πρόσωπα της νεοελληνικής διάνοησης όπως π.χ οι Σπύρος Μελάς (1882-1966), Βασίλειος Ηλιάδης (1892-1972) και Μιχαήλ Ροδάς (1884-1948) θα ενταχθούν ενεργά στο δίκτυο αυτό το οποίο θα εμπλουτίσουν παράλληλα με τα κείμενά τους αλλά και με τις επαφές τους με Πολωνούς επιστήμονες. Από την άλλη οι διμερείς ελληνο-πολωνικές επαφές θα προσφέρουν γόνιμο έδαφος στα πλαίσια των διαδικασιών της λογοτεχνικής πρόσληψης και διάδοσης μέσω καινοτόμων πλέον μορφών όπως οι ραδιοφωνικές διαλέξεις που θα εγκατασταθούν από τον ίδιο τον Kazimierz Bulas ως προπομπός μίας νέας κοινής διμερούς συνεργασίας σε εθνικό επίπεδο.

3) Οι ραδιοφωνικές - λογοτεχνικές διαλέξεις: μαρτυρίες και πηγές

Εμπνευστής της πρωτοβουλίας για τη δημιουργία ελλήνοφωνων ραδιοφωνικών εκπομπών με ταυτόχρονη ζωντανή μετάδοση λογοτεχνικών αποσπασμάτων σε πρωτότυπη γλώσσα αλλά και παράλληλη μετάφραση στα πολωνικά, υπήρξε ο διευθυντής του πολωνικού ραδιοφωνικού σταθμού στο Κατοβίτσε, Radio Katowice, Stefan Tymieniecki (1887 – 1946)⁹. Πιο συγκεκριμένα ο Tymieniecki, βασιζόμενος, στην επιτυχία λόγω μεγάλης ακροαματικότητας, που γνώριζε η γαλλόφωνη εκπομπή του Radio Katowice, «Radiophonies», πρότεινε στον Κ. Bulas, ύστερα από την επιστροφή του τελευταίου από την Ελλάδα το 1931, τη δημιουργία μίας αντίστοιχης εκπομπής στα ελληνικά. Η θεματολογία της εκπομπής θα επικεντρωνόταν αποκλειστικά στις διμερείς ελληνο-πολωνικές σχέσεις σε διάφορους τομείς (πολιτική, ιστορία, πνευματικής

⁹ Βλ. σχετικά Radio Retro: Literatura radiowa (29 Ιουλίου 2023), ανακτήθηκε από Literatura radiowa - radioretro.pl & Radio Retro: Katowice (29 Ιουλίου 2023), ανακτήθηκε από Katowice - stacja radiowa - radioretro.pl (29 Ιουλίου 2023).

ζωή, λογοτεχνία, ποίηση, οικονομία, βιομηχανία, τουρισμό κτλπ) με τον Bulas να έχει το απόλυτο ελεύθερο στην επιλογή των επιμέρους θεματικών και παρουσιάσεων¹⁰.

Ο αρχικός σχεδιασμός της εκπομπής με τίτλο «**Greckie Radio**» (*Το Ελληνικό Ραδιόφωνο*) προέβλεπε τη μετάδοσή της σε ωριαία μεταμεσονύκτια διάρκεια 24.00 – 01.00 π.μ. μεταξύ Δευτέρας και Τρίτης και σε εβδομαδιαία βάση. Ως συμπαραουσιάστρια του K.Bulas, ορίστηκε η Πολωνίδα ηθοποιός, τραγουδίστρια κι εκφωνήτρια του Radio Katowice, Helena Reutt – Tymieniecka (1901-19;;), η οποία έγινε ραδιοφωνικά γνωστή στο ελληνόφωνο κοινό ως «Θεία Ελένη»¹¹. Ο ρόλος της Helena Reutt – Tymieniecka συνίσταται στην ανάγνωση της εκάστοτε (λογοτεχνικής) μετάφρασης στα πολωνικά ύστερα από την ανάγνωση του πρωτοτύπου στα ελληνικά από τον ίδιο τον K.Bulas, αλλά επίσης και στην ερμηνεία ελληνικών τραγουδιών στα διαλείματα της εκπομπής¹². Αδιάψευστος μάρτυρας του ραδιοφωνικού αυτού προγραμματισμού το Ιστορικό Αρχείο των εφημερίδων «ΤΟ ΒΗΜΑ» και «ΤΑ ΝΕΑ» έρχεται να επιβεβαιώσει αντίστοιχα τα παραπάνω δεδομένα μέσω της στήλης «ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ ΖΩΗ (ΣΥΝΑΥΛΙΑΙ ΡΑΔΙΟΦΩΝΟΥ – ΤΟ ΣΗΜΕΡΙΝΟΝ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ: ΚΑΤΟΒΙΤΣΕ (408 μ.) [ΕΛΕΥΘΕΡΟΝ ΒΗΜΑ]».

Πιο συγκεκριμένα η καινοτομία του K. Bulas εντοπίζεται ότι όντας στα ερτζιανά και στα πλαίσια των εκπομπών του θα αφιερώνει ορισμένες από αυτές στη νεοελληνική λογοτεχνία μετατρέποντας όλη την εν λόγω γραπτή παραγωγή σε γεγονός εν ροή με διάρκεια κι ευθύτητα. Στα πλαίσια αυτά η μαρτυρία του Ιστορικού Αρχείου των εφημερίδων «ΤΟ ΒΗΜΑ» και «ΤΑ ΝΕΑ» αποδεικνύεται πολύτιμη καθώς μας επιτρέπει να παρακολουθήσουμε πλήρως την μετάδοση της συγκεκριμένης ραδιοφωνικής εκπομπής για μία περίοδο 7 ετών δηλαδή μεταξύ των ετών 1931 και 1938 προσφέροντας σχετικά ένα σημαντικό δείγμα 380 αναφορών (195 στο ΒΗΜΑ & 185 στα ΝΕΑ) υπό μορφή άρθρων, επιφυλλίδων, σημειώσεων και καταχωρήσεων¹³. Οι συγκεκριμένες αναφορές αφορούν την απήχηση της συγκεκριμένης εκπομπής στο ελληνικό κοινό, την ανάγνωση των πρωτοτύπων κειμένων στη νέα ελληνική αλλά και την πολωνική τους μετάφραση όπως και την ερμηνεία των νεοελληνικών δημοτικών

¹⁰ Βλ. σχετικά Gościwit MALINOWSKI, HELLENOPOLOINICA. Miniatury z dziejów polsko-greckich, Wrocław, 2019, σσ. 552-554 και Eugeniusz ŁABUS, «Z Katowic w świat» in Książnica Śląska tm. 26 (1998), σσ. 92-98.

¹¹ Στα πολωνικά «Ciocia Hela».

¹² Βλ. σχετικά «Ράντιο-Κατοβίτσε», *Ελεύθερον Βήμα* (10-01-1934), σ. 2.

¹³ Οι 380 αυτές αναφορές καλύπτουν συνολικά την ημερολογιακή περίοδο μεταξύ της 22^{ης} Δεκεμβρίου 1931 και της 7^{ης} Σεπτεμβρίου 1938 στο «ΕΛΕΥΘΕΡΟΝ ΒΗΜΑ» και μεταξύ της 2ας Απριλίου 1932 και της 7^{ης} Σεπτεμβρίου 1938 στα «ΑΘΗΝΑΪΚΑ ΝΕΑ».

τραγουδιών μέσω πολυθεματικών παρουσιάσεων τις οποίες επιμελείται ο Πολωνός κονφερενσιέ Καζίμιρ Μπούλας¹⁴.

Κομβικό ρόλο στη ραδιοφωνική μετάδοση των νεοελληνικών λογοτεχνικών κειμένων θα διαδραματίσει η προαναφερθείσα έκδοση στην πολωνική, της ιστορίας της νεοελληνικής λογοτεχνίας, η οποία, συνοδευόμενη από ένα σύνολο εικοσιέξι μεταφρασμένων νεοελληνικών λογοτεχνημάτων, θα θα διευρύνει τη θεματολογία της συγκεκριμένης εκπομπής σηματοδοτώντας χρονικά την απαρχή των ραδιοφωνικών-λογοτεχνικών διαλέξεων δηλαδή από το 1933 κι εφεξής. Στα πλαίσια αυτά η παρακάτω ειδολογική κατάταξη που παρατίθεται, αποδίδει ακριβώς την εικόνα που δημιουργείται στο επίπεδο της λογοτεχνικής πρόσληψης:

Πίνακας 1

	ΜΕΤΑΦΡΑΣΕΙΣ	ΕΝΤΥΠΗ ΠΡΟΣΛΗΨΗ	ΟΠΤΙΑΚΟΥΣ-ΤΙΚΗ ΠΡΟΣΛΗΨΗ	ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΑΡΧΕΙΟ
ΘΕΑΤΡΟ	4	OXI	NAI	NAI
ΠΕΖΟΓΡΑΦΙΑ	18	NAI	OXI	OXI
ΠΟΙΗΣΗ	8	NAI	OXI	OXI

Σε αυτό το συγκεκριμένο σημείο το Ιστορικό Αρχείο μας επιτρέπει να επισημάνουμε ένα σοβαρό μεθοδολογικό πρόβλημα που παρουσιάζεται στο επίπεδο των πηγών κι αφορά την απουσία κάθε περαιτέρω αναφοράς στα ΜΜΕ της εποχής σχετικά με το εκάστοτε περιεχόμενο της συγκεκριμένης ραδιοφωνικής εκπομπής. Πιο συγκεκριμένα η απουσία κάθε αναφοράς σχετικά με το περιεχόμενο των εκπομπών και κατά συνέπεια των ραδιοφωνικών-λογοτεχνικών διαλέξεων περιορίζει τη γνώση μας σχετικά με τη μετάδοση στα ερτζιανά των μεταφρασμένων νεοελληνικών λογοτεχνημάτων που προέρχονται από την έκδοση του 1933 και μας υποχρεώνει να περιοριστούμε στην παρακάτω υπόθεση εργασίας: δηλαδή την πιθανή ανάγνωση – (ζωντανή) μετάδοση αυτών των 26 κειμένων σε πρωτότυπο και μετάφραση στα πλαίσια της συγκεκριμένης εκπομπής μεταξύ των ετών 1931 και 1938. Σε κάθε περίπτωση παραθέτουμε στον παρακάτω πίνακα για τους αναγνώστες, το σύνολο των μεταφρασμένων νεοελληνικών λογοτεχνημάτων στην πολωνική γλώσσα που συμπεριλαμβάνονται στη συλλογική έκδοση του 1933 (με εξαίρεση τις θεατρικές μεταφράσεις των έργων του Σπύρου Με-

¹⁴ Σύμφωνα με το δημοσίευμα «Ράντιο-Κατοβίτσε», *Ελεύθερον Βήμα* (10-01-1934), σ. 2.

λά)¹⁵ και τα οποία ενδεχομένως μεταδόθηκαν ραδιοφωνικά μέσω της συγκεκριμένης εκπομπής στην περίοδο 1933-1938:

Πίνακας 2

ΘΕΑΤΡΟ	ΜΤΦ	ΙΣΤ. ΑΡΧΕΙΟ	ΠΕΖΟΓΡΑΦΙΑ	ΜΤΦ	ΙΣΤ. ΑΡΧΕΙΟ	ΠΟΙΗΣΗ	ΜΤΦ	ΙΣΤ. ΑΡΧΕΙΟ
Σπ. ΜΕΛΑΣ	4	ΝΑΙ	Αλ. ΥΨΗΛΑΝΤΗΣ	1	ΟΧΙ	ΔΗΜΟΤΙΚΑ	5	ΟΧΙ
			Δ.ΒΙΚΕΛΑΣ	1	ΟΧΙ	Γ. ΖΑΛΟΚΩΣΤΑΣ	1	ΟΧΙ
			Α.ΚΑΡΚΑΒΙΤΣΑΣ	1	ΟΧΙ	Κ. ΠΑΛΑΜΑΣ	1	ΟΧΙ
			Δ. ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΣ	1	ΟΧΙ	Αλ. ΡΙΖΟΣ-ΡΑΓΚΑΒΗΣ	3	ΟΧΙ
			Γ. ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ	1	ΟΧΙ	Δ. ΣΟΛΩΜΟΣ	3	ΟΧΙ
			Κ. ΠΑΛΑΜΑΣ	1	ΟΧΙ	Π. ΣΟΥΤΣΟΣ	1	ΟΧΙ
			Χ. ΧΡΗΣΤΟΒΑΣΙΛΗΣ	1	ΟΧΙ	Αλ. ΥΨΗΛΑΝΤΗΣ	1	ΟΧΙ
			Γ. ΨΥΧΑΡΗΣ	1	ΟΧΙ	ΡΗΓΑΣ ΦΕΡΑΙΟΣ	1	ΟΧΙ
						Α. ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΣ	2	ΟΧΙ
	4			8			18	

γ) Αναζητήσεις λογοτεχνικών δεδομένων σε ψηφιακές πηγές: προοπτικές και νόρμες Με τη διάθεση του ψηφιακού Ιστορικού Αρχείου των εφημερίδων «*Το Βήμα*» και «*Τα Νέα*» στην ερευνητική κοινότητα ανοίγει ο κύκλος της αναζήτησης, συλλογής κι ανάλυσης δεδομένων με απώτερο σκοπό την εξαγωγή πληροφοριών για την ανάδειξη πολλαπλών αγνώστων θεματικών που απορρέουν από τη γλώσσα και τη λογοτεχνία. Στα πλαίσια αυτά η εκάστοτε μαρτυρία του ψηφιακού Ιστορικού Αρχείου των εφημερίδων «*Το Βήμα*» και «*Τα Νέα*» αποδεικνύεται αφενός απαραίτητη, αφετέρου πολύτιμη

¹⁵ Εντοπίσαμε 2 μαρτυρίες στο ψηφιακό Ιστορικό Αρχείο «ΤΟ ΒΗΜΑ» και «ΤΑ ΝΕΑ» σχετικά με τις θεατρικές μεταφράσεις των έργων του Σπύρου Μελά στα πολωνικά από τον Kazimierz BULAS. Πιο συγκεκριμένα πρόκειται για τα έργα «Ο ΜΠΑΜΠΑΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΕΤΑΙ» [«Ο ΜΠΑΜΠΑΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΕΤΑΙ» εις την Πολωνίαν», *Ελεύθερον Βήμα* (07-09-1938), σ.2] και «ΜΙΑ ΝΥΧΤΑ, ΜΙΑ ΖΩΗ» [«ΜΙΑ ΝΥΧΤΑ..ΜΙΑ ΖΩΗ», *Ελεύθερον Βήμα* (25-05-1932), σ.1] τα οποία αναφέρεται ότι πρόκειται να ανεβούν σε πολωνικά θέατρα της Βαρσοβίας και της Κρακοβίας.

καθώς επιτρέπει στους ερευνητές τον εντοπισμό μεθοδολογικών προβλημάτων αλλά και πολύπλευρων ανθρωπίνων δραστηριοτήτων στο χωροχρόνο του παρελθόντος ώστε να μεριμνήσουν για τη διαχείρισή τους ως άμεσες προτεραιότητες εντός των ερευνητικών τους διαδρομών.

Το Ιστορικό Αρχείο των εφημερίδων «*Το Βήμα*» και «*Τα Νέα*» έρχεται να προστεθεί ως ξεχωριστή πηγή στο σύνολο των ψηφιακών πηγών που εντάσσονται σήμερα στο χώρο των νεοελληνικών σπουδών (Ανέμη, Κάλλιπος, Κοσμοπόλις – Πλειάς – Δανιήλ - Διογένεια, Σπουδαστήριο Νέου Ελληνισμού, Πύλη για την Ελληνική Γλώσσα, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών / Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη, Ψηφιακό Αποθετήριο Ακαδημίας Αθηνών, Αποθετήριο Αθωνικής Ψηφιακής Κιβωτού, Ψηφιοθήκη ΑΠΘ κτλπ) αλλά κι ως πολύτιμη μονάδα της άυλης νεοελληνικής πολιτιστικής κληρονομιάς. Επομένως η χρήση του αλλά και η συνολική του διαχείριση πιστεύουμε ότι θα πρέπει να ακολουθήσει τις τρέχουσες νόρμες και να ενταχθεί σε ένα κανονιστικό – ρυθμιστικό πλαίσιο.

Παράλληλα θα ήταν χρήσιμο να σημειωθεί ότι λόγω του πλουραλισμού που παρουσιάζεται στο ψηφιακό Ιστορικό Αρχείο των εφημερίδων «*Το Βήμα*» και «*Τα Νέα*» ευνοείται η επιστημονική προσέγγιση τόσο για ποιοτική όσο και για ποσοτική έρευνα καθώς προσφέρονται διαφορετικοί τύποι δεδομένων δηλαδή αριθμητικοί και μή, οι οποίοι συμβάλλουν στην κατανόηση και την ερμηνεία των διαφόρων φαινομένων όσο και στη δημιουργία υποθέσεων εργασίας. Έτσι στα πλαίσια μίας πρώτης μεθολογικής προσέγγισης με βάση τις λέξεις-κλειδιά, συγκεντρώσαμε συνολικά ένα σημαντικό δείγμα των δραστηριοτήτων του Πολωνού νεοελληνιστή Καζίμιρ Μπούλας οι οποίες σηματοδοτούν αμφίδρομα τους μηχανισμούς της λογοτεχνικής πρόσληψης και προβολής στην περίοδο του Μεσοπολέμου. Στα πλαίσια της συγκεκριμένης έρευνας βασιστήκαμε στις μαρτυρίες του ψηφιακού Ιστορικού Αρχείου των εφημερίδων «*Το Βήμα*» και «*Τα Νέα*» κι όπου κρίθηκε απαραίτητο για την πληρότητα της έρευνας προσπαθήσαμε να διασταυρώσουμε τα υπάρχοντα δεδομένα με αυτά άλλων πηγών.

Αντί Συμπερασμάτων

Το αποτέλεσμα της παρούσης έρευνας σηματοδοτεί έναν πρώτο απολογισμό στα πλαίσια μίας διμερούς συνέργειας και βασίστηκε σε μία ιστορική πηγή, μοναδικού κύρους κι εγκυρότητας δηλαδή στο ψηφιακό Ιστορικό Αρχείο των εφημερίδων «*Το Βήμα*» και «*Τα Νέα*»¹⁶. Ο ρόλος που καλείται να διαδραματίσει μελλοντικά το Ιστορικό Αρχείο

¹⁶ Βλ. Γ.ΜΑΛΟΥΧΟΣ (επιμ. εκδ.), ΤΑ ΝΕΑ: 90 ΧΡΟΝΙΑ, τμ. Α' (1931-1974): Η Ελλάδα και ο κόσμος από τον Μεσοπόλεμο στη Μεταπολίτευση, εκδ. ΤΑ ΝΕΑ / ΑΛΤΕΡ ΕΓΚΟ Αθήνα, 2021, σ.12.

των εφημερίδων «*Το Βήμα*» και «*Τα Νέα*» είναι σημαντικός αφού ήδη συνδράμει στις αναζητήσεις της ερευνητικής κοινότητας ως ψηφιακό αποθετήριο αλλά οφείλει στη συνέχεια να αποτελέσει βασικό αρωγό στην κατανόηση του παρελθόντος και στην υπέρβαση των ανισοτήτων του.

Βιβλιογραφία

A) ΕΝΤΥΠΕΣ ΠΗΓΕΣ

Bulas, K., «Literatura Nowogrecka», *Kurier Naukowo-literacki* n° 41 (9 października 1933), σσ. 6,8.

Lam, S. (red.), *Wielka Literatura Powszechna*, vol. I-VI, Warszawa, 1930-1933.

Łabus E., «Z Katowic w świat» in *Książnica Śląska* tm. 26 (1998), σσ. 92-98.

Malinowski, G., *HELLENOPOLONICA. Miniatury z dziejów polsko-greckich*, Wrocław, 2019.

Μαλούχος, Γ. (επιμ. έκδ.), *ΤΑ ΝΕΑ: 90 χρόνια*, τμ. Α-Β (1931-2020), εκδ. ΤΑ ΝΕΑ / ΑΛΤΕΡ ΕΓΚΟ, Αθήνα, 2020.

Papoulidis, K., «Le manuscrit de l'histoire de la littérature grecque moderne de Joseph Dunin-Borkowski: une contribution majeure au transfert littéraire européen du 19e siècle» (Première partie), *BYZANTION NEA HELLAS*, tom. 40 (2021), σσ. 255-267 & (Deuxième partie) *BYZANTION NEA HELLAS*, tom. 41 (2022), σσ. 259-277.

Τζιόβας, Δημ., *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στο Μεσοπόλεμο*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα, 1989.

Śliwa, J., «Profesor Kazimierz Bulas (1903-1970)» in *Bulletin de Correspondance Hellénique*, tm. LVI (1932), σσ. 69-76.

B) ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

www.radioretro.pl

Καζιμίρ Μπούλας

Ο Έλληνας της Πολωνίας καθηγητής
είς το πανεπιστήμιον Κρακοβίας κ. Κα-
ζιμίρ Μπούλας, ο οποίος εύρισκόμενος
από τιναν ημερών εις Ἀθήνας θά δώ-
σῃ ἀπόψε καὶ ὥραν 6.30' διαλέξιν ἐπὶ
τὴν αἰθούσαν τοῦ «Παρνασσοῦ» με θέμα
«Ἡ ἱστορικὴ ἀποστολὴ τῆς Ἑλλάδος
καὶ τῆς Πολωνίας».

[«Καθημερινή Ζωή», *Ελεύθερον Βήμα* (01-04-1937), σ. 2.]

[«Ράντιο-Κατοβίτσε», *Ελεύθερον Βήμα* (10-01-1934), σ. 2.]

Ο ΛΟΡΚΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΑΡΧΩΝ

Virginia López Recio*

Περίληψη

Είναι γεγονός ότι κατά την διάρκεια της δικτατορίας των Συνταγματαρχών ένα μέρος του ρεπερτορίου που ανεβαίνει στην ελληνική σκηνή, και ειδικά κατά την περίοδο 1969-1973, αξιοποιείται για να ασκηθεί κριτική στην επικρατούσα ανελευθερία, με μηνύματα άλλοτε ενάντια στα ηθικά ιδεώδη κι άλλοτε ενάντια στα πολιτικά μηνύματα της χούντας. Πάντως θα χρειαστεί μια «ειδική» σκηνοθεσία να ξεγελάσει τους λογοκριτικούς μηχανισμούς του δικτατορικού καθεστώτος, και ταυτόχρονα τα μηνύματα -που για ευνόητους λόγους δεν καταγράφονταν στα κείμενα της κριτικής- να γίνονταν αντιληπτά από τους θεατές.

Τα ισπανικά έργα που επιλέγονται χαρακτηρίζονται για τον τραγικό τους χαρακτήρα, την ποιητικότητα τους και την απομάκρυνσή τους από τον ρεαλισμό. Από τον κατάλογο δεν λείπουν έργα του θεάτρου του παραλόγου, όμως ο πιο αγαπητός συγγραφέας παραμένει αναμφίβολα ένας μάρτυρας της ελευθερίας, ο Φεδερίκο Γκαρθία Λόρκα, χωρίς όμως οι σκηνοθέτες να μένουν μόνο στα ηθογραφικά του έργα όπως παλιά.

Το κείμενό μας έχει σκοπό να δείξει πως μέσα στην περίοδο της Δικτατορίας των Συνταγματαρχών αλλάζει η εικόνα του δραματικού Λόρκα στην Ελλάδα, τόσο θεματικά όσο και αισθητικά, όπως και το ρεπερτόριο του και ο τρόπος σκηνοθεσίας, που γίνεται ευρύτερος.

Λέξεις κλειδιά: Λόρκα, Δικτατορία, Κάρολος Κουν, Μαριέττα Ριάλδη, Λαϊκό Θέατρο.

LORCA IN GREECE AFTER THE DICTATORSHIP OF THE COLONELS

Abstract

It is a fact that during the dictatorship of the Colonels, a part of the repertoire performed on Greek theater stages, and especially during the period 1969-1973, was used to criticize the prevailing lack of freedom, with messages sometimes against moral ideals and sometimes against political messages of the Regime. However, it will take

* Επίκουρος Καθηγήτρια Ελληνικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου της Γρανάδας. Κέντρο Βυζαντινών, Νεοελληνικών και Κυπριακών Σπουδών, lopezrecio@ugr.es

a “special” direction to trick the censorship mechanisms of the dictatorial regime, and at the same time the messages - which for obvious reasons were not recorded in the criticism texts - were perceived by the viewers.

The Spanish works selected are characterized by their tragic character, their poetry and their distance from realism. The catalog does not lack works of the theater of the absurd, but the most beloved author remains undoubtedly a martyr of freedom, Federico García Lorca, without the directors remaining only in his ethnographic works as in the past.

Our text aims to show that during the period of the Dictatorship of the Colonels, the image of the dramatic Lorca changes in Greece, both thematically and aesthetically, as well as his repertoire and the way of directing, which becomes wider.

Keywords: Lorca, Regime of the Colonels, Karolos Koun, Marietta Rialdi, Popular theatre

1. Ο πρώτος Λόρκα στην Ελλάδα, ο δραματουργός της «ηθογραφίας»¹

Όπως καταγράφεται στα αρχεία του Θεατρικού Μουσείου Αθηνών², ο Ματωμένος γάμος του Φ. Γκ. Λόρκα αποτελεί το θεατρικό έργο ενός ξένου συγγραφέα που περισσότερες φορές έχει παιχθεί στην ελληνική σκηνή. Ήταν και η πρώτη παράσταση θεατρικού έργου του Λόρκα στην Ελλάδα, το 1948 από το Θέατρο Τέχνης του Κάρλο Κουν, με μια ξεχωριστή ομάδα συντελεστών. τον μουσικό Μάνο Χατζηδάκη, τον ζωγράφο Γιάννη Τσαρούχη, και τον ποιητή και μεταφραστή Νίκο Γκάτσο. Προτίμησε ο Κούν, από τις δυο υπάρχουσες τότε μεταφράσεις του έργου³, την ποιητικότερη του Γκάτσου, που ταίριαζε περισσότερο στις αισθητικές του αναζητήσεις. Μπορεί κανείς, πάντως, εύκολα να ταυτίσει την πρώτη εκείνη επιτυχή παρουσίαση του Λόρκα στη χώρα, με την ουσιαστική ανανέωση στις σκηνοθετικές απόψεις, και με το νέο σκηνικό ύφος που έφερε ο Κουν στην ελληνική θεατρική ζωή⁴. Σε αντίθεση με τις επιλογές του Εθνικού Θεάτρου –έργα ξένου κυρίως ρεπερτορίου, κυρίως ελαφρές κωμωδίες, μακριά από την ηθογραφία που ταίριαζε περισσότερο στο τότε ελληνικό κοινό- το ανήσυχο πνεύμα του Κουν είχε τελείως διαφορετικά ενδιαφέροντα και αντιλήψεις. Το μοντέρνο λαϊκό

¹ Για την πρόσληψη του Λόρκα στην Ελλάδα, και ειδικά του *Ματωμένου γάμου*, βλ. López Recio 2008.

² Για τη μελέτη μας θα έχουμε ως αναφορά το κατάλογο παραστάσεων του Λόρκα στην Ελλάδα (1948-2006) στην έκδοση Λόπεθ Ρέθιο 2006, σσ.71-176.

³ Η άλλη μετάφραση, από τα γαλλικά, ήταν του Γ. Σεβαστίκογλου, με τίτλο «Τα Ματωμένα στέφανα». Τυπώθηκε την ίδια χρονιά με τη μετάφραση από τα Ισπανικά του Ν. Γκάτσου (1945), αλλά νωρίτερα.

⁴ Βλ. Μαυρομούστακος 2005, σσ. 80-83.

θέατρο, δηλαδή, που οραματιζόταν ο Κούν, βρισκόταν από την αρχή πολύ κοντά στις αντιλήψεις του θεατρικού ομίλου «Μπαράκα» του Λόρκα⁵.

Να μην ξεχνάμε, επιπλέον, ότι η Ελλάδα του 1948, που έβγαине τότε από μια τραγική, αδελφοκτόνο διαμάχη, δεν είχε ακόμα αστικοποιηθεί και ο παραδοσιακός τρόπος ζωής που περιγράφεται στο έργο, με τους χορούς, τα παραδοσιακά τραγούδια και τα καρναβαλικά στοιχεία, αποτελούσε μέρος της απτής καθημερινότητας της. Κι ο Έλληνας της εποχής, βγαίνοντας μόλις πρόσφατα από Κατοχή και Εμφύλιο Πόλεμο, βρισκόταν, έστω και ανεπίγνωστα, πολύ κοντά στο τραγικό.

Σύσσωμη η κριτική⁶ (Αιμίλιος Χουρμούζιος, Μάριος Πλωρίτης, Αγλαΐα Μητροπούλου, κ.α.), με μόνη παράφωνη εξαίρεση τον Άλκη Θρύλο, θα εγκωμιάσει την παράσταση του Κουν τονίζοντας την, πέρα από την ηθογραφία και τον συμβολισμό, σύζευξη του ρεαλισμού με την ποίηση. Η εντυπωσιακή πρεμιέρα του Λόρκα στην Ελλάδα γνώρισε λαμπρή συνέχεια με παραστάσεις «μυθικές», όπως «Η θαυμαστή μπαλωματού» με την Μαίρη Αρώνη (1958), ή «Δόνια Ροζίτα» με την Συνοδινού (1958) ή «Το σπίτι της Μπερνάρδα Αλμπα» με την Παξινού (1962). Είναι ενδεικτικό ότι τα τρία σημαντικότερα έργα του Λόρκα, αυτά που έχουν κερδίσει παγκόσμια αναγνώριση και προσεγγίζουν τον χώρο της αρχαιοελληνικής τραγωδίας, γνώρισαν αλληπάλληλες παρουσιάσεις και πολλαπλές μεταφραστικές αποδόσεις.

2. Το θέατρο κατά την Δικτατορία των Συνταγματαρχών

Κατά την περίοδο της Δικτατορίας των Συνταγματαρχών, που διήρκεσε από τις 21 Απριλίου του 1967 έως τις 23 Ιουλίου του 1974, συνολικά επτά χρόνια, η ελληνική σκηνή βιώνει μια εμφανής αλλαγή. Πράγματι, όπως έχουμε υποστηρίξει σε προηγούμενο άρθρο⁷, από το 1969 που ξεκινάει η Δικτατορία, ένα μέρος του ρεπερτορίου που ανεβαίνει στην ελληνική σκηνή αξιοποιείται για να ασκηθεί κριτική στην επικρατούσα ανελευθερία, με μηνύματα άλλοτε ενάντια στα ηθικά ιδεώδη κι άλλοτε ενάντια στα πολιτικά μηνύματα της χούντας. Και για αυτό το σκοπό θα χρειαστεί μια «ειδική» σκηνοθεσία να ξεγελάσει τους λογοκριτικούς μηχανισμούς του δικτατορικού καθεστώτος, και ταυτόχρονα τα μηνύματα -που για ευνόητους λόγους δεν καταγράφονταν στα κείμενα της κριτικής- να γίνονταν αντιληπτά από τους θεατές.

Συγκεκριμένα, τα δυο πρώτα χρόνια της Δικτατορίας, που ονομάζουμε *περίοδο της σιωπής* (1967-1970), χαρακτηρίζονται από *προληπτική λογοκρισία* που απαγορεύει

⁵ Βλ. Πούχνερ 1989, σ. 15, όπου και αναφορά στον Λόρκα. Και για τις ομοιότητες στις θεατρικές αντιλήψεις του Κουν και του Λόρκα, βλ. López Recio, "Lorca y Kun: dos vidas paralelas y una trayectoria común en la dirección escénica", στο López Recio 2008, σσ. 56-69.

⁶ Βλ. López Recio 2008, σ. 77-87.

⁷ Βλ. López Recio 2015.

τη σκηνική αναπαράσταση των έργων που δεν συμβιβάζουν με τα πολιτικά και ηθικά ιδεώδη του καθεστώτος. Ο μηχανισμός ελέγχου θα αποτρέπει το ανέβασμα παραστάσεων, ηθοποιοί και σκηνοθέτες θα παρακολουθούνται, ενώ οι ιδεολογικά ύποπτοι θα υφίστανται φυλακίσεις, βασανιστήρια και εξορίες. Από το 1970 αρχίζει η *περίοδος της αντίστασης*, κατά την οποία το θέατρο γίνεται χώρος διαμαρτυρίας ή εντάσσεται, όπως γράφει ο Πλάτων Μαυρομούστακος (2005, σ. 139), «σε μια ευρεία αντίληψη πολιτικής δράσης». Οι θεατρικές επιτυχίες, κάποτε μάλιστα ανεξάρτητα κι από την πρόθεση των συντελεστών τους, σχετίζονται συχνά με το πολιτικό πρίσμα υπό το οποίο ερμηνεύονται σκηνές ή φράσεις του έργου. Και οι ίδιοι οι ηθοποιοί και οι σκηνοθέτες, βέβαια, θα ανακαλύψουν τον κοινωνικό και πολιτικό χαρακτήρα του θεάτρου και θα στραφούν κυρίως σε έργα μεταφρασμένα, τα οποία μπορούσαν πιο εύκολα να ξεγελάσουν την λογοκρισία ως μη αναφερόμενα άμεσα στον ελληνικό χώρο. Τα περισσότερα από αυτά δεν σέβονται τους κανόνες που έχει θεσπίσει η λογοκρισία. Παρ' όλο που τα κριτήρια της λογοκρισίας δεν είναι καθόλου σαφή ή ορθολογικά (λόγω της άγνοιας προφανώς), φαίνεται ότι μέτρα λαμβάνονται κυρίως για τα έργα Ελλήνων συγγραφέων με το σκεπτικό ότι αυτά αναφέρονται άμεσα στην ελληνική πραγματικότητα. Ως αποτέλεσμα παρατηρείται μεγαλύτερη ελευθερία στις επιλογές του ξένου ρεπερτορίου κι έτσι δίνεται αντίστοιχα η ευκαιρία στους σκηνοθέτες να τα αξιοποιήσουν προκειμένου να καταγγείλουν το καθεστώς. Είναι χαρακτηριστικό ότι αν και τα έργα του Λόρκα είναι στην μαύρη λίστα ως ηθικώς επιλήψιμα, συναντούμε αυτή την περίοδο εφτά λορκικές παραστάσεις.

2.1. Ο Λόρκα στην Δικτατορία των Συνταγματαρχών. Η επέκταση του έργου του

Κατά την διάρκεια της Δικτατορίας των Συνταγματαρχών, αν και στην μαύρη λίστα του καθεστώτος, ο Λόρκα ανεβαίνει στην σκηνή περισσότερες φορές από κάθε ισπανόφωνο δραματουργό⁸. Επίσης, εκείνη την περίοδο το όνομα του θα ακουστεί ακόμα περισσότερο. Εξακολουθούν να γίνονται εκδηλώσεις πάνω στο έργο του αλλά και τα νέα για την δολοφονία του πολλαπλασιάζονται στις εφημερίδες. Αν το 1956 *Τα Νέα* είχε δημοσιεύσει από 15 έως 20 Οκτωβρίου μια σειρά κειμένων υπό τον τίτλο «Ματωμένο τραγούδι», με τις έρευνες Γάλλων συγγραφέων για την δολοφονία του ποιητή, το 1972 *Το Βήμα* δημοσιεύει από 31 Μαρτίου του 1972 έως 4 Αυγούστου 1973 άλλη μια σειρά υπό τον τίτλο «Πώς σκοτώσανε τον Λόρκα;». Συνολικά 21 κείμενα. Το πρώτο του José Antonio Novais, και τα υπόλοιπα του Ιστορικού από την Ιρλανδία

⁸ Όπως καταγράφεται στα αρχεία του Θεατρικού Μουσείου Αθηνών, εκείνη την περίοδο 13 έργα Ισπανικής προέλευσης παρουσιάζονται σε ελληνικά θέατρα, 2 κατά την «περίοδο της Σιωπής» (1967-1970) και 12 κατά την «περίοδο της Αντίστασης» (1971-1974).

Ian Gibson, από το βιβλίο του, *La represión nacionalista de Granada en 1936 y la muerte de Federico García Lorca* [Η εθνικιστική καταστολή της Γρανάδας το 1936 και ο θάνατος του Federico García Lorca], το οποίο εκδόθηκε στο Παρίσι το 1971 και στο Λονδίνο ένα χρόνο αργότερα με τίτλο *The Death of Lorca*. Αναμφισβήτητα, μέσα στην Ελληνική Δικτατορία τα νέα για την δολοφονία του Λόρκα, του μάρτυρα του Δικτάτορα Φράγκο και της Ελευθερίας, αναζητούνται ακόμα περισσότερο, κυρίως από όσους αντιτίθενται στο Καθεστώς. Αλλά, πέρα από κείμενα για τον θάνατο του, δημοσιεύονται και άλλα κείμενα σχετικά με το έργο του, ακόμα και για το πρόσωπο του, που αφηγούνται φίλοι ή γνωστοί του, όπως ο Μπουνουέλ, ο Νερούδα, ο Δαλί, ο Henri Mengotti Arnaiz ή η Γαλλίδα Μαρσέλ Ωκλαίρ. Κείμενα που μιλάνε και για άγνωστα βιβλία του και δίνουν μια ευρύτερη εικόνα του συγγραφέα. Για παράδειγμα, στις 20 Ιουνίου του 1969 *Το Βήμα* δημοσιεύει το κείμενο «Ένα δύσκολο έργο του Γκαρθία Λόρκα»⁹, το οποίο περιγράφει την παράσταση *Σαν να περάσουν πέντε χρόνια* που ανέβασε ο Ζαν Νεγκρόνι στο Μορφωτικό Οίκο της Βαλντέ Μαρν (του Παρισιού), σε μετάφραση της Μαρσέλ Ωκλαίρ και του Μισέλ Πρεβό. Και μπορεί αυτό το δημοσίευμα να ήταν για τον Αλέξη Σολομό αφορμή να αναλάβει την μετάφραση αυτού του έργου και το ανέβασμα του, πρώτη φορά στην Ελλάδα, το 1971.

2.1.1. Ο Λόρκα στην «Περίοδο της Σιωπής»

Στην πρώτη περίοδο της Δικτατορίας, «Περίοδο της Σιωπής» (1967-1970), με προληπτική λογοκρισία, παρουσιάζονται δυο θεατρικά του Λόρκα, τα ήδη πολύ γνωστά: *Το Σπίτι της Μπερνάρντα Άλμπα* και ο *Ματωμένος γάμος*. Το πρώτο ανεβαίνει από το Κρατικό Θέατρο Βορείου Ελλάδος στις 30 Απριλίου του 1969 (ακριβώς έναν μήνα μετά τη δήλωση του Σεφέρη), σε σκηνοθεσία Θάνου Κωτσόπουλου. Οι κριτικές επικεντρώνουν το ενδιαφέρον τους στην αυταρχικότητα της κεντρικής ηρωίδας και στην έλλειψη ελευθερίας των θυγατέρων της, γεγονός που βοηθά το κοινό, υπερβαίνοντας την ηθογραφία του θέματος, να ταυτίσει την πρωταγωνίστρια Μπερνάρντα με την δικτατορία και ναιώσει ότι το ίδιο βρίσκεται στη θέση που είναι οι δύστυχες κόρες της. Ο Νίκος Μπακόλας (Δράσις, 23-06-1969) επισημαίνει χαρακτηριστικά: «Η Μπερνάρντα Άλμπα και οι κόρες της έχουν ουσιαστικά κλειστεί σ' έναν τάφο, έχουν αυτοκτονήσει όλες, πολύ πριν η άτυχη Αντέλλα κρεμαστεί». Εξάλλου το ίδιο το όνομα του Λόρκα λειτουργεί από μόνο του, λόγω ακριβώς της δολοφονίας του από φασιστικό καθεστώς, ως σύμβολο αντίστασης και ίσως οι τόσες πολλές παραστάσεις του έργου

⁹ *Το Βήμα* (20-06-1969). Και δυο χρόνια πριν είχε δημοσιευτεί στο *Βήμα* (20-07-1967) το άρθρο του Antonio Otero Seco «Ο χρόνος και ο θάνατος», που μιλάει για τον Λόρκα και την επιτυχία του και αναφέρεται παραπάνω στο *Σαν να περάσουν πέντε χρόνια*.

του θα πρέπει να ερμηνευτούν όχι μόνο ως συνταγή επιτυχίας για κάθε θίασο, αλλά και ως μία έμμεση, κρυμμένη πολιτική δήλωση.

Ο *Ματωμένος γάμος* παρουσιάζεται έναν χρόνο αργότερα, το 1970. Το ανεβάζει ο Αλέξης Μινωτής και η Κατίνα Παξινού στη γνωστή μετάφραση του Γκάτσου και με τη μουσική του Μάνου Χατζιδάκη. Η παράσταση αφιερώθηκε στον Λόρκα, «στην Ιερή μνήμη του μάρτυρα ανθρωπιστή»¹⁰ και από την ίδια δυο πράγματα ξεχωρίστηκαν: το ένα, ο ρόλος της Κατίνας Παξινού που μόνο αυτό θα δικαιολογούσε το ανέβασμα του έργου, και το άλλο, το τραγικό στοιχείο του, τονισμένο. Οι δηλώσεις του Μινωτή¹¹ για τη διαρκή επικαιρότητα του έργου είναι χαρακτηριστικές: «Ο Λόρκα είναι άνθρωπος της εποχής μας, με την ποίησή του και το θέατρο του εξέφρασε πολύ συγκεκριμένα, με υψηλό ήθος και απροσμέτρητη καλλιτεχνικότητα, την ουσία και την ταραχή της ισπανικής ψυχής. Ο Λόρκα έβλεπε καθαρά το πρόβλημα της ελευθερίας στον καιρό μας και το φάσμα της νέας τυραννίας που εμφανίζεται σήμερα με τον οπλισμό της καταναλωτικής και βιομηχανικής κοινωνίας».

2.1.2. Ο Λόρκα στην «Περίοδο της αντίστασης».

Στην δεύτερη περίοδο της Δικτατορίας, «Περίοδο της αντίστασης» (1971-1974), κατά την οποία το θέατρο γίνεται χώρος διαμαρτυρίας, καταγράφονται πέντε λορκικές παραστάσεις. Το 1971 τρεις: 1) *Ο έρωτας του Δον Περχιλμπλίν και της Μπελίσας στον κύπο του* που ανεβαίνει από τον Θίασο της Αντιγόνης Βαλάκου, με σκηνοθεσία του Κωστή Μιχαηλίδη, 2) Τέσσερις θεατρικούς διαλόγους: «Ο Ναύτης», «Η κοπέλα και ο σπουδαστής», «Η Χίμαιρα» και «Ο περίπατος του Μπάστερ Κήττον», στο πλαίσιο ενός αφιερώματος στον δραματουργό Λόρκα από το «Θεατρικό Εργαστήρι» του Δ. Κωνσταντινίδη, 3) και το *Σαν περάσουν πέντε χρόνια* που ανεβάζει ο Αλέξης Σολομός. Το 1972 παρουσιάζεται *Μαριάννα Πινέντα* από την Ελληνική Σκηνή Άννα Συνοδινού με σκηνοθεσία Γιάννη Τσιώλη. Και το 1974 *Οι Φαουσλήδες του Κατσιπόρρα*, με σκηνοθεσία του Πέτρου Φυσσούν. Από όλα αυτά τα έργα, παρουσιάζονται πρώτη φορά στην Ελλάδα τα μονόπρακτα: «Ο Ναύτης», «Η κοπέλα και ο σπουδαστής», «Η Χίμαιρα» και «Ο περίπατος του Μπάστερ Κήττον», *Σαν περάσουν πέντε χρόνια* και *Οι Φαουσλήδες του Κατσιπόρρα*.

¹⁰ Βλ. Μινωτής, «Ματωμένος γάμος, η κορυφή της δραματουργίας του Λόρκα. Μια παράσταση-Αφιέρωμα στην ιερή μνήμη του ποιητή», *Τα Νέα* (5-10-1970), σ. 4.

¹¹ Βλ. *Το Βήμα* (3/10/1970), σ. 4. Επίσης, όπως αναφέρεται στα *Νέα* (30-04-1971, σ. 2), ο Μινωτής, η Παξινού και ο Κώστας Καστανάς συμμετέχουν στις 3 Μαΐου 1971 σε εκδήλωση Λόρκα που οργανώνει Το Κέντρο Σπουδών και θα γίνει στην αίθουσα Κωστή Παλαμά, με ομιλητή τον λογοτέχνη Άγγελο Βογάσαρη.

Με τις επιλογές αυτές βλέπουμε ότι ο ηθογραφικός και ρεαλιστής Λόρκα παραμερίζεται ως έναν βαθμό αυτήν την περίοδο για χάρη της πιο υπερρεαλιστικής και επηρεασμένης από τον Φρόντντ πλευράς του ποιητή. Το θέατρο του «απίθανου», που είναι κατά τον Λόρκα «καθαρή, γυμνή ποίηση», φέρνει στο προσκήνιο την παρουσία του σκότους, την κοινωνική καταγγελία του κακού, απομακρύνεται από τον ρεαλισμό και φέρει τραγικά στοιχεία. Αυτό γίνεται σαφές λ.χ. από τις δηλώσεις του Αλέξη Σολομού και τις κριτικές για το *Σαν περάσουν πέντε χρόνια*, έργο που κανονικά θα έπρεπε, λόγω της ομοφυλόφιλης θεματολογίας του, να έχει απαγορευθεί από τη λογοκρισία. «Σουρεαλισμός», «μεταφυσική», «Μαγεία και όνειρο», «Ποίηση και φαντασία» είναι όμως οι λέξεις κλειδιά που κυριαρχούν στις κριτικές των εφημερίδων και των περιοδικών.

Το «Περλιμπλίν» ήδη το είχε ανεβάσει το 1959 το Θέατρο Τέχνης του Κάρολο Κουν. Όμως εκείνη η παράσταση δεν φαίνεται να είχε αφήσει σημαντικό θεατρικό αποτύπωμα, παρόλο που το σκηνοθέτησε ο Κουν, είχε την μετάφραση του Νίκου Γκάτσου, την μουσική του Μάνου Χατζιδάκη και τα σκηνικά του Γιώργου Βακαλό. Ίσως σε αυτό έπαιξε καθοριστικό ρόλο το γεγονός ότι παρουσιάστηκε στο πλαίσιο ενός ειδικού εορταστικού προγράμματος για τα 25 χρόνια του Θεάτρου Τέχνης, μαζί με 5 μονόπρακτα από 4 συγγραφείς (Μπρέχτ, Πιραντέλλο, Τσέχωφ και Λόρκα). Το *Περλιμπλίν* που σκηνοθετεί ο Κωστής Μιχαηλίδης το 1971 χρησιμοποίησε ξανά την μετάφραση του Γκάτσου, αλλά η μουσική ήταν του Σταύρου Ξαρχάκου και το σκηνικό του Γιώργου Πάτσα. Η παράσταση, για τον Βάσο Βαρίκα¹² δεν ήταν και τόσο πετυχημένη: «Η σκηνοθεσία του κ. Κωστή Μιχαηλίδη», γράφει η ίδια, «ενώ ορθά μας μετέφερε στο κλίμα του θεάτρου των μαριονετών, ωστόσο, άφησε να της διαφύγουν καίριες αποχρώσεις, ενώ οι συνεχείς εναλλαγές του γκροτέσκου με το λυρικό, του κωμικού με το δραματικό, που δίνουν την ιδιαίτερη γεύση στο μονόπρακτο του Λόρκα, δεν υπογραμμίστηκαν όσο ζωηρά το απαιτούσε το κείμενο». Το έργο μετά την Δικτατορία ξαναπαίχτηκε με την μετάφραση του Γκάτσου πολλές φορές, το 1976, το 1994, το 1996, το 1998, το 2004 κλπ. Και σήμερα παραμένει αγέραστο.

Για το ανέβασμα των τεσσάρων θεατρικών διαλόγων («Ο Ναύτης», «Η κοπέλα και ο σπουδαστής», «Η Χίμαιρα» και «Ο περίπατος του Μπάστερ Κήττον»), από το «Θεατρικό Εργαστήριο» του Δ. Κωνσταντινίδη το 1971, ο Κ. Γεωργουσόπουλος¹³ γράφει πως ήταν «ικανοποιητικότατο και για τους θεατές και για τους στόχους τους». Και πιο συγκεκριμένα τονίζει πως «στον Δον Κριστόβαλ η σκηνοθεσία βρήκε τον σωστό τόνο και έδωσε ένα γραφικό Δον Κριστόπαλ γερνώντας προς τον Καραγκιόζη. Όμως

¹² «Τρεις παραστάσεις. Έργα Σιέρα και Λόρκα με την Βαλάκου», *Τα Νέα* (31-03-1971), σ. 2.

¹³ «Αφιέρωμα στο Λόρκα. Στο Θεατρικό Εργαστήριο», *Το Βήμα* (4-01-1972), σ. 4.

ο ίδιος τονίζει πως «ο Περίπατος του Μπάστερ Κήτον που σκηνοθέτησε ο Μούλχος ήταν παιχνίδι δύσκολο να σταθεί στη σκηνή του θεατρικού Εργαστηρίου. Απαιτούσε άλλα μηχανικά μέσα».

Το *Σαν περάσουν πέντε χρόνια* το ανεβάζει πρώτη φορά στην Ελλάδα ο Αλέξης Σολομός το 1971 με δική του μετάφρασή. Όμως ήδη είχαν κυκλοφορήσει στα ελληνικά άλλες δυο μεταφράσεις, του Κλείτου Κύρου και του Ν. Σημηριώτη, αλλά η δυσκολία του έργου φαίνεται εμπόδισε νωρίτερα το ανέβασμά του. Και μάλιστα μετά από την παράσταση του Σολομού, το έργο δεν ξανά παίχτηκε στην Ελλάδα τα επόμενα χρόνια, παρόλο που εκείνη η παράσταση εντυπωσίασε το κοινό. Συγκεκριμένα ο Άλκης Μαργαρίτης¹⁴ γράφει πως ο Σολομός παρουσιάζει ευπρεπώς ένα πολύ δύσκολο έργο, «ένα έργο που ξεφεύγει από ό,τι ξέραμε ως τώρα. Ένα δράμα σουρεαλιστικό. Αλλά το στοιχείο του παράλογου είναι τόσο πολύ βουτηγμένο στην ποίηση, ώστε το *Σαν περάσουν πέντε χρόνια* είναι από τα πιο γοητευτικά του σύγχρονου δραματολογίου». Για τον Κώστα Γεωργουσόπουλο¹⁵ «ο Σολομός βρέθηκε σε στιγμές ευφορίας. Ακόμα και οι παρεμβάσεις του στο κείμενο έδωσαν ένα βάθος, μια θεατρική διάσταση στο έργο, που δεν τις είχε. Εκεί που χώλαινε, το στήριξε» [...] «Η παράσταση είχε ύφος, ευρήματα, είχε εκείνο το απροσδόκητο και το θαυμαστό του υπερρεαλισμού». Και ο Σολομός δημοσιεύει στην ίδια εφημερίδα «Ο άγνωστος Λόρκα»¹⁶, όπου εκφράζει με ενθουσιασμό την επιτυχία της παράστασης και τονίζει πως: «Όχι λίγοι απ' τους θεατές που παρακολουθούν κάθε βράδυ την παράσταση [...] μένουν κυριολεκτικά κατάπληκτοι με την άγνοια τους. Πώς γίνεται, με ρωτούν πολλοί – και μάλιστα μορφωμένοι άνθρωποι- ‘να μου έτυχε να διαβάσουμε ποτέ αυτό το τόσο γοητευτικό έργο;».

Το 1972¹⁷ η Ελληνική Σκηνή της Άννας Συνοδινού παρουσιάζει το ιστορικό δράμα του Λόρκα *Μαριάννα Πινέδα*, σε σκηνοθεσία του Γιάννη Τσιώλη, τότε Καθηγητής του

¹⁴ “Σαν περάσουν 5 χρόνια. Ο Λόρκα από το Προσκήνιο”, *Τα Νέα*, (27-10-1971), σ. 2.

¹⁵ “Σαν περάσουν πέντε χρόνια του Λόρκα. Από το Προσκήνιο στο Θέατρο Όρβο”, *Το Βήμα*, (24-10-1971), σ. 5.

¹⁶ “Ο άγνωστος Λόρκα”, *Τα Νέα* (27-10-1971), σ. 2.

¹⁷ Αν και το 1972 δεν καταγράφονται άλλες παραστάσεις του Λόρκα, στις 4 Ιουλίου της ίδιας χρονιάς ο Σπύρος Παγιατάκης δημοσιεύει στα *Νέα* (4-07-1972, σ. 2) το άρθρο: «Όπου ένας άνδρας υποδύεται τη Μπερνάντα Άλμπα του Λόρκα!», όπου περιγράφει το ανέβασμα της Μπερνάντας Άλμπας του Άντζελ Φάτσιο στο Πόρτο. Έτσι, μεταξύ άλλων, διαβάζουμε πως το σκηνικό της παράστασης, το σπίτι της δικτατορικής μάνας, ήταν ένας είδος στυλιζαρισμένου κλουβιού ή φυλακή. Και γράφει επίσης: «Η παράσταση απευθύνεται σε ένα κοινό που αρχίζει να ξυπνάει απ’ ένα μακρύχρονο λήθαργο αδράνειας και διψασμένο για κάθε τι που θα του δώσει την ευκαιρία να εκδηλώσει την ενόχληση που νοιώθει για τον περιοριστικό ζυγό που έχει πάνω στο σβέρκο του». Για τους πορτογαλικούς θεατές, «το ζυγό» θα σήμαινε με σιγουριά τη Δικτατορία του Antonio de Oliveira Salazar, η οποία διήρκεσε από το 1932 μέχρι το 1968.

Πανεπιστημίου του Στανφορντ. Το έργο το είχε ανεβάσει το 1960 ο Μήτσος Λυγίζος με την μετάφραση του Τάκη Δραγώνα, αλλά η παράσταση δεν άφησε κριτικές ούτε φαίνεται προκάλεσε ενδιαφέρον. Αν και η *Μαριάννα Πινέδα* είχε χαρακτηριστεί από τον ίδιο τον Λόρκα ως το «αδύναμο έργο ενός πρωτάρη», η αξία της επανεκτιμήθηκε το 1937 καθώς τότε αναγνωρίστηκε ο παραλληλισμός μεταξύ της τραγικής πορείας της ηρωίδας και του συγγραφέα της, οπότε το έργο απέκτησε ξαφνικά πολιτικό περιεχόμενο. Πολύ χαρακτηριστικά ο Σπηλιωτόπουλος σε κριτική του στη *Νέα Εστία* (τχ. 1087/1972, 1573) θα τονίσει ότι το έργο γράφτηκε το 1924 οπότε την Ισπανία κυβερνούσε ο δικτάτορας Πρίμο ντε Ριβέρα και «γεννήθηκε από τη σύζευξη της ποιητικής του ροπής με τις πολιτικές του πεποιθήσεις». Έτσι κι αλλιώς η *Μαριάννα Πινέδα* πέρα από μια ιστορική ηρωίδα είναι πρωτίστως μια μάρτυρας της Ελευθερίας και ως τέτοια την παρουσιάζει η Συνοδινού, χωρίς όμως να παραβλέπει τον πατριωτικό χαρακτήρα του έργου. Πάντως, το γεγονός ότι η ηρωίδα, μια γυναίκα ερωτευμένη και παρορμητική, είναι πρόθυμη να πεθάνει για την Ελευθερία της δίνει ένα πολιτικό μήνυμα στην παράσταση, το οποίο όμως εύκολα καλύπτεται λόγω του ότι η υπόθεση αναφέρεται στην ισπανική και όχι στην ελληνική ιστορία, άρα δεν υπάρχει ανάγκη να παρέμβει η λογοκρισία.

Παρόλο αυτά, η παράσταση χρωματίστηκε πολιτικά¹⁸. Κατά αρχάς, πριν την πρεμιέρα, η Άννα Συνοδινού -σε συνέντευξη στον Κοντογιάννη¹⁹- δήλωσε πως ο θίασος αφιέρωσε την παράσταση «στη μνήμη του Λόρκα, που εκτελέστηκε από τους φασίστες και που η εκτέλεση του στέρησε την ανθρωπότητα από έναν μεγάλο ποιητή της αγάπης και της ελευθερίας». Και σχετικά ο σκηνοθέτης²⁰ είπε: «Φροντίσαμε να βρούμε μέσα στο έργο τα στοιχεία που έχουν να πουν κάτι για μας σήμερα, που έχουν αντιστοιχίες με την πολιτική κατάσταση στην Ευρώπη ιδίως σήμερα». Όμως λίγες μέρες μετά την πρεμιέρα ο Κώστας Γεωργουσόπουλος²¹ γράφει στο *Βήμα* πως «όλη η παράσταση ήταν μια αμηνανία», που δεν άφησε να καταλάβουν τι σκόπευε, και ότι το έργο σαφώς δεν είναι πατριωτικό. Ίσως και για αυτή την αποτυχία το έργο δεν ξαναπαίχτηκε στην ελληνική σκηνή από επαγγελματικό Θίασο τα επόμενα χρόνια.

Έτσι το συγκεκριμένο δημοσίευμα, κάνοντας χρήση του θεάτρου ως καλλιτεχνική εκδήλωση, κατέκρινε έμμεσα και δυνατά το πολιτικό καθεστώς της Χούντας.

¹⁸ Βλ. Πάφλας, «Η πολιτική παρουσία του θεάτρου», *Το Βήμα* (24-08-1972), σ. 4.

¹⁹ «Μαριάννα Πινέδα. Ένα ρομαντικό έργο της Ισπανίας του 1800. Η Άννα Συνοδινού και οι συνεργάτες της μιλούν για το δράμα του Λόρκα», *Το Βήμα* (23-09-1972), σ. 4.

²⁰ Βλ. Πάφλας, «Η πολιτική παρουσία του θεάτρου», *Το Βήμα* (24-08-1972), σ. 4.

²¹ «Λόρκα: Μαριάννα Πινέντα. Από την Ελληνική Σκηνή της Άννας Συνοδινού», *Το Βήμα*, (30-09-1972), σ. 4.

Το 1974, μόλις πέντε μήνες πριν την ανατροπή της Δικτατορίας, ανεβαίνει πρώτη φορά στην ελληνική σκηνή η φάρσα κουκλοθέατρο *Οι φασουλήδες του Κατσιπόρρα*. Μια παράσταση με σκηνοθεσία του Πέτρου Φυσσούν και μετάφραση της Ιουλίας Ιατρίδη, που διασκευάστηκε σε μιούζικαλ στο Θέατρο Κήπου της Θεσσαλονίκης²². Αυτή η τραγική κωμωδία με πολλά στοιχεία φάρσας θα ξαναπαιχτεί στην ελληνική σκηνή, με την ίδια μετάφραση της Ιατρίδης, πολλές φορές, το 1985, το 1986, το 1988, το 1995, το 1996, το 1997 δυο φορές, και το 1998.

3. Ο Λόρκα μετά την Δικτατορία των Συνταγματαρχών

Μετά την Δικτατορία των Συνταγματαρχών, ο Λόρκα αναγνωρίζεται ως υπερρεαλιστής ποιητής²³. Και εξακολουθούν να παίζονται τα ηθογραφικά του έργα μαζί με τα πιο υπερρεαλιστικά. Το 1983 ανεβαίνει για πρώτη φορά στην ελληνική σκηνή *Η μάγια της πεταλούδας*, με σκηνοθεσία του Αλκ. Γάσπαρη και μετάφραση της Ιουλίας Ιατρίδης. Πρόκειται για το πρώτο έργο που παρουσίασε ο Λόρκα στο Θέατρο, αλλά που δεν λειτούργησε καθόλου πάνω στην σκηνή και απέτυχε. Με ζώα ως πρόσωπα και στοιχεία απ' τη μεγάλη επιρροή των Ρωσικών Μπαλέτων -ο ρυθμός, οι μαριονέτες και η σύνδεση του λαϊκού με το μοντέρνο-. Στην Ελλάδα το έργο, με την μετάφραση της Ιουλίας Ιατρίδης, ξανά παίχτηκε πολλές φορές, και από ερασιτεχνικούς και μαθητικούς θιάσους, το 1985, το 1997, το 1997, το 2002, το 2003 και το 2005. Και παραμένει αγέραστο.

Από την δεκαετία του 1990 μέχρι σήμερα, μπορούμε να πούμε ότι το έργο του Λόρκα επεκτείνεται ακόμα περισσότερο και ξεπερνάει ολοκληρωτικά την ηθογραφία²⁴. Και όσο περισσότερο βγαίνει στην επιφάνεια «ο σουρεαλιστικός» Λόρκα τόσο πιο πολύ αναγνωρίζονται τα πρωτοποριακά στοιχεία του έργου του. Δεν είναι τυχαίο ότι η δεύτερη σημαντική, ως προς τη σκηνοθετική της ιδιαιτερότητα, παράσταση του «Ματωμένου

²² *Το Βήμα* (16-02-1974), σ. 4.

²³ Βλ. Κ. Γεωργουσόπουλος, *Το Βήμα* (4-08-1982), σ. 5, όπου, μεταξύ άλλων, γράφει: «Ο Λόρκα είναι υπερρεαλιστής πιστός στα πρώτα συστατικά του κινήματος, τον ουμανιστικό μαρξισμό και την ψυχανάλυση». Και την ίδια χρονιά δημοσιεύεται στο *Βήμα* (2-04-1982), σ. 8, το άρθρο «Σύγχρονος και προκλητικός Λόρκα», όπου αναφέρεται ότι η «Ομάδα Έρευνας του Θεατρικού Εργαστηρίου Καβάλας» σε ανέβασμα του έργου *Το σπίτι της Μπενάρντας Αλμπας*, ανάμεσα στις πράξεις παρεμβάλλει σύντομες εμβόλιμες σκηνές – ιντερμέδια- που φωτίζουν το έργο από ψυχχαναλυτική πολιτική και κοινωνική σκοπιά.

Όμως ας σημειώσουμε πως είναι είκοσι χρόνια μετά, το 1993, όταν δημοσιεύεται, πρώτη φορά στα ελληνικά, το ποιητικό με σουρεαλιστικές εικόνες, *Ποιητής στην Νέα Υόρκη* που μεταφράζει ο Βασίλης Λαλιώτης. Δηλαδή, ένα βιβλίο που θεωρείται από πολλούς το πιο σπουδαίο του Λόρκα, βλέπει όμως το φως στην Ελλάδα σαράντα πέντε χρόνια μετά την εμφάνιση του Λόρκα στην Ελλάδα και σχεδόν είκοσι χρόνια αργότερα από το *Τσιγγάνικο τραγουδιστάρι* που μεταφράζει ο Κώστας Τσιρόπουλος το 1974.

²⁴ Για περισσότερες λεπτομέρειες, βλ. López Recio 2008, 141-170.

γάμου» είναι της Μαριέττας Ριάλδη στο «Πειραματικό Θέατρο της Πόλης» το 1991. Αλλά να μην ξεχάσουμε ότι η ίδια σκηνοθέτης, η οποία γράφει επίσης τραγωδία, την δεκαετία του '60 διηύθυνε το Πειραματικό Λαϊκό Θέατρο μαζί με τον μουσικό Μίκη Θεοδωράκη, τον ζωγράφο και σκηνογράφο Μίνο Αργυράκη και τον δραματουργό Ιάκωβο Καμπανέλλη.²⁵ Δηλαδή, η Ριάλδη συνδέεται καλλιτεχνικά ως σκηνοθέτης με τον Λόρκα και τον Κουν. Πράγματι, το μοντέρνο λαϊκό θέατρο που οραματιζόταν ο Κούν, βρισκόταν από την αρχή πολύ κοντά στις αντιλήψεις του θεατρικού ομίλου «Μπαράκα» του Λόρκα²⁶ –και η πορεία, μάλιστα, αυτών των αναζητήσεων παρουσιάζει ορισμένα κοινά σημεία. Ο Λόρκα διαμόρφωσε τις αισθητικές του αντιλήψεις περί του ολικού θεάτρου στην *Residencia de Estudiantes* (Φοιτητική Εστία), παρά με μια μεγάλη ομάδα σημαντικών καλλιτεχνών, μεταξύ των οποίων ο Νταλί και ο Μπουνιουέλ. Αλλά και ο Κουν οργανώνει την παράσταση του με τη βοήθεια του Τσαρούχη και του Χατζιδάκη και με ανάλογη σκοπιμότητα-. Και ακριβώς το ίδιο κάνει η Ριάλδη στο «Πειραματικό Λαϊκό Θέατρο» με τον μουσικό Μίκη Θεοδωράκη, τον ζωγράφο Μίνο Αργυράκη –ο οποίος μάλιστα μαθήτευσε δίπλα στον Τσαρούχη και ισχυριζόταν πως υπήρχε μαθητής του Κόντογλου-, και με τον δραματουργό Ιάκωβο Καμπανέλλη, ο οποίος μάλιστα επηρεάστηκε από την παράσταση του *Ματωμένου γάμου* του Κουν και έτσι έγραψε το 1949 το έργο *Ο χορός απάνω στα στάχυα*, μία τραγωδία κοντά στην αρχαία τραγωδία και το ολικό θέατρο²⁷.

Η Ριάλδη λοιπόν ξαναδιαβάζοντας με νέα ματιά το θεατρικό κείμενο του *Ματωμένου γάμου*, με το ίδιο ανεπηρέαστο και γόνιμο βλέμμα που το είδε κι ο Κουν το 1948, –και επίσης τονίζοντας το πάθος και τη συγκίνηση-, δίνει μια «άλλη διάσταση» του έργου, καθιστώντας το «εικαστικά, θεαματικά και οπτικά» σύγχρονο (Ελευθερία Ντάνου, *Ελεύθερος* 22-01-1992). Γι' αυτό, άλλωστε, και η παράσταση χαρακτηρίστηκε «για νέους» (*Εθνος*, 27-01-1992), με την έννοια ότι απευθυνόταν σ' ένα κοινό ανεπηρέαστο, χωρίς την συναισθηματική επιβολή της πρώτης παράστασης. Με φανερή πρόθεση να περιορίσει, χωρίς όμως και να προδώσει τον εγγενή φολκλορισμό του δράματος (Αλκ. Μαργαρίτης, *Νέα Εστία* 1992), η Ριάλδη αναδεικνύει με ευρηματικότητα τον «σουρεαλισμό» του έργου (*Εθνος*, 29-11-1991), δηλώνοντας στη συνέντευξη τύπου που

²⁵ Για την εμπειρία ως σκηνοθέτης της Μ. Ριάλδης, βλ. “Αποικία των τιμωρημένων του Ι. Καμπανέλλη στις 7 Οκτωβρίου”, *Το Βήμα* (4-01-1971), σ. 4. Επίσης το άρθρο του Άγγελου Τερζάκη: “Πιστεύω ότι ήρθε η ώρα για κάποια κινήματα νέων”, *Το Βήμα* (1-02-1970), σ. 4, όπου ο δραματουργός συγγραφέας ξεχωρίζει την Ριάλδη και μάλιστα, όπως αναφέρει, την προτείνει να σκηνοθετήσει ένα δικό του έργο.

²⁶ Για το συγκεκριμένο θέμα, βλ. Πούχνερ 1989, σ. 15. Και για τις ομοιότητες στις θεατρικές αντιλήψεις του Κουν και του Λόρκα, βλ. Το κεφάλαιο «Lorca y Kun: dos vidas paralelas y una trayectoria común en la dirección escénica» στο López Recio 2008, σσ. 56-69.

²⁷ Περισσότερες λεπτομέρειες για την επιρροή του, στο López Recio 2008, σσ. 240-244.

παραχώρησε, τα ακόλουθα: «έχω την εντύπωση ότι το έργο ανεβαζόταν χοντρικά με το ηθογραφικό του στοιχείο τονισμένο. Πνιγμένο στα τραγούδια έχανε την πυκνότητα και την ταυτότητα του». Η Ριάλδη, λοιπόν, ενθέτει στην υπόθεση του έργου συμβολικά στοιχεία που αναφέρονται στο τραγικό τέλος του ποιητή, ακροβατεί μεταξύ μιας ηθογραφικής και μιας δραματικής ανάγνωσης με υπερρεαλιστικά στοιχεία και δοκιμάζει «την ισχύ του λόγου αφαιρώντας το τοπικό χρώμα και περιορίζοντας τα δραματικά στοιχεία», με κίνδυνο να αφυδατώσει το μεσογειακό πάθος (Μ. Θεοδοσοπούλου, *Αντί*, 24-01-1992). Αν εξαίρσει κανείς τις επιφυλάξεις της Θεοδοσοπούλου, σύσσωμη η κριτική εγκωμιάζει την παράσταση, επισημαίνοντας ακόμα και την επιτυχία του Γιώργου Μούτσιου στον «πολύμορφο» ρόλο του Φεγγαριού (Περσέυς Αθηναίος, *Ελεύθερη ώρα* 28-01-1992). Αυτή η αιρετική παράσταση της Ριάλδη άνοιξε το δρόμο για πιο ελεύθερες ερμηνείες, ακόμα και για μουσικοχορευτικές διασκευές του έργου του Λόρκα²⁸, του οποίου είχε ενταχθεί στον κατάλογο των ανέγγιχτων κλασικών του ελληνικού ρεπερτορίου. Με αυτές τις παραστάσεις η επανερμηνεία του Λόρκα κρατάει τα κλασικά στοιχεία, αλλά ανοίγεται και στα πρωτοποριακά, επαναφέροντας έτσι το έργο εγγύτερα στις αυθεντικές προθέσεις του δημιουργού του και αφαιρώντας τα ίχνη του χρόνου που του είχαν προσθέσει οι ηθογραφικές ερμηνείες²⁹.

Συμπεράσματα

Καταλήγοντας, μπορούμε να πούμε ότι η περίοδος της Δικτατορίας των Συνταγματάρχων θα είναι καθοριστική στην πορεία του δραματουργού Λόρκα. Θα αποτελέσει μια μεταβατική περίοδο στην πρόσληψη του στην Ελλάδα. Τα έργα του επιλέγονται περισσότερο ως σύμβολο αντίστασης λόγω της δολοφονίας του ποιητή από φασιστικό καθεστώς. Η πολιτικοποίηση της περιόδου μαζί με την λογοκρισία που επιβάλλεται, θα σπρώξουν στην ανακάλυψη άλλης εικόνας του συγγραφέα. Οι σκηνοθέτες θα δώσουν άλλη μια επέκταση στα ήδη γνωστά του έργα, τονίζοντας το ποιητικό και το τραγικό τους στοιχείο, αλλά και θα γνωστοποιήσουν άλλα θεατρικά του με σουρεαλιστικά ή ονειρικά στοιχεία. Και οι ίδιοι θα αναγκαστούν να κάνουν σκηνοθετικά πειράματα

²⁸ Βλ. Λόπεθ Ρέθιο 2006, σσ. 167-176.

²⁹ Με αφορμή τα 60 χρόνια από το θάνατο του ποιητή, το 1996 είναι η χρονιά με περισσότερες παραστάσεις λορικών έργων και εκδηλώσεις για τον Λόρκα (19 συνολικά). Ενδεικτικά, αν παρατηρήσουμε το σύνολο των λορικών παραστάσεων που γίνονται εκείνη την χρονιά στην μνήμη του, ο *Ματωμένος γάμος* είναι το έργο που ανέβηκε στη σκηνή περισσότερες φορές, αλλά μαζί με τα πιο ρεαλιστικά έργα του Λόρκα, ανέβηκαν επίσης το *Πέρλιμπλιν*, *Έργο χωρίς τίτλο* και η *Θαυμαστή μπαλοματού*. Και την επόμενη χρονιά που συνεχίστηκαν οι εκδηλώσεις στην μνήμη του, ανεβαίνουν 2 φορές *Οι φασουλήδες του Κατσιπόρρα* και 2 φορές *Τα μάγια της πεταλούδας*. Δηλαδή στα κλασικά έργα του Λόρκα ήδη περιλαμβάνονται πλήρως τα μη ηθογραφικά.

και θα ανακαλύψουν με αυτό τον τρόπο και τα πρωτοποριακά στοιχεία στο έργο του. Και μάλιστα όταν η σκηνοθεσία του έργου του οδηγήθηκε μέσα από το ολικό θέατρο και το Λαϊκό θέατρο -πρώτα από τον Κουν και έπειτα από την Ριάλδη- γνώρισε την μέγιστη επιτυχία. Σήμερα σχεδόν όλα τα έργα του Λόρκα έχουν παιχτεί στην Ελλάδα. Όμως ο Λόρκα των Ελλήνων, ο πιο αγαπητός, εξακολουθεί να είναι αυτός με το πιο έντονο ήθος μεσογειακό της ομορφιάς και του πάθους, ο ποιητής του *Ματωμένου γάμου*, με το Φεγγάρι, το μαχαίρι και τα νερά.

Βιβλιογραφία

Λόπεθ Ρέθιο, Β., *Το φεγγάρι το μαχαίρι τα νερά. Ο Λόρκα στην Ελλάδα*, Αθήνα, Οι Εκδόσεις των Φίλων, 2006.

López Recio, V., *La recepción de Federico García Lorca en Grecia. El caso de Bodas de sangre*, Granada, Centro de Estudios Bizantinos, Neogriegos y Chipriotas, 2008.

_____, V., “Το ισπανικό θέατρο στην Ελλάδα κατά την διάρκεια της δικτατορίας των Συνταγματαρχών”, στο Κωνσταντίνος Α. Δημάδης (επιμ.), *Συνέχειες, ασυνέχειες, ρήξεις στον ελληνικό κόσμο (1204-2014): οικονομία, κοινωνία, ιστορία, λογοτεχνία*. Τόμος Δ΄, Αθήνα, Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών, 2015, σσ. 157-166.

Μαυρομούστακος, Πλ., *Το θέατρο στην Ελλάδα 1940-2000. Μια επισκόπηση*, Αθήνα, Εκδ. Καστανιώτη, 2005.

Πούχνερ, Β., *Λαϊκό θέατρο στην Ελλάδα και στα Βαλκάνια*, Αθήνα, Εκδ. Πατάκη, 1989.

ΟΨΕΙΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΜΕΤΑΦΡΑΣΗΣ ΣΤΟΝ ΕΛΛΗΝΙΚΟ 20ό ΑΙΩΝΑ

Τίτικα Δημητρούλια* και Σοφία Καραβέλη**

Περίληψη

Από τα πρώτα βήματα της μεταφρασεολογίας, υπογραμμίστηκε η σημασία της ιστορίας της μετάφρασης τόσο για τη συγκρότησή της ως πεδίου όσο και για την ανάδειξη του διαχρονικά κεντρικού ρόλου της μετάφρασης στις πολιτισμικές μεταφορές (Berman, 1984· Lambert, 1993· Pym, 2014 [1998]). Την τελευταία εικοσαετία, η σχετική, διεπιστημονική έρευνα αναπτύσσεται ραγδαία, αν και όχι με τον ίδιο ρυθμό σε όλους τους γλωσσικούς και πολιτισμικούς χώρους, αποτυπώνοντας και ερμηνεύοντας τις πολλαπλές διασυνδέσεις της μετάφρασης με τους πολιτισμούς και τις κοινωνίες (Bastin & Bandia, 2006· Rundle, 2022). Στον ελληνόφωνο χώρο, η σχετική έρευνα έχει αποδώσει καρπούς κυρίως όσον αφορά τη λογοτεχνική μετάφραση, ευρέως νοούμενη ώστε να περιλαμβάνει μείζονα έργα των ανθρωπιστικών επιστημών και ειδικά της φιλοσοφίας, στον 18ο και 19ο κυρίως αιώνα (για μια συνοπτική επισκόπηση, βλ. Δημητρούλια, 2021). Παρότι και σε αυτές τις περιόδους ποικίλες όψεις του φαινομένου της μετάφρασης χρειάζεται να αναδειχτούν ή να μελετηθούν περαιτέρω, εντούτοις, η πλέον ανεξερεύνητη περιοχή στην ελληνόφωνη ιστορική μεταφρασεολογική έρευνα παραμένει ο 20ός αιώνας. Η παρούσα ανακοίνωση εστιάζει στην ιστορία των μεταφράσεων προς τα νέα ελληνικά στον 20ό αιώνα, με αναφορά στη συνεισφορά των ψηφιακών αρχείων των εφημερίδων στην ανάπτυξή της. Με βάση τη σχετική ερευνητική εμπειρία μας (Dimitroulia, 2018a, 2018b· Dimitroulia & Marcou, 2020· Δημητρούλια, 2020, 2022· Καραβέλη, 2023), θα συζητήσουμε ορισμένα μεθοδολογικά ζητήματα όσον αφορά τη χρήση των ψηφιακών αρχείων και θα δώσουμε ενδεικτικά παραδείγματα της ερευνητικής αξιοποίησής τους, προερχόμενα από τη μετάφραση της λογοτεχνίας και του λυρικού θεάτρου.

Λέξεις κλειδιά: ιστορία της μετάφρασης, ψηφιακά αρχεία εφημερίδων, λογοτεχνική μετάφραση, μετάφρασης της όπερας

* Καθηγήτρια Θεωρίας και πράξης της μετάφρασης, Τμήμα Θεατρικών Σπουδών, ΕΚΠΑ, titikad@gmail.com, <https://en-uoa-gr.academia.edu/TitikaDimitroulia>.

**Μεταδιδάκτορας ΑΠΘ στον τομέα της λογοτεχνικής μετάφρασης, διορθώτρια-επιμελήτρια κειμένων/βιβλίων, sofikaraveli@gmail.com.

Abstract

From the very emergence of Translation Studies, the importance of translation history was emphasized both for the constitution of the field proper and the demonstration of the central role of translation in cultural transfers in time (Berman, 1984; Lambert, 1993; Pym, 2014 [1998]). In the last twenty years, relevant, interdisciplinary research has been developing rapidly, though not at the same pace across linguistic and cultural spaces, identifying and interpreting the multiple interconnections of translation with cultures and societies (Bastin & Bandia, 2006; Rundle, 2022). In the Greek-speaking world, relevant research has borne fruit mainly with regard to literary translation, broadly defined to include important works of the humanities and especially philosophy, in the 18th and 19th centuries in particular (for a brief overview, see Dimitroulia, 2021). While various aspects of the translation phenomenon in these periods need still to be foregrounded and/or further studied, the most unexplored area in the Greek-speaking translation history research remains the 20th century. This paper focuses on the history of translations into Modern Greek in the 20th century, with reference to the contribution of digital newspaper archives to its development. Based on our relevant research experience (Dimitroulia, 2018a, 2018b· Dimitroulia & Marcou, 2020· Δημητρούλια, 2020, 2022· Καραβέλη, 2023), we will discuss some methodological issues in the use of digital archives in research and provide illustrative examples of their exploitation, related to the translation of literature and the opera.

Keywords: history of translation, digital press archives, literary translation, opera translation

1. Εισαγωγή: ο 20ός αιώνας ως αιώνας της μετάφρασης

Ο 20ός αιώνας υπήρξε ο αιώνας της μετάφρασης –και της αναμετάφρασης– (Chevrel, 2019, σ. 10) στον ευρωπαϊκό και ευρύτερα δυτικό χώρο, αλλά και πέραν αυτού, παρότι η σχετική έρευνα άρχισε να αναπτύσσεται με καθυστέρηση (Bastin & Bandia, 2006, σ. 2). Στη διάρκειά του, οι μεταφράσεις σε όλες τις γλώσσες και όλα τα μέσα πλήθυναν, στο πλαίσιο της μεγάλης ανάπτυξης των πολιτισμικών μεταφορών, των οποίων αποτελούν σημαντική έκφανση (Espagne & Werner, 1988· Espagne, 1999· Espagne, 2013). Ειδικά στον χώρο της λογοτεχνίας και των τεχνών, συντελέστηκε μια σειρά από αλλαγές που οδήγησαν στην ανάπτυξη νέων διαμεσικών πρακτικών: η λογοτεχνία άρχισε πλέον να συνδιαλέγεται, λόγου χάρη, δημιουργικά όχι μόνο με το θέατρο αλλά και με τον κινηματογράφο και στη συνέχεια με τα νέα μέσα, ενώ οι εξορισμού διαμεσικές παραστατικές τέχνες ενσωμάτωναν συστηματικά τα νέα μέσα της κάθε περιόδου. Παράλληλα, ολοκληρώθηκε η ενοποίηση και παγκοσμιοποίηση

του εκδοτικού χώρου (Sapiro, 2019, σ. 55) που ενίσχυσε την παραγωγή των διαγλωσσικών μεταφράσεων.

Οι διαπιστώσεις αυτές ισχύουν και για την Ελλάδα, όπου οι κάθε είδους μεταφράσεις αυξάνουν εκθετικά στον 20ό αιώνα, και, με δεδομένη τη θέση της ελληνικής γλώσσας ως 'περιφερειακής' στο παγκόσμιο, ιεραρχημένο σύστημα των μεταφράσεων (Casanova, 2006 [1999]· Heilbron & Sapiro, 2007), γίνονται ως επί το πλείστον από την εκάστοτε υπερκεντρική γλώσσα, δηλαδή τα γαλλικά και στη συνέχεια τα αγγλικά, αλλά και άλλες κεντρικές γλώσσες, όπως τα γερμανικά, τα ρωσικά, τα ιταλικά και τα ισπανικά, αναλόγως με τη χρονική περίοδο και τις ιδιαιτερότητες του χώρου – για παράδειγμα, τα ιταλικά είναι πολύ λιγότερο ισχυρά στον εκδοτικό χώρο σε σχέση με τον χώρο της όπερας.

Η καταγραφή των μεταφράσεων στα διάφορα μέσα, με αναφορά στις πρακτικές, τους συντελεστές και τον αντίκτυπό τους, αποτελεί έργο της ιστορίας της μετάφρασης, μιας δυναμικής, διεπιστημονικής περιοχής των μεταφραστικών σπουδών που σήμερα γνωρίζει ιδιαίτερη ανάπτυξη, με την εξωστρέφεια της μεταφρασεολογίας και την ενίσχυση της συνομιλίας της με πολλές γνωστικές περιοχές σχετικά με τον ρόλο της μετάφρασης στη συγκρότηση και την εξέλιξη τη δική τους και του πολιτισμού εν γένει (Rundle, 2022· Bassnett & Johnston, 2019· Gentzler, 2017). Σύμφωνα με τον Anthony Pym, η καταγραφή αυτή εμπίπτει ειδικότερα στην περιοχή την οποία ονομάζει *αρχαιολογία* της μετάφρασης. Την ορίζει ως ένα «σύνολο λόγων που επιδιώκουν να απαντήσουν, συνολικά ή μερικά, στο σύνθετο ερώτημα “ποιος μετέφρασε τι, πώς, που, πότε, για ποιον και με τι αντίκτυπο”» (2014, 5). Αυτό το σύνολο λόγων περιλαμβάνει «τα πάντα, από την κατάρτιση καταλόγων ως τη βιογραφική έρευνα για μεταφραστές» (ό.π.) και αποτελεί τη βάση για την *εξήγηση*, η οποία διερευνά τα ποικίλα *γιατί* που προκύπτουν από τα αρχαιολογικά δεδομένα (Pym, 2014, 6).

Παρότι η ιστορία της μετάφρασης αναπτύσσεται σταδιακά και στην Ελλάδα και αξιόλογα εγχειρήματα εντοπίζονται σε επιμέρους πεδία της και συγκεκριμένες χρονικές περιόδους (για μια συνοπτική επισκόπηση, βλ. Δημητρούλια, 2021), δεν διαθέτουμε ως σήμερα ακόμη μια ολοκληρωμένη εποπτεία της μετάφρασης προς τη νέα ελληνική, όπως αυτή που προσφέρει το τετράτομο συλλογικό έργο *Histoire des traductions en langue française*, το οποίο καλύπτει ένα ευρύτατο φάσμα ειδών και πρακτικών μετάφρασης προς τα γαλλικά στη διάρκεια έξι αιώνων (2012-2019).¹ Ειδικότερα δε η μετάφραση στον 20ό αιώνα παραμένει ως επί το πλείστον ανεξερευνήτη. Η διαπίστωση του Κωνσταντίνου Κασίνη, όσον αφορά την έρευνα για τις αυτοτελείς λογοτεχνικές μεταφράσεις, ότι «αντίθετα με τον 19ο αιώνα, κατά την περίοδο 1901-1950

¹ Ειδικά ως προς τον 20ό αιώνα, βλ. τον τέταρτο τόμο (Banoun, Poulin & Chevrel, 2019).

έχουμε έλλειψη ολοκληρωμένων συμβολών, οι δε διαθέσιμες είναι αποσπασματικές και άνισες» (2013, ι') ισχύει στην πραγματικότητα για ολόκληρο τον 20ό αιώνα και για όλα τα είδη μετάφρασης. Πολλά από αυτά τα είδη δεν έχουν μελετηθεί καθόλου ή ελάχιστα, όπως μεταξύ άλλων το λυρικό θέατρο, η επιστημονική μετάφραση, η διερμηνεία, τα είδη της λαϊκής/δημοφιλούς κουλτούρας. Ακόμη δε και σε περιοχές που συγκεντρώνουν, για ιστορικούς λόγους, το ενδιαφέρον των ερευνητών, όπως οι ελληνογαλλικές σχέσεις, συνεχίζουν να υπάρχουν ως σήμερα υποπεριοχές που χρήζουν, τουλάχιστον, περαιτέρω μελέτης.

Η παρούσα ανακοίνωση εκκινεί από τη διαπίστωση ότι η ιστορία της μετάφρασης συμβάλλει καίρια στη χαρτογράφηση του πεδίου των πολιτισμικών μεταφορών, με τα ψηφιακά αρχεία των εφημερίδων να αποτελούν πολύτιμη πηγή για την ανάπτυξη της. Επιδιώκει να δείξει όψεις της συνεισφοράς τους στη σχετική έρευνα, με ειδική αναφορά στα αρχεία των εφημερίδων *Ελεύθερον Βήμα* και *Το Βήμα*, *Αθηναϊκά Νέα* και *Τα Νέα* και στις μεταφράσεις προς τα ελληνικά στον 20ό αιώνα. Τοποθετούμενη στο πεδίο της αρχαιολογίας της μετάφρασης, εστιάζει στα έργα, στους δημιουργούς, συγγραφείς και μεταφραστές, στις πρακτικές και την εξήγησή τους, με έμφαση στον ελληνογαλλικό διάλογο στον χώρο της λογοτεχνίας και στους (αφανείς) μεταφραστές και τις μεταφράστριες του λυρικού θεάτρου.

2. Έντυπα και ψηφιακά αρχεία εφημερίδων: περιορισμοί και δυνατότητες της έρευνας

Τα αρχεία του τύπου γενικά και των εφημερίδων ειδικότερα αποτελούν διαχρονικά μείζονα πηγή της ιστορικής έρευνας στη μετάφραση, όπως και της ιστορικής έρευνας εν γένει. Ο Pierre Albert χαρακτηρίζει τις εφημερίδες «αρχεία της καθημερινότητας» απαραίτητα για τον ιστορικό (2018), ο οποίος λαμβάνει υπόψη πάντα ότι υπάρχουν πληροφορίες που μπορούν να βρεθούν μόνο στις εφημερίδες και άλλες που δεν θα βρεθούν ποτέ σ' αυτές και τους όρους της έρευνας, για παράδειγμα το εύρος και τη σύνθεση του σώματος αναφοράς, δηλαδή τον αριθμό και τον συνδυασμό των εφημερίδων στις οποίες γίνεται η αναζήτηση, που, αναλόγως με το ερευνητικό ερώτημα, μπορεί να είναι στοιχεία καθοριστικά,² αλλά και τη βασική αρχή τής (κάθε είδους) ιστορικής έρευνας που είναι η συνδυαστική, κριτική χρήση των πηγών. Έως την ψηφιοποίηση των αρχείων, η οποία στον ελληνικό και ελληνόφωνο χώρο προχωρά σταθερά μεν αλλά αργά, η ιστορική έρευνα για τις μεταφράσεις, η οποία διεξάγεται και σε πολλά πεδία εκτός μεταφρασεολογίας (Δημητρούλια, 2021), υπήρξε ιδιαίτερος χρονοβόρα, ακόμη και στις πιο απλές περιπτώσεις, όπως ο εντοπισμός μεταφρασμένων

² Για παράδειγμα, η γαλλική Εθνική Βιβλιοθήκη έχει ψηφιοποιήσει, προς το παρόν, 2.000 έντυπα ποικίλης περιοδικότητας, μεταξύ των οποίων και 595 εφημερίδες καθημερινής έκδοσης, που καλύπτουν το διάστημα 1631-1952, στα οποία παρέχει πρόσβαση με εργαλεία προηγμένης αναζήτησης. Βλ. <https://www.retronews.fr>.

διηγημάτων ή επιφυλλιδικών μυθιστορημάτων, που δημοσιεύονταν ως επί το πλείστον σε συγκεκριμένες σελίδες των εφημερίδων και μπορούσαν έτσι να εντοπιστούν με σχετική ευκολία. Σε πιο σύνθετες περιπτώσεις, όπως η αναζήτηση λόγου χάρη πληροφοριών για τα μεταφρασμένα έργα μιας μακράς περιόδου και, ακόμη περισσότερο, για μεταφραστές και μεταφράστριες, ο χρόνος και ο μόχθος πολλαπλασιάζονταν, αφού απαιτούνταν μια, έστω διαγώνια, ανάγνωση των φύλλων. Εξού και η ανάγκη για συλλογική δουλειά, όσον αφορά ευρέα και σύνθετα ερευνητικά ζητούμενα.

Οι ψηφιοποιήσεις του τύπου της πρώτης περιόδου, σε μορφή εικόνας χωρίς δυνατότητα αναζήτησης, καταργούσαν τον φραγμό του τόπου όσον αφορά την πρόσβαση, αλλά δεν περιόριζαν καθόλου τον χρόνο της έρευνας, εφόσον αυτή βασιζόταν και πάλι στο ξεφύλλισμα και/ή στην ανάγνωση. Τα νεότερα ψηφιακά αρχεία, με τη μετατροπή (με κάποιο εργαλείο οπτικής αναγνώρισης χαρακτήρων, OCR) των σαρωμένων εικόνων των φύλλων σε –μη ορατό– απλό κείμενο, επιτρέπουν τις αναζητήσεις με λέξεις-κλειδιά στο σύνολο του περιεχομένου τους. Η δυνατότητα αυτή μετασχηματίζει ριζικά την έρευνα, καθώς επιτρέπει στους ερευνητές και τις ερευνήτριες να αντλήσουν μαζικά στοιχεία για πρόσωπα και πράγματα σε σύντομο, σχετικά τουλάχιστον, χρόνο.

Αυτός ο μετασχηματισμός, ωστόσο, δεν είναι χωρίς προβλήματα, τα οποία σχετίζονται με τη δεδομενοποίηση των τεκμηρίων και την ποιότητα των εργαλείων αναζήτησης. Λόγου χάρη, η αναζήτηση μπορεί να επιστρέψει αποτελέσματα ακριβή αλλά μη συναφή ή παρεμφερή και επίσης άσχετα, η διαλογή των οποίων απαιτεί, αναλόγως και με τον αριθμό τους που μπορεί να είναι πολύ υψηλός, πολύ χρόνο και κόπο. Επίσης, η αναζήτηση φράσεων ή πολυλεκτικών όρων συχνά δεν υποστηρίζεται ή είναι πολύ προβληματική, γεγονός που καθιστά αδύνατες τις στοχευμένες αναζητήσεις. Κυρίως όμως, η αναζήτηση με λέξεις-κλειδιά επ' ουδενί εγγυάται στον ερευνητή ή στην ερευνήτρια ότι έχει πραγματικά συγκεντρώσει το σύνολο των πληροφοριών για το πρόσωπο, την έννοια, το φαινόμενο που αναζητεί στο εκάστοτε σώμα αναφοράς. Για παράδειγμα, ορισμένοι τύποι ενός όρου μπορεί να μην ανακτώνται λόγω σφαλμάτων στην οπτική αναγνώριση χαρακτήρων· υπάρχουν κείμενα που δεν αναφέρουν, για διάφορους λόγους, συγκεκριμένα ονόματα προσώπων, ενώ πραγματεύονται τα πεπραγμένα τους· αλλά και κείμενα που δεν υπογράφονται, ενώ είναι βέβαιο ή εικάζεται ποιος είναι ο συγγραφέας τους. Το κυριότερο, όμως, είναι ότι, όσο και αν επεξεργαστεί και δομήσει κανείς τις στρατηγικές αναζήτησής του, με δεδομένη την πολυπλοκότητα του λόγου, είναι αδύνατον να καλύψει το σύνολο των λεξικών και περιφραστικών τύπων που μπορεί να δηλώνουν ή να αφορούν ένα πρόσωπο, μια έννοια ή ένα φαινόμενο, από τη γαλλική λογοτεχνία ως τον «νομπελίστα ποιητή» και την έννοια της δημοκρατίας. Επομένως, ο ερευνητής δεν είναι ποτέ βέβαιος ότι έχει αντλήσει το σύνολο των πληροφοριών για το θέμα που τον ενδιαφέρει και, το

κυριότερο, ότι δεν έχει χάσει κάποια ή κάποιες αναφορές ιδιαίτερης βαρύτητας που θα μπορούσαν να μεταβάλλουν την οπτική του – κάτι που εγείρει προφανώς ζητήματα αξιοπιστίας στο επίπεδο των συμπερασμάτων της έρευνας. Τα προβλήματα αυτά δεν υπάρχουν όταν ο ερευνητής διαβάξει –κατά το δυνατόν προσεκτικά– τα φύλλα μιας εφημερίδας, οπότε όμως ο απαραίτητος χρόνος είναι τόσο μεγάλος που αποκλείει, με διαφορετικό τρόπο, τη σφαιρική κάλυψη ενός θέματος, ει μη μόνο όταν πρόκειται για αναζητήσεις που αφορούν πολύ συγκεκριμένα στοιχεία και/ή συγκεκριμένες χρονικές περιόδους.

Όλα αυτά επ’ ουδενί λέγονται, προφανώς, για να υποβαθμίσουν την αξιοσημείωτη συνεισφορά των ψηφιακών αρχείων των εφημερίδων στην έρευνα. Δείχνοντας τους όρους και τους περιορισμούς των ερευνητικών πρακτικών, επιδιώκουν να τονίσουν την ανάγκη επίγνωσης των περιορισμών αυτών, να παροτρύνουν στην επινόηση στρατηγικών για την υπέρβασή τους (π.χ. την κατά περίπτωση ανάγνωση φύλλων των εφημερίδων), αλλά και στην επισήμανσή τους στην ίδια την έρευνα. Κύριος στόχος τους είναι δε να υπογραμμίσουν τη σημασία της συνδυαστικής χρήσης των πηγών, η οποία μπορεί να διασφαλίσει την πλέον αποτελεσματική αξιοποίηση των εν λόγω αρχείων.

3. Ψηφιακά αρχεία εφημερίδων και αρχαιολογία της μετάφρασης

Στο πλαίσιο της έρευνας που αφορά την ιστορία της μετάφρασης, μπορεί κανείς να αντλήσει, με στρατηγικές σύνθετης χρήσης λέξεων-κλειδιών, σημαντικές πληροφορίες όχι μόνο στα άρθρα, αλλά σε όλα τα είδη κειμένων των εφημερίδων, ενυπόγραφα και μη, όπως μεταξύ άλλων οι ανακοινώσεις έκδοσης βιβλίων και περιοδικών, οι διαφημίσεις, οι ανακοινώσεις, οι αγγελίες και η στήλη «Θεάματα». Στην έρευνά μας για τη μεταφρασμένη γαλλική αστυνομική λογοτεχνία στον 20ό αιώνα, παραδείγματος χάρη, ενώ αρχικά αναζητούσαμε στα ψηφιακά αρχεία αστυνομικά διηγήματα και μυθιστορήματα δημοσιευμένα στις εφημερίδες, όπως και βιβλιογραφικές πληροφορίες για τις συναφείς εκδόσεις, στη συνέχεια, σε συνδυασμό και με τη γνώση για διασημειωτικές πρακτικές σε άλλους χώρους, μελετήσαμε εξαντλητικά τη στήλη των θεαμάτων, αναζητώντας τις κινηματογραφικές μεταφορές των έργων και τα νέα έργα που γράφονταν με βάση τα σενάρια ταινιών, όπως και τον αντίκτυπο όλης αυτής της παραγωγής στο φαντασιακό του ελληνικού κοινού (Dimitroulia, 2018b). Έτσι, σε πρωτοσέλιδο άρθρο στην εφημερίδα *Χρόνος* το 1912, ο τρομερός ληστής των αρχών του αιώνα Νικόλαος Σκαρτσώρας που είχε τότε συλληφθεί και σκοτωθεί στην προσπάθειά του να αποδράσει, παρομοιάζεται με τον ξεχασμένο σήμερα Ζιγκομάρ, ήρωα μιας σειράς έργων του Λέον Σαζιέ, ο οποίος ήταν πολύ γνωστός στην Ελλάδα εκείνη την περίοδο μέσα από τα έργα του και, κυρίως, τις ταινίες που μετέφεραν τις

περιπέτειές του στην οθόνη: «Συ μας εγύρισες ολίγον εις τον μεσαίωνα, φροντίσας να φονευθής καθ' ον τρόπον δεν εφονεύθη ούτε ο Ζιγκομάρ από τον Πατέ! [...] Δεν φταις όμως συ! Ήσουν ένα μυθιστόρημα.».³ Έντεκα χρόνια αργότερα, ο Ζιγκομάρ παρέμενε αναγνωρίσιμος, αφού αναφερόταν, μεταξύ άλλων, ως ένας από τους τρομερούς ληστές που στοιχειώνουν τον ύπνο του Νεοέλληνα⁴ και οι ταινίες του συνέχισαν να προβάλλονται για πολλά χρόνια ακόμη. Κι αν ο Ζιγκομάρ είναι σήμερα ξεχασμένος, ο Φαντομάς έχει περάσει στα λεξικά και ο Αρσέν Λουπέν παραμένει μια ζωντανή μετωνυμία του έξυπνου λωποδύτη.

Όπως και να έχει, η έρευνα στα αρχεία των εφημερίδων δεν μπορεί να καλύψει πλήρως ένα ερευνητικό ερώτημα, τόσο σε επίπεδο αρχαιολογίας όσο και, ακόμη περισσότερο, εξήγησης. Το γεγονός δεν συναρτάται μόνο προς τους περιορισμούς που προαναφέραμε, αλλά και προς την πολυπλοκότητα του ίδιου του φαινομένου της μετάφρασης. Αντισταθμιστικά, πάντως, και παρά τους όποιους περιορισμούς, η αναζήτηση στα ψηφιακά αρχεία των εφημερίδων αναδεικνύει κάποτε και νέες ερευνητικές κατευθύνσεις που εμπλουτίζουν την οπτική των φαινομένων.

3.1. Η ξένη λογοτεχνία, η μετάφραση και η πρόσληψή της

Το 1950, ο Κ.Θ. Δημαράς ζητούσε, από τις σελίδες του *Βήματος*, να χαρτογραφηθεί η πρόσληψη του γαλλικού πολιτισμού από τον ελληνικό (η υπογράμμιση δική μας):⁵

Η Ελλάδα [...] μέσα από τη γαλλική παιδεία έλαβε συνείδηση του δυτικού κόσμου [...] Όμως οι εργασίες που έπρεπε να έχουν γίνει για να φωτίσουν την ιστορία, εκπληρώνοντας συνάμα ένα ευχάριστο χρέος, δεν παρουσιάστηκαν ακόμη. Δεν ξέρουμε ακόμη μεθοδικά και με ακρίβεια πώς είδαν οι Έλληνες τη Γαλλία, τι είδαν απ' αυτήν. Η μορφή της Γαλλίας περιμένει τον Έλληνα ζωγράφο της.

Διατύπωνε το αίτημα αυτό σε μια εποχή όπου ήδη συζητιόταν δημόσια το «ξέφτισμα» της γαλλικής και η σταδιακή ενίσχυση της αγγλόφωνης επιρροής στα ελληνικά πνευματικά πράγματα,⁶ γεγονός που δεν αναιρούσε φυσικά τη σημασία του αιτήματός του. Άλλωστε, γνωρίζουμε πλέον σήμερα ότι η διαδικασία κατίσχυσης της αγγλόφωνης κουλτούρας υπήρξε μακρά και δεν ολοκληρώθηκε πριν από τη μεταπολίτευση. Εντούτοις, και παρά τη συστηματική έρευνα που έχει στο μεταξύ διεξαχθεί στο εν

³ «Ο Σκαρτσώρας», *Χρόνος* (6-4-1912), σ. 1.

⁴ «Αι Ληστείαι», *Ελευθερον Βήμα* (16.1.1923).

⁵ Κ.Θ. Δημαράς, «Η μορφή της Γαλλίας» (15-7-1950, σ. 1-2. Ο Δημαράς επανερχόταν συχνά στο ζήτημα των ελληνογαλλικών σχέσεων. Βλ. λόγου χάρι την προγενέστερη σχετική τοποθέτησή του τον ίδιο χρόνο, «Ένα ιωβηλαίο», *Το Βήμα* (28-1-1950), σ. 1-2.

⁶ Ηλίας Βενέζης, «Πνευματικά πρεσβεία», *Το Βήμα* (8-12-1953), σ. 1.

λόγω πεδίο, το πορτρέτο της Γαλλίας παραμένει ως τις μέρες μας ένα ζητούμενο και η ιστορία της μετάφρασης μπορεί να βοηθήσει στην κατεύθυνση της ολοκλήρωσής του. Σε αυτή τη λογική κινούνται τα παραδείγματα που ακολουθούν, στα οποία η έρευνα στα ψηφιακά αρχεία συνεισφέρει όχι μόνο στην αρχειολογία αλλά και στην εξήγηση της μετάφρασης –και της μη μετάφρασης– σε συγκεκριμένες χρονικές περιόδους.

Το πρώτο παράδειγμα αφορά την πρόσληψη του ρωσοεβραϊκής καταγωγής γάλλου συγγραφέα Romain Gary⁷ στην Ελλάδα, σε συνάρτηση και με την αντίστοιχη στη Γαλλία και διεθνώς (Δημητρούλια, 2014). Τη χρονική στιγμή της έρευνάς μας, σε διάφορους καταλόγους βιβλιοθηκών, εκδόσεων και βάσεις δεδομένων μεταφράσεων, απαντούσαν οι ακόλουθες μεταφράσεις:⁸

- 1947 – *Ευρωπαϊκή θητεία*, μτφρ. Νάσος Δετζώρτζης, Εκδόσεις των Φίλων
- 1972 – *Ευρωπαϊκή θητεία*, μτφρ. Κώστας Θεοφάνους, Πάπυρος (σειρά Βίπερ)
- 1980 – *Λάμψη γυναίκας*, μτφρ. Νάντια Χαραλαμπίδη, Μπαρμπουνάκης
- 1984 – *Πέρα από το σημείο αυτό το εισιτήριό σας δεν ισχύει πια*, μτφρ. Ανδρ. Βαχλιώτης, Χατζηνικολή
- 1984 – *Ο άνθρωπος και το περιστέρι*, μτφρ. Ανδρ. Βαχλιώτης, Χατζηνικολή (έργο δημοσιευμένο με το ψευδώνυμο Fosco Sinibaldi)
- 1989 – *Η υπόσχεση της αυγής*, μτφρ. Ανδρ. Βαχλιώτης, Χατζηνικολή
- 1994 – *Οι χαρταετοί*, μτφρ. Ντόρα Ζαγκούρογλου, Καστανιώτης
- 2007 – *Ευρωπαϊκή θητεία*, μτφρ. Νάσος Δετζώρτζης, Γκοβόστης (επανέκδοση)
- 2008 – *Ο Έλληνας και άλλες ιστορίες*, μτφρ. Μαρία Μουρκούση, Κασταλία
- 2013 – *Ψυχικό φορτίο*, μτφρ. Αναστασία Γιαννακοπούλου, Γκοβόστης

Από τον κατάλογο αυτό, συνήγαγε κανείς το συμπέρασμα ότι μετά την άμεση έκδοση του βραβευμένου έργου του *Ευρωπαϊκή θητεία* (*Éducation européenne*, 1945), σε μετάφραση του αξιολογού ποιητή, συγγραφέα και μεταφραστή Νάσου Δετζώρτζη, για μια εικοσιπενταετία περίπου ο Gary ήταν απών από την ελληνική λογοτεχνική σκηνή. Η έρευνα στα ψηφιακά αρχεία των εφημερίδων επιβεβαίωσε το συμπέρασμα αυτό, το οποίο βασιζόταν επίσης σε αντίστοιχη έρευνα σε λογοτεχνικά περιοδικά της περιόδου όπου τα κείμενά του είναι επί της ουσίας ανύπαρκτα. Ανέδειξε, όμως, μια άλλη διάσταση της πρόσληψής του φέρνοντας στο φως δύο ακόμη μεταφρασμένα

⁷ Κύριο ψευδώνυμο του ρωσοεβραίου Roman Kacev, με το οποίο επίσης υπέγραψε τα περισσότερα έργα του και με το οποίο έγινε γνωστός στην Ελλάδα. Άλλα έργα του εξέδωσε με το πραγματικό του όνομα και με τα ψευδώνυμα Emile Azar, Shatan Bogat και Fosco Sinibaldi.

⁸ Έκτοτε έχουν εκδοθεί άλλα τέσσερα έργα του στα ελληνικά. Βλ. <https://biblionet.gr/%CF%80%CF%81%CE%BF%CF%83%CF%89%CF%80%CE%BF/?personid=12527>.

έργα του, δημοσιευμένα σε τρεις εφημερίδες και τα οποία δεν έχουν εκδοθεί ως σήμερα αυτοτελώς στα ελληνικά:

- *Η λαίδη Λ. (Lady L., 1958), Το Βήμα, 4.10.1959 / 12.12.1959*
- *Η λαίδη Λ. (Lady L.), Ελευθερία, 5.10.1965 / 5.3.1966*
- *Το μαννεκέν της ερήμου (Les têtes de Stephanie, δημοσιευμένο με το ψευδώνυμο Shatan Bogat, N.R.F, 1974), Τα Νέα, 2.12.1974 / 24.6.1975.⁹*

Εικόνα 1. Η τελευταία συνέχεια του μυθιστορήματος *Η Λαίδη Λ.*, *Το Βήμα* (12-12-1959), σ. 4.

Εικόνα 2. Η πρώτη συνέχεια του μυθιστορήματος *Το μαννεκέν της ερήμου*, *Τα Νέα* (2-12-1974), σ. 11.

⁹ Στα ελληνικά δημοσιεύεται ως έργο του Romain Gary, καθώς έχει στο μεταξύ αποκαλύψει την ταυτότητά του.

Το πρώτο έργο, *Lady L.*, η ιστορία μιας βρετανίδας αριστοκράτισσας με σκοτεινό παρελθόν, δημοσιεύτηκε αρχικά στα αγγλικά, το 1958, σε μετάφραση του Jean Rosenthal, η οποία εκπονήθηκε σε συνεργασία με τον συγγραφέα. Ο Gary έχει ήδη τιμηθεί με το (πρώτο του) βραβείο Goncourt, το 1956, για τις *Ρίζες του ουρανού* (*Les racines du ciel*), γεγονός που ενίσχυε την αναγνωρισιμότητά του και εξηγεί, ίσως, και την ταχύτητα με την οποία το *Βήμα* δημοσιεύει τη *Λαίδη Λ.*, σχεδόν ταυτόχρονα με την κυκλοφορία της. Έχει ενδιαφέρον ότι δεν επιλέγει να δημοσιεύσει τις *Ρίζες του ουρανού*, ενδεχομένως τόσο λόγω του οικολογικού και πολιτικού θέματός τους όσο και του όγκου τους. Το 1963, ο Gary ξαναέγραψε το έργο στα γαλλικά, εξού και η δημοσίευση στην εφημερίδα *Ελευθερία*. Το *μαννεκέν της ερήμου*, ένα συναρπαστικό παστίς των κατασκοπευτικών μυθιστορημάτων, δημοσιεύεται επίσης αμέσως μετά την έκδοσή του. Και τα δύο χαρακτηρίζονται από περιπέτειες, ανατροπές και χιούμορ, στοιχεία ικανά να συγκινήσουν το ευρύ κοινό των εφημερίδων, το οποίο ήταν οπωσδήποτε διαφορετικό από αυτό της *Ευρωπαϊκής θητείας* (παρότι η αξία των εν λόγω έργων δεν τίθεται σήμερα υπό αίρεση). Επί δύο και πλέον δεκαετίες, λοιπόν, όντως ο Gary ήταν απών από τη λογοτεχνική σκηνή της Ελλάδας, αλλά διαβαζόταν, ως λαϊκός, δημοφιλής συγγραφέας, από ένα ευρύτατο κοινό, που παρακολουθούσε σε άλλες σελίδες των ιδίων εφημερίδων τον μυθιστορηματικό του βίο: την καριέρα του, ως ηρωικού πιλότου στην Αντίσταση, διπλωμάτη, σκινοθέτη,¹⁰ τη στενή συνεργασία του με τον στρατηγό De Gaulle, το ειδύλλιο και το γάμο του με τη Jean Seberg και το διαζυγίό τους, αλλά και την τύχη του έργου του στον κινηματογράφο και, φυσικά, την αυτοκτονία του.

Εικόνα 3. «Στρατηγέ μου, σας χαιρετώ με αγάπη και με οργή», *Τα Νέα* (15-5-1969), σ. 3.

¹⁰ «Ρομαίν Γκαρύ ο τρισυπόστατος», *Τα Νέα* (16-10-1967), σ. 2 και «Ρομαίν Γκαρύ: προδίδω τον εαυτό μου», *Τα Νέα* (2-11-1967), σ. 2.

Εικόνα 4. «Το τελευταίο αστείο του Ρομαίν Gary», *Το Βήμα της Κυριακής* (26.7.1981), σ. 6.

Η επιφυλλιδική και όχι αυτοτελής δημοσίευση των συγκεκριμένων έργων του Gary, η έλλειψη ουσιαστικού σχολιασμού της δημιουργίας του στις εφημερίδες, παρότι χαρακτηρίζεται συστηματικά ως «σοβαρός», αναγνωρισμένος και διάσημος συγγραφέας,¹¹ σε συνδυασμό με την απουσία του από τα λογοτεχνικά περιοδικά, επιβεβαιώνουν την πρόσληψή του στην Ελλάδα, στη συγκεκριμένη περίοδο, ως λαϊκού, δημοφιλούς, εμπορικού συγγραφέα, σε συμφωνία και με την, για ποικίλους λόγους, ανάλογη πρόσληψή του εντός και εκτός Γαλλίας την ίδια εποχή (ο «πρωτοποριακός» Emile Ajar, που θα τιμηθεί και αυτός με το βραβείο Goncourt, δεν θα κάνει την εμφάνισή του παρά το 1974). Για τους ίδιους και μαζί και για άλλους λόγους, σχετικούς με την πραγματικότητα της εποχής μας, στα τέλη του 20ού και στις αρχές του 21ου αιώνα η θεώρησή του αλλάζει εντός και εκτός Γαλλίας¹² και το ανανεωμένο ενδιαφέρον για το έργο του εκδηλώνεται και στην Ελλάδα, με συνέδρια, αυτοτελείς εκδόσεις και κριτικές σε εφημερίδες και περιοδικά.¹³

Θα αναφέρουμε συνοπτικά άλλη μια περίπτωση, στην οποία οι εφημερίδες φωτίζουν την πρόσληψη ενός συγγραφέα, του Louis Aragon (Dimitroulia, 2018a). Στις αναφορές στον Aragon στις εφημερίδες της δεκαετίας του '50 και του '60, με όλες τις διαφοροποιήσεις τους και με εξαίρεση τις εφημερίδες της Αριστεράς, δίνεται κατά κύριο (αρνητική) έμφαση στη στράτευση του στο ΚΚΓ και στις κατά περίπτωση πολιτικές

¹¹ Βλ. σημ. 10.

¹² Η είσοδος του στη χορεία των κλασικών συγγραφέων της σειράς La Pleiade το 2019 επισημαίνει τη νέα ανάγνωση του έργου του. Βλ. Bayard 1990· Audi 2005 και 2007.

¹³ Βλ. το συνέδριο «Ο Romain Gary και η εποχή του», 2.12.2014, ΑΠΘ. Για τις κριτικές, βλ. σημ. 3.

τοποθετήσεις του και όχι στο έργο του, το οποίο αναφέρεται παρεμπιπτόντως, αν όχι και αρνητικά.

Εικόνα 5. Άρθρο για την περίφημη «υπόθεση του πορτρέτου του Στάλιν, το οποίο φιλοτέχνησε ο Picasso και δημοσίευσε ο Aragon στο περιοδικό *Les Lettres Françaises, Ta Née* (24-3-1953), σ. 3.

Εικόνα 6. «Ερυθρός ακαδημαϊκός», *Το Βήμα*, 8.11.1960, σ. 2.

ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΗΣ ΓΡΑΝΔΑΣ

Στις πολεμίες του Άρσενου διακρίνει κακία μέσα στη θεωρητική, για την οποία, ίσως παρ' όλη την ομορφιά του, ο Κουδουμάς θα έπρεπε να Γνωσθεί. Ο Κουδουμάς όμως λείπει από το δόξολογικό «προσφών» των κατωτέρων της Στ.Ι.Ι. λέγοντας τους μετέξω. Και διακρίνει κακία και μέσα στην κατωτέρω στην νόση του Άρσενου: διάνεμα, χιόμας, τις πενήτειλες των νεοφίλων—όχι άλλες έννοιες πάλιν στην διαγ. Άρσενου—δόξολογία γλαυκή την είπεν ότι στην παράδοξο, ίσως και στις δυσμενέστες εννοήσεις ενός λαού.

ΛΟΥΪ ΑΡΑΓΚΟΝ

**“Ένα βιβλίο
ἀπέραντο ὅπως
ὁ ὠκεανός...**

ΠΑΡΙΣΙ, Μάιος
ΠΟΤΕ ΑΛΛΟΤΕ ο Άρσεν-
βάλ Σίν γυμνάσει αθλητι-
στές από όλη τη χώρα.
Ο Χένριος έγραψε τον, όπως λέει,
απολυτό φορέα. Ο Χένριος το ήθε-
λε, το 76 έγραψε χρόνια που
πέρασαν από τον και του τμή-
ματος αυτού το οποίο, έγραφε-
σαν οι άνθρωποι εκείνη την
είδη τους. Τίποτα το κακό ή-
ταν ποτέ ο αυτός των διοικήσε-
ων, των διοικήσεων Ούγου, που
χρηματίζον με ταίρια, τον οποίο του
παράδωκε να μην αφορούσε ο ή-

[illegible]

**Ελληνική
Επικαιρότης**

● **ΤΟ ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑ** του Μάκη Χαϊδεύδα, που περιόχεται την Κρήτη, δίνει σήμερα Τρίτη συνέντευξη - Ρεβάνο, Τετάρτη και Πέμπτη στο Χανάι.

● **ΑΥΡΙΟ** εγκαινιάζεται στη γκαλερί «Αλκυονίδες» έκθεση ζωγραφικής του Πίνακ Νομπί. Η έκθεση θα...

Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο – Αθήνα, 5 και 6 Δεκεμβρίου 2022

Η ανίχνευση της στάσης των εφημερίδων απέναντι στον Aragon συνεισφέρει, όπως και στην περίπτωση του Gary, στην εξήγηση της πρόσληψής του στην Ελλάδα ως τα τέλη της δεκαετίας του '80, ένα μακρό διάστημα όπου ελάχιστα έργα του κυκλοφορούν στα ελληνικά, και όχι μόνο.

3.2 Προσωπογραφίες μεταφραστών

Τα ψηφιακά αρχεία των εφημερίδων αποτελούν καίρια πηγή πληροφοριών για τα πρόσωπα και τα έργα των μεταφραστών, για πολλούς από τους οποίους διαθέτουμε ελάχιστα στοιχεία, ακόμη και όταν αναφέρονται με λήμματα στις εγκυκλοπαίδειες και τα λεξικά. Η έρευνα για τον μεταφραστή, ως κεντρικό –και συνήθως αφανή (Venuti, 1995)– δρώντα της μετάφρασης βρίσκεται στο επίκεντρο της ιστορίας αλλά και της κοινωνιολογίας της μετάφρασης (Chesterman, 2006· Gambier, 2006· Wolf, 2007). Στο πλαίσιο της, εξετάζεται πώς ο μεταφραστής επικαθορίζεται στο έργο του από τις επικρατούσες ιστορικοπολιτισμικές συνθήκες, την κοινωνική του θέση και διαδρομή, τις αισθητικές νόρμες της εποχής – στοιχεία που εσωτερικεύει σε πολλά και ετερογενή είδη *habitus* (Simeoni, 1998, σ. 18-19· Meylaerts, 2006, σ. 61). Σε ασταθή διάδραση μεταξύ τους (Meylaerts, 2006, σ. 61) και σε διαρκή αναδιαμόρφωση (Simeoni, 1998, σ. 15, 31), τα *habitus* αυτά διαμορφώνουν και αναδιαμορφώνουν, στη διαδρομή του, τις στάσεις, τις αντιλήψεις και, συνακόλουθα, τα έργα του. Για τη μελέτη και κατανόηση του *habitus* του μεταφραστή και τον αντίκτυπό του στο έργο του είναι απαραίτητη ως εκ τούτου η συγκρότηση της προσωπογραφίας/κοινωνιογραφίας του, με τη συλλογή συγκεκριμένων στοιχείων για τη ζωή και την πορεία του (Gambier, 2006, σ. 39-40· Simeoni, 1998, σ. 31).

Μια δοκιμή κοινωνιογραφίας καταθέσαμε στην περίπτωση του Γιώργη Σημηριώτη, ο οποίος υπήρξε ποιητής και χαλκέντερος μεταφραστής λογοτεχνίας και θεάτρου από τα γαλλικά και οι μεταφράσεις του συνεχίζουν ως σήμερα να εκδίδονται και να παριστάνονται (Δημητρούλια, 2020). Παρά τα λήμματα σχετικά με το πρόσωπό του, η ανασύσταση της διαδρομής του υπήρξε ιδιαίτερος επίπονη και τα αρχεία των εφημερίδων την υποστήριξαν σημαντικά σε διαφορετικά επίπεδα.

Λογοτεχνία

Δύο νέα περιοδικά εμφανίζονται· ἡ «Νεο-
λαία», δεκαπενθήμερον ὄργανον τῶν «νέων»
συντρόφων ἐν Ἀθήναις με ὥριμα ποιήματα
τοῦ Ρήγα Γκόλφη, τοῦ Γ. Σημηριώτη καὶ
ἄλλην ἐνδιαφέρουσαν ὕλην· καὶ οἱ «Φίλιπτοι»
μηνιαῖον φύλλον τοῦ ἐν Δράμα φιλομούσου
μαθητικοῦ ομίλου ἢ «Ἀναγέννησις» με εἰκό-
νας καὶ λογοτεχνήματα νέων.

Εἰκόνα 9. *Ελεύθερον Βῆμα* (5-8-1922), σ. 2.

«Ἐνωσις Ἑλλήνων Λογοτεχνῶν»

Γενομένων χθὲς ἐν γενικῇ συνε-
λεύσει τῶν ἀρχαιρεσιῶν πρὸς ἐκ-
λογὴν διοικητικοῦ συμβουλίου τῆς
ὡς ἄνω ἐνώσεως, ἐξελέγησαν οἱ
κ. κ. Δημοσθένης Βουτυράς, πρόε-
δρος, Ἀθανάσιος Μίχας, ἀντιπρόε-
δρος, Ἀναστ. Στρατηγόπουλος,
γενικὸς γραμματεὺς, Ἀντ. Χατζη-
αποστόλου, ταμίας, καὶ ὡς σύμ-
βουλοι οἱ κ. κ. Πέτρος Πικρὸς, Φω-
τὸς Γιοφύλλης, Θόδωρος Δογάνης,
Μιχαὴλ Ροδάς καὶ Γεώργιος Ση-
μηριώτης.

Εἰκόνα 10. *Ελεύθερον Βῆμα* (17-3-1930), σ. 2.

— Νέος θίασος ἀναγγέλλεται ὑπὸ τὴν
καλλιτεχνικὴν διεύθυνσιν τοῦ λογοτέ-
χνου καὶ ποιητοῦ κ. Γεωργίου Σημηριώ-
τη, εἰς τὸν ὁποῖον θὰ πρωταγωνιστήσῃ
ἡ κ. Ἄννα Λώρη.

Εἰκόνα 11. *Ελεύθερον Βῆμα* (13-9-1937), σελ. 2.

ΕΝΤΥΠΩΣΕΙΣ ΚΑΙ ΚΡΙΣΕΙΣ

ΛΑΦΟΝΤΑΙΝΟΣ

ΜΙΑ ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΤΩΝ ΜΥΘΩΝ ΤΟΥ

Ίσως να συζητήσει αν ο Λαφονταίνος είχε ή όχι ο μεγαλύτερος ποιητής της Γαλλίας. Σε τέτοια θέματα, ή αντίληψεις διαφέρουν συνήθως. Καθένας κρίνει με τὸ άτομικὸ του γούστο, με τῆς ὑποκειμενικῆς αἰσθητικῆς του προτιμήσεις. Ὡς τόσο, βέβαιο εἶναι—καὶ σὲ τοῦτο κανεῖς ἐν εἶχει ἀντίρρηση—πὺς ὁ ποιητὴς τῶν μύθων καὶ τῶν ἱστοριῶν εἶναι ὁ τελειότερος ἐκπρόσωπος τοῦ γαλλικοῦ πνεύματος, ὁ πῶς γνήσιος Γάλλος συγγραφεὺς.

Ἀποστηθίζουμε συνήθως καμμιὰ δεκάρι μύθους του, διὰν ἀρχίζουμε νὰ μαθαίνουμε γαλλικά. Κακὸ καὶ ψυχρὸ: Πρῶτον, γιὰτὶ ἡ γλώσσα τοῦ Λαφονταίνου δὲν εἶναι καθόλου εὐκόλη—ἔχει καὶ λέξεις πολλὰς καὶ ἐκφράσεις ὅχι λίγες, πλῆθυσμέναι—καὶ δευτέρου, γιὰτὶ μὴ αὐτὸν τὸν τρόπο τὸν βασιμάρισε καὶ δὲν τὸν ξαναδιαβάσουμε πιά. Αὐτὴ εἶναι, δυστυχῶς, ἡ μοίρα ὅλων τῶν κλασσικῶν. Ἐνῶς Γερμανοῦ κοίταγε κάποτε πὺς τοῦ εἶναι ἀδύνατον νὰ διαβάσῃ Σίλλερ, ἐπειδὴ ἀποστήθιζε ποιήματά του σὲ σχολεῖο. Ἀσφαλῶς, οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες θὰ ἦσαν καὶ παρ' αὐτοὺς περιφρονητοί, ἀφοῦ κανεῖς τοὺς δὲν ἐσυχάζετο τὸν Ὀμηρον, εἴ' ὅλο πὺς ἦσαν τὸ μοναδικὸ τοὺς ἀναγνωσκτάριον.

Τὴν εἶχαν οἱ Γάλλοι, πὺς τοὺς γεννήθηκε ποιητὴς σὺν τῷ Λαφονταίνῳ. Γιὰτὶ ὁ ἀποθηκοῦς ἐκωδικοποίησε—νὰ πῶμε—τὰ ὀρθολογικὰ τοὺς ἀποφθεγμάτια, συνενέκρινε σὲ καμμιὰ διακοσαστὴ ποιήματα τὸ ἀπόσταγμα ὅλης τῆς γαλλικῆς σοφίας. Κάθε λαὸς σχεδὸν εἶναι τὸν μυθολογικὸ διεγερνέα τῆς ζωικῆς ἐμπειρίας του, τὸπως παράξενους συνήθως καὶ πολυπαθεῖς, ἀλλὰ καθαρὰ λαϊκοὺς, σὺν τὸν Μπερόνιουλο, τὸ Σοντίλας, τὸν Κοραγκιόζη. Τέτοιους ἦσαν καὶ ὁ Αἰσωπος. Ἄν πιστεύοιμε μάλιστα τὴν ἐτυμολογίαν τοῦ κ. Σπ. Ν. Φίλιππα, Αἰσωπος θὰ πῇ μαυρομάτης, ὅ,τι σηλαίνει τουρκικὰ ἡ λέξη «μαραγκιόζ». Κι ὁ καμπούρης λαϊκὸς τύπος μᾶς εἶναι κατ' εὐθείαν γραμμὴν πόνονος τοῦ κυροῦ Αἰσωποῦ, ἀφοῦ ἄλλωστε κατὰγινεται κ' οἱ δὲν ἀπὸ τῆ Φρυγίας. Πολλῶν τέτοιων λαϊκῶν τύπων ἀποφθεγμάτια εἴμενα εἶναι συγκεντρωμένα σὲ λαϊκὰ βιβλία. Ἀλλὰ ὅ,τι ποθοῦσε νὰ κάμῃ ὁ Σωκράτης μετὰ τὸν Αἰσωπο, τὸ κατώρθωσε ὁ Λαφονταίνος. Ἐσείχουεργασε τοὺς μύθους, τοὺς.

Σὰ μεγάλος ποιητὴς πὺς ἦσαν, δὲν ἀνέζητησε θέματα καινούργια. Ὁ Μπίρνερ Σὼ, ἂν δὲν ἀπατώμαι, κατηγορεῖ κάποιον τὸν Σαίξπηρ διὰ δὲν ἐκλάσσει οὕτως ἕνα δραματικὸ μῦθο δικό του! Ἀλλὰ ὁ ἔμπειρος σύγχρονός μας Ἀγγλος παρανοεῖ τὸ μεγάλο στυκατωτὴν του. Δὲν πιστεύει νὰ ἦταν δύσκολο ἐγγέγραμνα γιὰ μιὰ στυλισηνὴ φαντασία νὰ σκαρῶσῃ γιλιῶδες ποιητικὰς ὑποθέσεις. Ἀλλὰ

θέλει ἡ μετάφρασις, ἀλλὰ εἶναι τὸνναντίον θυμώσατος, ὁ καυμένος. Ἐπίσης τὰ ἑλῶγα τοῦ Σωκράτη ἀπειρίθησαν μετὰ πλῆθυνσιν, πὺς τὰ ζημιώσιν. Ἀκόμη κ' ὁ θαυμάσιος μῦθος τοῦ «Σατέρου καὶ τοῦ Ξίνου», πὺς κατὰ τὰ ἄλλα εἶναι ὁραιότατα μεταφρασμένους, ἔχει ἀλλοιωμένον τὸ τελικὸ τοῦ συμβολικοῦ νόημα. Ὁ Σάτυρος δὲν λέει:

«Δὲ θέλω νὰ φιλεῶς ἐσὺ, ὅποιον καὶ κρῶς καὶ ξεστὸ σὲ σὺντὶ μου φουάσε»,

ἀλλὰ:

—Arr'ère ceux dont la bouche squille le chaud et le froid,

πὺς, ὅχι μόνον εἶναι παραστατικώτερος, ἀλλὰ ἐνέχει καὶ νόημα εὐρύτερον. Τὸ «σπῖτι», πὺς μᾶλιν στὴ μέση, περιούρει καὶ καταστρέφει τὴ γενικότητα τῆς συμβολικῆς ἐκφράσεως.

Σ' ἄλλα πάλι σημεία, ὅπου θὰ ἐπετρέπετο περισσότερα ελευθερία στὴν ἀπόσπῃ, ὁ μεταφραστὴς παραδόξως μεταφράζει κατὰ λέξη. Δὲν εἶναι λ. χ. τίποτα τὸ ἑλληνικὸ ἡ ἐκφράσις: ὁ γιατρός «δὲν πᾶσι καλῶς», κ' ὁ γιατρός «Πᾶσι καλῶς». Le médecin «Tant pis», καὶ le médecin «Tant-mieux»! Σὲ κατὰ τέτοιον, ὁ μεταφραστὴς ἐπρεπε νὰ βοηθῇ ἀπὸ ἀνάλογες δικῆς μας ἐκφράσεις, ὅπως, ἐπὶ παραδείγματι, τὸ: «μὴ γὰρ καὶ δὺς τρομάρες», πὺς τὸ μεταχειρίζομαστε συχνὰ σὲ περιστατικὰ ἀνάλογα. Ὁ γιατρός «Μὴ γὰρ» κ' ὁ γιατρός «Δὺς τρομάρες» θ' ἀπέδιδαν ἑλληνικώτερον τὴν ἰδέαν τοῦ πρωτοτύπου.

Ἀλλὰ πρωτίστως ὁ κ. Γ. Σημηριώτης δὲν ἀπέδωκε καθόλου τὴν σιχουρικὴν ποιητικὴν τοῦ κειμένου. Ὁ Λαφονταίνος εἶναι καὶ περίφημος σιχουρικὸς, ἐνῶ ὁ μεταφραστὴς του κάνει ἀκόμα καὶ χαμοφθίες. Ἡ χάρις καὶ τὸ ὀβλιγιστοῦ τοῦ πρωτοτύπου, ὅπου κάθε νόημα εἶναι καὶ τῇ σιχουρικῇ του ἐκφράσει, ὅπου ἡ εἰμα θαρρεῖς πὺς εἶναι σιχουρικὴ κινήσεως, ὅπου ἡ κάθε λέξη, μετρημένη καὶ βα μὴν στὴ θέσιν τῆς, κοῖται σὲ ζωικὸς ὀργανισμός, ἔχουνε χάθῃ ἀπὸ τῇ μετάφραση. Πρὸς τοῦτο: ἕνα σωρὸ μικρολετωμέρειαι: τῆς ἐκφράσεως, πὺς δίνουν τὸν χροῶνα σὲ π.ω.ό.τυπο, ἀφ' ἡνῶνται ἀμεταφράστες καὶ κᾶνουν τὴν ἑλληνικὴν ἀπόδοσιν ἀχρηστὴν καὶ πλαδαρῇ. Τὸ Λιοντάρι λ. χ. ἐπωνομαζέται σ' ἕνα μῦθο ἀνέλιος «seigneur», ἐνῶ σὲ π.ω.ό.τυπο εἶναι «seigneur du voisinage», κ' ὅταν κἀν τὴ μοίρασι τῆς λέξης:

«Παίρνω τὸ πρῶτον, λέει, ἐγὼ σὺ βασιλεῖς», πὺς εἰμαι.

Ἀλλὰ τὸ κείμενον εἶναι πολὺ παραστατικώτερον:

«...et la raison, c'est que je m'appelle Lion».

Εἶναι, βέβαια, πολὺ δύσκολη ἡ μετάφρασις ἐνὸς μεγάλου ποιητοῦ. Τὸ ἀνγνωρῶ. Καὶ χρειάζεται καὶ καλλιέργησις πολὺ ἀκόμη ἡ γλώσσα μας γιὰ νὰ τὸν ἀπ.ώ.σ.]. Παρ' ὅλα τὰῦτα, ὁ κ. Γ. Σημηριώτης πείτυχε σὲ μερικά, ὅπως σὲ «Φιωχὸ τὸν παπυριστὴ καὶ τὸν πλοῖστον τραπεζίτη», ἡ σὲ «Λύκο πούγινε τασμ

Εἰκόνα 12. Φώτος Πολίτης, *Ελευθερον Βήμα* (21-3-1929), σ. 2.

την. Ὁ κ. Σημηριώτης εἶνε δέδωται
ἀπὸ τούτων καλῶτερους μεταφραστές
ἢ ἄλλων ποιητῶν στὴ γλώσσα μας.
Τούτους ἀποδίδει πιστὰ μὲ πολλὰ λι-
γες ἀδαρίες, μὰς κάνει νὰ τοὺς
ἐννοοῦμε θαυμαστά, καὶ πολλὰς
φορὰς ἢ ἀπόδοσι ἐνὸς ὁμοιοκατά-
ληκτου στίχου εἶνε ἀληθινὸν κατόρ-
θωμα. Ἀκούστε:

Μὴ μοῦ γράφεις! σὲ φοβοῦμαι, τρέμω
(σὺν σὲ θυμῷ,
τῇ φωνῇ σου ἀκούω πάντα νὰ μοῦ κρά-
(ζῃ στίς ἀκούεις,
Μὰ νερὸ δροσῶτο σ' ὅποιον δὲν μπορεῖ νὰ
(πιῇ μὴ δειλῆς!
Κι' ἔνα γράμμα ἀγαπημένον εἶν' πορτοῦ.
(τὸ ζωντανό.
Μὴ μοῦ γράφεις!

Ἰδοὺ πῶς ἀποδίδει τὸ ἴδιον ἢ δ.
Καμαρινέας:

Μὴ γράφεις! Σὲ φοβοῦμαι κι' ἡ μήμη
(μὲ φοβίζει,
ποῦ μὲ καλεῖ κρατώντας τὴν ἴσιν σου
(φωνή.
Νερὸ σ' αὐτὸν μὴ δειλῆς νὰ πιῇ ποῦ εἶν
(ὀρίζεις.
Γραφὴ γλυκεῖα μὰς εἶνε εἰκόνα ζωντανή.
Μὴ γράφεις!

Εἶδате; Στὴ μετάφρασι τοῦ κ.
Σημηριώτη καταλαδίνει κανένας
εὐκολώτερον τὸ τετράστιχο. Ἀλλὰ
ἡ μετάφρασι τῆς δ. Καμαρινέας ἔ-
χει περισσότερην λεπτότητα, μουσι-
κὴ, ὑποδλητικότητα. Χωρὶς νὰ εἶνε
τόσο πιστὴ, ἢ μάλλον ἐτὶς κα-
μωμένη ψάλει — λείπουν καὶ τὰ
ἐπεξηγηματικὰ παραγεμίσματα
καὶ οἱ προσθῆκες χάριν τοῦ μέτρου
καὶ τῆς ὁμοιοκαταληξίας — ἀπο-
τελεῖ ἀναδημιουργία, μετουσίωσι.
Τί τὰ θέλετε! μεταφράζοντας δε-
κατέσσερα ποιήματα τοῦ Valmore
ἢ Ἑλληνίδας ποιήτρια ἔκαμε δεκα-
τέσσερα ποιήματα δικά της.

ΓΡ. ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ

τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν

Εἰκόνα 13. *Αθηναϊκά Νέα* (15-12-1940), σ. 1-2.

Δεν θα αναφερθούμε, ωστόσο, ἐδῶ αναλυτικὰ στὴν περίπτωση τοῦ Σημηριώτη. Θα παρουσιάσουμε μια μεταφράστρια που δραστηριοποιήθηκε στὸν χώρο τῆς ὀπερας καὶ εἰδικότερα στὴν Εἰθνικὴ Λυρικὴ Σκηνή (Ε.Λ.Σ.), τὴ Βέτα Πεζοπούλου. Ἡ Πεζοπούλου δὲν ἦταν συγγραφέας, ποιήτρια ἢ καλλιτέχνης, ὅπως λόγου χάρι ὁ Ἀγγελος Τερζάκης που ἐπίσης μετέφραζε γιὰ τὴν Ε.Λ.Σ. λιμπρέτα, τα οποία θεωροῦνταν συχνὰ δευτερεύοντες κώδικας τῆς ὀπερας σὲ σχέση με τὴ μουσικὴ καὶ ἡ θέση τους τόσο στὸν χώρο τοῦ θεάτρου ὅσο καὶ τῆς λογοτεχνίας ἦταν ἐπίσης περιθωριακὴ. Τα παραπάνω, στα οποία πρέπει νὰ προστεθῇ ἡ ἐμφυλὴ διάσταση τῆς ἀφάνειας τοῦ μεταφραστή, ὅπως καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι, ἐνῶ ἡ μετάφρασι τοῦ λυρικοῦ θεάτρου ἀποτελεῖ ἕναν πλούσιο καὶ πολυδιάστατο ἐρευνητικὸν χώρο, με δεδομένο διαμεσικὸν χαρακτήρα τῆς ὀπερας (Kaindl, 1995· Rajewsky, 2006· Clüver, 2008 κ.ά.), δὲν εἶχε ως πρόσφατα ἀπασχολήσει καθόλου τὴν ἐλληνοφώνη μεταφρασεολογία (Καραβέλη, 2023), ἐξηγούν τὴν ιδιαίτερη

δυσκολία που παρουσιάζει η ανασύσταση της διαδρομής της, όπως παρουσιάζεται στη συνέχεια.

Υποσύνολο του μουσικού θεάτρου και συνακόλουθα του θεάτρου (Chapple, 2006: 81), η όπερα συναιρεί στην παράσταση τη μουσική, το τραγούδι, το λογοτεχνικό κείμενο (Kaindl, 1995· Gorrée, 1997· Bassnett, 2000· Chapple & Kattenbelt, 2006· Desblache, 2007· Clüver, 2008· Weaver, 2010· Mateo, 2014· Rędzioch-Korkuz, 2016). Στην Ε.Λ.Σ., από την ίδρυσή της, το 1939, έως και τη μεταπολίτευση, οι παραστάσεις ανέβαιναν στην ελληνική γλώσσα: το πρωτότυπο λιμπρέτο μεταφραζόταν και τραγουδιόταν επί σκηνής στα ελληνικά. Έτσι, ο μεταφραστής των αδόμενων αυτών λιμπρέτων δεν ήταν μόνο ένας δυναμικός διαμεσολαβητής μεταξύ δύο γλωσσών και δύο πολιτισμών (Pym, 1997· Bassnett, 1998), αλλά και μεταξύ διαφορετικών τεχνών. Μετά το 1971 και τη σταδιακή καθιέρωση των παραστάσεων στην πρωτότυπη γλώσσα των λιμπρέτων, οι αδόμενες μεταφράσεις χρησιμοποιούνταν σταδιακά όλο και λιγότερο, αλλά παρέμεναν σημαντικό βοήθημα για την εκγύμναση των τραγουδιστών. Η μετάφραση επανήλθε στην όπερα με τον υπερτιτλισμό, στα μέσα της δεκαετίας του 1990, με στόχευση δηλαδή και όρους εντελώς διαφορετικούς, στον βαθμό που το κείμενο δεν αποτελούσε πλέον οργανικό τμήμα της παράστασης.

Στην περίοδο των αδόμενων μεταφράσεων, η Ε.Λ.Σ. συνεργαζόταν με πολλούς μεταφραστές και μεταφράστριες. Η Βέτα Πεζοπούλου, όπως προκύπτει από τη μελέτη του αρχείου της Ε.Λ.Σ., υπήρξε μόνιμη συνεργάτριά της στη συγκεκριμένη περίοδο. Μετέφραζε από πολλές γλώσσες και οι πολυάριθμες μεταφράσεις της συνέχισαν να χρησιμοποιούνται πολύ συχνά και μετά την υποχώρηση των αδόμενων μεταφράσεων, στη δεκαετία του 1980-1990. Παρά τη μακρόχρονη ενεργή παρουσία της στον χώρο της όπερας, στη σχετική βιβλιογραφία απουσιάζουν πλήρως οι βιογραφικές ή εργογραφικές πληροφορίες για το πρόσωπό της. Στον ιστότοπο της Ε.Λ.Σ. υπάρχει μόνο ένας όχι εξαντλητικός κατάλογος των λιμπρέτων που μετέφρασε,¹⁴ χωρίς το βιογραφικό σημείωμα που συνήθως παρατίθεται για τα καλλιτεχνικά μέλη και τους μεταφραστές της Ε.Λ.Σ. Παρότι αντίστοιχη έλλειψη στοιχείων παρατηρείται και για άλλους παλαιούς μεταφραστές της Ε.Λ.Σ, τα στοιχεία σχετικά με την Πεζοπούλου είναι συγκριτικά ιδιαίτερος περιορισμένα.

Από την αναζήτηση στο αρχείο της Ε.Λ.Σ., σε βιβλιοθήκες, αρχεία και δευτερογενείς πηγές, προέκυψαν, εκτός από τα λιμπρέτα που είχε μεταφράσει, ελάχιστα στοιχεία (στο περιοδικό *Διαβάζω* και στη Μουσική βιβλιοθήκη Λίλιαν Βουδούρη). Η

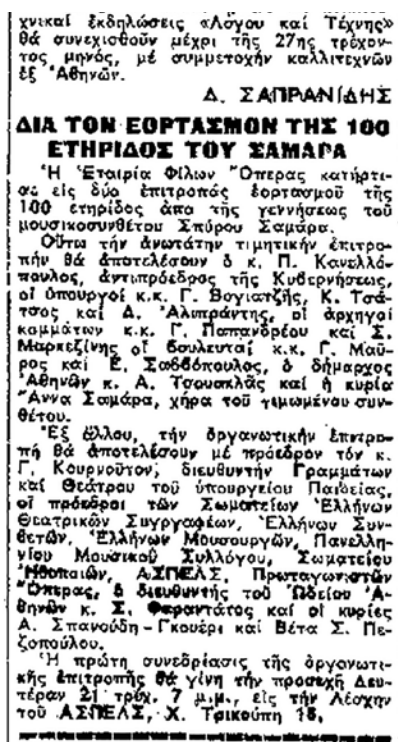
¹⁴ Βλ. <https://virtualmuseum.nationalopera.gr/el/eikoniki-ekthesi/prosopa/pezopoulou-beta-1376/>, τελευταία επίσκεψη στον ιστότοπο 4.11.2023. Ενδεικτικά αναφέρουμε πως από τον κατάλογο λείπουν οι μεταφράσεις των λιμπρέτων *Το σπίτι των τριών κοριτσιών, Παγκανίνι, Η ολλανδέζα, Φρειδερίκη*.

προσφυγή στα ψηφιακά αρχεία των εφημερίδων κρίθηκε έτσι απαραίτητη και, μεταξύ άλλων, σημαντικές πληροφορίες αντλήθηκαν από τις εφημερίδες *Τα Αθηναϊκά Νέα*, *Τα Νέα*, *Το Ελεύθερον Βήμα* και *Το Βήμα*, οι οποίες συσχετίστηκαν με τις προϋπάρχουσες πληροφορίες. Τα κείμενα των εφημερίδων που υπήρξαν ιδιαίτερος βοηθητικά, πέραν των κριτικών για τις παραστάσεις της Ε.Λ.Σ., ήταν οι αναγγελίες γάμων, οι διαφημίσεις προγραμμάτων της Λυρικής Σκηνής, η στήλη των θεαμάτων και τα άρθρα σχετικά με κοινωνικές και καλλιτεχνικές εκδηλώσεις. Από τις αναγγελίες γάμων όπου αναφερόταν το όνομα της Πεζοπούλου, προέκυψε ότι ήταν κόρη του γιατρού Κωνσταντίνου Λαμέρα και σύζυγος του επίσης γιατρού Σπυρίδωνα Πεζόπουλου.¹⁵ Η οικογένεια του άντρα της ήταν μια πλούσια αστική οικογένεια με έντονη παρουσία στην πολιτική και πολιτισμική ζωή του τόπου και συμμετοχή σε κοινωνικές εκδηλώσεις των ανώτερων κοινωνικά στρωμάτων. Η Πεζοπούλου αναφέρεται συχνά μεταξύ των διακεκριμένων καλεσμένων σε χοροεσπερίδες, φιλανθρωπικές και άλλες πολιτιστικές εκδηλώσεις του καλού κόσμου.¹⁶

Από τον κατάλογο των μεταφρασμένων λιμπρέτων της Ε.Λ.Σ. και όσα αναφέρονται στον τύπο ως μεταφράσεις της, συνάγεται πως η Πεζοπούλου μετέφραζε από πολλές γλώσσες: γαλλικά, γερμανικά, ιταλικά, αγγλικά, ρώσικα. Το *habitus* της μεταφράστριας, όπως προκύπτει από τα βιογραφικά στοιχεία της, εξηγεί τη γλωσσομάθειά της, όπως και την ενασχόλησή της με τις τέχνες. Αναφέρεται συστηματικά ως μέλος καλλιτεχνικών επιτροπών, γεγονός που επέτρεπε να υποθέσουμε ότι διέθετε μουσική παιδεία. Για παράδειγμα, το όνομά της εντοπίζεται, μεταξύ διαφόρων καλλιτεχνών και ανθρώπων της τέχνης, στην οργανωτική επιτροπή για τον εορτασμό της εκατονταετηρίδας από τη γέννηση του μουσικοσυνθέτη Σπύρου Σαμαρά:

¹⁵ *Ελεύθερον Βήμα* (31-12-1927), σ. 2.

¹⁶ «Χορευτικόν Τεῖον», *Αθηναϊκά Νέα* (17-02-1934), σ. 2.

Εικόνα 14. *To Bhma* (15-08-1961), σ. 2.

Η υπόθεση αυτή επιβεβαιώθηκε μετά από νέα έρευνα στα αρχεία, με λέξη-κλειδί το πατρικό όνομα της μεταφράστριας. Σε πρόγραμμα συναυλίας του Ωδείου Αθηνών στις 25.04.1922, η Βέτα Λαμέρα αναφέρεται ως μέλος της Συμφωνικής Ορχήστρας του Ωδείου Αθηνών, συγκεκριμένα βιολίστρια.¹⁷

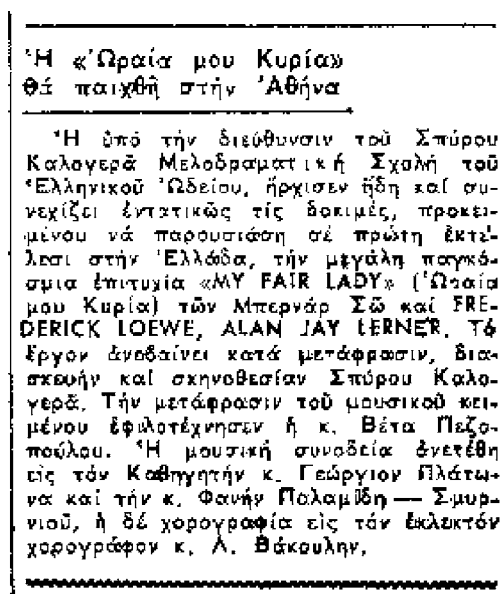
Παράλληλα, από τις αναφορές στο πρόσωπό της στις εφημερίδες, επιβεβαιώνεται ότι η Πεζοπούλου υπήρξε περιζίτητη μεταφράστρια λιμπρέτων. Καταγράφεται η συνεργασία της όχι μόνο με τη Λυρική Σκηνή, αλλά και με τη ραδιοφωνία και τις μελοδραματικές σχολές ωδείων, όπου μεταφράζει όχι μόνο όπερες:

Η Μελοδραματική Σχολή του Ωδείου Πειραιώς παρουσιάζει [...] την κωμικήν όπεραν του Γκλουκ «Ο γελασμένος καδής» [...] Η μετάφρασις του λιμπρέττου [οφείλεται] εις την Βέταν Πεζοπούλου [...],¹⁸

¹⁷ Βλ. <https://digital.mmb.org.gr/digma/bitstream/123456789/11553/1/documentsingle.pdf>.

¹⁸ *To Bhma* (14-06-1959), σ. 2.

αλλά και τραγούδια συνθετών κλασικής μουσικής: «εξαιρετα τραγούδια των: Σούμανν, Μπραμς, Ρέγκερ, Ρ. Στράους, περίφημα μεταφρασμένα από την κ. Βέτα Πεζοπούλου»¹⁹ καθώς και μιούζικαλ, όπως το έργο *Ωραία μου κυρία* για τη Μελοδραματική Σχολή του Ελληνικού Ωδείου:

Εικόνα 15. Το Βήμα (29-04-1964), σ. 4.

Τέλος, από τις κριτικές των εφημερίδων προκύπτει ότι η Πεζοπούλου ήταν περιζήτητη ακριβώς λόγω της ποιότητας της δουλειάς της, η οποία συνήθως επαινείται. Ενδεικτικά, για το *Η ερωτική πονηρία*: «Η εξαιρετη μετάφρασις της κ. Βέτας Πεζοπούλου διετήρησε όλο το πνεύμα και όλο το κέφι του γαλλικού κειμένου» και πιο κάτω «θα αναφέρω ως πολύτιμους συντελεστές [...] και την κ. Βέτα Πεζοπούλου για την τόσο επιτυχημένη μετάφρασι του γαλλικού λιμπρέττου.»²⁰ Επίσης για τον *Φάουστ*: «Η ωραία μετάφραση του γαλλικού λιμπρέτου του Φάουστ από την κ. Βέτα Πεζοπούλου μας γλύτωσε από κάτι παληές αλαμπουργέζικες μεταφράσεις μελοδραμάτων και χρησίμευσε για την καλή άρθρωση των τραγουδιστών».²¹ Δεν λείπουν, ωστόσο, και κάποια ελάχιστα αρνητικά σχόλια: Η μετάφραση της Βέτας

¹⁹ Το Βήμα (5-12-1945), σ. 1.

²⁰ «Μουσική κίνησις», Το Βήμα (30-06-1949), σ. 2.

²¹ Μάριος Βάρβογλης, «Ο Φάουστ στο ωδείο Ηρώδης», Τα Νέα (28-06-1963), σ. 2

Πεζοπούλου «φαινόταν να υπεραπλουστεύει το τόσο φινό και γεμάτο γαλλισμούς [...] πρωτότυπο του Χόφμανσταλ».²²

Εν κατακλείδι, η έρευνα στο ψηφιακό αρχείο των εφημερίδων *Ελεύθερον Βήμα*, *Το Βήμα*, *Αθηναϊκά Νέα* και *Τα Νέα* υπήρξε καθοριστική για τη συγκρότηση της προσωπογραφίας της Βέτας Πεζοπούλου. Τα στοιχεία που ανακτήθηκαν από το αρχείο ήταν καθαυτά καίριας σημασίας και, σε συνδυασμό με πληροφορίες που αντλήθηκαν από συνεντεύξεις με παλιά καλλιτεχνικά μέλη της Ε.Λ.Σ., επέτρεψαν να σχεδιαστεί μια αρκετά ολοκληρωμένη εικόνα μιας μεταφράστριας εξαιρετικά δημοφιλούς στην εποχή της, αλλά εντελώς ξεχασμένης στις μέρες μας, όπως και να φωτιστεί η μετάφραση σε έναν χώρο που έχει ελάχιστα ως σήμερα ερευνηθεί.

²² Γιώργος Λεωτσάκος, «Αριάδνη στη Νάξο», *Τα Νέα* (06-03-1974), σ. 2

Βιβλιογραφία

- Albert, P., « Introduction », in Pierre Albert (éd.), *Histoire de la presse*. Paris, PUF, « Que sais-je ? », 2003, pp. 3-4.
- Audi, P., *Je me suis toujours été un autre*, Christian Bourgois, 2007.
- _____, *La Fin de l'impossible*, Paris, Christian Bourgois, 2005.
- Banoun, B., Poulin, I. & Chevrel, Y. (dir.), *Histoire des traductions en langue française. XXe siècle. 1914-2000*, Paris, Verdier, 2019.
- Bassnett, S. & Johnston, D., “The outward turn in translation studies”, *The Translator*, 25:3 (2019), σσ.181-188.
- Bassnett, S. & Lefevere, A., *Constructing cultures. Essays on literary translation*, Clevedon, Multilingual matters, 1998.
- Bassnett, S., “Theatre and opera”, in Peter France (ed.), *Oxford guide to literature in English translation*, Oxford, Oxford University Press, 2000, pp. 96-100.
- Bastin, G. L. & Bandia, P. F., *Charting the Future of Translation History*, Ottawa, Les Presses de l'Université d'Ottawa, 2006.
- Bayard, P., *Il était deux fois Romain Gary*, Paris, PUF, 1990.
- Berman, A., *L'épreuve de l'étranger*, Paris, Gallimard, 1984.
- Bourdieu, P., « L'habitus est un système de virtualité qui ne se révèle qu'en situation ». Entretien avec Roger Chartier, Série de cinq entretiens « Les chemins de la connaissance » (partie 4), 1988, <http://pierrebourdieuunhommage.blogspot.gr/2010/02/pierre-bourdieu-roger-chartier-le.html>.
- _____, *Οι κανόνες της τέχνης. Γένεση και Δομή του Λογοτεχνικού Πεδίου*, μτφρ. Έφη Γιαννοπούλου, Αθήνα, Πατάκης, 2006.
- Casanova, P., « Consécration et accumulation de capital littéraire. La traduction comme échange inégal », *Actes de la recherche en sciences sociales* 144 :1 (2002), pp. 7-20.
- Chapple F. & Kattenbelt C. (eds), *Intermediality in theatre and performance*, Amsterdam/ New York, Rodopi, 2006.
- Chapple, F., “Digital opera: intermediality, remediation and education”. In Freda Chapple & Chiel Kattenbelt (eds), *Intermediality in theatre and performance*, Amsterdam/ New York, Rodopi, 2006, pp. 81-100.

- Chesterman, A., "Questions in the Sociology of Translation", in João Ferreira Duarte, Alexandra Assis Rosa & Teresa Seruya (eds), *Translation Studies at the Interface of Disciplines*, Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins, 2006, pp. 9-27.
- Chevrel, Y., «Avant-propos», in Bernard Banoun, Isabelle Poulin & Yves Chevrel (dir.), *Histoire des traductions en langue française. XXe siècle. 1914-2000*, Paris, Verdier, 2019, pp. 7-12.
- Clüver, C., "The translation of opera as a multimedia text", *The Translator* 14: 2 (2008), pp. 401-409.
- Collectif, *Histoire des traductions en langue française. XV-XXe siècles*, Paris, Verdier, 2012-2019.
- Desblache, L., "Music to my ears, but words to my eyes? Text, opera and their audiences", *Linguistica Antverpiensia. New Series – Themes in Translation Studies* 6 (2007), pp. 155-170.
- Dimitroulia, T. & Marcou, L., «Parcours grecs de deux écrivains populaires belges : Georges Simenon et Stanislas-André Steeman », *Parallèles* 32 : 1 (2020), pp. 120-139.
- Dimitroulia, T., «Réécritures de la littérature policière française en grec», *The Historical Review/La Revue Historique* 14: 2 (2018b), pp. 71-93.
- _____, «Le parcours de Louis Aragon en Grèce et en grec. Une rencontre à venir?», in Erwan Caulet, Corinne Grenouillet & Patricia Principalli (dir.), *Aragon à l'international*, Recherches croisées Elsa Triolet/Aragon no16, Strasbourg, Presses Universitaires de Strasbourg, 2018a, pp. 121-146.
- Espagne, M. & Werner, M. (eds), *Transferts. Les relations interculturelles dans l'espace franco-allemand (xviiie-xixe siècles)*, Paris, Éditions Recherche sur les Civilisations, 1988.
- Espagne, M., «La notion de transfert culturel», *Revue Sciences/Lettres* [En ligne], 1 (2013), <http://journals.openedition.org/rsl/219>.
- _____, *Les Transferts culturels franco-allemands*, Paris, PUF, 1999.
- Gambier, Y., "Pour une sociotraduction", in João Ferreira Duarte, Alexandra Assis Rosa & Teresa Seruya (eds.), *Translation Studies at the Interface of Disciplines*, Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins, 2006, pp. 29-42.
- Gentzler, E., *Translation and Rewriting in the Age of Post-Translation Studies*, London/New York, Routledge, 2017.

- Gier, A., *Das Libretto. Theorie und Geschichte einer musikoliterarischen Gattung*, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1998.
- Gorlée, D. L., “Intercode Translation: Words and Music in Opera”, *Target* 9: 2 (1997), pp. 235-270.
- Heilbron, J. & Sapiro, G., “Outline for a sociology of translation. Current issues and future prospects”, in Michaela Wolf and Alexandra Fukari (eds), *Constructing a Sociology of Translation*, Amsterdam/ Philadelphia, John Benjamins, 2007, pp. 93–107.
- Kaindl, K., *Die Oper als Textgestalt. Perspektiven einer interdisziplinären Übersetzungswissenschaft*, Tübingen, Stauffenburg-Verlag, 1995.
- Lambert, J., “History, Historiography and the Discipline. A Programme”. In Yves Gambier & Jorma Tammela (eds), *Translation and Knowledge*, Turku: University of Turku, 1993, pp. 3-26.
- Mateo, M., “Multilingualism in opera production, reception and translation”, *Linguistica Antverpiensia*. New Series – Themes in Translation Studies 13 (2014), pp. 326-354.
- Meylaerts, R., “Conceptualizing the Translator as a Historical Subject in Multilingual Environments: A Challenge for Descriptive Translation Studies?”, in Georges L. Bastin, & Paul F. Bandia, *Charting the Future of Translation History*, Ottawa, Les Presses de l’Université d’Ottawa, 2006, pp. 59-79.
- _____, “Habitus and Self-Image of Native Literary Author-Translators in Diglossic Societies”, *Translation and Interpreting Studies* 5: 1 (2010), pp. 1–19.
- Pym, A., *Method in Translation History*, London/New York, Routledge, 2014 [1998].
- _____, *Pour une éthique du traducteur*, Arras, Artois Presses Université, Université d’Ottawa, 1997.
- Rajewsky, I. O., “Intermediality, Intertextuality, and Remediation: A Literary Perspective on Intermediality”. *Intermedialités : histoire et théorie des arts, des lettres, des techniques* 6 : 6 (2005), pp. 43-64.
- Rędzioch-Korkuz, A., *Opera Surtitling as a Special Case of Audiovisual Translation. Towards a Semiotic and Translation Based Framework for Opera Surtitling*, Warsaw, Peter Lang, 2016.
- Rundle, C., *The Routledge Handbook of Translation Studies*, London/New York, Routledge, 2022.

- Simeoni, D., "Between Sociology and History: Method in Context and in Practice", in Michaela Wolf & Alexandra Fukari (eds), *Constructing a Sociology of Translation*, Amsterdam/ Philadelphia, John Benjamins, 2007, pp. 187-204.
- _____, "The Pivotal Status of the Translator's Habitus", *Target* 10: 1 (1998), pp. 1-39.
- Venuti, L. *The Translator's Invisibility. A History of Translation*, London/New York, Routledge, 1997.
- Weaver, S., "Opening doors to opera. The strategies, challenges and general role of the translator", *InTRAlinea* 12 (2010), <https://www.intraline.org/archive/article/1660>.
- Wolf, M., "Introduction", in Michaela Wolf & Alexandra Fukari (eds), *Constructing a Sociology of Translation*, Amsterdam/ Philadelphia, John Benjamins, 2007, pp. 1-36.
- Δημητρούλια, Τ., «Ο μεταφραστής Γιώργης Σημηριώτης: στοιχεία κοινωνιογραφίας», *Σύγκριση/Comparaison* 29 (2020), σσ. 16-69.
- _____, «Ο Ρομαίν Γκαρύ στα ελληνικά: από τη μετάφραση στο ρίζωμα του έργου», εισήγηση στην ημερίδα «Ο Romain Gary και η εποχή του», 2.12.2014, ΑΠΘ, <https://shorturl.at/qwxzH>.
- _____, «Τα ηλεκτρονικά σώματα κειμένων και η ανάλυσή τους. Ερευνητικές προοπτικές για τη μελέτη της λογοτεχνίας», *Σύγκριση*, 31 (2022), σσ. 160–184.
- _____, *Μετάφραση και μνήμη. Η μετάφραση ως μνήμη και η μνήμη στη μετάφραση*, Αθήνα, Γκοβόστης, 2021.
- Καραβέλη, Σ., *Μεταφράζοντας για την όπερα: το παράδειγμα της Ελληνικής Λυρικής Σκηνής (1940-2012)*. Μεταδιδακτορική έρευνα, ΑΠΘ, 2023.
- Κασίνης, Κ. Γ., *Βιβλιογραφία των ελληνικών μεταφράσεων ξένης λογοτεχνίας ΙΘ' - Κ' αι. Αυτοτελείς εκδόσεις: 1901-1950*, Αθήνα, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, 2013.

ΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΑΡΧΕΙΟ ΩΣ ΠΗΓΗ ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΣΗΣ ΓΥΡΩ ΑΠΟ ΤΙΣ ΕΛΛΗΝΟΓΕΡΜΑΝΙΚΕΣ ΜΕΤΑΦΡΑΣΕΙΣ ΚΑΙ ΤΟΥΣ/ΤΙΣ ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΡΙΕΣ ΤΟΥΣ

Ζυράννα Στόικου*

Περίληψη

Από τις πρώτες αναζητήσεις στο Ιστορικό Αρχείο των εφημερίδων «ΤΑ ΝΕΑ» και «ΤΟ ΒΗΜΑ» γίνεται φανερό ότι η αναφορά σε μεταφράσεις και μεταφραστές κατά τον 20ό αιώνα δεν είναι σπάνια στα φύλλα τους, καθώς αρκετό μελάνι έχει χυθεί γύρω από τη μετάφραση, τη μεταφραστική πρακτική, το έργο και τον ρόλο των μεταφραστ(ρι)ών, την υποδοχή των μεταφράσεων, αλλά και την ίδια την μεταφρασιμότητα των κειμένων. Θέτοντας στο επίκεντρο της έρευνας και της εισήγησής μας τις ελληνογερμανικές μεταφράσεις και τους μεταφραστές που έχουν μεταφράσει λογοτεχνικά ή άλλα έργα από τα γερμανικά προς τα ελληνικά, κατά το πρώτο μισό του 20ού αιώνα, θα αναφερθούμε σε περιπτώσεις όπου το Ιστορικό Αρχείο συνέβαλε στο επίπεδο της συλλογής στοιχείων και πληροφοριών για επιμέρους μεταφράσεις και μεταφραστές όπως και στη σύνθεση του γενικότερου κοινωνικού και πολιτισμικού πλαισίου στο οποίο εντάσσονται, όπως αυτό συγκροτείται μέσα από επιφυλλίδες, άρθρα και κριτικές κ.ά. των δύο εφημερίδων.

Λέξεις-κλειδιά: μεταφραστές, μεταφράστριες, βιογραφία, πηγή πληροφόρησης

Abstract

The first researches in the historical archives of the newspapers “TA NEA” and “TO VIMA” show that references to translations and translators in the 20th century are not sparse in their pages. Much ink has been spilled on the translation, the practice of translation, the work and the role of the translator, the reception of translations and the translatability of the texts themselves. In this article, we aim to showcase the contribution of the Historical Archive to our research on Greek-German translations and their translators during the first half of the 20th century, both in terms of collecting data and information on individual translations and translators, as well as in terms of synthesizing the general social and cultural context in which they were placed, as constituted through pamphlets, articles and reviews etc.

Keywords: translators, translators, biography, source of information

* Υποψήφια διδακτόρισα, Freie Universität Berlin, z.stoiku@fu-berlin.de

Εισαγωγή

Οι μεταφραστές και οι μεταφράστριες στο πεδίο των ελληνογερμανικών διασταυρώσεων παρέμεναν για χρόνια σε μεγάλο βαθμό άγνωστοι παρά τη σημασία τους για την αμοιβαία διαμεσολάβηση. Το κενό αυτό επιχείρησε να καλύψει το ερευνητικό πρόγραμμα «Ελληνογερμανικές μεταφραστικές παραδόσεις: ιχνηλασία της συλλογικής βιογραφίας των μεσολαβητών»¹ του Κέντρου Νέου Ελληνισμού (CeMoG), που σκοπό είχε να χαρτογραφήσει τις γλωσσικές και πολιτισμικές διασταυρώσεις στον χώρο των ελληνογερμανικών και γερμανοελληνικών μεταφράσεων από τον 19ο μέχρι τις αρχές του 21ου αιώνα, μέσα από βιογραφίες μεταφραστών και μεταφραστριών. Τα κεντρικά ερωτήματα στα οποία επιχείρησε να απαντήσει η έρευνά μας ήταν: Ποιοι/-ες ήταν οι μεταφραστές/-στριες της κάθε εποχής; Ποια σχέση είχαν οι μεταφραστές/-στριες με την εκάστοτε άλλη γλώσσα, με τον εκάστοτε άλλο πολιτισμό και πώς την απέκτησαν; Ποια ήταν τα κίνητρα της μεταφραστικής τους δραστηριότητας και πώς εντασσόταν αυτή στις υπόλοιπες δραστηριότητές τους; Τι αλλάζει σε κάθε εποχή;

Η έρευνα ακολούθησε μεθοδολογικά την προσέγγιση της συλλογικής βιογραφίας, η οποία είναι μια ποσοτικά υποστηριζόμενη έρευνα που εξετάζει μία πληθυσμιακή ομάδα, τα μέλη της οποίας έχουν κάτι κοινό (Schröder 2011, 83). Στην περίπτωση μας συμπεριλήφθηκαν στην υπό εξέταση ομάδα, όσοι και όσες είχαν έστω και μία δημοσίευση έντυπης μετάφρασης ανάμεσα στις δύο γλώσσες. Αυτό που ενδιαφέρει τη συλλογική βιογραφία είναι τα κοινά χαρακτηριστικά αυτής της ομάδας. Οι ατομικές περιπτώσεις εντάσσονται έτσι σε ένα ευρύτερο πλέγμα, από τη μία σε μία ομάδα με βάση κάποιο κοινό χαρακτηριστικό και από την άλλη στο ευρύτερο κοινωνικό και ιστορικό τους πλαίσιο. Αρχικά, πραγματοποιήθηκε μία εκτεταμένη προσωπογραφική τεκμηρίωση των μεταφραστριών και μεταφραστών και των δύο πλευρών, η οποία περιλάμβανε πληροφορίες για τα προσωπικά τους στοιχεία, το κοινωνικό και εκπαιδευτικό τους περιβάλλον, την επαγγελματική τους σταδιοδρομία και τη μεταφραστική τους δραστηριότητα (Verboven/Carlier/Dumolyn 2007, 55f.). Στη συνέχεια, ακολούθησε η ποσοτική αναπαράσταση των στοιχείων αυτών που επέτρεψε τη σύγκριση και αξιολόγησή τους. Η αξιολόγηση των δεδομένων αυτών πραγματοποιήθηκε μέσα από μία διπλή προοπτική, από τη μία της συλλογικής βιογραφίας και από την άλλη της ιστορικής πλαίσιωσης των προσώπων με βάση τα κοινωνικά, πολιτικά και πολιτισμικά γεγονότα κάθε εποχής.

Το Ιστορικό Αρχείο αποτέλεσε μία πλούσια και πολύτιμη πηγή πληροφοριών τόσο στο στάδιο της συλλογής στοιχείων για την προσωπογραφική τεκμηρίωση

¹ Το πρόγραμμα έλαβε χώρα στο Κέντρο Νέου Ελληνισμού, στο Freie Universität Berlin, βλ. <https://www.cemog.fu-berlin.de/el/wissensbasis/projekte/ue-kulturen/index.html>

των μεταφραστών και μεταφραστριών, όσο και για την ιστορική τους πλαισίωση. Συγκεκριμένα, εξετάζοντας τις εφημερίδες «Ελεύθερον Βήμα» και «Αθηναϊκά Νέα», κατά το πρώτο μισό του 20ού αιώνα, αναζητήσαμε πληροφορίες για μεταφραστές και μεταφράστριες που μετέφρασαν μεταξύ των δύο γλωσσών, αλλά και γενικότερα αναφορές στην ίδια τη μετάφραση. Στην παρούσα ανακοίνωση παρουσιάζονται παραδείγματα που αναδεικνύουν τη συμβολή του Ιστορικού Αρχείου στη μελέτη και την έρευνα των ελληνογερμανικών μεταφραστικών παραδόσεων, απαντώντας σε ερωτήματα όπως: Τι πληροφορίες για τη ζωή και το έργο των μεταφραστ(ρι)ών μπορούμε να συλλέξουμε μέσα από τα άρθρα των εφημερίδων; Τι στοιχεία μπορούμε να συγκεντρώσουμε γενικότερα για το επάγγελμα του μεταφραστή; Ποια είναι η άποψη που επικρατεί και ποιες αντιλήψεις εκφράζονται γύρω από τη μεταφραστική πρακτική και τον ρόλο του μεταφραστή στις επιφυλλίδες των εφημερίδων;

Εμπλουτισμός βιβλιογραφικών συλλογών

Σε ένα πρώτο στάδιο, το Ιστορικό Αρχείο συνέβαλλε στον εμπλουτισμό της βιβλιογραφικής συλλογής των γερμανοελληνικών μεταφράσεων παρέχοντας στοιχεία για τίτλους μεταφρασμένων έργων όπως και ονόματα μεταφραστ(ρι)ών. Η εν λόγω συλλογή, από την οποία εκκίνησε η έρευνά μας, εμπλουτίζεται διαρκώς και βρίσκεται δημοσιευμένη στην *Επιτομή των ελληνογερμανικών διασταυρώσεων*.² Μία κατηγορία μεταφράσεων για την οποία το Ιστορικό Αρχείο αποτέλεσε σημαντική πηγή πληροφοριών αφορούσε τις μεταφράσεις γερμανόφωνων έργων που έγιναν κατά παραγγελία θεατρικών θιάσων.

Για παράδειγμα, στη στήλη «Παλαιαί Αθήναι» του Ελεύθερου Βήματος, ο Στέφανος Στεφάνου, γενικός γραμματέας του Βασιλικού Θεάτρου κατά τα πρώτα χρόνια λειτουργίας του, στις αρχές του 20ού αιώνα, δημοσίευσε μερικά χρόνια μετά την ολοκλήρωση της θητείας του, ένα άρθρο με τίτλο *Αναμνήσεις από το Βασιλικόν Θέατρον*.³ Στο άρθρο γίνεται σύντομη αναφορά στην τελετή εγκαινίων του Βασιλικού Θεάτρου, ενώ δίνονται και στοιχεία σχετικά με το δραματολόγιο, τους συνεργάτες του θεάτρου, το κοινό, ακόμη και πληροφορίες κοινωνιολογικού ενδιαφέροντος λ.χ. με την περιγραφή των ενδυματολογικών κανόνων που ίσχυαν για τις γυναίκες κατά την επίσκεψή τους στο θέατρο. Επίσης, από το πρόγραμμα της τελετής των εγκαινίων αντλούμε στοιχεία σχετικά με τις προσωπικότητες και τους επίσημους καλεσμένους που εκφώνησαν χαιρετισμούς, αλλά και το μουσικό και θεατρικό πρόγραμμα που κρίθηκε ότι άρμοζε στην περίπτωση. Στη συνέχεια του άρθρου του ο Στεφάνου κατα-

² <https://comdeg.eu/el/bibliographie/>

³ “Αναμνήσεις από το Βασιλικόν Θέατρον”, *Ελεύθερον Βήμα* (13-3-1928), σ. 3-4.

τον Κωνσταντίνο Χατζόπουλο, τον οποίο πληροφορούμαστε ότι «είχε παρακαλέσει», ο ίδιος ο Στεφάνου «προ ενός έτους να αρχίσουν τη μετάφρασιν»⁴. Σε ένα δεύτερο επίπεδο, ιδιαίτερα χρήσιμο είναι και το στοιχείο που προκύπτει από την αναφορά στα ονόματα των μεταφραστών, ότι το Βασιλικό Θέατρο ανέθετε τις μεταφράσεις κάθε θεατρικής περιόδου στους ίδιους μεταφραστές, οι οποίοι μας είναι γνωστοί κυρίως για το λογοτεχνικό τους έργο. Η πληροφορία αυτή για τη συστηματική ανάθεση των μεταφράσεων σε συγκεκριμένα πρόσωπα, φωτίζει το κίνητρο που υπάρχει πίσω από τη μεταφραστική δραστηριότητα που ανέπτυξαν κάποιοι μεταφραστές της περιόδου. Επίσης, συμπεραίνουμε και τον ρόλο που διαδραμάτισε στις αρχές του 20ού αιώνα το θέατρο, για την επαγγελματικοποίηση των μεταφραστών μέσα από τις σταθερές και επί πληρωμή συνεργασίες που είχε με αυτούς.

Στοιχεία για τους μεταφραστές και τις μεταφράστριες

Το Ιστορικό Αρχείο αποτέλεσε σημαντική πηγή πληροφοριών και για συγκεκριμένους/-ες μεταφραστές και μεταφράστριες. Όπως αναφέρθηκε ήδη, μεταξύ των δεδομένων που συγκεντρώθηκαν για τη συγκρότηση των προσωπογραφικών προφίλ των μεταφραστ(ρι)ών ήταν και στοιχεία που αφορούσαν την εκπαίδευσή τους, τη σχέση τους με τον γερμανικό πολιτισμό και τη γερμανική γλώσσα, όπως και πληροφορίες για τον λόγο που στράφηκαν προς τη μετάφραση.

Κάποια από τα παραπάνω στοιχεία, αντλούμε από το Ιστορικό Αρχείο για τη φιλόλογο, παιδαγωγό, συγγραφέα και μεταφράστρια, Σταυρούλα Μαρκέτου, μέσα από μία βιβλιοκριτική αυτή τη φορά, του Γρηγόριου Ξενόπουλου, που δημοσιεύτηκε στις 23.4.39, στα Αθηναϊκά Νέα, με αφορμή την κυκλοφορία ενός καινούριου βιβλίου της Μαρκέτου.⁵ Το άρθρο του Ξενόπουλου μάς δίνει πληροφορίες για την καταγωγή της συγγραφέως και μεταφράστριάς, τη σχολική και πανεπιστημιακή της εκπαίδευση, για την προσωπικότητα και τον χαρακτήρα της, αλλά και για τη σχέση της με τη γερμανική γλώσσα και τις επισκέψεις της στη Γερμανία προκειμένου να παρακολουθήσει μαθήματα στην ειδικότητά της, την παιδαγωγική. Μάλιστα, ο Ξενόπουλος αναφέρει, ότι στα ταξίδια της αυτά στη Γερμανία, η Μαρκέτου γνώρισε τον Μπερξόν και μετέφρασε εν γνώση του κάποιο από τα έργα του, κάτι που βιβλιογραφικά δεν είχαμε εντοπίσει.

⁴ “Παλαιαί Αθήναι. Αναμνήσεις από το Βασιλικόν Θέατρον”, *Ελεύθερον Βήμα* (13-3-1928), σ. 4.

⁵ “Σοφές γυναίκες”, *Αθηναϊκά Νέα* (23-4-1939), σ. 1-2.

Ἡ πνευματικὴ ζωὴ

ΣΟΦΕΣ ΓΥΝΑΙΚΕΣ

Τοῦ κ. Γρ. Ξενοπούλου

Μόλις βγάλα ἀπ' τὸ φάκελλό του αὐτὸ τὸ βιβλιαράκι, κατέλαβα πὺς εἶνε τῆς Σταυρούλας Μαρκέτου. Ἐτοί τυπώνει πάντα τὰ δικά της: μικρὸ σχῆμα, ἄσπρο ἐξώφυλλο, γαλάζιος ὁ τίτλος, μαύρα τὰλλα στοιχεῖα, καὶ παχειὰ γαλάζια κορνίζα μὲ γωνιές στρογγυλιστές. Κι' ἔχει τυπώση πολλὰ ὡς τώρα. Πρῶτα-πρῶτα τὰ «Μικρά-Μικρά» πού ἔκαμαν καὶ δεύτερη ἔκδοσι, ἔπειτα «Διηγήματα καὶ Σκέψεις», «Ἑλληνικά Παραμύθια», «Ἀγγελικὴ» — ἄλλη σειρά διηγημάτων — καὶ τὸ σήμερινὸ «Σοφές Γυναῖκες», τρίπρακτο δράμα. Αὐτὰ εἶνε τὰ λογοτεχνικά της. Ἀλλὰ ἡ Σταυρούλα Μαρκέτου, διακεκρμένη φιλόλογος, πού σπούδασε καὶ στὴ Γερμανία, ἔχει κι' ἐπιστημονικὰ σπουδαῖα: «Νευρικὰ Παιδιά», μετάφρασις ἀπὸ τὸ γερμανικὸ τοῦ Μπέρξων, «Ἀγωγή καὶ Δυσαγωγή», πρωτότυπη παιδαγωγικὴ μελέτη, καὶ «Κοινωνία καὶ Ἔργασια», μετάφρασις. Τώρα θὰ τυπώσῃ τὴν πρωτότυπη «Θεραπευτικὴ Παιδαγωγικὴ», καὶ βέβαια στὸ ἴδιον σχῆμα, μὲ τὸ ἴδιον ἄσπρο ἐξώφυλλο καὶ τὴν παχέια γαλάζια κορνίζα. Ἐπιμένω σ' αὐτὰ γὰρ εἶνε πολὺ χαρακτηριστικὰ. Ἀνθρώπος πού κάνει ἔτσι ομοιομορφία καὶ κάθε λογῆς βιβλία του, σημαίνει πὺς ἔχει σύστημα, μέθοδο, ἐνότητα καὶ ... χαρακτῆρα.

Παρακολουθῶ τὴ Σταυρούλα Μαρκέτου ἀπὸ χρόνια. Μικρὴ, στὴν Κεφαλωνιά, ἦταν συνδρομητρία τῆς «Διαπλάσεως» κι' ἔστειλε γιὰ τὴ «Σελίδα Συνεργασίας» κάτι κομματάκια τόσο πρωτότυπα, τόσο ἱδρωμένα, πού μᾶλλον ἐκστασιακὰ. Σπουδαῖα λογοτεχνικὰ μπόρει νὰ μὴν ἦσαν, εἰδείχναν ὅμως ἕνα κοριτσάκι πού σκεπτόταν. Αὐτὸ ἡ Σταυρούλα Μαρκέτου δὲν ἔπαψε νὰ τὸ κάνει καὶ μεγαλώνοντας, ἀντίθετα πρὸς τὰ περισσότερα κοριτσάκια, πού δείχνουν κάποια πρωτοτυπία ὅσο εἶνε μικρά, πού τὴ χάνουν ὅμως ὅσα μεγαλώσουν, καὶ ποσπάντων ὅσα διαβάσουν, καὶ καταντοῦν κοινότητα πλάσματα, τῆς Σταυρούλας Μαρκέτου ἡ πρωτότυπη παιδικὴ διακρίσιμη δυνάμει μετὰ τὴν ἡλικία καὶ μετὰ τὴ σπουδὴ. Σήμερα εἶνε μικρὰ καθωστὸ διανοητικὴ γυναῖκα πού δὲν μοιάζει μὲ καμμιὰ. Ὅ,τι ἔχει, ὅ,τι σκέπτεται, ὅ,τι γράφει, εἶνε δικό της. Θὰ τῆς δώσω ἕνα βιβλίο νὰ διαβάσῃ γιὰ νὰ μοῦ πῇ τὴ γνώμη της. Ξέρω πὺς θὰ τὸ κρίνῃ ἀπὸ μιὰ πλευρὰ πού δὲν τὸ ἔκρινε κανένας, πὺς θὰ ἴδῃ σ' αὐτὸ πράγματα πού δὲν τὰ εἶδε κανένας. Οἱ ἰδέες στὸ κεφάλι της — ἕνα κεφάλι σοφὸ — εἶνε συστηματικωμένες, ἀποτελοῦν ἕνα σύνολο. Ὅ,τι ταυριάζει μὲ αὐτὸ τὸ σύνολο, τῆς ἀρέσει! Ὅ,τι δὲν ταυριάζει δὲν τῆς ἀρέσει, κι' ὅς τὸ θεωροῦμε μεῖς οἱ ἄλλοι ἀριστοτέλεια. Τὰ καθιερωμένα δὲν τὰ παραδέχεται ὅλα ἡ Σταυρούλα Μαρκέτου. Ἐχει καθιερωμένα δικά της, τὰ καθιερώνει αὐτὴ.

Τὴν ἐγνώρισα κι' ἀπὸ κοντὰ ὅταν ἦλθε ἐδῶ ὡς φοιτήτρια τῆς φιλολογίας. Θέ μου, τί συζητήσεις, τί φιλονεικίες πού κάναμε κάθε μέρα! Ἀκριβὲς γιὰτὶ δὲν μποροῦσε νὰ χαῖνῃ μὲς ἀντιπαραθέσεις τῆς γιὰ καθιερωμένα. Μοῦ φαίνονταν κι' αὐθόδικες. Ὅστοςό μου ἀρεσαν. Ἀναγνώριζα πάντα πὺς ἡ φοιτήτρια εἶχε τὴν ἐκπονή της. Νὰ ὅπως κι' ὁ Τολστόι ὅταν κούρνιαζε τὸν Σαϊέτμο. Καὶ σιγὰ-σιγὰ τὴν ἔμαθα. Τώρα δὲν μαλλώνουμε πιά. Ξέρω ἐκ τῶν προτέρων ἂν ἕνα πράγμα θὰ τῆς ἀρέσῃ ἢ ὀχι. Οὔτ' ἔπαυκα ποτέ, μ' ὅλες μας τίς ἀντιγνώμεις, νὰ τὴν ἐκ-

Απόσπασμα ἀπὸ τὸ ἀρθρο τοῦ Γρηγόριου Ξενοπούλου γιὰ τὴ Σοφία Μαρκέτου, στὰ *Αθηναῖκά Νέα*, στίς 23.4.39.

Αντιθέτως, σε μία ανακοίνωση που βρίσκουμε στα *Αθηναϊκά Νέα* μερικά χρόνια νωρίτερα, (7.9.33) σχετικά με την επικείμενη επίσκεψη του νευρολόγου και ψυχο-θεραπευτή Έρβιν Βέξμπεργκ στην Αθήνα, ο οποίος ήταν «γνωστός εις το ελληνικόν κοινόν από την μετάφρασιν του βιβλίου του «Νευρικά παιδιά»», η μεταφράστριά του, που ήταν η Σταυρούλα Μαρκέτου, δεν κατονομάζεται.⁶ Η παράληψη του ονόματος της μεταφράστριας, δεν αποτελεί έκπληξη, αντιθέτως εντάσσεται στη γενικότερη αφάνεια των μεταφραστ(ρι)ών, ζήτημα που δεν αφορά μόνο τον ελληνικό έντυπο τύπο, αλλά όλους τους τομείς όπου εμπλέκεται η μεταφραστική διαδικασία (Venuti, L., 1995), πολλές φορές, δυστυχώς, μέχρι και τις μέρες μας. Είναι γεγονός ότι από το σύνολο των μεταφραστ(ρι)ών που εντάχθηκαν στον υπό εξέταση πληθυσμό στο πλαίσιο της έρευνάς μας, μόνο λίγοι εμφανίζονται στις σελίδες των εφημερίδων. Οι περισσότεροι μάλιστα από όσους εντοπίσαμε σε άρθρα είναι γνωστοί κυρίως για τις υπόλοιπες δραστηριότητές τους. Σε μεγάλο βαθμό εξάλλου, η μετάφραση δεν αποτελούσε αποκλειστική δραστηριότητα των ανθρώπων αυτών, αλλά συνδυαζόταν ή εντασσόταν στις υπόλοιπες επαγγελματικές δραστηριότητές τους.⁷

Ένα άλλο παράδειγμα άρθρου από το οποίο συγκεντρώσαμε στοιχεία για μία μεταφράστρια της γερμανικής πλευράς αυτή τη φορά, βρίσκεται δημοσιευμένο στις 29.3.39, στο *Ελεύθερο Βήμα*. Στο άρθρο περιγράφεται μία εκδήλωση που έλαβε χώρα την προηγούμενη νύχτα, στην αίθουσα της Αρχαιολογικής Εταιρείας, στην Αθήνα και μας παρέχει πλήθος στοιχείων για τη γερμανίδα λογοτέχνιδα και μεταφράστρια Εντβίγη Λύντεκε (Hedwig Lüdeke), η οποία μίλησε «περί των εργασιών της επί της δημοτικής ελληνικής ποιήσεως» και περί της επικείμενης έκδοσης των εργασιών της.⁸

⁶ «Εις το περιθώριον της ζωής», *Αθηναϊκά Νέα* (7-9-1933), σ. 2.

⁷ Meylaerts, 2008, σ. 94.

⁸ «Η δημοτική ποίησης», *Ελεύθερον Βήμα* (29-3-1939), σ. 3.

κ. Μέγας». Στη συνέχεια πληροφορούμαστε, «πως μετά τον θάνατον του συζύγου της η έρευνα της δημόδους ελληνικής ποιήσεως έγινεν η μόνη χαρά και παρηγορία, ο μόνος σκοπός της ζωής της και πως δια της αναμίξεως του Ραγκαβή και του Κύρου, κατήλθε εις την Ελλάδα, όπου συγκέντρωσε και κατέγραψε πλήθος δημοτικών τραγουδιών, όπως τα άκουσε από τα χείλη γερόντων και γραιών».⁹

Όλη η πορεία της προς τα ελληνικά και τη μετάφραση, το κίνητρο, τα δίκτυα μεταξύ Ελλάδας και Γερμανίας, τα πρόσωπα κλειδιά, οι μεταφραστικές τάσεις των Γερμανών της εποχής προς το δημοτικό τραγούδι, όλα τα στοιχεία που συγκροτούν το προφίλ της μεταφράστριας βρίσκονται συγκεντρωμένα σε αυτές τις λίγες γραμμές του άρθρου.

Επιπλέον, τόσο από το παρόν άρθρο, όσο και από άλλες ανταποκρίσεις που δημοσιεύθηκαν στις σελίδες των εφημερίδων για παρόμοιες εκδηλώσεις που πραγματοποιούνταν τόσο στην Ελλάδα όσο και στη Γερμανία, βλέπουμε ότι οι μεταφραστές και οι μεταφράστριες περιόδευαν και στις δύο χώρες προωθώντας οι ίδιοι το έργο τους και κατ' επέκταση τους συγγραφείς που είχαν μεταφράσει, αναλαμβάνοντας και αυτόν τον διαμεσολαβητικό ρόλο.

Ελληνογερμανικά δίκτυα

Μια ακόμη πτυχή που ενδιέφερε την έρευνά μας ήταν τα ελληνογερμανικά δίκτυα στα οποία συμμετείχαν οι μεταφραστ(ρι)ές που εξετάσαμε. Πληροφορίες για ένα τέτοιο δίκτυο μάς προσφέρει ένα άρθρο του *Ελεύθερου Βήματος* που δημοσιεύτηκε στις 20.5.25, για μια εκδήλωση που έλαβε χώρα στο Μόναχο, λίγες μέρες νωρίτερα.¹⁰ Το άρθρο αναφέρεται σε μία «ελληνική εορτή», όπως χαρακτηρίζεται, που οργάνωσε η εταιρεία των θεάτρων του Μονάχου, της οποίας πρόεδρος ήταν ο Ernst von Bassermann-Jordan, πρόξενος της Ελλάδας και της Κύπρου στο Μόναχο. Στην εκδήλωση αυτή, όπως πληροφορούμαστε, γερμανοί ηθοποιοί απάγγειλαν μεταφράσεις ελληνικών έργων από την αρχαιότητα έως τα σύγχρονα χρόνια της δημοσίευσης.

⁹ «Όσα λέγονται. Η δημοτική ποίησης», *Ελεύθερον Βήμα* (29-3-1939), σ. 3.

¹⁰ «Στη Γερμανία. Μία ελληνική βραδυά», *Ελεύθερον Βήμα* (20-5-1925), σ. 3.

ΕΥΚΑΡΩΜΑΙ
ΕΤΗΣΙΑ ΔΡΑΧ. 200
ΕΙΣΤΕΡΗ. £ 2.-
ΑΜΕΡΙΚΑΝ \$ 10.-

Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο – Αθήνα, 5 και 6 Δεκεμβρίου 2022

και μη, λυρικά και επικά κομμάτια, μεταξύ των οποίων δύο μεγάλης αξίας της εδώ ευρισκόμενης νεαρής ποιήτριας Σίτσας Καραϊσκάκη».¹¹

Την εξήγηση για αυτή την ιδιαίτερη μεταχείριση που φαίνεται να έχει η Καραϊσκάκη, μπορούμε να συμπεράνουμε από τα στοιχεία που μας δίνει το ίδιο άρθρο. Πρώτον, από το ότι η εκδήλωση διοργανώθηκε από το Ελληνικό Γενικό Προξενείο του Μονάχου, στο οποίο εργαζόταν η Καραϊσκάκη και δεύτερον, από το ότι οι μεταφράσεις προς τα γερμανικά των λογοτεχνικών έργων που παρουσιάστηκαν στην εκδήλωση είχαν πραγματοποιηθεί από τους γερμανούς νεοελληνιστές Καρλ Ντίτεριχ και Αλεξάντερ Στάιμνετς. Η γνωριμία του Αλεξάντερ Στάιμνετς και της Σίτσας Καραϊσκάκη είχε γίνει τα προηγούμενα χρόνια, καθώς και ο ίδιος εργαζόταν ως γραμματέας στο Ελληνικό Γενικό Προξενείο του Μονάχου, ενώ ήταν και αρμόδιος για την παροχή πληροφοριών προς έλληνες φοιτητές που σπούδαζαν εκεί, όπως ήταν η Καραϊσκάκη.¹² Στο άρθρο, λοιπόν, βλέπουμε εν δράση ένα ελληνογερμανικό δίκτυο που είχε συγκροτηθεί εκείνη την εποχή στο Μόναχο γύρω από το ελληνικό προξενείο. Ένα άλλο στοιχείο που φανερώνει το άρθρο είναι πως η προσωπική επαφή συγγραφέα-μεταφραστή καθορίζει αρκετές φορές και το τι επιλέγεται να μεταφραστεί από τη μία γλώσσα στην άλλη.

Όσον αφορά το όνομα της Σίτσας Καραϊσκάκη θα το συναντήσουμε πολλές φορές στις σελίδες των εφημερίδων τα επόμενα χρόνια, αφού ως μετέπειτα υποστηρίκτρια της φασιστικής ιδεολογίας, θα μεταφράσει έργα του γερμανικού εθνικοσοσιαλισμού και θα συνεργαστεί με τις γερμανικές δυνάμεις κατοχής προσφέροντας τις υπηρεσίες της στον τομέα της προπαγάνδας.

Ο ρόλος των μεταφραστών

Για τη σημασία του ρόλου των μεταφραστών και το διαμεσολαβητικό τους έργο, για την ίδια τη μεταφραστική πρακτική και τι σημαίνει «καλός μεταφραστής και καλή μεταφράστρια», συναντάμε πολλές απόψεις και προσεγγίσεις σε πλήθος άρθρων, επιφυλλίδων, βιβλιοκριτικών κ.ά. Το ζήτημα αυτό θα μπορούσε να αποτελέσει θέμα άλλου άρθρου με εκτενέστερη αναφορά σε παραδείγματα. Εδώ, θα αναφερθούμε πολύ σύντομα στη βαρύτητα που δίνεται από επιφυλλιδογράφους που πολλές φορές είναι και συγγραφείς, στο έργο των μεταφραστών, φέρνοντας ως παράδειγμα ένα από τα άρθρα, του Γρηγόριου Ξενόπουλου, τον οποίο είχε απασχολήσει σε αρκετές δημοσιεύσεις του το ζήτημα της μετάφρασης.

¹¹ “Στη Γερμανία. Μία ελληνική βραδυά”, *Ελεύθερον Βήμα* (20-5-1925), σ. 3.

¹² Για αναλυτικότερες πληροφορίες για τη ζωή και τη δράση της Καραϊσκάκη βλ. δοκίμιο Στάμου στο ComDeG: <https://comdeg.eu/el/compendium/essay/109325/> [15.12.2022].

Ἡ πνευματικὴ ζωὴ

ΕΚΕΙΝΟΙ ΠΟΥ ΜΑΣ ΜΕΤΑΦΡΑΖΟΥΝ

Τοῦ κ. Γρ. Ξενοπούλου

Ἀπὸ τῆ Νίτσα τῆς Γαλλίας, ἓνα μεγάλο ἀν-
γελτήριο μὲ πένθος πλατὺ: Στὶς 16 Ἰουλίου ἀπέ-
θανεν ἐκεῖ ὁ Εὐγένιος Κλεμάν, ἐτῶν 76, πτυχιού-
χος τοῦ πανεπιστημίου, ἐπίτιμος καθηγητὴς στὰ
γυμνάσια, νεοελληνιστὴς καὶ μεταφραστὴς νεοε-
λληνικῶν λογοτεχνημάτων στὴ γαλλικῇ. Γι' αὐτὰ
κι' ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις τὸν εἰχε τιμηθῇ — ποῦς
νὰ ἐφρόντισε ἀραγε; — μὲ τὸ σταυρὸ τοῦ Σωτή-
ρος. Δὲν μπορεῖ ν' ἀνρῆθῃ κανεὶς, πὼς ὁ Γάλλος
καθηγητὴς, μεταφράζοντας στὴ γλῶσσα του νεο-
ελληνικά ἔργα — κι' ἔχει μεταφράσῃ κάμποσα,
ποιήματα τοῦ Παλαμά, διηγήματα τοῦ Καρκαβί-
τα, ἄλλων, δικὰ μού — ἐπρόσφερε στὸν τόπο μας
μιὰ πολὺτιμη ὑπηρεσία. Ἡ νὰ ποῦμε καλλίτερα,
ὁ ἀνθρώπος προσπαθοῦσε εὐσυνείδητα νὰ τὴν
προσφέρει, κι' ἂν δὲν τὸ κατάφερε τόσο πολὺ, αὐ-
τὸ δὲν πρέπει νὰ λιγοστεύῃ τὴν εὐγνωμοσύνη μας.
Γιατὶ ὁμολογουμένως, οἱ μεταφράσεις του, ἂν καὶ
τόσο ἐπιμελημένες, δὲν ἀποδίδουν, μαζὶ με τὰ
γράμματα καὶ τὸ πνεῦμα τοῦ νεοελληνικοῦ κειμένου.
Στὰ ποιήματα τὰ κατάφερε ὁ ἑαυτοῦ καλλίτερα.
Πολλὰς στrophes ἀπὸ τὴ «Φλογέρα τοῦ Βασιλέως»
εἶνε πολὺ καλὰ ἀποδομένες στὴ μετάφρασί του.
Στὰ διηγήματα ὁμως, καὶ μάλιστα στὰ πολὺ ἡθο-
γραφικά, ὑστεροῦσε. Κι' ἡ μεγάλη δυσκολία τοῦ
ἦταν ὁ διάλογος, ποὺ συχνὰ γράφεται σὲ γλῶσ-
σα ἰδιωματικῇ. Ὁ Κλεμάν, γαλλικὰ, τὴν ἔκανε λο-
για. Κι' ἔτσι στὸν «Καὶ ὁ ἄρμος» π. χ. ἀντρες, γυ-
ναῖκες, κορίτσια τοῦ λαοῦ, ποὺ μιλοῦν μὲ τόσο
ζωηρὸ ζακυνθινὸ χρῶμα, στὴ μετάφρασί τοῦ Κλε-
μάν μιλοῦν σὰ δασκάλοι καὶ δασκάλες. Γενικά, τὸ
διήγημα στὴ γαλλικῇ ξεβωριάζει τόσο πολὺ —
καταντᾷ ἐντελῶς σχεδὸν ἀχρῶμο — ὥστε οἱ Γάλ-
λοι ἀναγνώστες μπορεῖ νὰ κατὰλάβουν, ἀλλὰ
ὠριζόμενος δὲν αἰσθάνθηκα τίποτα. Οἱ κριτικοί,
ποῦ ἐπαίνεσαν τὸ διήγημα, χρειάσθηκε, χωρὶς ἄλ-
λο, νὰ τὸ μαντέψουν καὶ νὰ τὸ ἀναπλάσουν.

Δυστυχῶς, οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς ξένους
μεταφραστὲς μας παρουσιάζουν τὴν ἴδια ἀνεπάρ-
κεια γι' ἀληθινὴ ἀπόδοσι. Κι' αὐτὸς εἶνε ὁ κυριώ-
τερος λόγος ποὺ ἐνῶ ἔχουν μεταφρασθῇ σ' ὅλες
σχεδὸν τίς εὐρωπαϊκὰς γλῶσσας πολλὰ ἀπὸ τὰ
καλλίτερα ἔργα τῶν καλλιτέρων μας λογοτεχνῶν,
ἡ λογοτεχνία μας δὲν ἔγινε ἀκόμα ἐκεῖ γνωστὴ
κι' ἀγαπητὴ ὅσο θὰ τῆς ἄξιζε. Ἕνας λόγος εἶνε
βέβαια ποὺ δὲν διαλέχθηκαν πάντα τὰ πρὸ κατὰλ-
ληλα ἔργα γιὰ μιὰ τέτοια γνωριμία. Ὅσο καλὸ
κι' ἂν εἶνε ἓνα νεοελληνικὸ μυθιστόρημα ἢ διήγη-
μα, μπορεῖ νὰ μὴν εἶνε κατὰλληλον γιὰ ξένο κοι-
νὸν. Ἀλλὰ ὁ κυριώτερος εἶνε, καθὼς εἶπαμε, ἡ
ἀτέλεια τῶν μεταφράσεων, ποὺ θυμίζει τὸ «τραν-
τουῦρε-τραντιτόρε». Ὅσο γιὰ ἐκείνους ποὺ θὰ
μᾶς ἀπαντοῦσαν πὼς ὁ μόνος λόγος εἶνε ποὺ τὰ
νεοελληνικά λογοτεχνήματα δὲν ἀξίζουν δὲ καὶ
μεγάλαι πράγματα — ἡ αἰώνια πρόληψις καὶ προκα-
τάληψις — ὑπάρχει κι' ἄλλη παροιμία γιὰ νὰ θυμι-
σομε: «ἴτανε στραβὸ τὸ κλῆμα» κλπ. Δὲν συμ-
πληρώνω, γιατί θὰ ἦταν ἀμάρτια νὰ ποῦμε ὅτι
λέει ἡ παροιμία γι' ἀνθρώπους ποὺ ἀγάπησαν, ἐκ-
τός ἀπὸ τὴν ἀρχαία Ἑλλάδα, ποὺ τὴν ἀγαποῦν ὅ-
λοι, καὶ τὴ νέα, ποὺ τὴν ἀγαποῦν λιγοστοί, καὶ τὴ
γλῶσσα τῆς, καὶ τοὺς ποιητὴς τῆς, καὶ τοὺς πεζο-
γράφους τῆς. Ἡ ἀλήθεια ὁμως εἶνε πὼς δὲν ἀρ-
κεῖ ἡ ἀγάπη, οὔτε ἡ μελέτη, οὔτε ἡ σοφία, ὅταν
δὲν ὑπάρχει καὶ κάποιο μεταφραστικὸ ταλέντο. Κι'
δὲν ἐκαιρέσομε ἓνα φιλέα Λεμπέγκ, ἓνα ντὲ Σιμό-
νε-Μπρουῆρ, κι' ἓνα-δυὸ ἀκόμα, οἱ ἄλλοι νεοελ-

(Ἡ συνέχεια εἰς τὴν 2αν σελίδα).

Απόσπασμα ἀπὸ τὸ ἀρθρο τοῦ Ξενοπούλου που ἀναφέρεται στὴ σημασία των μεταφρα-
στῶν γιὰ τὴν προώθηση τῆς ἑλληνικῆς λογοτεχνίας στο ἐξωτερικόν, *Αθηναϊκά Νέα*, 8.8.37.

Στο άρθρο του με τίτλο «Εκείνοι που μας μεταφράζουν», που δημοσιεύεται στα *Αθηναϊκά Νέα*, στις 8.8.37, ο Ξενόπουλος αναφέρεται στην κομβική σημασία των μεταφραστών για την προώθηση της ελληνικής λογοτεχνίας, δίνοντας έτσι και την απάντησή του στο ερώτημα «γιατί δεν διαβάζεται η ελληνική λογοτεχνία στο εξωτερικό», που φαίνεται ότι ταλάνιζε από τότε τον συγγραφικό κόσμο.¹³ Σύμφωνα με την άποψή του «Ένας λόγος είναι βέβαια που δεν διαλέχτηκαν πάντα τα πιο κατάλληλα έργα για μια τέτοια γνωριμία. Αλλά ο κυριότερος είναι η ατέλεια των μεταφραστών που θυμίζει το “τραντουτόρε-τραντιτόρε”. Η αλήθεια είναι πως δεν αρκεί η αγάπη (για την νεοελληνική λογοτεχνία εννοεί) ούτε η μελέτη, ούτε η σοφία, όταν δεν υπάρχει και κάποιο μεταφραστικό ταλέντο»¹⁴. Και ως παράδειγμα αναφέρεται στην τύχη ενός δικού του έργου που μεταφράστηκε στα γερμανικά:

«Ένα δικό μου μυθιστόρημα τον “Πόλεμο”, μου έκανε την τιμή να τον μεταφράση γερμανικά ο καλός νεοελληνιστής πρίγκιψ Βερνάρδος του Σαξ-Μάινινγκεν. Αλλά δεν κατάφερε να το δημοσιεύσει παρά ως επιφυλλίδα στην *Εφημερίδα της Δαρμστάτης*. Κι ο λόγος, που με την ειλικρίνεια που τον εχαρακτήριζε μου το έγραψε ο ίδιος, ήταν αυτός: Οι εκδοτικοί οίκοι, που τους υπέβαλε το χειρόγραφό του, του απάντησαν πως το προελληνικό έργο, το αναφερόμενο στους βαλκανικούς πολέμους του 1912-1913 ήταν πολύ ενδιαφέρον και για τους Γερμανούς, η μετάφρασή του όμως στα γερμανικά δεν ήταν δόκιμη. Και μπορεί κανείς να φαντασθή τι λογής ήταν, αφού Γερμανοί αρνιόνταν τη δημοσίευσή της σ’ έναν Γερμανό πρίγκιπα! Στο τέλος βρέθηκε μία κυρία, φίλη του Βερνάρδου, με πολλά μέσα -ο καημένος μου το γραψε κι αυτό- κι αυτή κατάφερε να εκπορθήσει την επαρχιακή εφημεριδούλα».¹⁵

Βλέπουμε και σε αυτή την περίπτωση, ότι οι μεταφραστές πέρα από τον ρόλο της μεταφοράς κάποιου έργου προς μία άλλη γλώσσα, αναλαμβάνουν και τον ρόλο της προώθησης του έργου τους και εμμέσως του συγγραφέα που μεταφράζουν προς τον πολιτισμό-στόχο, ρόλο που σε μεγάλο βαθμό επιφορτίζονται ακόμη και σήμερα, ιδίως όταν αναλαμβάνουν τη μετάφραση μικρών ή περιφερειακών λογοτεχνιών.

Επίλογος

Τα παραπάνω παραδείγματα αποτελούν μία σύντομη αναφορά στη συμβολή του Ιστορικού Αρχείου για την έρευνα γύρω από τη ζωή και το έργο μεταφραστών και μεταφραστριών. Κλείνοντας, μία ακόμη πτυχή που δεν θα μπορούσαμε να παραλείψουμε αφορά την καταγραφή στα φύλλα των εφημερίδων του κοινωνικού, πολιτικού,

¹³ “Εκείνοι που μας μεταφράζουν”, *Αθηναϊκά Νέα* (8-8-1937), σ. 1-2.

¹⁴ Ό.π., σ. 1.

¹⁵ Ό.π., σ. 2.

πολιτιστικού και οικονομικού πλαισίου κάθε εποχής, που επιτρέπει να ενταχθούν οι μεταφραστές και οι μεταφράστριες εντός ενός ευρύτερου ιστορικού πλέγματος μέσα στο οποίο κινούνται και δρουν. Με τον τρόπο αυτό, τα πρόσωπα αυτά δεν είναι πια αποκομμένα λήμματα σε λεξικά, αλλά γίνεται φανερό, ότι αποτελούν μέρος ενός ευρύτερου συνόλου, το οποίο μάλιστα συνδιαμορφώνουν, είτε μέσω της μεταφραστικής τους δραστηριότητας είτε συνδυαστικά και με τα άλλα επαγγέλματα που ασκούν.

Βιβλιογραφία

- Στάμος Γ., “Μεταφράζοντας γερμανική ιδεολογία στα ελληνικά: Η Σίτσα Καραϊσκάκη και ο εθνικοσοσιαλισμός”, στο Αλέξανδρος-Ανδρέας Κύρτσης και Μίλτος Πεχλιβάνος (επιμ.): *Επιτομή των ελληνογερμανικών διασταυρώσεων*, 25.01.2022, URI: <https://comdeg.eu/el/compendium/essay/109325/>.
- Meylaerts R., “Translators and (their) norms Towards a sociological construction of the individual”, στο Antony Pym, Miriam Shlesinger, Daniel Simeoni, (επιμ.), *Beyond Descriptive Translation Studies Investigations in homage to Gideon Toury*, John Benjamins, Amsterdam/Philadelphia, 2008, σσ. 91-102.
- Schröder H., “Kollektivbiographie: Spurensuche, Gegenstand, Forschungsstrategie“, *Historical Social Research, Supplement* 23 (2011), σσ. 74-152.
- Venuti L., *The Translator’s Invisibility: A History of Translation*, London, Routledge, 1995.
- Verboven K., Carlier M., Dumolyn J., “A Short Manual to the Art of Prosopography”. In *Prosopography Approaches and Applications. A Handbook*. Unit for Prosopographical Research, Linacre College, 2007, σσ. 35–70.

Η ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΗ ΚΡΙΤΙΚΗ ΣΤΟ *ΕΛΕΥΘΕΡΟΝ ΒΗΜΑ* (1922-1944)

Λάμπρος Βαρελάς*

Περίληψη

Στο άρθρο που ακολουθεί παρουσιάζεται η κριτική της λογοτεχνίας στην εφημερίδα *Ελεύθερον Βήμα* (1922-1944). Ειδικότερα, παρουσιάζονται τα πρόσωπα που άσκησαν την κριτική λογοτεχνίας στην εφημερίδα και η συμβολή τους στην υποδοχή της νεοελληνικής και μεταφρασμένης λογοτεχνίας από το ευρύ αναγνωστικό κοινό της. Πέρα από το «αεροπορικό διάγραμμα», εξετάζονται μερικές αντιπροσωπευτικές περιπτώσεις από τις τρεις δεκαετίες κυκλοφορίας της εφημερίδας (Κώστας Αθάνατος, Φώτος Πολίτης, Μιχαήλ Ροδάς).

Λέξεις κλειδιά: Δημοσιογραφική κριτική, *Ελεύθερον Βήμα*, Κώστας Αθάνατος, Φώτος Πολίτης, Μιχαήλ Ροδάς

Abstract

The following article presents the criticism of literature in the newspaper *Eleftheron Vima* (1922-1944). In particular, the persons who exercised literary criticism in the newspaper and their contribution to the reception of modern Greek and translated literature by its wide readership are presented. In addition to the *supervisory diagram*, some representative cases from the three decades of circulation of the newspaper are examined (Kostas Athanatos, Fotos Politis, Michael Rodas).

Keywords: journalistic criticism, *Eleftheron Vima*, Kostas Athanatos, Fotos Politis, Michael Rodas

* Καθηγητής Νεοελληνικής Φιλολογίας, Τμήμα Φιλολογίας, ΑΠΘ (lvarelas@lit.auth.gr).

Η εργασία που ακολουθεί αφορά τη λογοτεχνική κριτική στο *Ελεύθερον Βήμα*. Δεν χρειάζεται να επιχειρηματολογήσει αναλυτικά κανείς για την αυτονόητη συμβολή του ημερήσιου τύπου και στο χρηματιστήριο των πνευματικών αξιών. Εντούτοις, παραμένει ο μεγάλος άγνωστος της νεοελληνικής φιλολογικής έρευνας και μόλις τα τελευταία χρόνια έχει αρχίσει να ερευνάται συστηματικότερα (Βαρελάς, 2020, σ. 114-131). Το άνοιγμα του Ιστορικού Ψηφιακού Αρχείου των εφημερίδων *Ελεύθερον Βήμα* (1922-1944), *Το Βήμα* (1945 κ.ε.), *Αθηναϊκά Νέα* (1931-1945) και *Τα Νέα* (1945 κ.ε.) στην ερευνητική κοινότητα είναι ένα σημαντικό βήμα, το παρόν συνέδριο επίσης και, φυσικά, ο ιστότοπός του.

Ο κριτικός της λογοτεχνίας στον ημερήσιο τύπο έχει κομβικό ρόλο· είναι από τους παράγοντες που διαμορφώνουν καθοριστικά το αισθητικό γούστο του μεγάλου κοινού για μικρότερο ή μεγαλύτερο χρονικό διάστημα. Μπορεί να μην αφήνει πάντα το στίγμα του στην ιστορία της λογοτεχνίας (ευτυχώς, κάποτε) αλλά έχει βαρύνουσα απήχηση στη συγχρονία του. Η απήχυσή του είναι αφανής πολλές φορές για τους κατοπινούς ερευνητές, αλλά στη συγχρονία του και για αρκετό διάστημα μετά την αποχώρησή του ή τον θάνατό του η επίδρασή του παραμένει ισχυρή. Η συμβολή του δημοσιογράφου κριτικού (ας τον ονομάσουμε έτσι) φαίνεται και από τις συχνές επιθέσεις των επαγγελματιών φιλολόγων κριτικών απέναντι στη λεγόμενη δημοσιογραφική κριτική. Πολλές είναι οι σχετικές αντιδράσεις σε όλο τον 20ό αιώνα, αλλά θα περιοριστώ σε μία έκδηλη και αρκετά τσουχτερή, στα χρόνια που εξετάζω, του Ι. Μ. Παναγιωτόπουλου (1942, σ. 215-216), τον Νοέμβριο του 1942, την οξύτητα της οποίας νιώθει στο πετσί του και ένας μείζων κριτικός του *Ελευθέρου Βήματος*: «Σήμερα, πλάι στο νεοέλληνα κριτικό πορεύονται αταίριαστοι συνοδοιπόροι: ο παραστρατημένος επιστήμονας, που παραμερίζει το κύριο έργο του, για να μαζέψει πρόχειρες επιδοκιμασίες, ο στενοκέφαλος και στενόκαρδος δάσκαλος που εμπορεύεται τη λιγοστή του παγωμένη σοφία και –ύδρα πολυπλόκαμη– ο ανεύθυνος δημοσιογράφος, που σκεπάζει όλους τους άλλους με το ηχερό κύμβαλό του».

Το *Ελεύθερον Βήμα* ως πολιτική εφημερίδα υπήρξε το βαρύ πυροβολικό του βενιζελισμού. Είχαν προηγηθεί πολλές ακόμη φιλοβενιζελικές εφημερίδες, κάποιες κυκλοφόρησαν παράλληλα, άλλες εμφανίστηκαν στη συνέχεια, αλλά το έντυπο του Δημήτρη Λαμπράκη επιβλήθηκε ως ο βασικός πυλώνας της βενιζελικής συμπολίτευσης ή αντιπολίτευσης (ανάλογα με την εποχή) απέναντι στις μεγάλες αντιβενιζελικές εφημερίδες, την *Καθημερινή* και την *Πρωία* φερ' ειπείν. Σε ό,τι αφορά την εκεί δημοσιευόμενη κριτική του βιβλίου, είναι γνωστό ότι κάποια πρόσωπα άφησαν ανεξίτηλο το στίγμα τους. Η φιλολογική κριτική του *Ελευθέρου Βήματος* και του μεταπολεμικού *Βήματος* έχει ταυτιστεί με τον Κ. Θ. Δημαρά, αλλά ο Δημαράς γράφει για φιλολογικές εκδόσεις έργων νεοελλήνων λογοτεχνών, για μελέτες περί λογοτεχνίας ή για ζητή-

ματα της ιστορίας της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Δεν παρακολουθεί την τρέχουσα λογοτεχνική παραγωγή. Δεν ήταν ο μόνος φιλολογικός κριτικός, αλλά ο πιο γνωστός και ο πιο επιδραστικός. Φιλολογική κριτική έγραφε και ο Ζαχαρίας Παπαντωνίου και διάφοροι άλλοι περιστασιακά (Παναγιώτου, 1978, 1990, 1994, 1996, 2003α, 2003β).

Καθαροί κριτικοί της σύγχρονης/τρέχουσας λογοτεχνίας στο *Ελεύθερον Βήμα*, με ικανοποιητική ή πραγματικά μακρόβια διάρκεια, είναι τρεις: Ο Κώστας Αθάνατος (στις αρχές της δεκαετίας του 1920), ο Φώτος Πολίτης (27.10.1927-12.9.1929) και ο Μιχαήλ/Μιχάλης Ροδάς. Περιστασιακά κριτικές για λογοτεχνικά βιβλία δημοσιεύουν και πολλοί άλλοι, π.χ., ο Στέφανος Χαρμίδης, ο Κώστας Ουράνης και ο Φορτούνιο/Σπύρος Μελάς, αλλά οι τρεις που ανέφερα είναι οι πιο σημαντικές παρουσίες, κυρίως ο τελευταίος όπως θα δούμε.

Ο πρώτος από τους τρεις, ο Κώστας Αθάνατος (ψευδώνυμο του Κ. Καραμούζη, 1896-1966), διετέλεσε αρχισυντάκτης του *Ελευθέρου Βήματος* και διευθυντής σύνταξης της *Κυριακής του Ελευθέρου Βήματος* (1926-1928). Φιλοβενιζελικός δημοσιογράφος, με μακρά θητεία σε εφημερίδες, πολυσχιδής και πολυπράγμων, διέπρεψε και ως χρονογράφος, ασχολήθηκε με πολλά και με τη λογοτεχνική κριτική στο *Ελεύθερον Βήμα* (από το 1922 έως το 1927). Έγραψε για εκδόσεις έργων του Μ. Μητσάκη, του Εμμ. Λυκούδη, του Σ. Σκίπη, του Ι. Πολέμη, του Ι. Δαμβέργη, του Φώτη Κόντογλου (αυτός σύστησε θερμά την αθηναϊκή έκδοση του *Pedro Cazas*, το 1923) κ.ά. Κυρίως όμως του χρωστάμε χάριτες, γιατί αγόρασε το 1925 από την αδελφή του Δημήτριου Κακλαμάνου τα δέκα κείμενα (χρονογραφήματα τα περισσότερα), που με το ψευδώνυμο Σκεπτικός είχε γράψει ο Παπαδιαμάντης το 1906 για το *Νέον Άστυ*. Για άγνωστους λόγους είχαν μείνει αδημοσίευστα στο συρτάρι του Κακλαμάνου και ο Αθάνατος τα αγόρασε και τα δημοσίευσε στο *Ελεύθερον Βήμα* το 1925 και ξανά στην *Κυριακή του Ελευθέρου Βήματος* στα τέλη του 1926 και στις αρχές του 1927.

Ο Φώτος Πολίτης υπήρξε κυρίως θεατρικός κριτικός τη διετία (1927-1929) που συνεργάζεται με το *Ελεύθερον Βήμα* αλλά και κριτικός της λογοτεχνίας. Μέλος της μεγάλης οικογένειας των Πολίτηδων, γιος του λογράφου Νικόλαου, αδελφός του νεοελληνιστή Λίνου, του διπλωμάτη Πώργου και του πολιτικού μηχανικού Άλκη, δεν χρειάζεται συστάσεις. Δεν αναδεικνύεται μέσα από το *Ελεύθερον Βήμα*, έρχεται με πλήρη εξάρτυση, πάνοπλος, από προηγούμενες συνεργασίες σε εφημερίδες και περιοδικά και συνεχίζει στη μεγάλη αυτή εφημερίδα να κρίνει με αυστηρότητα τη σύγχρονη λογοτεχνική παραγωγή μέσα από την οπτική του ιδεαλισμού: η βασική του θέση είναι ότι η νεοελληνική κοινωνία της εποχής, ασπόνδυλη και χωρίς ιδανικά, σπάνια μπορεί να τροφοδοτήσει τους λογοτέχνες, και γι' αυτό ματαιοπονούν γράφοντας. Είναι ένας από τους λεγόμενους «αρνητές διανοούμενους» του Μεσοπολέμου (μαζί με τον Γιάννη

Αποστολάκη), απόγονοι του αγγλοσάξονα Τόμας Καρλάιλ, παρά τη γερμανική τους παιδεία (Τζιόβας, 1994). Κρατώντας συνήθως μια κατεδαφιστική στάση, όπως η ακόλουθη: «Διάβασα τούτες τις μέρες πεντέξη βιβλία νέων συγγραφέων – μυθιστορήματα, τι άλλο; διηγήματα, ποιήματα–, έργα γενικώς χωρίς την παραμικρότερη σπίθα σκέψεως ή αισθήματος αληθινού, πλημμυρισμένα από άγονες λέξεις. Κόπος και καιρός χαμένος. Οι νέοι, που για το ατομικό καλό τους θάπρεπε να σιωπούν, ώσπου να αισθανθούν πως ωριμάζει μέσα του ο στοχασμός, γράφουν. Γιατί;»,¹ ήταν φυσικό να προκαλέσει πολλές αντιδράσεις. Ο Ξενοπούλος (1924) είναι αυτός που εντέλει θα γράψει την «Κριτική του κριτικού» και θα τον αποκαλέσει «Αρνητή»: «Η κριτική λοιπόν του κ. Φ. Π. δεν είνε παρά μία Άρνησις κατά σύστημα και μία Επίκρισις κατά κανόνα. Κάθε έργον που θα εμφανισθή, θα το παραλάβη ο Αρνητής ως μίαν ακόμη απόδειξιν του ισχυρισμού του και, φυσικά, θα το κουρελιάση ευσυνειδήτως». Αναμενόμενο ήταν λοιπόν να παρελάσει στις σελίδες του μανιφέστου των νέων της γενιάς του τριάντα, στο *Ελεύθερο Πνεύμα* (1929) του Γ. Θεοτοκά ως παράδειγμα σφαγιαστικού κριτικού των νέων.

Βέβαια ο Φώτος Πολίτης όσο γράφει στο *Ελεύθερον Βήμα* δεν είναι πάντα αρνητικός. Επαινεί, για παράδειγμα, το θεατρικό έργο του Νίκου Καζαντζάκη *Νικηφόρος Φωκάς* («Ο κ. Καζαντζάκης δείχνει με όλη την τελευταίαν εργασία του πως τον συγκινούν βαθειά τα σοβαρώτερα προβλήματα του ανθρώπου. Και κάθε έργο που εκδίδει αντικατοπτρίζει την συγκίνησή του αυτήν. Τούτο και μόνο αρκεί για να το διαβάζουμε με προσοχή κι αγάπη»· 22.11.1927), τη συλλογή διηγημάτων του Δημοσθένη Βουτυρά *Μες στους ανθρωποφάγους και άλλα διηγήματα* («Γιατί –αλήθεια– ο Βουτυράς ανήκει στους ελάχιστους λογοτέχνες μας, που η συγγραφική εργασία των έχει και σκοπό και δικαιολογία»· 29.2.1928), τα *Διηγήματα* του Στράτη Μυριβήλη («συγγραφεύς με γνήσιο ταλέντο και προσόντα ζηλευτά»· 3.5.1928), τον τόμο του Θράσου Καστανάκη *Η χορεύτρια κοντεσσίνα Φελιτσιτά κι άλλα διηγήματα* («Καλογραμμένος»· 13.7.1928), τα *Ταξείδια* του Φώτη Κόντογλου («Στο πολύτιμο αυτό βιβλίο έχουε μελετηθή στοχαστικά όλα τα μεσαιωνικά αυτά κειμήλια του Μωριά. [...] ο κ. Κόντογλους είνε ισχυρή καλλιτεχνική φύση, με έκδηλην προσωπικότητα, με αδρά τονισμένα χαρακτηριστικά, φύση γενναία, ψυχή με μια δική της πίστη, ατράνταχτη»· 27.12.1928), τη συλλογή *Ο Μανώλης Λέκκας κι άλλα διηγήματα* του Ηλία Βενέζη («είναι μια καλή εργασία και μια σοβαρή υπόσχεση»· 15.1.1929), την *Ιστορία ενός αιχμαλώτου* του Στρατή Δούκα («Κ' είνε ένα μικρό αριστούργημα»· 10.5.1929), τη συλλογή *Για λίγη αγάπη κι άλλα διηγήματα* της Κλεαρέτης Δίπλα-Μαλάμου («περισσότερο από κάθε λογοτεχνικό χάρισμα, προσδίδει ιδιαίτερο θέλητρο στα διηγήματα αυτά η πραγματική ανθρώπινη καλωσύνη που φωλιάζει μέσα τους»· 25.6.1929), το θεατρικό για παιδιά *Να ζη το Με-*

¹ Φ. Πολίτης, «Νιάτα ανώφελα», *Ελεύθερον Βήμα* (15.8.1928), σ. 2.

σολόγγι του Βασίλη Ρώτα («Ο κ. Ρώτας, σαν πατέρας, ένοιωσε πώς πρέπει να μιλήση στο παιδί. [...] Για τούτο το δραματάκι αυτό που τώγραψε μ' αγάπη και ειλικρίνεια συγκίνησε βαθιά όταν παίχτηκε πριν ένα μήνα στον Πειραιά. Συγκίνησε και τους μικρούς ηθοποιούς που το δίδαξαν, και τα παιδιά που τ' ακούσανε. Και μας συγκινεί κ' εμάς, τους μεγάλους»· 20.7.1929). Συνεχίζει λοιπόν και από το *Ελεύθερον Βήμα*, τα δυόμισι χρόνια που μένει εκεί, να επηρεάζει μεγάλη μερίδα του αναγνωστικού κοινού.

Το πρόσωπο όμως που θα ταυτιστεί με τη λογοτεχνική κριτική στο *Ελεύθερον Βήμα* (αλλά και στα *Αθηναϊκά Νέα* και στα *Νέα* κατά τη δεκαετία του 1940) είναι ο Μιχαήλ/Μιχάλης Ροδάς. Είναι ο πιο άγνωστος και αξίζει να τον θυμηθούμε, αφού για μία εικοσαετία περίπου έγραφε θεατρική και λογοτεχνική κριτική στον *Ελεύθερον Βήμα*. Τον θεατρικό κριτικό θα τον αφήσω εκτός έρευνας, και θα ασχοληθούμε μόνο με τον κριτικό των λογοτεχνικών εκδόσεων. Ο Ροδάς κρίνει φιλολογικές εκδόσεις λογοτεχνών της παράδοσης αλλά κυρίως παρακολουθεί την τρέχουσα λογοτεχνία και γράφει κριτικές.

Γεννήθηκε το 1884 στο χωριό Αράχωβα κοντά στο Αίγιο (τη σημερινή Κρήνη) και πέθανε στην Αθήνα τον Φεβρουάριο του 1948. Πολυπράγμων και αυτός, αλλά κυρίως δημοσιογράφος φιλοβενιζελικών εφημερίδων (στη Σμύρνη, στη Σύρο και στην Αθήνα). Ο Ελ. Βενιζέλος τον διόρισε διευθυντή του Γραφείου Τύπου της Αρμοστείας Σμύρνης (και παρέμεινε έως τη Μικρασιατική Καταστροφή). Είχε λάβει μέρος στους Βαλκανικούς πολέμους και είχε τραυματιστεί, είχε τυπώσει τις αναμνήσεις του και άλλα πολλά (Ζήρας, 2007, σ. 1931). Με το *Ελεύθερον Βήμα* συνεργάστηκε ήδη από την αρχή ως ανταποκριτής της εφημερίδας στη Μικρά Ασία. Κατόπιν υπήρξε αρχισυντάκτης και άλλων βενιζελικών (αλλά όχι μόνο) εφημερίδων: *Ελεύθερος Λόγος* (1923-1924, με διευθυντή τον Κώστα Αθάνατο) και *Φωνή του Λαού* (1932-1933, με ιδιοκτήτη τον Στέφανο Στεφάνου).

Βαλκανικός Ταχυδρόμος, 28.1.1919

(Σκίτσο του Ζαχαρία Παπαντωνίου, σύμφωνα με τον Γ. Φτέρη, 1962)

Κυρίως όμως συνδέθηκε με το *Ελεύθερον Βήμα*. Εκεί στην αρχή γράφει λογοτεχνικά ή λογοτεχνίζοντα πεζά (που τα εκδίδει κατόπιν στον τόμο *Αμαρτωλά*, 1923), εργάζεται ως ρεπόρτερ σε έρευνες της εφημερίδας (στην Πελοπόννησο, στα Επτάνησα και αλλού: τυπώνει σε τόμους κάποιες από αυτές τις έρευνες: *Πώς βλέπω την Ελλάδα* (Πελοπόννησος), 1926), και από το 1926 γίνεται κριτικός της εφημερίδας για το θέατρο και τη λογοτεχνία και εδραιώνεται στη δεύτερη σελίδα εξελισσόμενος σταδιακά σε έναν βασικό διαμορφωτή του γούστου του μεγάλου κοινού. Σταδιακά επίσης καταλήγει να είναι ο γενικός υπεύθυνος για τη λογοτεχνική ύλη της εφημερίδας (σίγουρα για την ποιητική στήλη «Ελληνικός Στίχος»· π.χ. 23.7.1926) και για τις αναγγελίες των λογοτεχνικών βιβλίων (σίγουρα από το 1940 κ.ε.).

Οι κριτικές του για λογοτεχνικά βιβλία στο *Ελεύθερον Βήμα*, για μια εικοσαετία περίπου (με μεγαλύτερη πυκνότητα από το 1930 κ.ε.), είναι απειράριθμες και δεν έχει νόημα να αραδιαστούν εδώ ονόματα, πασίγνωστα, γνωστά, άγνωστα και πανάγνωστα. Στη μακρόχρονη κριτική διαδρομή του έχει ευτυχείς και άτυχες στιγμές· οι ευτυχείς είναι μάλλον περισσότερες αλλά τον στιγματίσαν κυρίως οι άτυχες κριτικές του, τις οποίες θα δούμε στη συνέχεια (έχοντας πάντα κατά νου ότι επηρέαζε το γούστο του αναγνωστικού κοινού της εφημερίδας).

Το πρόσωπο αυτό έχει ένα όριο στην αποδοχή του μοντέρνου. Είναι θετικός απέναντι στον Καβάφη (μαζί με άλλους ελλαδίτες λογίους υπογράφει τη δήλωση στήριξης του Καβάφη τον Απρίλιο του 1924 για τη διένεξή του με τον Σωκράτη Λαγουδάκη), επαινεί τον Δημοσθένη Βουτυρά, τον Σ. Μυριβήλη (για τη *Ζωή εν Τάφω*, και το 1924 και το 1930), τον Μενέλαο Λουντέμη (για το *Τα πλοία δεν άραξαν*), την Έλλη Αλεξίου, τον Γιώργο Κοτζιούλα (για τη *Σιγανή φωτιά*· 30.5.1938), τον Π. Πρεβελάκη (για το *Χρονικό μιας πολιτείας*· 1.1.1939: «συγγραφέα με δραματικό ωριμασμένο ταλέντο»), τον Νίκο Καζαντζάκη, τον Ελύτη (αν και αργότερα θα συγκρουστεί μαζί του, όπως θα δούμε στη συνέχεια), τον Καραγάτση επίσης (για τον *Συνταγματάρχη Λιάπκιν* και το *Συναξάρι των αμαρτωλών*, αλλά το 1938 θα έχει μια σφοδρή σύγκρουση μαζί του με αφορμή όσα έγραψε ο Καραγάτσης εναντίον του Καραντώνη και του Κασιμπαλή για το αφιέρωμα των *Νέων Γραμμάτων* στον Περικλή Γιαννόπουλο. Η μεταξύ τους σύγκρουση θα οξυνθεί και θα φτάσει ως την Εταιρεία Ελλήνων Λογοτεχνών, με καταγγελία του Ροδά εναντίον του Καραγάτση, θα επιβληθεί πρόστιμο στον Καραγάτση, εκείνος δεν θα το καταβάλει και θα διαγραφεί από μέλος) και άλλους πολλούς.

Το ίδιο όμως αυτό πρόσωπο τηρεί αρνητική στάση, σατιρίζει, γελοιοποιεί και κατεδαφίζει μείζονα έργα του μοντερνισμού. Θα υποτιμήσει τις *Δύσκολες Νύχτες* της Μέλπως Αξιώτη, αν και αναγνωρίζει το ταλέντο και την αξία της συγγραφέως («Δεν αρνούμαι το ταλέντο και την αξία της κ. Αξιώτη. Αλλά το έργο της δεν έχει οργανική

συγκρότησι. Η ουσία του εξατμίζεται εύκολα με την πολυλογία σε κοινά πράγματα»- 27.3.1939) και θα απαξιώσει απολύτως το ποίημά της *Σύμπτωση*, θεωρώντας την ως ένα από τα θύματα του Νίκου Εγγονόπουλου («Κλείνω το σημερινό σημειώμά μου με μια θλιβερή διαπίστωση. Ο κ. Εγγονόπουλος έχει τα θύματά του. Παράδειγμα η Μέλπω Αξιώτη με ένα είδος πεζοτράγουδο που το τιτλοφορεί «Σύμπτωση». Προ έτους ο σύλλογος γυναικείων γραμμάτων της είχε βραβύση μια «νουβέλλα». Και το... δεδिकाσμένο είνε σεβαστό, αν και απέκλεισε η επιτροπή την κ. Δασκαλάκη και την νέα εξαιρετική λογογράφου της Κερκύρας κ. Αδέλλα Μέρλιν. Τώρα η Μέλπω Αξιώτη παρουσιάζεται με την Εγγονοπουλική νοοτροπία. Το περιεχόμενο του ποιητικού, ας πούμε, βιβλίου της, είνε ασυνάρτητο, ελευθερόστομο σε βαθμό αντιαισθητικό. Ελευθεροστομία χωρίς τέχνη στην πνευματική δημιουργία είνε τόσο αποκρουστική, ώστε αναγκαστικά μούρχεται να γράψω ως επιγραμματικό χαρακτηρισμό το "guarda e passa..."»- 29.1.1940). Αναμενόμενα, θα αξιολογήσει αρνητικά το *Σόλο του Φίγκαρο* του Πάννη Σκαρίμπα, χαρακτηρίζοντάς το «Ασυναρτησία και φιλολογική αρλούμπα» (5.6.1939).

Αλλά ο κύριος στόχος, εμμονικά θα έλεγε κανείς, είναι ο Νίκος Εγγονόπουλος, και για την πρώτη και για τη δεύτερη ποιητική συλλογή του (βλ. 14.10.1938, 28.10.1939, 14.10.1940 κ.α.) και συνολικά ο υπερρεαλισμός και καθετί που «μύριζε» υπερρεαλισμό. «Με την ακαπίστρωτη δημοσιογραφική γλώσσα» (όπως θα τη χαρακτηρίσει ο Σεφέρης το 1945) έγινε ο «πνευματικός ταγματасφалίτης» (πάλι χαρακτηρισμός του Σεφέρη) που επιτίθετο σε κάθε νέα υπερρεαλιστική ποιητική συλλογή. Με αφορμή το *Μην ομιλείτε εις τον οδηγόν* (1938) του Εγγονόπουλου θα αποτιμήσει ως εξής τον υπερρεαλισμό: «Το κίνημα αυτό έτσι όπως το παρουσιάζει ο κ. Εγγονόπουλος, είνε, το λιγώτερο, για δέσιμο. Είνε κάτι μεταξύ επιδημίας και υπερπαραλογισμού».² Τα ίδια και χειρότερα θα γράψει για την επόμενη συλλογή, και στο εξής με ποικίλες αφορμές θα βρίσκει «θύματα» που έχει δημιουργήσει «ο πολύς ποιητής του υπερρεαλισμού κ. Εγγονόπουλος».³ Παρόμοια θα είναι η στάση του στη διάρκεια της Κατοχής και τα αμέσως μετακατοχικά χρόνια έως το αιφνιδιαστικό τέλος του βίου του. Και ενώ προπολεμικά δεν είχε νιώθει έντονα την αντίδραση των υπερρεαλιστών (και γενικά των ανθρώπων που έκρινε αρνητικά), στα κατοχικά και μετακατοχικά χρόνια θα χτυπηθεί σφοδρά. Η αφορμή δίνεται από την χλευαστική κριτική που γράφει για την *Αμοργό* του Νίκου Γκάτσου,⁴ που θα προκαλέσει την οργή

² Μιχ. Ροδάς, «Σιγή-σταγών-σιαγών-χοάνη», *Ελεύθερον Βήμα* (14.10.1938), σ. 2.

³ Μιχ. Ροδάς, «Η φάρσα της Ταυρίας», *Ελεύθερον Βήμα* (14.10.1940), σ. 2.

⁴ Μιχ. Ροδάς, «Μία νέα ελληνική τραγωδία. Πεζογραφία και ποίησης», *Ελεύθερον Βήμα* (15.10.1943), σ. 2.

του Οδυσσέα Ελύτη στο περίφημο άρθρο του «Ποιητική νοημοσύνη» (1944, σσ. 64, 65), όπου κατηγορεί τους κριτικούς της λογοτεχνίας που γράφουν στις εφημερίδες φωτογραφίζοντας και ονοματίζουν τον Ροδά: «Λείπει από την αρματωσιά τους η ποιητική νοημοσύνη». [...] «Οι επικρίσεις των συγχρόνων ποιημάτων ή περιορίζονται στην ειρωνία και τη σάτυρα, πράγμα πολύ εύκολο και που καταντάει –τί διάβολο, δεν το καταλαβαίνουν πια;– εντελώς ανόητο, ή φανερώνουν μίαν αδεξιότητα τόσο παιδική, τόσο νηπιακή θα έλεγα, τόσο απίστευτα πρωτόγονη, και στον τρόπο της προσέγγισης και στον τρόπο της ανάλυσης των βασικών στοιχείων του ποιητικού έργου που είναι στ’ αλήθεια να μένει κανένας *εμβρόντητος* και ν’ αναρωτιέται κατά πού τάχα θα πρέπει να κατευθύνει τον οίκτο που νοιώθει ν’ ανεβαίνει μέσα του: Κατά τους αξιοπρεπέστατους και μορφωμένους αυτούς κυρίους που επιμένουν να καταγίνονται με την ποίηση και ν’ αυταπατιούνται ότι την καταλαβαίνουν, ή κατά τους ίδιους τους ποιητές που ενώ θα μπορούσαν χωρίς ίχνος προσπάθειας και με μian απλούστατη μηχανική πράξη να βγάζουν κάθε εικοσιτετράωρο κι από μια ποιητική συλλογή ικανή να ενθουσιάσει τον κ. Μιχαήλ Ροδά και όλους τους αναγνώστες *τύπου Ροδά* του κόσμου, ματώνονται για ν’ αντισταθούν στην ευκολία και να περάσουν μέσ’ από τη γενική χλεύη, στο χώρο της ουσιαστικής δημιουργίας».

Ο Ροδάς θα απαντήσει με το «Ο ‘αρχηγός’ των Τ.Τ.Τ.», θα χρίσει τον Ελύτη αρχηγό των υπερρεαλιστών και θα τον ειρωνευτεί, θα υποδεχτεί αρνητικά την πρώτη ποιητική συλλογή της Μάτσης (Ανδρέου) Χατζηλαζάρου, ένα μυθιστόρημα του Αντώνη Βουσβούνη, θα κρούει τον κώδωνα του κινδύνου από την υπερρεαλιστική επιδημία και θα γράψει και άλλα πολλά επικριτικά σημειώματα.⁵

Σε ένα σχέδιο αδημοσίευτης απάντησης του Γιώργου Σεφέρη με τον τίτλο «Οι τίτλοι του κ. Μιχαήλ Ροδά», γραμμένο τον Δεκέμβριο του 1945 με αφορμή μια κριτική του Ροδά στα *Νέα*, σημειώνεται το εξής: «Ο κ. Ροδάς δημοσίεψε στα *Νέα* της 6ης του Δεκέμβρη δυο προϊόντα του καλλιτεχνικού του δαιμονίου: / α) Ένα άρθρο, και / β) Πάνω απ’ αυτό το άρθρο έναν τίτλο. / Το άρθρο εκφράζει προσωπικά αισθήματα και κρίσεις του κ. Ροδά για ορισμένους Έλληνες συγγραφείς· επομένως δεν μας ενδιαφέρει».⁶ Εμάς, όμως (εμένα τουλάχιστον που είμαι μελετητής της νεοελληνικής λογοτεχνίας και δεν έχω θιγεί από την πένα του), με ενδιαφέρει, γιατί μέσω της στήλης του στο *Ελεύθερον Βήμα*, τα *Αθηναϊκά Νέα* και τα *Νέα* υπήρξε ένας από τους βασικούς

⁵ Μιχ. Ροδάς, «Νεοελληνική ποίηση. Ο «αρχηγός» των Τ.Τ.Τ.», *Ελεύθερον Βήμα* (3.2.1944), σ. 2. Για αναλυτικότερες πληροφορίες βλ. Βαρελάς, 2022.

⁶ Το σχέδιο σώζεται στο αρχείο του ποιητή στη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη. Δημοσιεύτηκε στο: Γ. Κ. Κατσιμπαλής-Γιώργος Σεφέρης, 2009, σσ. 481-482. Την αφορμή στον Σεφέρη έδωσε το άρθρο του Μιχ. Ροδά «Ένα νέο είδος ...» Πνευματικών Δοσιλόγων». Οι «κληρονόμοι» του Σολωμού», τα *Νέα* (6.12.1945), σ. 1.

διαμορφωτές του γούστου του μεγάλου κοινού. Θετικός και αρνητικός, εύστοχος και άστοχος, με τις εμμονές του, αλλά διαμορφωτής, «cicerone» των πολλών (όπως τον αποκάλεσε εύστοχα ο Ζήσιμος Λορεντζάτος, σε επιστολή προς τον Σεφέρη, στις 14.12.1949).⁷ Και ως τέτοιος (ως ευφραδής οδηγός των πολλών μέσω των εφημερίδων του Δημήτρη Λαμπράκη) αξίζει και αυτός και οι υπόλοιποι δημοσιογράφοι κριτικοί να μελετηθούν, γιατί οι κριτικές τους επηρέαζαν στη συγχρονία τους το μεγάλο κοινό και τη στάση του απέναντι σε συγγραφείς, λογοτεχνικά ρεύματα και τάσεις. Είναι βέβαιο, φερ' ειπείν, ότι και αυτός, ο Ροδάς, έβαλε το λιθαράκι του για επιθεωρησιακά νούμερα που σατίριζαν τους Διόσκουρους του υπερρεαλισμού, τον Μπιρμπιρίκο και τον Δυσεγγονόπουλο.

⁷ Η επιστολή του Λορεντζάτου δημοσιεύεται επίσης από τον Δασκαλόπουλο, στο: Γ. Κ. Κατσίμπαλης-Γιώργος Σεφέρης, 2009, σ. 17.

Βιβλιογραφία

Βαρελάς, Λ., «Ημερήσιος τύπος και λογοτεχνία στο πρώτο ήμισυ του 20ού αιώνα», στο Θ. Αγάθος-Λ. Ιωακειμίδου-Γ. Ξούριας (επιμ.), *Θέματα νεοελληνικής λογοτεχνίας του 20ού αιώνα. Τιμητικός τόμος για την Έρη Σταυροπούλου*, Αθήνα, Gutenberg, 2020, σσ. 114-131.

_____, «Οι «χαβιάδες» της Μάτσης Ανδρέου: Λίγα ακόμη για την πρώτη εμφάνιση της Μάτσης (Ανδρέου) Χατζηλαζάρου», ηλεκτρονικό περιοδικό *Χάρτης* 45 (Σεπτέμβριος 2022. Αφιέρωμα: Μάτση Χατζηλαζάρου. Επιμελητές: Άντεια Φραντζή και Χρήστος Δανιήλ): <https://t.ly/LiYp8>.

Βογιατζόγλου, Α., «Μια άλλη ματιά στον ελληνικό υπερρεαλισμό: παρωδίες, 1939-1945», *Ελληνικά* 46 (1996), σσ. 127-139.

Ελύτης, Οδ., «Ποιητική νοημοσύνη», *Τα Νέα Γράμματα*, έτος Ζ', τχ. 1 (Γενάρης 1944), σσ. 63-65.

Ζήρας, Α., «Ροδάς, Μιχαήλ», *Λεξικό Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Αθήνα, Πατάκης, 2007, σ. 1931.

Κατσιμπαλης, Γ. Κ. – Σεφέρης, Γ., «Αγαπητέ μου Γιώργο». *Αλληλογραφία (1924-1970)*. Δεύτερος τόμος (1946-1970). Επιμέλεια επιστολών - Σχόλια Δημήτρης Δασκαλόπουλος, Αθήνα, Ίκαρος, 2009, σσ. 481-482.

Ξερόπουλος, Γρ., «Κριτική του κριτικού», *Ελεύθερος Λόγος*, 14.7.1924.

Παναγιωτόπουλος, Ι. Μ., «Η νεοελληνική κριτική», *Πειραϊκά Γράμματα*, χρόν. Β', τχ. 5 (Νοέμβριος 1942), σσ. 211-216.

Παναγιώτου, Γ. Α., *Ελεύθερον Βήμα. Δημοσιεύματα 1922-1944. Βιβλιογραφική καταγραφή*, Αθήνα, Ερμής 1978.

_____, *Το Βήμα. Δημοσιεύματα 1945-1949: Βιβλιογραφική καταγραφή*, Αθήνα, Ερμής 1990.

_____, *Το Βήμα. Δημοσιεύματα 1950-1954: Βιβλιογραφική καταγραφή*, Αθήνα, Ερμής 1996.

_____, *Το Βήμα. Δημοσιεύματα 1955-1959: Βιβλιογραφική καταγραφή*, Αθήνα Ερμής 1994.

_____, *Το Βήμα. Δημοσιεύματα 1960-1964. Βιβλιογραφική καταγραφή*, Αθήνα, Ερμής 2003.

_____, *Το Βήμα. Δημοσιεύματα 1965-1969: βιβλιογραφική καταγραφή*, Αθήνα, Ερμής 2003.

Τζιόβας, Δ., «Ο Πάννης Αποστολάκης και ο τύπος του αρνητή-διανοούμενου στην Ελλάδα», στον τόμο: *Όψεις της λαϊκής και της λόγιας νεοελληνικής λογοτεχνίας: 5η επιστημονική συνάντηση αφιερωμένη στον Γιάννη Αποστολάκη* (Θεσσαλονίκη, 14-16 Μαΐου 1992), Θεσσαλονίκη, Τμήμα Φιλολογίας - Τομέας ΜΝΕΣ, 1994, σσ. 37-55.

Τριβιζάς, Σ., *Το σουρρεαλιστικό σκάνδαλο. Χρονικό της υποδοχής του υπερρεαλιστικού κινήματος στην Ελλάδα*, Αθήνα, Καστανιώτης, 1996.

Φτέρης, Γ., «Μιχ. Ροδάς», *Το Βήμα* (16.9.1962), σσ. 1 και 11.

ΜΥΘΟΠΛΑΣΙΑ ΚΑΙ ΗΜΕΡΗΣΙΟΣ ΤΥΠΟΣ: ΤΟ ΔΙΗΓΗΜΑ «MV MYRINA, CARGO SHIP» ΤΟΥ ΘΑΝΑΣΗ ΒΑΛΤΙΝΟΥ

Κωστής Δανόπουλος*

Περίληψη

Στόχος της παρούσας μελέτης είναι η αναζήτηση των πηγών του διηγήματος «MV Myrina, cargo ship» του Θανάση Βαλτινού, το οποίο πρωτοδημοσιεύτηκε στην εφημερίδα *Το Βήμα της Κυριακής* (22-12-2013) και αναφέρεται στο ναυάγιο του φορτηγού πλοίου «Μύρινα», που βυθίστηκε κάτω από ακραίες καιρικές συνθήκες στον Ατλαντικό Ωκεανό. Ερευνώντας το Ιστορικό Αρχείο των εφημερίδων *Το Βήμα* και *Τα Νέα*, επικεντρωθήκαμε στον τρόπο με τον οποίο ενσωματώνονται οι ειδησεογραφικές πηγές στο νέο κειμενικό τους περιβάλλον.

Λέξεις κλειδιά: Θανάσης Βαλτινός, ελληνική μεταπολεμική λογοτεχνία, διήγημα, δημοσιογραφία-λογοτεχνία, αρχείο

Abstract

The aim of the present paper is to trace and study the sources of Thanasis Valtinos' short story «MV Myrina, cargo ship», which refers to the shipwreck “Myrina” that occurred in dreadful weather conditions in 1979 in the Atlantic Ocean. After a thorough search of the digital Historical Archive of the newspapers *To Vima* and *Ta Nea*, the paper focuses on the way the sources are incorporated to their new context. Thus the paper highlights how the boundaries between journalism and literature are lifted and how the former is put at the service of the latter.

Keywords: Thanassis Valtinos, post war Greek literature, short story, journalism-literature, archive

* Επίκουρος Καθηγητής Νεοελληνικής Φιλολογίας, Τμήμα Ελληνικής Φιλολογίας, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης. Email: kdanopou@helit.duth.gr.

Το διήγημα «MV Myrina, cargo ship» του Θανάση Βαλτινού πρωτοδημοσιεύτηκε με επίτιτλο «Χριστουγεννιάτικες ιστορίες» στην εφημερίδα *Το Βήμα της Κυριακής* στις 22-12-2013¹ και στην τελική του μορφή συμπεριλήφθηκε στη συλλογή *Επείγουσα ανάγκη ελέου* (Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2015). Η υπόθεσή του αντλεί στοιχεία από ένα πραγματικό ναυάγιο εμπορικού πλοίου που έγινε στον Ατλαντικό Ωκεανό το 1979, και οδήγησε στην απώλεια είκοσι ενός ναυτικών. Στην παρούσα μελέτη ο στόχος μας είναι η εξέταση της λειτουργίας της ενσωμάτωσης γεγονότος της τρέχουσας επικαιρότητας σε λογοτεχνικό κείμενο. Στην πραγματέυσή μας, σεβόμενοι τα προσωπικά δεδομένα, θα αποφύγουμε την παράθεση των πραγματικών ονομάτων των προσώπων, κάτι που μπορεί να προκαλέσει αισθήματα πόνου σε ζώντες συγγενείς.

Το σύντομο αυτό διήγημα αποτελείται από δύο παραθέματα, ένα επιστολικό κι ένα ειδησεογραφικό, τα οποία ορθώς εμφανίζονται τυπογραφικά διαφοροποιημένα στην πρώτη δημοσίευση. Το πρώτο παράθεμα, κατά πολύ μεγαλύτερο, τοποθετείται μέσα σε γωνιώδη εισαγωγικά με όρθια στοιχεία, και συνιστά γράμμα που αποστέλλει ένας ναυτικός στη μητέρα του, πριν εξαφανιστεί το καράβι. Το δεύτερο τοποθετείται ύστερα από ένα τυπογραφικό κενό με πλάγια στοιχεία και με μεγαλύτερο κενό στο αριστερό του περιθώριο, και καταγράφει την είδηση για το ναυάγιο, δίνοντας πληροφορίες για το φορτίο, την πορεία του πλοίου (αφετηρία και προορισμό) και τον αριθμό των ανθρώπων που χάθηκαν. Στην οριστική δημοσίευση του διηγήματος από την Εστία (στο εξής ΔΕ), δεν υπάρχει καμία τυπογραφική διαφοροποίηση ανάμεσα στα δύο τμήματα, αλλά συντελείται μια σημαντική αλλαγή-διόρθωση πραγματολογικής φύσεως: η λέξη «Βοτανικός», που ορίζει το κέντρο όπου θα παρουσιαζόταν για να υπηρετήσει τη στρατιωτική του θητεία ο κεντρικός χαρακτήρας, γίνεται «Σκαρμαγκάς», κάτι που υποδήλωνε ότι λόγω του επαγγέλματός του θα εκπαιδευόταν στη ναυτική βάση που υπάρχει στην περιοχή αυτή (Βαλτινός 2015, σ. 78-80: 79).

Ακολουθεί το απόκομμα της πρώτης δημοσίευσης στην εφημερίδα *Το Βήμα της Κυριακής* (στο εξής ΔΒ):

¹ Τη σελίδα είχε επιμεληθεί η δημοσιογράφος Λαμπρινή Κουζέλη.

ΘΑΝΑΣΗΣ ΒΑΛΤΙΝΙΟΣ

MV Myrina, cargo ship

«Μαμά είμαι καλά, έλαβα τη φωτογραφία της Γιώτας με τον μπέμπη της, της στέλνω χαιρετίσματα και φιλιά σε σένα. Χτες βγήκαμε με τον Λοστρόμο και ψώνισαμε μερικά πράγματα, αυτός ξέρει τη Νέα Υόρκη. Σου πήρα ένα ωραίο φόρεμα, δεν είναι πολύ χρωματιστό αλλά να βγάλεις τα μαύρα μαμά, σε σκοτεινιάζουν.

Ο Λοστρόμος μου φέρεται καλά, νομίζω με έχει ανάγκη γιατί έχει προβλήματα με τους άλλους, μου λέει να προσέχω, είμαι φρέσκος ακόμα. Χτες ήρθε στο καράβι ο προξενικός Λιμενάρχης, του παραπονήθηκαν οι παλιοί, φύγαμε από την Αμβέρσα χωρίς ασύμματο και πολλοί λένε ότι θα ξεμπαρκάρουν, δεν θέλουν να διακινδυνεύσουν τη ζωή τους. Μαμά η ζωή του ναυτικού δεν είναι καλή. Ταξιδεύεις - ταξιδεύεις, ουρανός και θάλασσα, ο μπαμπάς πώς το άντεξε τόσα χρόνια. Καπνέμε μπαμπά. Στις 18 Νοεμβρίου συμπλήρωσα 12 μήνες στο "Μύρινα" και μου φαίνεται ένας αιώνας. Αν έβρισκα κάποια δουλειά στο νησί ή αλλού θα ήταν καλά. Πιστεύω ο κύριος Πολυχρονίου θα μπορούσε να κάνει κάτι, φτάνει να του μιλήσει ο θεός Κώστας. Θα φύγουμε στις 20 για Ιταλία αν ο καπετάνιος τα βρει με το πλήρωμα. Δεν ξέρω τι θα γίνει. Εχω πάρει και για τη Γιώτα μερικά δώρα αφού δεν ήμουν στον γάμο της, να μην της το φανερώσεις όμως. Τον άντρα της δεν θέλω να τον ακούω, τη βασάνισε αλλά φταις και συ

μαμά. Και να μη μου ξαναπείς ότι είναι αδερφός μου πα. Μου γράφεις ότι η ψυχή σου τρέμει για μένα αλλά εγώ προσέχω. Δεν θέλω να στενοχωριέσαι, τον Απρίλιο πρέπει να παρουσιαστώ στον Βοτανικό οπότε τι μένουν, ο Δεκέμβριος μείασε, Γενάρης Φλεβάρης Μάρτης. Αν φύγουμε στις 20 όπως είπαν θα κάνουμε Χριστούγεννα εν πλώ. Μαμά μου σου στέλνω μια αγκαλιά ευχές για τις γιορτές που έρχονται. Να προσέχεις τον εαυτόν σου, στο γράφω εγώ, που τρέμει η ψυχή σου για μένα. Μαμά χτες είδα στον ύπνο μου ότι πήγαμε μαζί στη αγία Βαρβάρα και εσύ άναψες τα καντήλια».

Το κάργκο «Μύρινα», με φορτίο χάλυβα, απέπλευσε από το λιμάνι της Νέας Υόρκης για Νάπολη της Ιταλίας στις 20 Δεκεμβρίου 1979. Δεν έφτασε ποτέ στον προορισμό του. Είχε πλήρωμα είκοσι ενός ανδρών.

**Σου πήρα ένα
ωραίο φόρεμα, δεν
είναι πολύ χρωμα-
τιστό αλλά να βγάλεις
τα μαύρα μαμά,
σε σκοτεινιάζουν**

Στο Αρχείο του Θανάση Βαλτινίου εντοπίστηκαν δύο δισέλιδα αυτόγραφα του παραπάνω διηγήματος, με μικρές διαφορές μεταξύ τους. Το δεύτερο και πληρέστερο (στο εξής A2: δεν δημοσιεύεται εδώ) εστάλη με φαξ στη δημοσιογράφο του *Βήματος* Λαμπρινή Κουζέλη, όπως φαίνεται από ιδιόχειρη σημείωση του συγγραφέα στη δεύτερη σελίδα του.² Το (A2) δακτυλογραφήθηκε και το δακτυλόγραφο (στο εξής ΔΦ:

² Η σημείωση είναι η παρακάτω: «Παρακαλώ να σταλεί στην Λαμπρινή Κουζέλη και να επιβεβαιωθεί η παραλαβή...» [ακολουθούν τα στοιχεία επικοινωνίας της δημοσιογράφου]. Το

έπεται παρακάτω) εστάλη με τον ίδιο τρόπο στον πεζογράφο στις 16-12-2013 για τις τελευταίες διορθώσεις.³ Ο δακτυλογράφος όμως, όταν έβλεπε κάποιο κενό στο τέλος χειρόγραφων αράδων, άλλαζε παράγραφο κι άφηνε κενά μεταξύ τους. Ο Βαλτινός διορθώνει στο (ΔΦ) τη λανθασμένη παραγραφοποίηση και αφαιρεί τα κενά, πλην του τελευταίου. Έτσι στην αποκατεστημένη μορφή του (ΔΦ), το γράμμα προς τη μητέρα εμφανίζεται σε μία μόνο παράγραφο. Ωστόσο, στο (ΔΒ) το γράμμα χωρίζεται σε δύο παραγράφους, παρά τη διόρθωση του πεζογράφου, κάτι που αποκαθίσταται στο (ΔΕ). Η τελευταία επίσης παράγραφος γίνεται στο (ΔΒ) πλαγιογράμματη, κάτι που δεν διατηρήθηκε στο (ΔΕ), όπου χάθηκε και το κενό ανάμεσα στα δύο παραθέματα.

Μία βασική διόρθωση όμως που γίνεται στο (ΔΦ) είναι η τοποθέτηση γωνιωδών εισαγωγικών στην αρχή και στο τέλος του γράμματος, κάτι που δεν υπήρχε στο (Α2), και η επιλογή αυτή διατηρείται στο (ΔΒ) και στο (ΔΕ). Στο (ΔΒ) όμως τοποθετήθηκαν εντός του γράμματος ανωφερή εισαγωγικά στο όνομα του πλοίου (“Μύρινα”), κάτι που δεν είχε διορθωθεί στο (ΔΦ) ούτε διατηρήθηκε στο (ΔΕ), επειδή έμοιαζε αναληθοφανές για να έγινε σε μυθοπλαστικό επίπεδο από το χέρι του συγκεκριμένου επιστολογράφου.⁴ Οι υπόλοιπες αλλαγές είναι κυρίως λεκτικές: στη 14^η αράδα του (ΔΦ) η φράση «άμα του μιλούσε», γίνεται «φτάνει να του μιλήσει» (ΔΒ). Το «αλλά να μη της πεις τίποτα» (ΔΦ) γίνεται «να μη της το φανερώσεις όμως» (ΔΒ, 16^η, 17^η). Στο (ΔΦ) η χειρόγραφη λέξη «όμως» είναι διαγραμμένη (17^η) αλλά μπαίνει στο (ΔΒ) και στο (ΔΕ). Η λέξη «ξαναγράψεις» (18^η), επίσης, γίνεται «ξαναπείς» στο (ΔΒ) αλλά δεν υπάρχει στο (ΔΦ) τέτοια διόρθωση (παρά μόνο ένα ασαφές σημάδι «π» πάνω στο γράμμα «ψ»). Το τελευταίο υποδηλώνει ότι μπορεί να έγιναν κάποιες μικροαλλαγές κυριολεκτικά επί του πιεστηρίου, μια και η χρονολογία που υπάρχει στο (ΔΦ) και η ημερομηνία δημοσίευσης είναι πολύ κοντά. Από κει και πέρα ο Βαλτινός διέγραψε σε τρία σημεία του γράμματος τη λέξη «μαμά» (18^η, 20^η, 23^η), προκειμένου να μειώσει το συναισθηματικό φορτίο. Έτσι η διπλή εκφορά της στο τέλος της επιστολής (22^η, 24^η), σε συνδυασμό με το όνειρο της Αγίας Βαρβάρας, λειτουργεί ως γέφυρα προς το καταληκτήριο παράθεμα, προετοιμάζοντας την τραγωδία και δίνοντας μεγαλύτερη ένταση στο επερχόμενο κακό (βλ. και παρακάτω τον σχολιασμό του ονείρου).

αυτόγραφο εστάλη με φαξ από το Ίδρυμα Πέτρου Χάρη, την Προεδρία του οποίου ασκούσε την εποχή εκείνη ο Θανάσης Βαλτινός.

³ Στο πάνω μέρος της σελίδας υπάρχουν τα στοιχεία του φαξ: «16.12.2013, 12:32, P HARIS FND [Ίδρυμα Πέτρου Χάρη], 30 210 3642143, PAGE. 1/1».

⁴ Στη αρχή, επίσης, του γράμματος στη (ΔΒ) τοποθετείται δίπλα στη λέξη «μαμά» (1^η αράδα) το σημείο στίξης του κόμματος, ενώ δεν υπήρχε ούτε στα αυτόγραφα ούτε στο (ΔΦ), και αφαιρέθηκε και στην τελική δημοσίευση (ΔΕ).

Το δακτυλόγραφο (ΔΦ) του διηγήματος

16.12.2013 12:32

P HARIS FND

30 210 3642143

PAGE. 1/ 1

MV Myrina, cargo ship

Μαμά είμαι καλά έλαβα τη φωτογραφία της Γιώτας με τον μπέη της, της στέλνω
χαρτετίσματα και φυλιά σε σένα. Χτες βγήκαμε με τον Λοστρόμο και ψωνίσαμε μερι-
κά πράματα, αυτός ξέρει την Νέα Υόρκη. Σου πήρα ένα ωραίο φόρεμα, δεν είναι πολ-
λύ χρωματιστό αλλά να βγάλεις τα μαύρα μαμά, σε τρεκτενιάζουν. Ο Λοστρόμος μου
φέρεται καλά, νομίζω με έχει ανάγκη γιατί έχει προβλήματα με τους άλλους, μου λέει
να προσέχω, είμαι φρέσκος ακόμα.

Χτες ήρθε στο καράβι ο προξενικός Λιμενάρχης, του παραπονέθηκαν οι παλιοί, φύ-
γαμε από την Αμβέρσα χωρίς ασύρματο και πολλοί λένε ότι θα ξεμπαρκάρουν, δεν
θέλουν να διακινδυνεύσουν τη ζωή τους. Μαμά τη ζωή του ναυτικού δεν είναι καλή.
Ταξιδεύεις - ταξιδεύεις, ουρανός και θάλασσα, ο μπαμπάς πως το άντεξε τόσα χρόνι-
α. Καθιμένη μπαμπά. Στις 18 Νοεμβρίου συμπλήρωσα 12 μήνες στο Μύρινα και μου
φαίνεται ένας αιώνας.

Αν εύρισκα κάποια δουλειά στο νησί ή αλλού θα ήταν καλά. Πιστεύω ο κύριος Πο-
λυχρονίου θα μπορούσε να κάνει κάτι άμα του μιλήσω το θείο Κώστα.

Θα φύγουμε στις 20 για Ιταλία αν ο καπετάνιος τα βρει με το πλήρωμα. Δεν ξέρω τι
θα γίνει. Έχω πάρει και για τη Γιώτα μερικά δώρα αφού δεν ήμουν στο γάμο της, α-
λλά να μην της πεις τίποτα. Τον άλλον δεν θέλω να τον ακούω, την βασάνισε αλλά
φταις και συ μαμά. Και μη μου ξαναγράψεις ότι είναι αδερφός μου πια. Μαμά μου
γράφεις ότι η ψυχή σου τρέμει για μένα αλλά μετά εγώ προσέχω. Δεν θέλω να στε-
νοχωριέσαι μαμά, τον Απρίλιο πρέπει να παρουσιαστώ στον Βοτανικό οπότε τι μέ-
νουν, ο Δεκέμβριος μίσιασε, Γενάρης Φλεβάρης Μάρτης. Αν φύγουμε στις 20 όπως
είπαν θα κάνουμε Χριστούγεννα εν πλω. Μαμά μου σου στέλνω μια αγκαλιά ευχές
για τις γιορτές που έρχονται. Μαμά να προσέχεις τον εαυτόν σου, στο γράφο εγώ,
που τρέμει η ψυχή σου για μένα. Μαμά χτες είδα στον ύπνο μου ότι πήγαμε μαζί στη
αγία Βαρβάρα και εσύ άναψες τα καντήλια.

Το κάργκο Μύρινα, με φορτίο χάλυβα, απέπλευσε από το λιμάνι της Νέας Υόρκης
για Νάπολη της Ιταλίας στις 20 Δεκεμβρίου 1979. Δεν έφτασε ποτέ στον προορισμό
του. Είχε πλήρωμα είκοσι ενός ανδρών.

Θανάσης Βαλτινός

Στο Αρχείο του συγγραφέα εντοπίστηκε κι ένα απόκομμα της εφημερίδας το *Το Βήμα* (9-10-1979, σ. 9), το περιεχόμενο του οποίου παρατίθεται εδώ:

ΜΕ ΧΑΛΑΣΜΕΝΟ ΑΣΥΡΜΑΤΟ ΤΑΞΙΔΕΥΕ ΤΟ «ΜΥΡΙΝΑ»
ΑΠΟΚΑΛΥΠΤΕΙ ΕΠΙΣΤΟΛΗ ΜΕΛΟΥΣ ΤΟΥ ΠΛΗΡΩΜΑΤΟΣ ΤΟΥ

ΡΕΘΥΜΝΟ 8 Οκτωβρίου [1979]. Του ανταποκριτή μας.

Δεν δούλευε ο ασύρματος του πλοίου «Μύρινα» της πλοιοκτήτριας εταιρίας «Dalex Siting K.O. S.A.», που αγνοείται ακόμη η τύχη του, όταν ξεκίνησε για το τελευταίο ίσως ταξίδι του από τη Βαλτιμόρη των Η.Π.Α.

Το πλήρωμα του «Μύρινα» είχε κάνει γνωστό το γεγονός στο υπουργείο Εμπορικής Ναυτιλίας και είχε υποβάλλει μήνυση κατά του καπετάνιου του πλοίου. Επίσης, τα μέλη του πληρώματος δεν ήθελαν να ταξιδέψουν, πριν φτιαχτεί ο ασύρματος, αλλά παράγοντες της πλοιοκτήτριας εταιρίας τους έπεισαν να ταξιδέψουν με... υποσχέσεις. Τα παραπάνω στοιχεία προκύπτουν από γράμμα που είχε στείλει στους γονείς του 18χρονος λιπαντής του «χαμένου» караβιού N.B. από το χωριό Μύρθιο Αγίου Βασιλείου Ρεθύμνης.

Στο γράμμα αυτό υπάρχουν αποκαλυπτικά στοιχεία για τη σοβαρή έλλειψη του πλοίου και για τη στάση του καπετάνιου και των υπευθύνων της εταιρίας.

Το γράμμα το ταχυδρόμησε τρεις ώρες πριν αποπλεύσουν από τη Βαλτιμόρη (5 Σεπτεμβρίου), με προορισμό την Ιταλία, μεταφέροντας παλιοσιδέρα.

Το γράμμα έφτασε στα χέρια του πατέρα του ανοιγμένο και ξανακολλημένο με σελοτέιπ.

Μεταξύ των άλλων ο N.B. γράφει:

«Ήταν να φύγουμε από το Σουρινάπ της Σουηδίας για τη Βαλτιμόρη Αμερικής αλλά ο ασύρματός μας είχε χαλάσει και δεν δούλευε και δεν θέλαμε να φύγουμε. Τελικά φύγαμε, αλλά στείλαμε τηλεγράφημα στο υπουργείο Εμπορικής Ναυτιλίας ότι φεύγουμε χωρίς να δουλεύει ο ασύρματος και μας απάντησαν ότι ο απόπλους του πλοίου απαγορεύεται χωρίς τη λειτουργία του ασύρματος. Και εκτός αυτού μας είπαν να φουντάρουμε στο πρώτο λιμάνι για να φτιαχτεί. Ο καπετάνιος δεν ήθελε κι έτσι συνεχίσαμε για Αμερική.

Εμείς όλοι οι Έλληνες πλην α' μηχανικός και καπετάνιος, κάναμε καταγγελία της συμβάσεως και θέλαμε να φύγουμε. Με το που φθάνουμε Βαλτιμόρη δεν είχε ούτε προξενείο ούτε λιμεναρχείο για να καλαρήσουμε. Πήραμε τηλέφωνο στη Νέα Υόρκη και μας λέει ότι δεν μπορεί να έρθει τώρα και ότι μετά που θα πάει εκεί το καράβι θα καλαρήσουμε και ότι μπορούμε να φύγουμε γιατί αρκεί το τέλεξ του υπουργείου.

Εμείς, εκτός από το τέλεξ, έχουμε να πούμε και πολλά άλλα πράγματα. Εν τω μεταξύ όμως ήρθαν αρχικαπετάνιοι και αρχιμηχανικοί της εταιρίας γιατί είχαμε προβλήματα στο ταξίδι με τη μηχανή και αρχίσανε να μας καλοπιάνουνε.

Μου λέγανε ότι από σένα δεν τα περιμέναμε και ότι αν θέλεις και τώρα σου κάνομε τα εισιτήρια να φύγεις χωρίς τα προξενεία και φασαρίες και πολλά άλλα...»

Τελικά το πλοίο απέπλευσε χωρίς να φτιαχτεί ο ασύρματος. Ο ασύρματος του πλοίου δεν πρέπει να δούλευε από τις 15 Αυγούστου τουλάχιστο, γιατί όπως αναφέρει στο γράμμα του, ήθελε να στείλει τηλεγράφημα στη γιορτή της μάμας του Μαρίας, αλλά δεν μπόρεσε γιατί ο ασύρματος ήταν χαλασμένος.

Με βάση τα αρχαιακά και κειμενικά δεδομένα, θα μπορούσε να οριστεί ως πηγή του διηγήματος (στο εξής ΔΓ) το παραπάνω δημοσίευμα (στο εξής ΔΜ). Αναδιφώντας στις σελίδες των εφημερίδων *Το Βήμα* και *Τα Νέα* θα επιχειρήσουμε να ορίσουμε το χωροχρονικό πλαίσιο του ναυαγίου και τις συνθήκες μέσα στις οποίες έγινε, προκειμένου να εντοπίσουμε τις συγκλίσεις και τις αποκλίσεις ανάμεσα στο πραγματικό γεγονός και στη μυθοπλαστική εκδοχή του (ΔΓ).

1. Ο τίτλος του (ΔΓ) πηγάει εν μέρει από το (ΔΜ) αλλά εν δυνάμει κι από μια άλλη σειρά δημοσιευμάτων ή ρεπορτάζ που έγιναν για το συγκεκριμένο τραγικό γεγονός. Ο Βαλτινός επιλέγει ως δεύτερη λέξη του τίτλου του (ΔΓ) το όνομα του карабиού, πλαισιώνοντάς τον όμως με μια σειρά από ξενόγλωσσες προσθήκες, που κι αυτές μπορεί να μην είναι τόσο σαφείς για τους απλούς αναγνώστες. Σύμφωνα με τη σχετική ναυτική ορολογία τα αρχικά «MV» σημαίνουν «Motor/Merchant Vessel»,⁵ ενώ οι λέξεις «cargo ship» ερμηνεύονται ως «φορτηγό πλοίο», δηλαδή ένα εμπορικό καράβι που μεταφέρει εμπορεύματα πάσης φύσεως. Πιθανόν ο λογοτέχνης να ήθελε να αποφύγει οποιοδήποτε συνειρμό με τη μυθολογική και πολεμοχαρή αρχηγό των Αμαζόνων Μύρινα (ή Μυρίνα/Μυρίνη). Ωστόσο μπορεί να υπάρχει μία υπόγεια αναλογία: όπως η μυθική Μύρινα σκορπούσε τον θάνατο κατά τις πολεμικές αναμετρήσεις της,⁶ έτσι και η σύγχρονη συνονόματή της συνδέθηκε με τον υγρό τάφο Ελλήνων και ξένων ναυτικών, αλλά εν καιρώ ειρήνης και σε συνθήκες επαγγελματικής επισφάλειας. Ο τίτλος ενδέχεται να λειτουργεί απεξοικειωτικά, όπως συνέβαινε και με άλλα διηγήματα του ίδιου συγγραφέα. Μπορεί να διαποτίζει όλα τα επίπεδα άρθρωσης του κειμένου, γι' αυτό και θεωρείται πυρηνικό στοιχείο του: έτσι το δηλητήριο «Φουραντάν» του ομώνυμου διηγήματος καθορίζει και τις εσωτερικές δομικές σχέσεις των επιμέρους

⁵ «Merchant ship», https://en.wikipedia.org/wiki/Merchant_ship. Τελευταία πρόσβαση 20-05-2023.

⁶ Λήμμα «Μύρινα», Grimal 1991, σ. 466.

αφηγηματικών στοιχείων, ενώ το «Μοντέλο FF-D AF SUPER», δεν είναι απλά ένα μοντέλο φωτογραφικής μηχανής, αλλά ένας μηχανισμός μνημονικής ανάκλησης, για να ξετυλίξει ο αφηγητής σπαράγματα της βιογραφίας του.⁷

2. Το (ΔΓ) βρίσκεται στο βαρυντικό πεδίο του (ΔΜ), ή καλύτερα συνδέονται μεταξύ τους με έναν ασθενή ομφάλιο λώρο. Στο πρώτο το κακό αποκαλύπτεται στην κατακλείδα, ενώ στο δεύτερο δεν έχουν μπει ακόμη οι τίτλοι τέλους και οι ναυτικοί είναι τυπικά αγνοούμενοι.⁸ Τόσο το (ΔΓ) όσο και το (ΔΜ) στηρίζουν την υπόσταση και την αποδεικτικότητα των λεγομένων τους για την αιτία του δυστυχήματος στο περιεχόμενο μιας επιστολής, επώνυμης στο (ΔΜ) κι ανώνυμης στο (ΔΓ). Το (ΔΜ) στηρίζεται στο ρεπορτάζ ενός μη κατονομαζόμενου ανταποκριτή από το Ρέθυμνο, ο οποίος εστιάζει στην πληροφορία ότι το «Μύρινα» ταξίδευε με χαλασμένο ασύρματο, σύμφωνα με επιστολή του μέλους του πληρώματος Ν.Β. από το χωριό Μύρθιος Αγίου Βασιλείου Νομού Ρεθύμνης.⁹ Στο (ΔΜ) η επιστολή φαίνεται να περιλαμβάνει αποσπάσματα του πρωτοτύπου («μεταξύ άλλων... γράφει», αναφέρει ο συντάκτης του ρεπορτάζ), καταλαμβάνει περίπου τη μισή έκταση (208 λέξεις) του (ΔΜ), ενώ περιστοιχίζεται από δημοσιογραφικές πληροφορίες ή ερμηνείες. Στην τελευταία μάλιστα παράγραφο του (ΔΜ) μαθαίνουμε ότι «ο ασύρματος... δεν πρέπει να δούλευε από τις 15 Αυγούστου», επειδή ο Ν.Β. δεν κατάφερε να στείλει ευχετήριο τηλεγράφημα για την γιορτή της μητέρας του Μαρίας (Εορτή Κοιμήσεως της Θεοτόκου). Στο (ΔΓ) η κατασκευασμένη επιστολή φαίνεται να είναι κι αυτή αποσπασματική, καθώς απουσιάζουν οι αρχικές προσφωνήσεις και η κατακλείδα, και καταλαμβάνει έκταση 315 λέξεων, έναντι 347 ολόκληρου του διηγήματος. Παραφρασμένα τμήματα της επιστολής που υπάρχει στο (ΔΜ) παρουσιάζονται επίσης στις 9-10-1979 σε άλλο δημοσίευμα της εφημερίδας *Τα Νέα* (που ανήκει στον ίδιο δημοσιογραφικό όμιλο), όπου αξιοποιούνται στοιχεία του ίδιου ανταποκριτή από το Ρέθυμνο. Πιθανότατα έγινε γλωσσική ή εκφραστική επεξεργασία του πρωτοτύπου γράμματος και στα δύο δημοσιεύματα ή μόνο στο δεύτερο, προκειμένου ο αναγνώστης να έχει καλύτερη πρόσβαση στην πληροφορία ή για να μην ομοιάζει το περιεχόμενό τους στα δύο έντυπα. Παραθέτω ένα απόσπα-

⁷ Βαλτινός 2015, σ. 11-17, 24-25. Βλ. επίσης Δανόπουλος 2023, σ. 253-270.

⁸ Στο (ΔΜ) το ρεπορτάζ μιλάει για πλοίο «που αγνοείται ακόμη η τύχη του, όταν ξεκίνησε για το τελευταίο ίσως ταξίδι του» ή για «χαμένο» καράβι (εντός εισαγωγικών η πρώτη λέξη).

⁹ Η ίδια κατηγορία διατυπώνεται λίγες ημέρες αργότερα σε άλλο δημοσίευμα: «Πρέπει να σημειωθεί ότι στις 13 Σεπτεμβρίου [1979] έγινε η τελευταία επικοινωνία του φορητού με την πλοιοκτήτρια εταιρία “Ντάλεξ” με τη βοήθεια άλλου πλοίου επειδή το “Μύρινα” είχε προβλήματα λειτουργίας στον κύριο πομπό του και έπλεε με μειωμένη ταχύτητα επειδή βρισκόταν στην περιοχή του τυφώνα “Γκλόρια”». Βλ. «Επιβεβαιώνεται ότι το “Μύρινα” ταξίδευε με χαλασμένο τον πομπό του», *Το Βήμα*, 12-10-1979, σ. 15.

σμα: «Μετά απ' αυτά, συνεχίζει ο [N] Β., όλο το πλήρωμα, πλην του πλοιάρχου και του πρώτου μηχανικού, καταγγείλαμε τη σύμβαση. § Όταν φτάσαμε στη Βαλτιμόρη, ήρθανε επί τόπου αρχιπλοίαρχοι και αρχιμηχανικοί της εταιρίας, γιατί το πλοίο είχε προβλήματα και με τη μηχανή, και άρχισαν να μας καλοπιάνουν. Είπαν: "... Από σένα δεν το περιμέναμε. Να σου δώσουμε τα εισιτήριά σου να φύγεις χωρίς φασαρίες...".¹⁰

3. Σε σχέση με το χωροχρονικό πλαίσιο, από τη σύγκριση των πληροφοριών που δίδονται στο (ΔΜ) και στο (ΔΓ) προκύπτουν τα εξής: Στο (ΔΜ) η επιστολή ταχυδρομήθηκε στις 5-9-1979, τρεις ώρες πριν τον απόπλου του «Μύρινα» από τη Βαλτιμόρη των ΗΠΑ για την Ιταλία. Στο (ΔΓ) υπονοείται η ταχυδρόμησή της σε αδιευκρίνιστο χρόνο από τη Νέα Υόρκη, όπου ελλειμνίστηκε το καράβι («Χτες βγήκαμε με τον Λοστρόμο και ψωνίσαμε μερικά πράματα, αυτός ξέρει τη Νέα Υόρκη»). Στο (ΔΓ) η αναχώρηση του πλοίου γίνεται στις 20-12-1979 από το βορειότερο λιμάνι της Νέας Υόρκης για την Ιταλία. Η χρονική επιλογή αιτιολογεί και τον επίτιτλο «Χριστουγεννιάτικες ιστορίες» που υπήρχε στην πρώτη δημοσίευση του (ΔΓ). Η αλλαγή επίσης της εποχής στο (ΔΓ), χειμώνας αντί φθινόπωρο, δημιουργούσε έναν άλλο δραματικό ορίζοντα. Και στις δύο περιπτώσεις η χώρα-προορισμός παραμένει η ίδια, ενώ στο (ΔΓ) εισάγεται και η πόλη της Νάπολης (με τον τύπο «Νεάπολη» που προέρχεται από τη αρχαία ονομασία «Νεάπολις»), ως ενδιάμεσος σταθμός της πορείας του πλοίου, κάτι που δεν καταγράφεται στο (ΔΜ).¹¹ Στο (ΔΓ) ακόμη αναφέρεται ότι χάθηκαν τα είκοσι ένα μέλη του πληρώματος, το οποίο είναι πραγματικό στοιχείο που δεν υπάρχει στο (ΔΜ),¹² ενώ ο επαγγελματικός τίτλος «Προξενικός Λιμενάρχης» αντλήθηκε επίσης από άλλο άρθρο (βλ. παρακάτω). Οι προηγούμενες πληροφορίες μάς οδηγούν στη διαπίστωση ότι ο συγγραφέας χρησιμοποίησε και άλλα δημοσιεύματα του Τύπου, προκειμένου να οργανώσει την αφήγησή του.¹³

¹⁰ «Μισοβυθισμένη βάρκα του "Μύρινα" κοντά στις Αζόρες. Το πλοίο ταξίδευε χωρίς ασύρματο», Τα Νέα, 9-10-1979, σ. 20.

¹¹ Ενδέχεται να προέρχεται από την παρακάτω είδηση: «Χάθηκε ελληνικό φορτηγό», Το Βήμα, 2.10.1979, σ. 10.

¹² Στο πλοίο επέβαιναν 10 ξένοι ναυτικοί και 11 Έλληνες. Στους νεκρούς συγκαταλέγεται και η σύζυγος του πλοιάρχου, οπότε οι συνολικές απώλειες ήταν είκοσι δύο. Βλ. Γιώργος Κόμης, «Λιγότεψαν οιελπίδες. Ο τυφώνας βύθισε το "Μύρινα"». 12 Έλληνες και 10 ξένοι θεωρούνται χαμένοι», Τα Νέα, 5-10-1979, σ. 9.

¹³ Εδώ θα μπορούσαμε να προσθέσουμε ότι ο συγγραφέας στο δεύτερο παράθεμα του (ΔΓ) αναφέρει ότι το πλοίο μετέφερε «χάλυβα», ενώ στο (ΔΜ) το φορτίο ήταν «παλιοσίδερα». Η επιλογή αυτή οφείλεται πιθανόν σε άλλο δημοσίευμα όπου αναφέρεται ως φορτίο «ανοξειδωτα παλαιοσίδερα», δηλαδή χάλυβας. Βλ. «Στη μέση του Ατλαντικού. Μυστήριο η εξαφάνιση του "Μύρινα"». Οι πλοιοκτήτες ελπίζουν ακόμα», Τα Νέα, 4-10-1979, σ. 3.

4. Ο Βαλτινός, όμως, δεν λαμβάνει υπόψη του και άλλα στοιχεία που παρουσιάστηκαν στον Τύπο για να υποστηρίξουν την εκδοχή ότι το ναυάγιο δεν οφειλόταν σε εγκληματική αμέλεια αλλά στις ακραίες καιρικές συνθήκες. Η πλοιοκτήτρια εταιρεία, μάλιστα, με ανακοίνωσή της αρνήθηκε την αξιοπιστία των πληροφοριών της επιστολής του (ΔΜ) και υποστήριξε ότι ο απόπλους του «Μύρινα» κατέστη δυνατός ύστερα από ελέγχους που διενήργησαν οι αρμόδιες λιμενικές αρχές.¹⁴ Η πραγματική υπόθεση είχε πολλές διαστάσεις και εμπλέκονταν ποικίλες σκοπιμότητες, αλλά η σφαιρική ανάδειξή τους δεν ήταν στις προτεραιότητες του Βαλτινού. Την ίδια τακτική σε σχέση με το πραγματικό γεγονός ακολούθησε ο πεζογράφος και κατά τη συγγραφή του διηγήματος «Φουραντάν», όπου άφησε έξω από την πραγμάτευσή του τις «σημαντικές και προς απόδειξιν λεπτομέρειες» που αφορούσαν τη δηλητηρίαση νεαρής εγκύου από τη μητέρα της (Δανόπουλος 2023, σ. 269).

Με βάση τα επίσημα στοιχεία, όπως αυτά δόθηκαν στη δημοσιότητα στις 23-10-1979 από τον Κρητικής καταγωγής τότε Υπουργό Εμπορικής Ναυτιλίας Εμμανουήλ Β. Κεφαλογιάννη, ως απάντηση στις βαριές κατηγορίες που διατυπώθηκαν στο (ΔΜ), το πλοίο ταξίδεψε τον Αύγουστο του 1979 από την «Καραϊβική στη Βαλτιμόρη με βλάβη στο δέκτη ασυρμάτου του και μάλιστα παρά την απαγορευτική εντολή της Επιθεωρήσεως Εμπορικών πλοίων». Για την παράβαση αυτή κινήθηκε η επιβολή των σχετικών κυρώσεων στον πλοίαρχο. Η βλάβη διορθώθηκε στο λιμάνι της Βαλτιμόρης και δόθηκε το σχετικό πιστοποιητικό, ενώ η διαπίστωση της αποκατάστασης έγινε και στο λιμάνι του New Jersey στις 5-9-1979 «από τον Προξενικό Λιμενάρχη της Ν. Υόρκης». Στο New Jersey αντικαταστάθηκε επίσης η «μπαταρία του δέκτη κινδύνου (emergency) που είχε εξασθενήσει». Στη συνέχεια το «Μύρινα» απέπλευσε από το New Jersey για Πειραιά, μέσω Νεάπολης Ιταλίας, ενώ ήταν «εντάξει από πλευράς ασφαλείας και καλής λειτουργίας των συσκευών επικοινωνίας».¹⁵ Μία άλλη εκδοχή για την αιτία της τραγωδίας ήταν ότι τις ημέρες εκείνες εξελισσόταν στη θαλάσσια περιοχή που χάθηκε η επικοινωνία ένα επικίνδυνο καιρικό φαινόμενο που μετατράπηκε σε τυφώνα και πιθανότατα οδήγησε στην άτυχη βύθιση του φορτηγού στον Ατλαντικό.¹⁶

¹⁴ «Βρέθηκε κι άλλη βάρκα του “Μύρινα” στον ωκεανό», Τα Νέα, 10-10-1979, σ. 20.

¹⁵ Εμμ. Κεφαλογιάννης, «Ο ασύρματος του “Μύρινα”», Το Βήμα, 23-10-1979, σ. 6.

¹⁶ «Το ναυάγιο του “Μύρινα” στις Αζόρες», http://boraeinai.blogspot.com/2021/10/blog-post_4.html. Τελευταία πρόσβαση 20-5-2023 (με παράθεση δημοσιεύματος εφημερίδας με τίτλο «Πιθανόν από παλινδρομικό κύμα βυθίστηκε ατάνδρο στον Ατλαντικό το φορτηγό “Μύρινα”», Μακεδονία, 6.10.1979). Βλ. επίσης «12 οι αγνοούμενοι του “Μύρινα”», Το Βήμα, 5-10-1979, σ. 9. Γιώργος Κόμης, «Λιγόστεψαν οι ελπίδες. Ο τυφώνας βύθισε το “Μύρινα”. 12 Έλληνες και 10 ξένοι θεωρούνται χαμένοι», Τα Νέα, 5-10-1979, σ. 9.

5. Ο συγγραφέας αντιγράφει από το (ΔΜ) μια ηχηρή πιθανή ερμηνεία της αιτίας του δυστυχήματος, τεκμηριώνοντας στο μυθοπλαστικό πεδίο την εγκυρότητά της μέσα από την κατασκευή, κατά την προσφιλή του τεχνική, ενός ντοκουμέντου, που συνιστά τη σπονδυλική στήλη του (ΔΓ). Στο αρχείο του διακρίνεται η έρευνα στον Τύπο στοιχείων που αφορούσαν τις απώλειες πλοίων σε βάθος χρόνου, κάτι που δείχνει ότι επεξεργαζόταν κι άλλες λύσεις ή ιδέες για τη δική του αναπαράσταση.¹⁷

Έτσι στο (ΔΓ) συντελούνται μια σειρά από μεταμοσχεύσεις και μετασηματισμούς, οι οποίοι εναρμονίζονται με τη πεζογραφική ποιητική του Βαλτινού. Το (ΔΓ) έχει έναν δικό του προσανατολισμό, που οφείλεται στην επιλογή του συγγραφέα να μετατρέψει την αρχετυπική σχέση μάνας-γιου σε βασική κινητήρια δύναμη του κειμένου. Είναι η μάνα που θα μείνει στο τέλος να σηκώσει το βάρος της οδυνηρής απώλειας. Η ενεργοποίηση αυτής της γραμματειακής μήτρας, που παραπέμπει σε ένα σύμπλεγμα μυθικών και λογοτεχνικών παραπομπών, είναι ο κεντρικός πυλώνας της μυθοπλασίας. Στο (ΔΜ) ο ναυτικός αποστέλλει το γράμμα στους γονείς του πριν τη μοιραία αναχώρηση. Ο πατέρας ζει, είναι αυτός που φαίνεται στο προσκήνιο («το γράμμα έφτασε στα χέρια του πατέρα του ανοιγμένο και ξανακολλημένο») και παίρνει την πρωτοβουλία αναζήτησης της αλήθειας, επικοινωνώντας με τον ανταποκριτή της εφημερίδας στο Ρέθυμνο. Η μητέρα στο (ΔΜ) υπονοείται ότι μένει άβουλη και άφωνη μπροστά στο μέγεθος της τραγωδίας. Αντίθετα στο (ΔΓ) γίνεται σαφές ότι ο πατέρας, παλιός ναυτικός, έχει πεθάνει, κι επειδή αυτό έχει συμβεί πριν καιρό, ο γιος καλεί τη μάνα του να βγάλει τα μαύρα ρούχα, που τη «σκοτεινιάζουν», και να επανέλθει στην

¹⁷ Στο verso την πρώτης σελίδας του δεύτερου αυτογράφου του (ΔΓ) εντοπίστηκε το παρακάτω εκτυπωμένο από το διαδικτυο παράθεμα εφημερίδας, όπου ένα γράμμα γίνεται άγγελος κακών ειδήσεων:

BOSTON· June 23.--The Boston ship Farragut, which is reported missing, with her crew of 22 Boston seamen, and which left Calcutta for New-York 153 days ago, was commanded by Capt. Richard F. Hardwick. Capt. Hardwick was accompanied by his wife, who is the daughter of Capt. Hill of Plymouth, and their daughter Hope. Their son Henry remained at home with his grandparents. A letter has been received at Faulkner from a ship which left Calcutta 19 days after Farragut sailed, stating that they passed the wreck of a ship 1200 miles from Calcutta, which is supposed to have been the Farragut. (*New York Times*, 24.6.1888) «The missing ship Farragut», <https://www.nytimes.com/1888/06/24/archives/the-missing-ship-farragut.html>. Τελευταία πρόσβαση 20-5-2023. Στο Αρχείο του βρέθηκαν δύο ακόμα εκτυπωμένα από το διαδικτυο αποκόμματα: «Ουκρανικό το πλήρωμα. Ελληνικών συμφερόντων φορτηγό πλοίο κατελήφθη από Σομαλούς πειρατές», Το Βήμα, 26.9.2010, <https://www.tovima.gr/2010/09/26/society/ellinikwn-symferontwn-fortigo-ploio-katelifthi-apo-somaloy-s-peirates>. Τελευταία πρόσβαση 20-5-2023. «Θεωρίες συνωμοσίας για το πλοίο-φάντασμα. Οι Ρώσοι υποστηρίζουν ότι συνέλαβαν τους πειρατές του “Arctic Sea”, ενώ οργαίζουν οι φήμες για επιχείρηση συγκάλυψης», Το Βήμα, 19-8-2009, <https://www.tovima.gr/2009/08/19/society/thewries-synwmosias-gia-to-ploio-fantasma>. Τελευταία πρόσβαση 20-5-2023 (ημερομηνία αναζήτησης από τον συγγραφέα: 13-12-2013).

κανονικότητα φορώντας το ωραίο χρωματιστό φόρεμα που της αγόρασε. Στο (ΔΓ) η νοσταλγία του γενέθλιου τόπου αντιπαράθεται προς την αμείλικτη θάλασσα, και ο γιος θέλει να προσδώσει ένα προστατευτικό κέλυφος-προσωπείο στο σπίτι, καθιστώντας το οικιακό άσυλο, παρά το γεγονός ότι συνωθούνται σε αυτό δυστυχίες και μικρά ή μεγάλα δράματα: το φάσμα της οικονομικής ανέχειας και της ανεργίας, οι παραγμένες ενδοοικογενειακές σχέσεις, το άγχος της μάνας για το παιδί. Στο (ΔΜ) η οικία και οι οικείοι είναι έκθετοι στους εξωτερικούς κινδύνους και στη δημόσια θέα, ενώ στο (ΔΓ) η επιστολή λειτουργεί ως επί το πλείστον, θα λέγαμε, κεκλεισμένων των θυρών, μέχρι την ανακοίνωση της εξαφάνισης του караβιού.

Έτσι, η πρωτοτυπία του (ΔΓ) είναι ότι υποστηρίζει κι άλλα θεματικά κέντρα, πέραν του δυστυχήματος. Οι αποσιωπήσεις έχουν κι αυτές τη σημασία τους. Η καταγωγή των αγνοουμένων, π.χ., του «Μύρινα», όπως παρουσιάζεται σε διάφορα δημοσιεύματα που σίγουρα είχε διαβάσει ο συγγραφέας, μένει ασχολίαστη, τόσο εντός της επιστολής όσο και στην κατακλείδα, ίσως επειδή τον ενδιέφερε εν γένει το πάσχον υποκείμενο κι όχι η εθνική του ταυτότητα. Η μόνη μορφή, επινοημένη κι αυτή, που ξεχωρίζει στο (ΔΓ) ως πατρική φιγούρα κι ως αντίδοτο στην απουσία της μάνας, είναι εκείνη του φιλέταιρου «Λοστρόμου» (με «λ» κεφαλαίο) που προσφέρει τη φιλία του επιδιώκοντας παράλληλα ένα είδος εσωτερικής συμμαχίας απέναντι στα άλλα μέλη του πληρώματος.¹⁸

Αυτό όμως που δεσπάζει στο (ΔΓ) είναι η διακριτική προβολή των προσώπων κι ενός βίου φυσικού και ιδιωτικού παρά τις παθογένειές του. Το ταξίδι που ισοδυναμεί με γνώση του αγνώστου απωθείται, ενώ προτάσσεται η αυτοσυντήρηση ως πρωταρχική αξία και αντίδοτο στον φόβο του θανάτου από τον οποίο κατατρώχεται η μάνα. Ο συντάκτης του γράμματος καταθλίβεται από την ετήσια παραμονή του στο πλοίο και γυρεύει την απόδρασή του, επινοώντας ή προτείνοντας τη φανταστική διάσωση-διέξοδό του, μέσω της εξεύρεσης άλλης εργασίας με τη βοήθεια κάποιου προφανώς ισχυρού μεσάζοντος.

Η ευαίσθητη μήνη ανασύρει σπαράγματα οικογενειακής ιστορίας, ενώ το (ΔΓ) κλείνει κυκλικά με την επίκληση πάλι της μάνας, κατ' αναλογία με το (ΔΜ) το οποίο τελειώνει με την ανολοκλήρωτη επιθυμία του παιδιού να της στείλει τηλεγράφημα από το καράβι την ημέρα της γιορτής της. Η μοναδική αυτή παρουσία της μάνας στο (ΔΜ) παρουσιάζεται ως πολύ ισχυρό συγκινησιακό γεγονός μέσα στο πληροφοριακό πεδίο της δημοσιογραφικής είδησης και αυτό πιθανόν να έδωσε στον συγγραφέα την ιδέα για τη δική του μυθοπλαστική αξιοποίηση της μορφής της. Έτσι ο Βαλτινός δημιουργεί

¹⁸ Δεν υπήρχε στον ονομαστικό κατάλογο των νεκρών που δημοσιεύτηκε. Βλ. «12 οι αγνοούμενοι του “Μύρινα”», Το Βήμα, 5-10-1979, σ. 9.

κατ' αντιστοιχία μία ισοδύναμη δραματική κορύφωση στο κατασκευασμένο γράμμα: ο γιος βλέπει στο (ΔΓ) ένα όνειρο ότι πηγαίνει με τη μητέρα του στην εκκλησία της Αγίας Βαρβάρας κι εκείνη ανάβει τα καντήλια. Εδώ η ειρωνεία είναι έκδηλη. Η γυναίκα καλείται να βγάλει τα μαύρα αλλά ένα νέο πένθος παραμονεύει στο κατώφλι του σπιτιού. Η Αγία Βαρβάρα, που γιόρταζε λίγες ημέρες πριν το στερνό ταξίδι (4 Δεκεμβρίου), η προστάτιδα ανάμεσα σε άλλα των ναυτεργατών και όσων κινδυνεύουν από αιφνίδιο θάνατο,¹⁹ δεν στέκεται σωτήριος αρωγός αλλά μένει αμέτοχη στο επερχόμενο κακό.

Ο Βαλτινός μετρά τις λέξεις του με την ακρίβεια ενός γεωμέτρη και οι λεπτομέρειες που νευρώνουν τον πληροφοριακό σκελετό είναι περιορισμένες. Ο χαμός του ναυτικού είναι η κορυφαία απόληξη του διηγήματος αλλά όχι το κέντρο του. Σημασία έχει ο στενός περίγυρός του, ο οποίος κινείται εμμονικά στην περιφέρεια του μυαλού του. Οι προβολές του οικείου χώρου κυριαρχούν στην επιστολή, χωρίς να εκπίπτουν σε ειδυλλιακές περιγραφές ή να αφήνουν μελοδραματικές προεξοχές. Η ζωή είναι ανεπανάληπτη και προβάλλεται ως αυταξία, ενώ η θάλασσα ξοδεύει ψυχές και σώματα. Αυτή η κοσμοθεωρία διαποτίζει και τη συλλογή *Επείγουσα ανάγκη ελέου*, η οποία απωθεί τα επικά κάδρα και συλλαμβάνει τη φαινομενολογία του καθημερινού, δημιουργώντας δεξαμενές με τα πρόσκαιρα και ελάχιστα που περιστοιχίζουν και ορίζουν την ανθρώπινη ζωή.²⁰

¹⁹ Λήμμα «Barbara», στο: Farmer 2003, σ. 64.

²⁰ Αυτή η ιδεολογία είναι παρούσα και στο τελευταίο βιβλίο του Θανάση Βαλτινού, *Νέα Σελήνη*. Ημέρα πρώτη, Φιλολογική Επιμέλεια Κωστής Δανόπουλος, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2022. Όπως επισημαίνεται: «Δεν είναι συνεπώς τυχαίο ότι στη *Ν.Σ. [Νέα Σελήνη]* η κοινοτοπία της καθημερινότητας με την επαναληπτικότητά της είναι διαρκώς παρούσα, όχι όμως με σχοινοτενείς περιγραφές, ούτε με λεπτομερείς παρεμβάσεις ή φανταχτερές διατυπώσεις. Γι' αυτό και ο πεζογράφος δίνει έμφαση σε εικόνες βαβούρας και κινητικότητας ενός κόσμου που τρέχει να διευθετήσει τις προσωπικές του μέριμνες.»: Κ. Δανόπουλος, «*Η Νέα Σελήνη του Θανάση Βαλτινού*», <https://www.oanagnostis.gr/i-nea-selini-toy-thanasi-valtinoy-toy-kosti-danopoyloy>. Τελευταία πρόσβαση 25-5-2023.

Βιβλιογραφία

Βαλτινός, Θ. *Επείγουσα ανάγκη ελέου*, Διηγήματα, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2015.

———, *Νέα Σελήνη. Ημέρα πρώτη*, Φιλολογική Επιμέλεια Κωστής Δανόπουλος, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2022

Δανόπουλος Κ., «Αναζητώντας τα ίχνη του διηγήματος “Φουραντάν” του Θανάση Βαλτινού», στο: Κωστής Δανόπουλος και Κατερίνα Κωστίου (επιμ.), *Θανάσης Βαλτινός. Το τέλος της αφήγησης*, Πάτρα, Εργαστήριο Νεοελληνικής Φιλολογίας, Αρχαιακά Τεκμήρια & Τύπος (EATT), *Opportuna* 2023 (Σειρά: Εξ Αδιαιρέτου: 2), σ. 253-270.

Farmer, D. H., *The Oxford Dictionary of Saints*, Oxford, New York, Oxford University Press, 52003.

Grimal P., *Λεξικό της ελληνικής και ρωμαϊκής μυθολογίας*, Επιμέλεια ελληνικής έκδοσης: Βασ. Άτσαλος, Μτφ. Άννα Μαρία Βιδάλη, Αργυρώ Καββαδία- Συμεωνίδη κ.ά., Θεσσαλονίκη, University Studio Press, 1991.

ΔΙΚΤΥΟΓΡΑΦΙΑ

«Merchant ship», https://en.wikipedia.org/wiki/Merchant_ship. Τελευταία πρόσβαση 20-05-2023.

«Το ναυάγιο του “Μύρινα” στις Αζόρες», http://boraenai.blogspot.com/2021/10/blog-post_4.html. Τελευταία πρόσβαση 20-5-2023

«The missing ship Farragut», <https://www.nytimes.com/1888/06/24/archives/the-missing-ship-farragut.html>. Τελευταία πρόσβαση 20-5-2023.

«Ουκρανικό το πλήρωμα. Ελληνικών συμφερόντων φορτηγό πλοίο κατελήφθη από Σομαλούς πειρατές», *Το Βήμα*, 26-9-2010, <https://www.tovima.gr/2010/09/26/society/ellinikwn-symferontwn-fortigo-ploio-katelifthi-apo-somaloy-s-peirates>. Τελευταία πρόσβαση 20-5-2023.

«Θεωρίες συνωμοσίας για το πλοίο-φάντασμα. Οι Ρώσοι υποστηρίζουν ότι συνέλαβαν τους πειρατές του “Arctic Sea”, ενώ οργιάζουν οι φήμες για επιχείρηση συγκάλυψης», *Το Βήμα*, 19-8-2009, <https://www.tovima.gr/2009/08/19/society/thewries-synwmosias-gia-to-ploio-fantasma>. Τελευταία πρόσβαση 20-5-2023 (ημερομηνία αναζήτησης από τον συγγραφέα 13-12-2013).

Κ. Δανόπουλος, «Η Νέα Σελήνη του Θανάση Βαλτινού», <https://www.oanagnostis.gr/i-nea-selini-toy-thanasi-valtinoy-toy-kosti-danoroyloy>. Τελευταία Πρόσβαση 25-5-2023.

ΕΦΗΜΕΡΙΔΟΓΡΑΦΙΑ

«Χάθηκε ελληνικό φορτηγό», *Το Βήμα*, 2-10-1979, σ. 10.

«Στη μέση του Ατλαντικού. Μυστήριο η εξαφάνιση του “Μύρινα”. Οι πλοιοκτήτες ελπίζουν ακόμα», *Τα Νέα*, 4-10-1979, σ. 3.

Μιχ. Παπαδόπουλος, «Αγνοείται η τύχη φορτηγού σκάφους με 20 ναυτικούς», *Το Βήμα*, 4-10-1979, σ. 16.

Γιώργος Κόμης, «Λιγόστεψαν οι ελπίδες. Ο τυφώνας βύθισε το “Μύρινα”. 12 Έλληνες και 10 ξένοι θεωρούνται χαμένοι», *Τα Νέα*, 5-10-1979, σ. 9.

«12 οι αγνοούμενοι του “Μύρινα”», *Το Βήμα*, 5-10-1979, σ. 9.

«Με χαλασμένο ασύρματο ταξίδευε το “Μύρινα” αποκαλύπτει επιστολή μέλους του πληρώματός του», *Το Βήμα*, 9-10-1979, σ. 9.

«Μισοβυθισμένη βάρκα του “Μύρινα” κοντά στις Αζόρες. Το πλοίο ταξίδευε χωρίς ασύρματο», *Τα Νέα*, 9-10-2023, σ. 20.

«Επιβεβαιώνεται ότι το “Μύρινα” ταξίδευε με χαλασμένο τον πομπό του», *Το Βήμα*, 12-10-1979, σ. 15.

«Βρέθηκε κι άλλη βάρκα του “Μύρινα” στον ωκεανό», *Τα Νέα*, 10-10-1979, σ. 20.

Εμμ. Κεφαλογιάννης, «Ο ασύρματος του “Μύρινα”», *Το Βήμα*, 23-10-1979, σ. 6.

Ο ΡΙΤΣΟΣ ΣΤΑ ΝΕΑ: ΔΥΟ ΠΕΡΙΠΤΩΣΕΙΣ ΚΡΙΤΙΚΗΣ ΠΡΟΣΛΗΨΗΣ (1977-1980, 1985)

Δημήτρης Κόκορης *

Περίληψη

Η εισήγηση στοχεύει στο να υπογραμμίσει την παρουσία της εφημερίδας *Τα Νέα*, στο πολιτισμικό πεδίο γενικά και στη λογοτεχνική πτυχή του ειδικότερα, με την υπογράμμιση δύο περιπτώσεων, που αφορούν στην κριτική πρόσληψη των ιδεών και του λογοτεχνικού έργου του Γιάννη Ρίτσου. Η πρώτη περίπτωση εντοπίζεται σε φύλλα της εφημερίδας του έτους 1977, με προέκταση σε δημοσιεύματα του 1978 και του 1980. Τα κείμενα υπογράφουν οι Γιώργος Λιάνης (πρόκειται για συνέντευξη που του έδωσε ο Γιάννης Ρίτσος), Κώστας Βεργόπουλος, Νίκος Πουλαντζάς, Κωνσταντίνος Τσουκαλάς και Τίτος Πατρίκιος. Παρουσιάζονται και κρίνονται θέσεις του ποιητή, που αφορούν έναν μεταπολεμικά «εξελιγμένο» σοσιαλιστικό ρεαλισμό, ο οποίος δεν φαίνεται αισθητά να αποστασιοποιείται ως θεωρητικό και αισθητικό μόρφωμα από τα μεσοπολεμικά χαρακτηριστικά του. Η δεύτερη περίπτωση εντοπίζεται σε φύλλα της εφημερίδας του έτους 1985. Εκείνη τη χρονιά είχε δημοσιοποιηθεί το αφήγημα του Γιάννη Ρίτσου *Ίσως νά 'ναι κι έτσι*, το οποίο προκάλεσε ποικίλες ιδεολογικές αντιδράσεις και κριτική σύγκρουση. Ο Κώστας Γεωργουσόπουλος υπερασπίζεται το δικαίωμα του λογοτέχνη στην ελεύθερη έκφραση, κατακρίνοντας τους επικριτές του Ρίτσου, ενώ ο καθηγητής φιλοσοφίας Αύγουστος Μπαγιόνας δείχνει, με αφορμή το αφήγημα του Ρίτσου, να τάσσεται υπέρ μιας λογοτεχνικής έκφρασης ιδεολογικά οριοθετημένης, όταν προέρχεται από αριστερούς δημιουργούς, ώστε να υπηρετείται πολιτικά το αριστερό όραμα, με ταυτόχρονη, βέβαια, επίτευξη ενός επαρκούς βαθμού αισθητικής λειτουργικότητας.

Λέξεις-κλειδιά: ιδεολογία, στράτευση, λογοτεχνική κριτική.

Abstract

The presentation aims to underline the presence of the newspaper *Ta Nea*, in the cultural field in general and in its literary aspect in particular, by underlining two cases, concerning the critical reception of the ideas and the literary work of Yiannis Ritsos. The first case is found in pages of the newspaper from the year 1977, with an extension

* Καθηγητής Νεοελληνικής Γραμματείας της Φιλοσοφικής Σχολής (Τμήμα Φιλοσοφίας & Παιδαγωγικής) του ΑΠΘ. Ηλεκτρονική διεύθυνση: dkokoris@edlit.auth.gr .

to publications from 1978 and 1980. The texts are signed by Giorgos Lianis (this is an interview given to him by Yiannis Ritsos), Kostas Vergopoulos, Nikos Poulantzas, Konstantinos Tsoukalas and Titos Patricios. The poet's positions are presented and judged, concerning a post-war «evolved» socialist realism, which does not seem to noticeably distance itself as a theoretical and aesthetic form from its inter-war characteristics. The second case can be found in the pages of the newspaper of 1985. In that year, the short fiction of Yiannis Ritsos *Perhaps it is so* (=Ίσως νά 'ναι κι έτσι), was published, which caused various ideological reactions and critical conflict. Kostas Georgousopoulos defends the writer's right to free expression, criticizing Ritsos' critics, while the philosophy professor Augustos Bayonas shows, on the occasion of Ritsos's fiction, that he is in favor of an ideologically delimited literary expression, when it comes from left-wing authors, so that the leftist vision is served politically, while, of course, achieving a sufficient degree of aesthetic functionality.

Keywords: ideology, conscription, literary criticism.

Εισαγωγή

Η εισήγηση στοχεύει στο να υπογραμμίσει την παρουσία της εφημερίδας *Τα Νέα*, στο πολιτισμικό πεδίο γενικά και στη λογοτεχνική πτυχή του ειδικότερα, με την υπογράμμιση δύο περιπτώσεων, που αφορούν στην κριτική πρόσληψη των ιδεών και του λογοτεχνικού έργου του Γιάννη Ρίτσου.

Η πρώτη περίπτωση εντοπίζεται σε φύλλα της εφημερίδας του έτους 1977, με προέκταση σε δημοσιεύματα του 1978 και του 1980: α) «Ο Γιάννης Ρίτσος μιλάει στα *Νέα*. Το βραβείο Λένιν, η Τέχνη, η Επανάσταση και ο Λαός. Συνομιλία με τον Γ. Λιάνη», εφ. *Τα Νέα*, Τρίτη 06 και Τετάρτη 07.12. 1977. β) Κ. Βεργόπουλος – Ν. Πουλαντζάς – Κ. Τσουκαλάς, «Μια απάντηση στον Γιάννη Ρίτσο», εφ. *Τα Νέα*, Σάββατο 17.12.1977. γ) Γιώργος Λιάνης, «Παράξενη σιωπή...», εφ. *Τα Νέα*, Παρασκευή 27.01.1978. δ) Τίτος Πατρίκιος, «Αρματοδρομίες», εφ. *Τα Νέα*, Δευτέρα 17.03.1980. Παρουσιάζονται και κρίνονται θέσεις του ποιητή, που αφορούν έναν μεταπολεμικά «εξελιγμένο» σοσιαλιστικό ρεαλισμό, ο οποίος δεν φαίνεται αισθητά να αποστασιοποιείται ως θεωρητικό και αισθητικό μόρφωμα από τα μεσοπολεμικά χαρακτηριστικά του.

Η συνέντευξη του Ρίτσου και τα σχετικά με αυτήν δημοσιεύματα

Τον Δεκέμβριο του 1977, στο πλαίσιο της «συνομιλίας» με τον δημοσιογράφο Γιώργο Λιάνη, που δημοσιεύεται στην εφημερίδα,¹ ο Γιάννης Ρίτσος προξενεί ποικίλες αντιδράσεις. Είναι επιβεβαιωμένο πως τα λόγια του δεν αποδόθηκαν με πιστότητα. Ο Γιώργος Λιάνης επεξηγεί:

*«Στον ποιητή δεν έθεσα ένα συγκεκριμένο πλαίσιο ερωτήσεων, μήτε οι απαντήσεις του ήταν λέξη με λέξη αυτές που γράφτηκαν στα Νέα. Προσπάθησα να μεταφέρω το πνεύμα των λεγομένων ... και φυσικό είναι σε κάποια σημεία να ξαστόχισα».*²

Τον Νοέμβριο του 1977 ο Ρίτσος βρέθηκε στην Μόσχα, για να τιμηθεί με το βραβείο Λένιν και παρακολούθησε στην Κόκκινη Πλατεία την επιβλητική παρέλαση για τα εξήντα χρόνια από την Οκτωβριανή Επανάσταση. Στη «συνέντευξή» του, φέρεται να είπε:

*«Ακόμα και η παρέλαση είχε κάτι το χορευτικό. Ήταν μια πάνδημη συμμετοχή.[...] Τα τανκς πέρασαν κι αυτά μ' ένα ρυθμό χορευτικό.. Ίσως ήταν το δικό μου αίσθημα που τους έβλεπα με αγάπη και φιλία. Καθώς οι στρατιώτες ήταν λευκοί και με το κρύο είχαν κοκκινίσει έμοιαζαν παιδιά που είχαν βγει μόλις από 'να σχολείο κάνοντας παρέλαση χαμογελαστοί μπροστά στους δασκάλους τους».*³

Λίγες μέρες μετά τη δημοσίευση της «συνέντευξης» του Ρίτσου και συγκεκριμένα στις 17 Δεκεμβρίου 1977, δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα υφολογικά οξεία αντιρρητική επιστολή προς τις απόψεις – διαπιστώσεις του Ρίτσου, την οποία υπέγραφαν από κοινού οι Κώστας Βεργόπουλος, Νίκος Πουλαντζάς και Κωνσταντίνος Τσουκαλάς. Οι τρεις σημαντικοί διανοούμενοι, πανεπιστημιακοί καθηγητές και εκπρόσωποι του ιδεολογικού και πολιτικού χώρου της ανανεωτικής Αριστεράς, που τότε δεν είχε ακόμη μετεξελιχθεί σε καθεστηκία «Αριστερά», σημείωναν μεταξύ άλλων:

«Σαν καλλιτέχνης ο Γιάννης Ρίτσος διαπιστώνει ότι ο ρωσικός στρατός είναι αξιολάτρευτος και “εξάίσια ενδεδυμένος”, και ότι τα σοβιετικά τανκς κινούνται μ' ένα “χορευτικό ρυθμό” που “συναρπάζει”. Εκτός από το ότι οι δηλώσεις αυτές υποδηλώνουν εάν όχι κυνισμό, πάντως μια στάση δουλοπρεπή απέναντι στους ισχυρούς, η πρόκληση

¹ «Ο Γιάννης Ρίτσος μιλάει στα Νέα. Το βραβείο Λένιν, η Τέχνη, η Επανάσταση και ο Λαός. Συνομιλία με τον Γ. Λιάνη», *Τα Νέα*, (06 και 07-12-1977). Τα αγγλικά εισαγωγικά στις παραπομπές και στη βιβλιογραφία οφείλονται σε σχετική οδηγία της Οργανωτικής Επιτροπής του Συνεδρίου ως προς τη δημοσίευση των εισηγήσεων.

² Γιώργος Λιάνης, «Παράξενη σιωπή...», *Τα Νέα*, (27-01-1978).

³ *Τα Νέα*, (07-12-1977).

είναι πολύ μεγάλη για να μη ρωτήσουμε: Γιάννη Ρίτσο, η εισβολή των σοβιετικών τανκς στην Πράγα το 1968, έγινε μήπως με τον ίδιο αξιαγάπητο χορευτικό ρυθμό;».⁴

Δύο διευκρινίσεις: α) Σε διατυπώσεις, αντλημένες από τη συνέντευξη του Ρίτσου και από την επιστολή των Βεργόπουλου – Τσουκαλά – Πουλαντζά, θεμελιώθηκε το στερεότυπο ότι ο Ρίτσος αξιοποίησε σε ποίημά του τον χορευτικό ρυθμό των σοβιετικών τανκς. Όπως απέδειξε ο Νίκος Σαραντάκος (2012), αυτό δεν έχει συμβεί, οπότε δεν είναι κριτικά δίκαιο να το χρεώνουμε σε ποιητικό σύνθεμα του Ρίτσου. β) Η γενικά σωστή από ιδεολογικής πλευράς κριτική των τριών καθηγητών στις απόψεις του Ρίτσου δεν είναι απαλλαγμένη και από ορισμένες παραναγνώσεις, που έως έναν βαθμό αιτιολογούνται από την περιρρέουσα πολιτική ατμόσφαιρα του τέλους της δεκαετίας του 1970, εποχή κατά την οποία η σύγκρουση ανάμεσα στην ορθόδοξη και την ανανεωτική Αριστερά συνεχιζόταν με υψηλόβαθμη ένταση. Ένα παράδειγμα: ο Ρίτσος, και αυτό γίνεται σαφές από τα λεγόμενά του, φυσικά και δεν απορρίπτει τον Μαγιακόφσκυ ως ποιητή, αλλά δεν εγκρίνει την αυτοκτονία του, όπως και κάθε αυτοκτονία, θεωρώντας την «παράδειγμα προς αποφυγήν».⁵ Παρόλα αυτά, οι Βεργόπουλος, Πουλαντζάς και Τσουκαλάς απευθύνουν στον Ρίτσο μία ρητορική ερώτηση, που φανερώνει ότι παρότι άλλο αυτός είπε, άλλο αυτοί προσέλαβαν:

«Σαν ποιητής, ο Γιάννης Ρίτσος μας διαβεβαιώνει ότι ο Μαγιακόφσκυ είναι παράδειγμα προς αποφυγήν γιατί προφανώς δεν δέχτηκε να μειώσει “το εγώ” του και να εγκαταλείψει τις αμφιβολίες του και τους προβληματισμούς του. Ρωτάμε τον Έλληνα μεταφραστή του Μαγιακόφσκυ: Γιάννη Ρίτσο, όταν λες παράδειγμα προς αποφυγήν, μιλάς σαν ποιητής ή σαν εισαγγελέας της σοβιετικής εξουσίας;».⁶

⁴ Βλ. Κ. Βεργόπουλος – Ν. Πουλαντζάς – Κ. Τσουκαλάς, «Μια απάντηση στον Γιάννη Ρίτσο», *Τα Νέα*, (17-12-1977).

⁵ Λέει ο Ρίτσος, *Τα Νέα*, (07-12-1977): «Σε τέτοιες μεγάλες ιστορικές στιγμές οι άνθρωποι νιώθουν σαν απροσάρμοστοι, σαν αποπροσανατολιστοι, η πάλη που γίνεται έξω μεταφέρεται μέσα τους, η σύγκρουση είναι τόσο ισχυρή και αναποφάσιστη που δεν βγαίνει κανένας νικητής, η μόνη λύση είναι ίσως η εξαφάνιση σαν ένας τρόπος εξαφάνισης των αντιθέσεων. Αλλά εμείς οι άλλοι μέσα σ' αυτή την ίδια πράξη [ενν. την αυτοκτονία] κάποτε μπορούμε να βλέπουμε ένα παράδειγμα προς αποφυγήν».

⁶ *Τα Νέα*, (17-12-1977). Θα έπρεπε να προβληματίσει τους τρεις καθηγητές, ακριβώς αυτό που επισημαίνουν: ο Ρίτσος, που με τη συμβολή του Άρη Αλεξάνδρου, μετέφρασε στα ελληνικά ποιήματα του Μαγιακόφσκυ (βλ. Μαγιακόφσκη, *Ποιήματα*, ¹⁶1989) ήταν δυνατόν να απορρίπτει ως ποιητή εκείνον, του οποίου ποιήματα προσπάθησε να αποδώσει στη γλώσσα μας; Ο Ρίτσος στη «Σημείωση» της σελίδας 32 της άνωθι έκδοσης αναγνωρίζει τη συμβολή του Άρη Αλεξάνδρου στη μετάφραση των ποιημάτων.

Ο γενικός τόνος των θέσεων του Ρίτσου οδήγησε και τον Τίτο Πατρίκιο να γράψει στην εφημερίδα ένα εύστοχο κριτικό σχόλιο υπό τον τίτλο «Αρματοδρομίες»,⁷ στο οποίο κατέκρινε και ορισμένες θέσεις και ορισμένες πτυχές της ποίησης του Ρίτσου, χωρίς μάλιστα να τον κατονομάζει:

«Τα άρματα γοήτευαν παλιά τους ποιητές. Κάπου δεκατέσσερις επίνικους είχε γράψει ο Πίνδαρος για να υμνήσει νικητές αρματοδρόμους (ηγεμόνες ή τύραννοι οι περισσότεροί τους). Αλλά και σήμερα υπάρχουν ποιητές που σαγηνεύονται από άρματα και αρματοδρομίες. Αν τύχει μάλιστα να βρίσκονται κάτω από τη διπλή αιγίδα της Ευτέρπης και της Τερψιχόρης, τότε τα βλέπουν να ελαύνουν με βήμα χορευτικό».

Αυτή η πρώτη παράγραφος του κειμένου του Πατρίκιου με τρόπο υπαινικτικά δηκτικό κατακρίνει την επικαιρική, υψηλότονη και κομματικά ορθόδοξη πλευρά της ποίησης του Ρίτσου. Ποιητής, που δεν παρέλειψε να εναρμονιστεί και με το υψηλότονο μέλος μιας ποίησης εμβατηριακής, ο τελευταίος, αλλά και επαγγελματίας χορευτής κατά την νεότητά του (Κώττη, 1996, σ. 77, 87), υπήρξε θεράπων και «προστατευόμενος» και της Ευτέρπης και της Τερψιχόρης. Ας θυμηθούμε, επιπλέον, ότι ένα από τα ποιήματα της πρώτης ποιητικής συλλογής του Πάννη Ρίτσου (Ρίτσος, 1934) έφερε τον τίτλο «Ποιητής – χορευτής» και αυτό το ποίημα σίγουρα δεν το αγνοούσε ο Τίτος Πατρίκιος.

Ο Πατρίκιος αναρωτιέται ρητορικά στη συνέχεια του κειμένου του:

*«Τώρα τι συμβαίνει μ' εκείνους που δεν τους αρέσει ούτε να εποχούνται σε άρματα ούτε να συνθλίβονται απ' τους τροχούς τους; Μ' εκείνους που δεν θέλουν προστασία, ακόμα κι αν την προσφέρουν οι Μούσες;».*⁸

Μεταφέρουμε και την τελευταία παράγραφο του κειμένου, στην οποία δεσπόζει η χρήση της ειρωνείας, υπό την έννοια πως επί της ουσίας εννοούνται τα αντίθετα από τα εκ πρώτης όψεως διατυπωμένα:

«Μακάρι λοιπόν όλοι αυτοί οι αποπροσανατολισμένοι να καταλάβουν έγκαιρα την πλάνη τους. Και να ενώσουν τη φωνή τους με τους αλάθητους που ψάλλουν τους ύμνους σύγχρονων Πινδάρων για σύγχρονους Μεγάλους Αρματηλάτες. Αλλιώς υπάρχουν και τα κατάλληλα αναμορφωτήρια, όπου μπορεί μια μέρα οι δύστροποι να

⁷ Τίτος Πατρίκιος, «Αρματοδρομίες», *Τα Νέα*, (17-03-1980). Βλ. εκτενέστερη πραγμάτευση (Κόκορης, 2018, σ. 16-20).

⁸ Ο. π., *Τα Νέα*, (17-03-1980).

προσανατολίζουν σωστά και να πειστούν πως οι αρματοδρομίες είναι το αγώνισμα της ομορφιάς και της ελευθερίας».⁹

Ο Τίτος Πατρίκιος ως κριτικός του Ρίτσου υπήρξε δίκαιος και νηφάλιος, χωρίς να διολισθαίνει σε μονόπλευρες και εμπαθείς θεωρήσεις. Γίνεται κατανοητό ότι στο κείμενο, αποσπάσματα του οποίου μόλις μεταφέρθηκαν, στηλιτεύει ένα είδος εξελιγμένου έστω σοσιαλιστικού ρεαλισμού, που ο Ρίτσος υπηρέτησε όχι μόνο με τα κατά καιρούς λεγόμενά του, αλλά και με ορισμένα ποιήματά του. Κατά μίαν έννοια, ο Τίτος Πατρίκιος ασκεί σε επίπεδο επιφανείας μία ουσιαστική κριτική και σε επίπεδο βαθύτερου πυρήνα ίσως και μία έμμεση αυτοκριτική.

Για το Ίσως νά 'ναι κι έτσι

Η δεύτερη περίπτωση εντοπίζεται σε φύλλα της εφημερίδας του έτους 1985. Εκείνη τη χρονιά είχε δημοσιοποιηθεί το αφήγημα του Γιάννη Ρίτσου *Ίσως νά 'ναι κι έτσι*, το οποίο προκάλεσε ποικίλες ιδεολογικές αντιδράσεις και κριτική σύγκρουση (Κόκορης, 2022). Ο Κώστας Γεωργουσόπουλος υπερασπίζεται το δικαίωμα του λογοτέχνη στην ελεύθερη έκφραση, κατακρίνοντας τους επικριτές του Ρίτσου, ενώ ο καθηγητής φιλοσοφίας Αύγουστος Μπαγιόνας δείχνει, με αφορμή το αφήγημα του Ρίτσου, να τάσσεται υπέρ μιας λογοτεχνικής έκφρασης ιδεολογικά οριοθετημένης, όταν προέρχεται από αριστερούς δημιουργούς, ώστε να υπηρετείται πολιτικά το αριστερό όραμα, με ταυτόχρονη, βέβαια, επίτευξη ενός επαρκούς βαθμού αισθητικής λειτουργικότητας. Τη δημοσιεύματα στην εφημερίδα είναι τα εξής: α) Κώστας Γεωργουσόπουλος, «Τα Ζντανωφάκια», εφ. *Τα Νέα*, Σάββατο 13.07.1985. β) Επιστολή του Αύγουστου Μπαγιόνα προς την εφημερίδα, εφ. *Τα Νέα*, Πέμπτη 25.07.1985. γ) Ανταπάντηση του Κώστα Γεωργουσόπουλου, εφ. *Τα Νέα*, Πέμπτη 25.07.1985. δ) Κώστας Γεωργουσόπουλος, «Αγωγιάτες δογμάτων», εφ. *Τα Νέα*, Σάββατο 05.10.1985. Στη διαμάχη ενεπλάκη και ο Κωστής Μοσκόφ, αλλά τα δημοσιευμένα στην εφημερίδα κείμενά του εμμέσως αφορούν το βιβλίο του Ρίτσου, μια και το κύριο θέμα τους είναι η καταδίκη της «σεμνοτυφίας» της *Πολιτιστικής*, την οποία θεωρεί «κρυμμένη αναβίωση του νεοφασισμού».¹⁰

⁹ Ο. π., *Τα Νέα*, (17-03-1980).

¹⁰ Βλ. Κωστής Μοσκόφ, «Του δίκαιου Αριστείδη», *Τα Νέα*, (05-08-1985). Βλ. ακόμη Κωστής Μοσκόφ, «Οι «φωταδιστές» και ο κρυμμένος νεοφασισμός τους», *Τα Νέα*, (08-07-1985), καθώς και την απαντητική επιστολή του Κωστή Μοσκόφ στον Αύγουστο Μπαγιόνα, *Τα Νέα*, (25-07-1985). Υπό τον τίτλο «Διάλογος με τους αναγνώστες μας. Απαντήσεις σε διπλή επίθεση», *Τα Νέα*, (25-07-1985), δημοσιεύτηκαν δύο επιστολές του Μπαγιόνα και οι αντίστοιχες απαντήσεις των Μοσκόφ και Γεωργουσόπουλου.

Το αφήγημα του Γιάννη Ρίτσου *Ίσως νά 'ναι κι έτσι* εκδόθηκε από τον «Κέδρο» το 1985 και είναι το τέταρτο από τα τελικώς εννέα που συγκρότησαν την αφηγηματική σύνθεση *Εικονοστάσιο ανωνύμων αγίων*.¹¹ Το περιοδικό *Πολιτιστική* στο τεύχος Μαΐου του 1985 αφιερώνει δύο σελίδες της ρουμπρίκας «Πολιτιστικά» στο να κατακρίνει το πεζογράφημα. Αναδημοσιεύονται δεκαπέντε βωμολοχικά αποσπάσματα με σεξουαλικό θεματικό κέλφος, ενώ παρατίθενται τρία ακόμη αποσπάσματα από το πεζογράφημα του Ρίτσου, που θέτουν ένα εγγενές ζήτημα της ποιητικής του, καθώς και ένα απόσπασμα από δημοσίευμα του *Ριζοσπάστη*.

Το εγγενές ζήτημα της ποιητικής του Ρίτσου (Φιλοκύπρου, 2022) θεμελιώνεται σε ένα δίλημμα: ο ποιητής με σαφή αριστερή πολιτική ταυτότητα πρέπει να εκφράζεται μόνο σε πλαίσιο κοινωνικοπολιτικό, προάγοντας την ιδεολογία ως συνισταμένη των συνιστωσών της ποιητικής του εργασίας ή είναι ιδεολογικά και καλλιτεχνικά αποδεκτό να δημοσιεύει και κείμενα που δεν εξεικονίζουν άμεσα ούτε υπηρετούν λογοτεχνικά το αριστερό όραμα; Ο διευθυντής της *Πολιτιστικής* Αντώνης Στεμνής (1952-2006) και η συντακτική ομάδα του περιοδικού δείχνουν να υιοθετούν ως ορθό το πρώτο σκέλος του διλήμματος.

Ο Αύγουστος Μπαγιόνας, που το 1985 δίδασκε στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, δεν έχει γνώμη για το βιβλίο, εφόσον προτάσσει το ότι δεν το έχει διαβάσει, όμως σχολιάζει αρνητικά τα σχετικά με αυτό δημοσιεύματα του *Ριζοσπάστη* αλλά και της *Αυγής*. «Ο Ρούμπενς που αναφέρει ο “Ριζοσπάστης” ουδέποτε απεικόνισε αιδοία», (Μπαγιόνας 1985 α, σ. 44) τονίζει. Συνεχίζοντας, καταθέτει αισθητικές και ιδεολογικές κρίσεις, που μάλλον δεν είναι από τις εμβριθέστερες ούτε και από τις δικαιότερες που διατύπωσε:

«Ο Αριστοφάνης που πραγματικά χρησιμοποιεί τέτοια μοτίβα [ενν. βωμολοχικά και σεξουαλικά], έχει αναμφισβήτητο ιστορικό ενδιαφέρον αλλά για πολλούς το “κωμικό” του στοιχείο δεν υπερβαίνει το επίπεδο της επιθεώρησης και δεν συγκρίνεται διόλου με την ψυχολογική διεισδυτικότητα του Μολιέρου[,] το ταλέντο του Φον Κλάιστ, του Γκριμπογιέντοφ, του Γκόγκολ ή των “Συνηγόρων” του Ρακίνα στην απεικόνιση κωμικών χαρακτήρων και καταστάσεων. Ο Αριστοφάνης, όπως και ο Λυσίας, ο Ισοκράτης, ο Ξενοφώντας και άλλοι “ένδοξοι αρχαίοι”, αποτελεί ένα από τα φορτία που κληρονομήσαμε και που παρεμποδίζουν την άνοδο του μορφωτικού μας επιπέδου». (Μπαγιόνας α, 1985, σ. 44).

¹¹ Τα εννέα αφηγήματα, που συγκρότησαν, το *Εικονοστάσιο ανωνύμων αγίων*, εκδόθηκαν από τον «Κέδρο» κατά την πενταετία 1982 – 1986 και είναι τα ακόλουθα: *Αρίστος ο Προσεχτικός αφηγείται στιγμές του βίου του και του ύπνου του, Τι παράξενα πράγματα, Με το σκούνημα του αγκώνα, Ίσως νά 'ναι κι έτσι, Ο γέροντας με τους χαρταετούς, Όχι μονάχα για σένα, Σφραγισμένα μ' ένα χαμόγελο, Λιγοστεύουν οι ερωτήσεις, Ο Αρίστος αρνείται να γίνει άγιος*.

Επηρεασμένος, τέλος, από άλλες πνευματικές και κριτικές διαμάχες, στις οποίες είχε εμπλακεί, όπως η αρνητική του θέση στην εκλογή του Χρήστου Μπαγιόνα ως καθηγητή φιλοσοφίας στην Πάντειο ή η πολεμική του κατά των νεορθόδοξων χριστιανών διανοουμένων,¹² κλείνει το κείμενό του δεοντολογικά:

«Η αριστερά πάντως είναι η μόνη δύναμη που μπορεί να καταπολεμήσει τον κοινωνικό παρασιτισμό και τις διάφορες παραλλαγές της ανορθόδοξης ιδεολογίας και του ανορθόλογου τρόπου σκέψης που ο κοινωνικός παρασιτισμός εκτρέφει, έστω και αν επηρεάζεται από αυτές. Για να μπορέσει να τις καταπολεμήσει αποτελεσματικά η αριστερά πρέπει να προσπαθήσει να απαλλαγεί από την επίδρασή τους» (Μπαγιόνας α, 1985, σ. 45).

Ο Κώστας Γεωργουσόπουλος, στο οξύ κείμενό του, αποκαλεί τους συμπορευόμενους με την Πολιτιστική, περιλαμβανομένου του καθηγητή Αύγουστου Μπαγιόνα, «Ζντανωφάκια».¹³ Μέσα στην ένταση της στιγμής μάλλον τους αδικεί, γιατί δεν λειτουργούσαν σταλινικά και απολυταρχικά, αλλά το ότι προσέβλεπαν σε μία λογοτεχνία εναρμονισμένη με το κλασικό μαρξιστικό – λενινιστικό πρόταγμα δεν αίρεται. Το κείμενο του Κώστα Γεωργουσόπουλου είναι το εξής:

«Θα περίμενε κανείς, ύστερα από τόσο, και μάλιστα θολό, νερό που έχει κυλήσει στην κοίτη του σοσιαλιστικού αισθητικού ποταμού ότι δεν να υπήρχαν, ιδιαίτερα, νέοι που να ασπάζονται τα αισθητικά (;) ιδεώδη του Ζντάνωφ. Ιδού, στάδιον δόξης λαμπρόν για κάποια μειράκια, αμούστακα και άκαπνα που βάλθηκαν να κάνουν μάθημα στον Ρίτσο, που τον καθίσαν στο σκαμνί και τον κατηγορούν για άσεμνο, για πορνογράφο και άλλα ηχηρά παρόμοια. Είναι παρήγορο πάντως που τα καθοδηγητικά όργανα και στελέχη του ΚΚΕ υπερασπίστηκαν το δικαίωμα του ποιητή (ελπίζουμε κ ά θ ε π ο ι η τ ή) να εκφράζει ελεύθερα το στοχασμό του και να επιλέγει με μ ό ν ο κριτήριο το γούστο του τα εκφραστικά του μέσα.

Η στάση αυτή του κόμματος στο συγκεκριμένο αυτό θέμα είναι μια από τις σημαντικότερες ειδήσεις των τελευταίων χρόνων για τα πνευματικά μας πράγματα. Εκείνο που είναι θλιβερό είναι η στάση κάποιων επώνυμων και μάλιστα πανεπιστημιακών δασκάλων και ιδιαίτερα καθηγητών φιλοσοφιών φιλοσοφικών σχολών που για να στηρίξουν τις σαβοναρολικές τους απόψεις και για να ξ ε δ ο

¹² Βλ. ενημερωτικά, Μπαγιόνας (β 1985, γ 1985), το κείμενο του Κωστή Μοσκόφ στην Πολιτιστική (1985), καθώς και σχετική επιστολή του Κωστή Μοσκόφ, που δημοσιεύτηκε στην εφ. Τα Νέα την (25-07-1985) και αναδημοσιεύεται τον Αύγουστο του 1985 στο περιοδικό Πολιτιστική.

¹³ Κώστας Γεωργουσόπουλος, “Τα Ζντανωφάκια”, Τα Νέα, (13-07-1985). Ο Μπαγιόνας απάντησε με επιστολή προς την εφημερίδα και ο Γεωργουσόπουλος ανταπάντησε, βλ. Τα Νέα, (25-07-1985).

ν τ ι ά σ ο υ ν (;) το επιχείρημα Αριστοφάνης – βωμολοχία έφτασαν στο σημείο να γράψουν: “Ο Αριστοφάνης έχει αναμφισβήτητο ιστορικό ενδιαφέρον, αλλά για πολλούς το ‘κωμικό’ του στοιχείο δεν υπερβαίνει το επίπεδο της επιθεώρησης... ο Αριστοφάνης, όπως και ο Λυσίας, ο Ισοκράτης,¹⁴ ο Ξενοφώντας και άλλοι ‘ένδοξοι αρχαίοι’, αποτελεί ένα από τα φορτία που κληρονομήσαμε και που παρεμποδίζουν την άνοδο του μορφωτικού μας επιπέδου”

Αυτά ο κ. καθηγητής κ. Φασουλή. Λαζόπουλε είναι δικός μας.¹⁵

Φυσικό ήταν να υπάρξουν ανταπαντήσεις από τον Αύγουστο Μπαγιόνα και από το περιοδικό *Πολιτιστική*. Άλλωστε, η πνευματική ζωή θρέφεται από την έριδα και από τη φιλονικία, Προτιμότερο, ο εκφραστικός τρόπος να μην είναι απαξιωτικός προς τον ιδεολογικό αντίπαλο, όμως οι ευθείες συγκρούσεις και οι μαχητικές ανταλλαγές επιχειρημάτων, με όποιον εκφραστικό τρόπο και να γίνονται, προσφέρουν πιο πολλά από εκείνα που αφαιρούν, ακόμη και όταν ο οξύς, ενίοτε και υβριστικός, τόνος τους καλύπτει τον πυρήνα των εκατέρωθεν υποστηριζομένων. Για γέλια, λοιπόν, οι απόψεις του Μπαγιόνα, κατά τον Γεωργουσόπουλο. Ο ακαδημαϊκός φιλόσοφος, τόσο στην απαντητική του επιστολή¹⁶ όσο και σε κείμενο αντίκρουσης της επιχειρηματολογίας του Γεωργουσόπουλου, σηκώνει το γάντι και με υφολογική οξύτητα σημειώνει μεταξύ άλλων και τα εξής:

«Αν ο κ. κριτικός θέλει να αρθρώσει κάποια άποψη, και όχι μόνο να ξεστομίσει προστυχιές και χυδαιότητες, προκύπτουν εξ αντιδιαστολής προς όσα γράφει τα εξής. Ο έντεχνος λόγος δεν απεικονίζει τον ανθρώπινο τρόπο ύπαρξης ή αρκεί η εκφορά σεξουαλικών μοτίβων ή άλλων που αναφέρονται στο πεπτικό σύστημα για να υπάρξει υψηλός έντεχνος λόγος. Η πορνογραφία αποτελεί λοιπόν την ύψιστη μορφή τέχνης. [...] Η αντισαβонаρολογική και αντιζντανωφική “αισθητική” του κ. κριτικού επιβάλλει τον εκστατικό θαυμασμό για κάθε στίχο του Γιάννη Ρίτσου, αλλά και για τον Αριστοφάνη, τον Ξενοφώντα, τον Λυσία και τον Ισοκράτη. Προφανώς ο κ. κριτικός εκστασιάζεται για την αίσθηση των λεπτών ψυχολογικών αποχρώσεων και την οργανική συνάφειά τους προς την πλοκή των έργων του, η οποία χαρακτηρίζει τις κωμωδίες του Αριστοφάνη. Από την αντιζντανωφική “αισθητική” του κ. κριτικού συνάγεται ακόμα ότι απαγορεύεται η ενασχόληση με τον Μολιέρο γιατί

¹⁴ Στην εφημερίδα τυπώθηκε «ο Ιπποκράτης», αλλά η αντιπαραβολή του παραθέματος με το κείμενο του Μπαγιόνα στην *Πολιτιστική* επιτρέπει τη διόρθωση του λάθους.

¹⁵ Κώστας Γεωργουσόπουλος, “Τα Ζντανωφάκια”, *Τα Νέα*, (13.-07-1985).

¹⁶ Βλ. “Διάλογος με τους αναγνώστες μας. Απαντήσεις σε διπλή επίθεση”, *Τα Νέα*, (25-07-1985).

δεν αναφέρεται σε αντανάκλαστικά των αιδοίων και του πεπτικού συστήματος [...].» (Μπαγιόνας, 1985 β, σ. 18).

Ο Κώστας Γεωργουσόπουλος και τρεις μήνες μετά «Τα Ζντανωφάκια» δεν δείχνει να άλλαξε γνώμη (ενδεχομένως ούτε και σήμερα, που πέρασαν τόσα χρόνια). Γράφει χαρακτηριστικά: «Έτσι το ζντανωφάκι¹⁷ τό 'βαλε πια αμέτι μοχαμέτι να γκρεμίσει τον ποιητή Ρίτσο και βέβαια χτυπώντας, τρομάρα του, από τα αριστερά».¹⁸ Ο απαξιωτικός τόνος δεν καταφέρνει να συγκαλύψει τη σωστή διάγνωση ως προς το βαθύτερο πολιτικό στίγμα της διαμάχης για το βιβλίο του Ρίτσου.

Η σκέψη του Αύγουστου Μπαγιόνα και η σκέψη του διευθυντή της *Πολιτιστικής*, του Αντώνη Στεμνή, (ανεξαρτήτως του αν θα συμφωνήσουμε με τα επιχειρήματα και τα συμπεράσματά τους) σκιαγραφούν μία σαφή θέση: «... ο “φιλοσοφικός στοχασμός” αυτού του βιβλίου δεν έχει καμιά σχέση με τη μαρξιστική – λενινιστική φιλοσοφία» (Στεμνή α, 1985, σ. 41). Και γιατί σώνει και καλά να έχει; Θα αναρωτιόμασταν! Ο πιστός του αριστερού πολιτικού οράματος και ως καλλιτέχνης, και ως επιστήμονας, και ως συγγραφέας, γενικότερα, που δημοσιοποιεί ένα βιβλίο του, πρέπει να εμφορείται από τις φιλοσοφικές αρχές του μαρξισμού – λενινισμού; Η απάντηση στο ερώτημα για τον ακαδημαϊκό φιλόσοφο και για τον διευθυντή της *Πολιτιστικής* εμμέσως πλην σαφώς προκύπτει πως επιβάλλεται να είναι καταφατική. Μία ένδειξη για το ότι η όλη πορεία ενός συνεπούς αριστερού δεν μπορεί παρά να καθοδηγείται από το «γνήσιο» πνεύμα της μαρξιστικής – λενινιστικής φιλοσοφίας, στοιχειοθετείται από το ότι και ο Αντώνης Στεμνή και αρκετά μέλη από τη βασική ομάδα της *Πολιτιστικής* λίγα χρόνια μετά τη συγκεκριμένη κριτική διαμάχη, όταν θεώρησαν πως το ΚΚΕ απομακρύνθηκε από τη συγκεκριμένη φιλοσοφία στο πλαίσιο οικοδόμησης του Συνασπισμού της Αριστεράς και της Προόδου, πύκνωσαν τις γραμμές του Νέου Αριστερού Ρεύματος, που πολιτικά και εκλογικά δεν βρήκε μεγάλη απήχηση, αλλά εξέφρασε ένα όχι αμελητέο κομμάτι της ΚΝΕ, που αποχώρησε από το ΚΚΕ το 1989.¹⁹

Ο Αύγουστος Μπαγιόνας δεν προσδιορίζει στα συγκεκριμένα κείμενά του πώς ακριβώς εξαλάμβανε την αισθητική λειτουργία ενός λογοτεχνικού έργου,

¹⁷ Αναφέρεται στον Αντώνη Στεμνή και στο δημοσίευσμά του: “Το τέλος της σιωπής και των ειδώλων προς την τρίτη χιλιετία. – 1. Σιωπή και υπαρξισμός”, (Στεμνή β 1985, σσ. 41-58). Βλ. και Μακρυνικόλα, 1993, σ. 578.

¹⁸ Κώστας Γεωργουσόπουλος, “Αγωγιάτες δογμάτων”, *Τα Νέα*, (05.10.1985).

¹⁹ Βλ. το κείμενο “Ποιοι είμαστε” στην ιστοσελίδα του NAP: <http://www.narnet.gr/content/%CF%80%CE%BF%CE%B9%CE%BF%CE%AF-%CE%B5%CE%AF%CE%BC%CE%B1%CF%83%CF%84%CE%B5-0>.

προφανώς ως μαρξιστής την προέκρινε συνδυασμένη και με κοινωνικοπολιτική δυναμική, ωστόσο διαφαίνεται ότι την προϋπέθετε ως κριτήριο λογοτεχνικής λειτουργικότητας. Δείχνει να ενοχλείται από τη γενικευτική θεοποίηση του Ρίτσου ως αρχετυπικού αριστερού λογοτέχνη, η οποία επιχειρήθηκε από κατάθεση απόψεων και από πολιτισμικές πρακτικές του ΚΚΕ (όπως, δείγματος χάριν, η ανεκτικότητα προς τις απόψεις του Κωστή Μοσκόφ και προς τη χριστιανική νεορθοδοξία). Επί της ουσίας, η διαμάχη γύρω από το βιβλίο του Ρίτσου δεν εξαντλείται γύρω από το δικαίωμα του καλλιτέχνη για ελεύθερη έκφραση. Ο πυρήνας της όλης κριτικής αντιπαράθεσης γύρω από το *Ίσως νά 'ναι κι έτσι* είναι ενδοαριστερός και οι δύο κεντρικοί αντίπαλοι λόγοι συγκεφαλαιώνουν αφενός την επίσημη κομματική θέση και αφετέρου την κριτική της ως μη γνήσιας μαρξιστικής – λενινιστικής. Αυτό εξηγείται ευκρινέστερα και σε μεταγενέστερη μελέτη του Αντώνη Στεμνή για την όλη ποιητική του Γιάννη Ρίτσου (Στεμνής γ, 1985), ενώ φωτίζεται πληρέστερα από το ότι, συμβαλλόντων και άλλων σύνθετων παραγόντων, και ο Αύγουστος Μπαγιόνας τελικώς απεχώρησε από το ΚΚΕ.²⁰

Επιλογικά

Το έργο του Γιάννη Ρίτσου είναι ποικιλόμορφο και πολύπλευρο. Η συγγραφική πορεία του λογοτέχνη καθρεφτίζεται στο θεματικά και τεχνοτροπικά σύνθετο έργο του και δεν συμπίπτει με μία ανεπεξέργαστη ευθεία. Εάν το έργο Ρίτσου αντιμετωπιστεί σφαιρικά και νηφάλια, απομακρύνεται το κριτικό στερεότυπο, στα όρια του οποίου το συγκεκριμένο έργο εκλαμβάνεται σαν αποκλειστικά κομματικό-πολιτικό και υψηλότονο. Ο Ρίτσος σε ορισμένες πτυχές του έργου του είναι κραυγαλέα πολιτικός και μονότροπος, αλλά σε ορισμένες άλλες είναι βαθιά υπαρξιακός, ενίοτε μεταφυσικός και, κατά κανόνα, γόνιμα νεωτερικός, αναχνεύοντας τεχνοτροπικές εξελίξεις και προσωπικές αναζητήσεις. Μέσα στον ορυμαγδό της κριτικής διαμάχης σκιαγραφήθηκαν και οι υπαρξιακές, οπωσδήποτε μη κομματικές, πλευρές του Ρίτσου. Ο Αριστόξενος Σκιαδάς, σε δημοσίευσμά του στην εφημερίδα *Το Βήμα*, την Πέμπτη 04.07.1985,²¹ ψηλαφίζει την υπαρξιακή δυναμική της *Τέταρτης Διάστασης* και ιδιαίτερα των αρχαιοθέμων συνθέσεών της, ενώ ο Κώστας Σταματίου, παρουσιάζοντας από τις στήλες των *Νέων*, το

²⁰ Βλ. “Αύγουστος Μπαγιόνας (1931-2005): Αποχαιρετισμός σ’ έναν επαναστάτη μαρξιστή φιλόσοφο”, αναρτημένο από τη Δευτέρα 06.11.2006 στο <https://athens.indymedia.org/post/598501/> [= αναδημοσίευση από την εφ. *Ανασύνταξη*].

²¹ Αριστόξενος Σκιαδάς, “Η νεοελληνική λογοτεχνία σε σχέση με την αρχαιότητα”, *Το Βήμα*, (04-07-1985).

Σάββατο 24.08.1985, δύο από τα αφηγήματα του *Εικονοστασίου Αωνύμων Αγίων*,²² επιμένει στο αυτοβιογραφικό στοιχείο ως άξονα της «ανασύνθεσης μια ζωής», η οποία συσσωματώνει και την αγωνιώδη υπαρξιακή αναζήτηση, που δεν μπορεί να περικλεισθεί στα στενά κομματικά στεγανά.

²² Κώστας Σταματίου, “Ρίτσος «αυτοβιογραφούμενος» – ή η ανασύνθεση μια ζωής. Δύο νέα «μυθιστορήματα» [ενν. το *Ίσως νά ’ναι κι έτσι* και το *Ο γέροντας με τους χαρταετούς*] μιας πρωτοφανούς εννεαλογίας”, *Τα Νέα*, (24-08-1985).

Βιβλιογραφία

Βεργόπουλος, Κ., Πουланτζάς, Ν., Τσουκαλάς, Κ., “Μια απάντηση στον Γιάννη Ρίτσο”, *Τα Νέα*, (17-12-1977).

Γεωργουσόπουλος, Κ., “Τα Ζντανωφάκια”, *Τα Νέα* (13-07-1985).

_____, “Αγωγιάτες δογμάτων”, *Τα Νέα*, (05-10-1985).

Κόκορης, Δ., “Ο ποιητής ως κριτικός: ο Τίτος Πατρίκιος για τον Γιάννη Ρίτσο”, *Φιλολογική* 142 (2018), σσ. 16-20.

_____, “Γιάννης Ρίτσος, *Ίσως νά 'ναι κι έτσι* (1985): φιλολογικές και φιλοσοφικές διαστάσεις μιας κριτικής διαμάχης”, στο *Η Πένα και το Ξίφος* [= Πρακτικά ΙΣΤ' Διεθνούς Επιστημονικής Συνάντησης, 16-18.10.2020], Θεσσαλονίκη, ΑΠΘ / Τμήμα Φιλολογίας / Τομέας Νεοελληνικών και Συγκριτολογικών Σπουδών, 2022, σσ. 585-594.

Κώττη, Α., *Γιάννης Ρίτσος. Ένα σχεδιάσμα βιογραφίας*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 1996.

Λιάνης, Γ., “Παράξενη σιωπή ...”, *Τα Νέα*, (27-01-1978).

Μαγιακόβσκη, *Ποιήματα*, πρόλογος και απόδοση Γιάννη Ρίτσου, Αθήνα, Κέδρος, ¹⁶ 1989.

Μακρυνικόλα, Α., *Βιβλιογραφία Γιάννη Ρίτσου 1924-1989*, Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού κα Γενικής Παιδείας (1993).

Μοσκώφ, Κ., “Οι «φωταδιστές» και ο κρυμμένος νεοφασισμός τους”, *Πολιτιστική* 22 (1985), σ. 18.

_____, “[Επιστολή προς την εφ. *Τα Νέα*]”, *Πολιτιστική* 22 (1985), σ. 19.

_____, “Του δίκαιου Αριστείδη”, *Τα Νέα*, (05-08-1985).

Μπαγιονάς, Α. (α), “«Ηθικολογία» και ποιητικός λόγος”, *Πολιτιστική* 20 (1985), σσ. 44-45.

Μπαγιονάς, Α. (β), «Ο νεοσκοταδισμός στη φιλοσοφία», *Πολιτιστική* 18 (1985), σσ. 24-35.

Μπαγιονάς, Α., (γ), “Νεοσκοταδιστών παραληρήματα”, *Πολιτιστική* 22 (1985), σσ. 18-19.

Μπαγιονάς, Α., Μοσκώφ, Κ., Γεωργουσόπουλος, Κ., “Διάλογος με τους αναγνώστες μας. Απαντήσεις σε διπλή επίθεση”, *Τα Νέα*, (25-07-1985).

[Νέο Αριστερό Ρεύμα], “Ποιοι είμαστε”, στην ιστοσελίδα του NAP: <http://www.narnet.gr/content/%CF%80%CE%BF%CE%B9%CE%BF%CE%AF-%CE%B5%CE%AF%CE%BC%CE%B1%CF%83%CF%84%CE%B5-0>.

Πατρίκιος, Τ., “Αρματοδρομίες”, *Τα Νέα*, (17-03-1980).

Ρίτσος, Γ., *Τρακτέρ*, Αθήνα, Εκδόσεις Γκοβόστη, 1934.

_____, “Ο Γιάννης Ρίτσος μιλάει στα *Νέα*. Το βραβείο Λένιν, η Τέχνη, η Επανάσταση και ο Λαός. Συνομιλία με τον Γ. Λιάνη”, *Τα Νέα*, (06 και 07-12-1977).

Σαραντάκος, Γ., “Ο Γιάννης Ρίτσος και τα σοβιετικά τανκς”, αναρτημένο από 12.08.2012, στο <https://sarantakos.wordpress.com/2012/08/12/ritsostanks/>.

Σκιαδάς, Α., “Η νεοελληνική λογοτεχνία σε σχέση με την αρχαιότητα”, *Το Βήμα*, (04-07-1985).

Σταματίου, Κ., “Ρίτσος «αυτοβιογραφούμενος» – ή η ανασύνθεση μια ζωής. Δύο νέα «μυθιστορήματα» [ενν. το *Ίσως νά 'ναι κι έτσι* και το *Ο γέροντας με τους χαρταετούς*] μιας πρωτοφανούς εννεαλογίας”, *Τα Νέα*, (24-08-1985).

Στεμνής, Α., (α), “Όχι κι έτσι”, *Πολιτιστική* 20 (1985), σ. 41.

_____, (β), “Σιωπή και υπαρξισμός”, *Πολιτιστική* 22 (1985), σσ. 43-58.

_____, (γ), “Το τέλος της σιωπής και των ειδώλων προς την τρίτη χιλιετία. – 1. Σιωπή και υπαρξισμός”, *Πολιτιστική* (24) 1985, σσ. 41-58.

[Συντακτική Επιτροπή της εφημερίδας *Ανασύνταξη*], “Αύγουστος Μπαγιόνας (1931-2005): Αποχαιρετισμός σ' έναν επαναστάτη μαρξιστή φιλόσοφο”, αναρτημένο από 06.11.2006, στο <https://athens.indymedia.org/post/598501/> [= αναδημοσίευση από την εφ. *Ανασύνταξη*].

[Συντακτική Επιτροπή του περιοδικού *Πολιτιστική*], “Πολιτιστικά”, *Πολιτιστική* 19 (1985), σσ. 8-9.

Φιλοκύπρου, Ε., “Γιάννης Ρίτσος: Θύελλα οι πέτρες σφύριξαν γύρω του και τον εκάλυψαν. Χρονικό ενός προαναγγελθέντος λιθοβολισμού”, στο *Η Πένα και το Ξίφος* [= Πρακτικά ΙΣΤ' Διεθνούς Επιστημονικής Συνάντησης, 16-18.10.2020], Θεσσαλονίκη, ΑΠΘ / Τμήμα Φιλολογίας / Τομέας Νεοελληνικών και Συγκριτολογικών Σπουδών, 2022, σσ. 595-606.

ΓΛΩΣΣΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ: ΜΙΑ ΔΙΑΧΡΟΝΙΚΗ ΜΕΛΕΤΗ
ΤΗΣ ΕΝΝΟΙΑΣ ΤΗΣ ΑΔΕΛΦΟΠΟΙΗΣΗΣ
ΕΛΛΑΔΑΣ ΚΑΙ ΣΕΡΒΙΑΣ ΟΠΩΣ ΑΥΤΗ ΑΠΟΤΥΠΩΝΕΤΑΙ
ΣΤΟΝ ΛΟΓΟ ΣΤΟΝ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΤΥΠΟ

Βόικαν Στόιτσιτς*
Άνκα Ρατζένοβιτς**
Μάρθα Λαμπροπούλου***

Περίληψη

Η παρούσα εργασία ερευνά τις διάφορες εκφάνσεις της έννοιας της *αδελφοποίησης* σε μια διαχρονική πορεία, έτσι όπως αυτή αποτυπώνεται σε αντιπροσωπευτικά λήμματα στον ελληνικό Τύπο που αφορούν τις σχέσεις Ελλάδας και Σερβίας, και συγκεκριμένα, λήμματα από το ιστορικό αρχείο των εφημερίδων ΤΟ ΒΗΜΑ (1945-σήμερα) και ΤΑ ΝΕΑ (1945-σήμερα). Στόχος είναι να αναλυθεί η έννοια της *αδελφοποίησης* μέσα από αποσπάσματα άρθρων καθώς ο όρος χαρακτηρίζει τους δύο αυτούς γειτονικούς λαούς δηλώνοντας σχέσεις συνεργασίας, αλληλοσεβασμού και υποστήριξης, στους τομείς της πολιτικής, της οικονομίας και του πολιτισμού, ιδιαίτερα τις τελευταίες δεκαετίες. Το υλικό που έχει καταγραφεί εμπεριέχει φράσεις και λέξεις που παρουσιάζουν μια συχνότητα στον δημοσιογραφικό λόγο και δηλώνουν μια αδελφική ταυτότητα. Την καταγραφή του υλικού ακολουθεί συγκριτική ανάλυση βασισμένη σε γλωσσικές προσεγγίσεις. Μέσα από τη μελέτη μας αναδεικνύεται η σημαντική συμβολή του Τύπου στην καταγραφή των γεγονότων και στην αποτύπωσή τους στη συλλογική συνείδηση μέσα από τη δημιουργία ενός ιστορικού αρχείου.

Λέξεις κλειδιά: Ελλάδα-Σερβία, αδελφός, ελληνικός δημοσιογραφικός λόγος, ταυτότητα

Abstract

The present paper investigates the concept of brotherhood diachronically, as it is reflected in representative newspaper articles in the Greek press, which concern the

* Βόικαν Στόιτσιτς, *vojkans@hotmail.com*, Επίκουρος Καθηγητής και πρόεδρος του Τμήματος Νεοελληνικών Σπουδών της Φιλολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου του Βελιγραδίου.

** Άνκα Ρατζένοβιτς *anka_radjenovic@yahoo.com*, Επίκουρη Καθηγήτρια στο Τμήμα Νεοελληνικών Σπουδών της Φιλολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου του Βελιγραδίου.

*** Μάρθα Λαμπροπούλου *marthalamp@gmail.com*, Διδάκτωρ της Γλωσσολογίας, ΑΠΘ, Εκπαιδευτικός στην Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση.

relations between Greece and Serbia. The articles come from the historical archive of the newspapers: TO BIMA (1945- present) and TA NEA (1945-present). The aim is to analyze the concept of brotherhood based on various excerpts as the term characterizes these two neighboring nations indicating relations of cooperation, mutual respect and support, in the fields of politics, economy and culture, especially during the recent decades. The recorded material involves phrases and words that present a frequency in journalistic discourse and indicate a fraternal identity. The recorded material is followed by a comparative analysis based on linguistic approaches. Overall, our study shows the important contribution of the press to the recording of events and their imprint on the collective consciousness through the creation of a historical archive.

Keywords: Greece-Serbia, brother, Greek press, identity

1. Εισαγωγή

Η παρούσα εργασία μελετάει τις διάφορες εκφάνσεις της έννοιας της *αδελφοποίησης* σε μια διαχρονική πορεία, έτσι όπως αυτή αποτυπώνεται σε αντιπροσωπευτικά δείγματα στον ελληνικό Τύπο, και συγκεκριμένα στο ιστορικό αρχείο των εφημερίδων TO BHEMA (1945- σήμερα) και TA NEA (1945-σήμερα). Σύμφωνα με τον Jean Bareth, έναν από τους ιδρυτές του Συμβουλίου Ευρωπαϊκών Δήμων και Περιφερειών (CEMR), «Αδελφοποίηση είναι η προσέγγιση δύο κοινοτήτων που επιδιώκουν με αυτό τον τρόπο να λειτουργήσουν με κοινή προοπτική, προκειμένου να αντιμετωπίσουν τα προβλήματά τους και να αναπτύσσουν μεταξύ τους ολοένα στενότερους δεσμούς φιλίας» Ωστόσο, ο όρος δεν θα χρησιμοποιηθεί για την αδελφοποίηση πόλεων αλλά με μια ευρύτερη έννοια, εκείνης της συνεργασίας των δύο εθνών, της Ελλάδας και της Σερβίας. Η έννοια της *αδελφοποίησης* επιλέχτηκε ως αντικείμενο έρευνας καθώς ενυπάρχει τους τελευταίους αιώνες μεταξύ Ελλάδας και Σερβίας δηλώνοντας σχέσεις συνεργασίας, αλληλοεκτίμησης και υποστήριξης. Η Σερβία και η Ελλάδα, ενώ γεωγραφικά δεν συνορεύουν, ιστορικά συνδέονται από τα Βυζαντινά χρόνια. Σέρβοι και Έλληνες μοιράζονται τις ίδιες θρησκευτικές πεποιθήσεις της Ορθόδοξης Εκκλησίας και έχουν συνάψει συμφωνίες συμμαχίας κατά τη διάρκεια των Βαλκανικών Πολέμων, τον Πρώτο και τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο και κατά τους Γιουγκοσλαβικούς Πολέμους. Τα γλωσσικά στοιχεία που επιλέχτηκαν από άρθρα του ελληνικού τύπου καθρεφτίζουν την πολιτισμική έκφραση της σχέσης Ελλάδας Σερβίας καθώς γλώσσα και πολιτισμός είναι άρρηκτα συνυφασμένα (Morgan & Cain, 2000). Ο ελληνικός Τύπος, και συγκεκριμένα, οι εφημερίδες TA NEA και TO BHEMA μας έδωσαν αυτή τη δυνατότητα πρόσβασης στην επικοινωνιακή ικανότητα των αρθρογράφων οι οποίοι

καταφέρνουν να μας περάσουν σημαντικά μηνύματα που αφορούν τις δύο χώρες. Θα δούμε ότι η θεματολογία των άρθρων που διαπραγματεύονται τη σχέση των δύο χωρών είναι πολιτικής και κοινωνικής φύσης, και γενικότερα πληροφοριακού χαρακτήρα.

Θα δούμε επίσης ότι η αδελφοσύνη των δύο λαών εκφράζεται με λέξεις, φράσεις κυριολεκτικές και μη, και με εικονοσχήματα. Την καταγραφή του υλικού ακολουθεί ανάλυση βασισμένη σε θεωρίες περί γλώσσας και πολιτισμού.

Μια αρχική παρατήρηση όσον αφορά τη σχέση γλώσσας και πολιτισμού είναι ότι η γλώσσα και συγκεκριμένα ο δημοσιογραφικός λόγος συμβάλλει στη δημιουργία ιδεολογίας (Kress & Hodge, 1979). Τα ΜΜΕ ως πομπός επηρεάζει το κοινό-δέκτη, δηλαδή θεατές και αναγνώστες. Όπως αναφέρουν, οι Chomsky και Herman (1988, σ. 1), τα ΜΜΕ λειτουργούν σαν ένα σύστημα που μεταδίδουν μηνύματα και σύμβολα στο γενικό πληθυσμό. Η λειτουργία τους συνίσταται στο να ψυχαγωγήσουν, να διασκεδάσουν, να πληροφορήσουν και να ενσταλάξουν στους ανθρώπους αρχές, πιστεύω και κώδικες συμπεριφοράς που θα τους ενσωματώσουν στις θεσμικές δομές της ευρύτερης κοινωνίας.

Ο δημοσιογραφικός λόγος φέρει και πολλά άλλα χαρακτηριστικά. Για παράδειγμα, παρατηρείται στα τέλη κυρίως του εικοστού αιώνα ότι ο δημοσιογραφικός λόγος τείνει να έχει μια αμεσότητα, «να αντιγράφει και να οικειοποιείται το ανεπίσημο καθημερινό ρεπερτόριο των πολιτών», τη χρήση δηλαδή μιας λαϊκότροπης γλώσσας (Τσιτσανούδη-Μαλλίδη, 2022). Επιπλέον, ο δημοσιογραφικός λόγος ενέχει και μια προπαγανδιστική λειτουργία (Τσιτσανούδη-Μαλλίδη, 2022), καθώς καλλιεργεί ιδέες και ενισχύει ή αποδυναμώνει πολιτικές και κοινωνικές αντιλήψεις (Τσιτσανούδη-Μαλλίδη, 2021).

2. Γλώσσα, πολιτισμός και Ψηφιακό Ιστορικό Αρχείο

Η έρευνά μας αφορά την ενίσχυση της αίσθησης σύμπνοιας των δύο χωρών και την έκφραση της αδελφοποίησης στον Ελληνικό Τύπο κατά την χρονική περίοδο 1945 έως και σήμερα μελετώντας το Ψηφιακό Ιστορικό Αρχείο των εμβληματικών εφημερίδων ΤΟ ΒΗΜΑ και ΤΑ ΝΕΑ¹. Ανατρέχοντας στο Ψηφιακό Ιστορικό Αρχείο συγκεντρώθηκε και από τις δύο εφημερίδες ένα σύνολο 60 άρθρων. Με βάση το σύνολο των 60 άρθρων που εξετάσαμε, στην παρούσα εργασία εστιάζουμε σε ορισμένα αντιπροσωπευτικά παραδείγματα. Αυτά επικεντρώνονται στις πρώτες αναφορές των Ελλήνων ως «φίλων» και «αδελφών», και γενικά στις πρώτες αναφορές της Ελλάδα ως «συμμαχικό» έθνος.

¹ Η εργασία παρουσιάστηκε στο διεθνές επιστημονικό συνέδριο «Ο πολιτισμός στο Ιστορικό Αρχείο των εφημερίδων «ΤΟ ΒΗΜΑ» και «ΤΑ ΝΕΑ»: Γλώσσα και λογοτεχνία, υπό την αιγίδα της Γενικής Γραμματείας Απόδοσης Ελληνισμού και Δημόσιας Διπλωματίας του Υπουργείου Εξωτερικών, Αθήνα, 5-6 Δεκεμβρίου 2022, με αφορμή τη συμπλήρωση 90 χρόνων κυκλοφορίας της εφημερίδας «ΤΑ ΝΕΑ» και τα 100 χρόνια κυκλοφορίας της εφημερίδας «ΤΟ ΒΗΜΑ».

Η αναζήτηση στο αρχείο έγινε με τις λέξεις «Ελλάδα», «Έλληνες» και «ελληνικός». Η λέξη «αδελφός» καθώς και διάφορα παράγωγα αυτής δεν είναι συχνή, ωστόσο η έννοια της αδελφοποίησης αποτυπώνεται πιο περιγραφικά στον λόγο.

Σχετικά με το ύφος της γλώσσας παρατηρήσαμε ότι ένα οικείο και άμεσο προς τον αναγνώστη ύφος είναι έκδηλο, ιδιαίτερα στα πιο πρόσφατα άρθρα που είναι στη δημοτική. Αντίστοιχα, στα πιο πρόσφατα άρθρα εντείνεται μια διάθεση διαμόρφωσης συγκεκριμένων εντυπώσεων και ιδεολογιών. Στην περίπτωση μας δηλαδή, η στροφή προς τη σύσφιξη των δύο χωρών διαφαίνεται μετά τους Γιουγκοσλαβικούς πολέμους. Μελετώντας τα άρθρα τόσο στα ΝΕΑ όσο και στο ΒΗΜΑ από το 1945 έως και το 1975, ελάχιστα είναι αυτά που αναφέρονται στις σχέσεις Σερβίας και Ελλάδας. Πρόκειται για άρθρα πληροφοριακού χαρακτήρα που αναφέρονται σε διεθνείς εξελίξεις ή σε διάφορα πολιτικο-κοινωνικά θέματα.

Μετά το 1980 όμως, αυτό αλλάζει, και τα δημοσιεύματα για τις διμερείς σχέσεις Σερβίας και Ελλάδας πληθαίνουν. Όπως αναφέρει ο Φωτιάδης (2021), η έννοια της ελληνοσερβικής φιλίας ως ένας παραδοσιακός δεσμός μεταξύ των δύο αυτών κρατών κυριαρχεί πλέον στον δημόσιο λόγο κατά τους Γιουγκοσλαβικούς πολέμους της δεκαετίας τους 1990. Τα συναισθήματα ανασφάλειας για την εξωτερική πολιτική και η αναφορά σε κοινές ιστορικές εμπειρίες, επιτάχυναν και διευκόλυναν τη σύσφιξη των σχέσεων των δύο χωρών τις τελευταίες δεκαετίες.

Θα λέγαμε πως ουσιαστικά από τη δεκαετία του 1990 έως και σήμερα εντοπίζονται οι περισσότερες αναφορές στη Σερβία. Η ενίσχυση της πεποίθησης ότι οι Έλληνες και οι Σέρβοι είναι αδέρφια καταγράφεται πλέον στον Ελληνικό Τύπο. Για παράδειγμα:

- (1) «...με την παροχή υποστήριξης στο παραδοσιακά φίλον έθνος των Σέρβων...», *ΤΟ ΒΗΜΑ* (12-01-1992), σ. 16.
- (2) «Ισότιμη αρμονική συνεργασία με τη Σερβία.» *ΤΟ ΒΗΜΑ* (12-01-1992), σ. 16.
- (3) «...για να συμβάλει στην επαναβίωση της παραδοσιακής ελληνοσερβικής φιλίας», *ΤΟ ΒΗΜΑ* (12-01-1992), σ. 16.
- (4) «...διαγράφεται η αποκατάσταση μιας αρμονικότερης σχέσης μεταξύ Αθήνας και Βελιγραδίου βασισμένης στα μονιμότερα κοινά συμφέροντα, αλλά και στην ισότιμη γεωπολιτική παρουσία σε περιφερειακό επίπεδο των δύο παραδοσιακά φίλων κρατών της Ελλάδας και της Σερβίας», *ΤΟ ΒΗΜΑ* (12-01-1992), σ. 16.

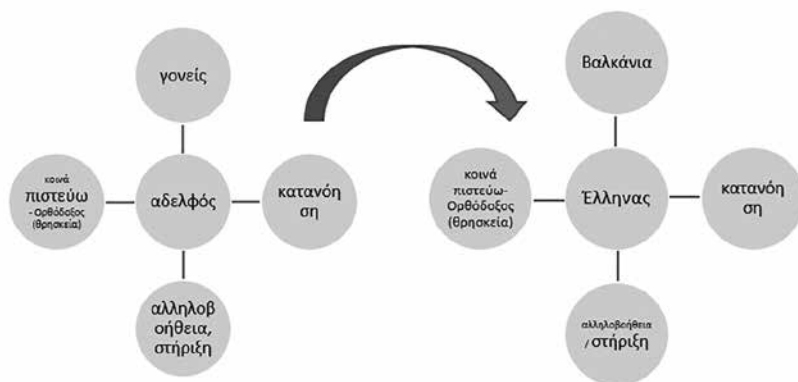
Διαβάζοντας τα παραδείγματα, είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι στην προσπάθεια αυτή για ενίσχυση των εννοιών της αδελφосύνης, της αδελφοποίησης και της φιλίας, ο δημοσιογραφικός λόγος ασκεί επιρροή έμμεσα χρησιμοποιώντας διάφορες μορφές

πρωτοτύπων (prototypes), πλαισίων (framing) και μεταφορών (metaphors), σύμφωνα με τις αρχές της Γνωσιακής Γλωσσολογίας (Kövecses 2002). Με αυτά τα μέσα ο αρθρογράφος εκλογικεύει τα συμβάντα που περιγράφει και ο αναγνώστης εκλογικεύει τα όσα πληροφορείται. Σύμφωνα με τους Lakoff και Johnson (1980), στην προσπάθειά του ο άνθρωπος να εκλογικεύσει (reasoning) δεν ελέγχει συνειδητά –ή δεν έχει καν συνείδηση– του πώς εκλογικεύει. Όπως επισημαίνει ο Μηλαπίδης (1989, 2009), μεγάλο μέρος της εκλογικευτικής [μας] σκέψης (rational thought) εμπεριέχει τη χρήση μεταφορικών μοντέλων. Έτσι και στην περίπτωσή μας, η έννοια της αδελφοποίησης κυριαρχεί, προωθείται και επαναλαμβάνεται μέσα από τον μεταφορικό λόγο. Για τον μηχανισμό της μεταφοράς, ο Lakoff (1987, σ. 303) τονίζει πως αποτελεί βασικό μέσο για την κατανόηση των πεδίων. Πιο συγκεκριμένα, η αδελφοποίηση προβάλλεται μέσω της αντιπαραβολής δύο πεδίων: του πεδίου πηγής (source domain) δηλαδή το πεδίο των συγγενικών σχέσεων όπως το βιώνουμε στις ανθρώπινες συγγενικές σχέσεις με το πεδίο μιας διακρατικής σχέσης μεταξύ Ελλάδας και Σερβίας, που αποτελεί το πεδίο στόχο (target domain). Με άλλα λόγια ο Τύπος διαπραγματεύεται μια νέα ταυτότητα.

3. Η έννοια της αδελφοποίησης

Το ερώτημα πίσω από τη διαμόρφωση ενός νέου χαρακτηριστικού, άρα και μιας νέας ταυτότητας των δύο χωρών μας οδηγεί στο ερώτημα, ποιος είναι λοιπόν ο αδελφός Σέρβος ή ο αδερφός Έλληνας, που προβάλλει ο Τύπος.

Μπορεί να μην είναι το κοινό αίμα που χαρακτηρίζει τους πολίτες των δύο χωρών αλλά είναι τα υπόλοιπα χαρακτηριστικά συνθέτουν μια σχέση συνεργασίας που μπορεί όμως να συγκριθεί και να παραλληλιστεί με μια αδελφική σχέση. Η μεταφορά λοιπόν βασίζεται αρχικά στην ιερότητα αυτού του δεσμού αλλά και στην αλληλοβοήθεια, στην κατανόηση, στην συμπαράσταση και στη στήριξη. Και όπως δύο αδέρφια μεγαλώνουν στην ίδια οικογένεια, έτσι μιλάμε για δύο Βαλκανικούς λαούς, για δυο λαούς Ορθόδοξους, για δυο λαούς βασανισμένους ιστορικά και για δυο λαούς με έντονη προσωπικότητα. Όπως παρουσιάζεται μέσα από τον Τύπο, η ταύτιση αφορά κυρίως στη θρησκεία και στην πολιτική, και στα πιο πρόσφατα δημοσιεύματα υπάρχει αναφορά σε αθλητικές και πολιτιστικές διοργανώσεις όπου εμπλέκονται οι δύο λαοί (π.χ. μουσικές εκδηλώσεις με κοινά ακούσματα).

Γράφημα 1. Η έννοια του αδελφού μεταφορικά.

Μέσα λοιπόν από ενδεικτικά αποσπάσματα άρθρων και μέσα από τίτλους, θα δούμε αρχικά πώς ξεκίνησε και πότε εδραιώθηκε η αδελφική σχέση². Ενώ στα πιο πρόσφατα δημοσιεύματα θα δούμε πώς έχει διαμορφωθεί πλέον αυτή η σχέση. Όπως μας δείχνουν τα πρώτα δημοσιεύματα, η κοινή σχέση Ελλάδας- Σερβίας πριν τους Βαλκανικούς πολέμους περιοριζόταν σε μια κοινή επαναστατική πορεία κατά των Τούρκων κατακτητών. Κατά τους Βαλκανικούς πολέμους επίσης δεν υπήρξε κάποια σημαντική συνεργασία (παράδειγμα 5).

Εικόνα 1. Παράδειγμα 5

² Για το άρθρο επιλέχτηκαν ενδεικτικά παραδείγματα, αντιπροσωπευτικά του υλικού που συγκεντρώθηκε.

- (5) «Τα σχέδια που απέτυχαν- Οι προσπάθειες των Φιλικών να συνδεθούν με τους Σέρβους και τους Βούλγαρους», ΤΟ ΒΗΜΑ (26-02-1963), σ. 6.

Ωστόσο διαφαίνεται μια κοινή στάση και πολιτική σε ότι αφορά τον Πόλεμο στη Βοσνία.

δεχόταν — καί τό σημεῖο αὐτό ἀξι-
ζει νά ὑπογραμμισθῇ — νά μή ἀντι-
ταχθῇ στήν ἑνωτή τῆς Θεσσαλίας,
Ἡπείρου, Μακεδονίας, Θράκης καί
τῶν Νήσων τοῦ Αἰγαίου μέ τήν Ἑλ-
λάδα, ὅπως καί ἡ Ἑλλάδα δέν θά
ἐναντιωνόταν στήν προσάρτηση τῆς
Βοσνίας, Ἑρζεγοβίνης καί Βόρειας
Ἀλβανίας στήν Σερβία. Ἐπίσης, οἱ
ἀντιπρόσωποι τῶν δύο χωρῶν συμ-
φώνησαν νά φροντίσουν νά μή πλη-
ροφορηθῇ τίποτε τό σχετικό ἡ Ρω-
σία «ᾧ ἤ μᾶλλον πάσης Δυνάμεως
ἐπιβλέπουσα καί ἐπεμβαίνουσα εἰς
τήν Ἀνατολήν».

Εικόνα 2. Παράδειγμα 6

- (6) «... η Ελλάδα δεν θα εναντιωνόταν στην προσάρτηση της Βοσνίας, Ερζεγοβίνης και Βόρειας Αλβανίας στην Σερβία», ΤΟ ΒΗΜΑ (26-10-1961), σ. 8.

Όπως θα δούμε στο απόσπασμα του άρθρου, η αδερφική φιλία προέκυψε σαν ιδέα μετά τον Πόλεμο της Βοσνίας (1992-1995).

Αφού του ζητήθηκε να σχολιάσει την ελληνοσερβική φιλία (σε μια συνέντευξη στη βοσνιακή εβδομαδιαία εφημερίδα Dani το 2002), ο Zoran Mutić, ένας καταξιωμένος μεταφραστής της ελληνικής λογοτεχνίας στην πρώην Γιουγκοσλαβία, απάντησε: Κατά τη γνώμη μου, η φιλία είναι μια αποκλειστικά ατομική κατηγορία, όπως και η αγάπη. Οι Έλληνες δεξιοί υποστήριξαν τον Μιλόσεβιτς λόγω της Ορθοδοξίας, οι Έλληνες αριστεροί το έκαναν επειδή πίστευαν ότι πολεμούσε τον παγκόσμιο ιμπεριαλισμό. Εκτός από αυτό, ο μέσος Έλληνας μόλις και μετά βίας έχει ακούσει για έναν ή δύο Σέρβους ποδοσφαιριστές. Και αυτός ο μύθος, που κατασκευάστηκε από το τίποτα, είχε αρχίσει να ακμάζει (Stojić, 2002 στο Φωτιάδης, 2022).

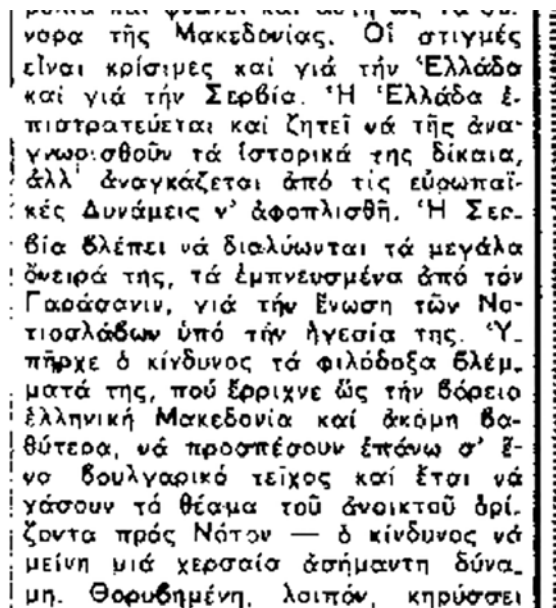
Εικόνα 3. Παράδειγμα 7

Πράγματι, υπάρχουν δημοσιεύματα όπως το παραπάνω που σχετίζονται με τον αθλητισμό:

- (7) «Ελλάς και Σερβία θα αγωνισθούν από κοινού αν παραστή ανάγκη, δηλώνει ο Ποβάνοβιτς [...] Αλλά και ο Γιουγκοσλάβος πρέσβυς, πλειοδοτών εις θερμότητα εκφράσεων και ενθουσιασμένος από τα εκδηλώσεις των Ελλήνων θεατών και την συντελεσθείσαν συναδέλφωσιν Ελλήνων και Γιουγκοσλάβων αθλητών...», *TA NEA* (23-06-1952).

Την ίδια εποχή, η έννοια του αδελφού κάνει την εμφάνισή της και σε αναφορές σε άλλες κοντινές στη Σερβία χώρες, αλλά η χρήση της λέξης αυτής σχετικά με την Ελλάδα και τους Έλληνες, είναι αρκετά διαφορετική, χρειάστηκε δηλαδή χρόνος ώστε να φέρει μια θετική χροιά και να εδραιωθεί στην κοινή αντίληψη των δύο λαών, Σέρβων και Ελλήνων. Στη μελέτη της για τα στερεότυπα των Σέρβων διανοουμένων τον 19ο και τον 20ο αιώνα, βλέπουμε ότι η Milosavljević (2002) καταλήγει στο συμπέρασμα ότι σε αντίθεση με τις φράσεις «Μητέρα Ρωσία» (*Majka Rusija*) και «Αδελφοί Ρώσοι» (*Braća Rusi*), που είναι γνωστές εδώ και τουλάχιστον 100 χρόνια, η φράση «Brothers Greeks» (*Braća Grci*) είναι ένα εντελώς νέο προϊόν των σημερινών μέσων ενημέρωσης χωρίς θεμέλια στο παρελθόν, ακούγεται δηλαδή σαν ένας μύθος. Στην

πραγματικότητα, οι Έλληνες είχαν πολύ κακή φήμη μεταξύ των Σέρβων διανοουμένων, μερικές φορές ακόμη χειρότερη από τους Βούλγαρους, και το γεγονός ότι και αυτοί ήταν Ορθόδοξοι δεν άλλαξε τίποτα (Milosavljević 2002, 279–80). Αυτή η αρνητική εικόνα συνέχισε να κυριαρχεί στον σερβικό καθώς και στο γιουγκοσλαβικό δημόσιο λόγο και επιδεινώθηκε από το μακεδονικό ζήτημα ξανά και ξανά (Ρανίτσενιέ 2004). Αυτό φαίνεται και στον Ελληνικό Τύπο της εποχής:

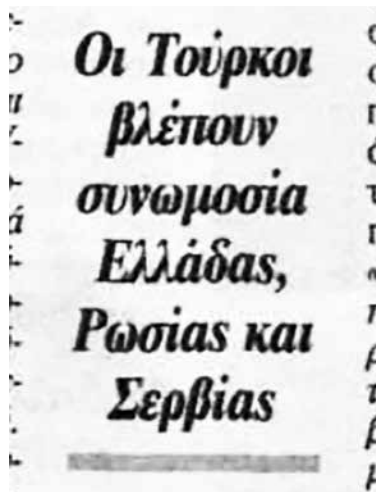
Εικόνα 4. Παράδειγμα 8

- (8) «Οι στιγμές είναι κρίσιμες και για την Ελλάδα και για την Σερβία. Η Ελλάδα επιστρατεύεται και ζητεί να της αναγνωρισθούν τα ιστορικά της δίκαια αλλά αναγκάζεται από τις Ευρωπαϊκές Δυνάμεις να αφοπλισθή. Η Σερβία βλέπει να διαλύονται τα μεγάλα όνειρά της, τα εμπνευσμένα από τον Γαράσανιν, για την Ένωση των Νοτιοσλάβων υπό την ηγεσία της», *ΤΟ ΒΗΜΑ* (26-10-1961), σ. 8.

Για την αρχική απόσταση μεταξύ των δύο κρατών, ο Φωτιάδης (2021, σ. 227) τονίζει πως ακόμα και αν η γνώση της Σερβικής πραγματικότητας από το ελληνικό κοινό ήταν περιορισμένη, αξίζει να επανεξεταστεί εάν αυτός ο μύθος ήταν πραγματικά κατασκευασμένος από το μηδέν. Σε αυτή την περίπτωση είναι αναγκαίο να φωτιστούν τα σημεία ταύτισης στις αναφορές του Τύπου.

4. Η ανάδειξη μιας ‘αδελφικής σχέσης’

Όπως μαρτυρούν τα άρθρα που ακολούθησαν, στα νεότερα χρόνια, τόσο οι Έλληνες όσο και οι Σέρβοι βρήκαν σημεία να ταυτιστούν μεταξύ τους. Η ταύτιση προήλθε από εθνικές αφηγήσεις που τους επέτρεψαν να διαμορφώσουν μια ιστορία φιλίας, ιδιαίτερα κατά τη δεκαετία του 1990. Αυτό ενισχύθηκε από την αίσθηση των Ελλήνων ότι είναι ένας «αδελφός λαός» που απειλείται από τους βόρειους (Σλάβους/Βούλγαρους) και ανατολικούς (Οθωμανούς/Τούρκους) γείτονές του (Γούναρης 2007, σ. 421). Σε αυτά τα δημοσιεύματα διαφαίνεται μια τάση σύμπνοιας απέναντι σε κοινούς εχθρούς.

Εικόνα 5. Παράδειγμα 9

(9) Οι Τούρκοι βλέπουν συνωμοσία Ελλάδας, Ρωσίας και Σερβίας», *ΤΟ ΒΗΜΑ* (26-01-1997), σ. 17.

4.1 Ορθοδοξία και σχέση Ελλάδας -Σερβίας

Ένα άλλο βασικό χαρακτηριστικό που δηλώνει μια εγγύτητα στις σχέσεις των δύο χωρών είναι η κοινή θρησκεία. Στα πλαίσια της κοινής Ορθόδοξης πίστης η σχέση Ελλάδας-Σερβίας χαρακτηρίζεται ως αδελφική, και ως εκ τούτου, σκιαγραφείται ως ‘άρρηκτη’:

(10) «Ο Μητροπολίτης της Βοσνίας με μια του πράξη ήλθε να αποδείξει τους ισχυρότατους δεσμούς που υπάρχουν μεταξύ Σερβίας και Ελλάδας, δεσμοί ισχυροί και ακατάλυτοι, που έχουν τις ρίζες τους στην Ορθοδοξία... αυτοί

οι δεσμοί, ισχυροί και ακατάλυτοι, πέραν από κάθε είδος συμφέροντα ή μικροπολιτικές», *ΤΟ ΒΗΜΑ* (18-06-1995), σ. 16.

(11) «...και εδώ η δική μας εκκλησία... έκανε κάτι παρόμοιο προς τον σερβικό λαό, για να του απαλύνει τον πόνο από τις συμφορές, με την αποστολή τροφίμων... ήταν τα πρώτα βοηθήματα που έφτασαν στις βασανισμένες περιοχές Βοσνίας και Ερζεγοβίνης», *ΤΟ ΒΗΜΑ*, (18-06-1995), σ. 16.

(12) «...όλα αυτά φανερώνουν τη δύναμη της ορθοδόξου πίστεως, αλλά και την αγάπη των λαών της Σερβίας και της Ελλάδας που ξεκινάει και κρατιέται από αυτή την αιτία» *ΤΟ ΒΗΜΑ* (18-06-1995), σ. 16.

(13) «... μόνο η Ελλάδα είναι εκείνη που μπορεί να μπει στα ενδότερα της Σερβίας και της ψυχής του λαού της και να μιλήσει με ειλικρίνεια και αγάπη προς αυτούς για όποιο και αν παρουσιάζεται θέμα.» *ΤΟ ΒΗΜΑ*, 18-06-1995), σ.16.

(14) «Και είναι φυσικό να φοβάται το Βατικανό τους Έλληνες και τους Σέρβους, που ως δυναμικοί ορθόδοξοι λαοί...», *ΤΟ ΒΗΜΑ* (02-05-1993), σ. 16.

Η πίστη αυτή εκφράστηκε και έμπρακτα όπως δηλώνουν τα αποσπάσματα με την αποστολή τροφίμων και ανθρωπιστικής βοήθειας σε περιόδους κρίσεων.

4.2 Πολιτική και σχέση Ελλάδας – Σερβίας

Η ταύτιση ή η υιοθέτηση κοινής γραμμής Ελλάδας- Σερβίας στον χώρο της πολιτικής όπως προαναφέρθηκε εδραιώνεται τη δεκαετία του '90. Στην πραγματικότητα, ο πόλεμος της Βοσνίας αποτέλεσε ένα ορόσημο, μια χρονική στιγμή όπου ενισχύθηκε η ελληνοσερβική φιλία. Όπως τονίζει και ο Φωτιάδης (2021, σ. 230), τα ελληνικά ΜΜΕ παρουσίασαν τότε τους Σερβοβόσνιους ως θύματα που υπερασπίζονται τον εαυτό τους και επαίνεσαν τον Radovan Karadžić ως μαχητή των Ορθοδόξων αδελφών στα Βαλκάνια. Σύμφωνα με ιστορικές πηγές (Michas, 2002; Karčić, 2008), Έλληνες εθελοντές στάλθηκαν και πολέμησαν μαζί με σώματα του στρατού της Σερβικής Δημοκρατίας στην κατάληψη της Σρεμπρένιτσα τον Ιούλιο του 1995. Η συμμετοχή τους δημιούργησε την εντύπωση ότι Έλληνες και Σέρβοι μάχονταν από κοινού ως ο «ορθόδοξος άξονας» κατά των «μουσουλμάνων». Υπό αυτές τις συνθήκες, η ελληνική «αδελφότητα» αντικατέστησε την τότε σερβική απώλεια της «αδελφότητας και ενότητας» (*bratstvo i jedinstvo*) με τα άλλα γιουγκοσλαβικά έθνη (Φωτιάδης, 2021, σ. 230).

Αντίστοιχα, η Νατοϊκή παρέμβαση που έγινε με βομβιστική επίθεση στο Βελιγράδι στη Σερβία την 24^η Μαρτίου του 1999 αποτέλεσε ένα ακόμα ορόσημο στις ελληνοσερβικές σχέσεις, το οποίο καταγράφηκε στα δημοσιεύματα της εποχής. Τόσο στο

ΒΗΜΑ όσο και στα ΝΕΑ, η Ελλάδα παρουσιάζεται ως «σύμμαχος» της Σερβίας, ένας αδερφός που στέκεται δίπλα στις δύσκολες στιγμές, στέλνοντας ξανά ανθρωπιστική βοήθεια ακόμα και αν παράλληλα αποτελεί τον 14) «...ασθενή κρίκο της Ευρωπαϊκής Ένωσης», *ΤΟ ΒΗΜΑ*, (25-04-1999), κάτι που δεν επιτρέπει την άμεση εμπλοκή της:

(15) «...το σπίτι του γείτονα μας καίγεται.», *ΤΑ ΝΕΑ* (28 -03-1999).

(16) «Οί Έλληνες είστε οι μόνοι που στέκονται δίπλα μας.», *ΤΟ ΒΗΜΑ* (30-03-1999).

(17) ...η Ελλάδα [...] δεν φαίνεται διατεθειμένη να εμπλακεί σε έναν Βαλκανικό πόλεμο.», *ΤΑ ΝΕΑ* (24-05-1999).

Συνοπτικά, θα λέγαμε ότι με το τέλος του Ψυχρού Πολέμου και με την κατάρρευση της Γιουγκοσλαβικής ομοσπονδίας, οι ελληνοσερβικές σχέσεις σημείωσαν σημαντική ανάκαμψη και καλλιεργήθηκε η αλληλεγγύη μεταξύ των Ελλήνων και των Σέρβων, διασφαλίζοντας παράλληλα μια νοητή εγγύτητα (Φωτιάδης, 2021, σσ. 84–90).

Η εγγύτητα αναπτύχθηκε σε μια περίοδο πολιτικών και κοινωνικών αλλαγών και στις δύο χώρες. Σε αυτό το πλαίσιο, η φιλία έπαψε να είναι μια απλή ταμπέλα και άγγιξε τις καρδιές των ανθρώπων μέσω συλλόγων φιλίας, πρωτοβουλιών ανθρωπιστικής βοήθειας, έργων αδελφοποίησης πόλεων, συναυλιών αλληλεγγύης και άλλων εκδηλώσεων. Τέτοιες εκδηλώσεις και πρωτοβουλίες καταγράφηκαν στον Τύπο (παράδειγμα 18):

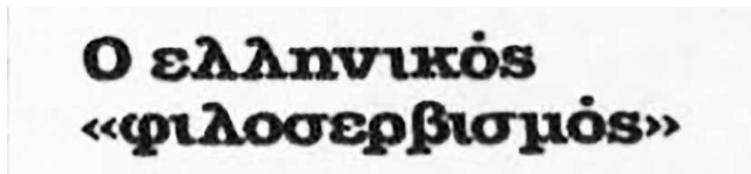

Εικόνα 6. Παράδειγμα 18

(18) ...Πρωτοβουλίες για φιλοξενία παιδιών από τη Γιουγκοσλαβία, Εκατόν πενήντα παιδιά από τη σερβική πόλη Πάντσεβο θα φιλοξενηθούν στον Δήμο Νεάπολης Θεσσαλονίκης για να περάσουν λίγες μέρες εναλλάσσοντας τις μεταπολεμικές εικόνες με ευχάριστες...», *ΤΟ ΒΗΜΑ* (13-08-1999), σ. 12.

4.3 Η σχέση Ελλάδας – Σερβίας σήμερα

Η έννοια της παραδοσιακής φιλίας μεταξύ Σέρβων και Ελλήνων αποτελεί πλέον ένα αφήγημα που συναντάται συχνά στον δημοσιογραφικό λόγο. Αποτελεί ένα αφήγημα που χρησιμοποιήθηκε σε μεταβαλλόμενες πολιτικές συνθήκες και προκλήσεις που αντιμετώπισε η ελληνική και η σερβική κοινωνία, και το αφήγημα αυτό βοήθησε στο να κατανοήσει το κοινό τη νέα τάξη πραγμάτων. Η έννοια του αδελφού συμπεριλαμβάνει μετέπειτα όχι μόνο την πολιτική στήριξη, αλλά και συνεργασίες στους τομείς της οικονομίας και της τέχνης (παραδείγματα 20, 21 και 22). Από την άλλη, οι συνεργασίες και οι διάφορες διαπολιτισμικές πρωτοβουλίες περιγράφονται και ως σχέσεις φιλίας. Σύμφωνα με τους Berenskoetter και van Hoef (σελ, 227, 2017), η διεθνής φιλία ορίζεται ως «μια διμερής σχέση στην οποία και οι δύο πλευρές αναγνωρίζουν η μία την άλλη ως φίλο και συνδέονται με έναν γνωστικό, κανονιστικό και συναισθηματικό δεσμό που σχηματίζεται από επικαλυπτόμενες βιογραφικές αφηγήσεις και επικεντρώνεται σε μια κοινή ιδέα της διεθνούς τάξης» (πaráδειγμα 19).

Εικόνα 7. Παράδειγμα 19

(19) «Ο ελληνικός φιλοσερβισμός», *ΤΟ ΒΗΜΑ* (16-05-1999), σ. 20.

Ελλάς - Σερβία (οικονομική) συμμαχία

Η ΣΥΝΗΘΙΣΜΕΝΗ απογευματινή κινηματογράφηση στο συγκεκριμένο σημείο της λεωφόρου Βασιλίσσης Σοφίας προχθές ίσως, για μια από τις ελάχιστες φορές, δεν είχε προκληθεί από κάποια εκδήλωση του Μεγάρου Μουσικής Αθηνών.

**ΚΟΚΤΕΪΛ ΤΟΥ ΠΡΕΣΒΕΥΤΗ,
ΔΡΟΣ ΜΠΑΤΑΚΟΒΙΤΣ, ΓΙΑ ΕΠΕΡΧΟΜΕΝΟ
ΣΥΝΕΔΡΙΟ ΚΑΙ ΕΚΘΕΣΗ
ΣΕ ΑΘΗΝΑ ΚΑΙ ΒΕΛΙΓΡΑΔΙ**

σβεία που διοργανώθηκε για την αναγγελία του συνεδρίου και της έκθεσης ως αξιόλογων ανάπτυξης οικονομικών προοπτικών μεταξύ των δύο χωρών, πάντως, δεν συνάθροισε μόνο επιχειρηματικούς παράγοντες αλλά και ανθρώπους της πολιτικής

Εικόνα 8. Παράδειγμα 20

(20) «Ελλάς – Σερβία (οικονομική συμμαχία).», *ΤΟ ΒΗΜΑ*, (13-01-2005), σ. 53.

- (21) «Η Ελλάδα ο πρώτος ξένος επενδυτής στη Σερβία [...]. Έτσι οι στενές οικονομικές σχέσεις των χωρών οδήγησαν στη δημιουργία του Επιχειρηματικού Συμβουλίου Ελλάδας – Σερβίας...», *ΤΟ ΒΗΜΑ* (11-10-2005), σ. 22.

NOTEΣ > Στον δίσκο του Nenad Jelic απαντώνται μουσικές των Βαλκανίων σε ποπ ρυθμό και η σερβική γλώσσα αναμειγνύεται με αγγλικά και ελληνικά

Ένας (άλλος) Σέρβος με μπουζούκι και τζουρά

Εικόνα 9. Παράδειγμα 22

- (22) «Στον δίσκο του Nenad Jelic απαντώνται μουσικές των Βαλκανίων σε ποπ ρυθμό και η σερβική γλώσσα αναμειγνύεται με αγγλικά και ελληνικά. Ένας (άλλος) Σέρβος με μπουζούκι και τζουρά...», *ΤΟ ΒΗΜΑ* (17-07-1999), σ. 38.
- (23) «Αν εννοείτε τα κρητικά στοιχεία που υπάρχουν σε αυτό το δίσκο, πρέπει να επισημάνω ότι αυτά συναντώνται και στην χώρα μου. Ξέρω, σας φαίνεται περίεργο, όμως οι μουσικές συγγένειες Ελλάδας – Σερβίας δεν περιορίζονται σε χάλκινα όργανα.», *ΤΟ ΒΗΜΑ* (17-07-1999), σ. 38.
- (24) «Εγώ έχασα την πατρίδα μου και η μόνη χώρα στην Ευρώπη που βρήκα καταφύγιο είναι η χώρα σας. Δεν ήρθα στην Ελλάδα για να κάνω καριέρα, αλλά να συνεχίσω να ζω.», *ΤΟ ΒΗΜΑ* (17-07-1999), σ. 38.
- (25) «Βασικοί τομείς συνεργασίας στη Σερβία οι τηλεπικοινωνίες, τα ορυχεία, τα οχήματα και τα πετρελαιοειδή», *ΤΟ ΒΗΜΑ* (13-04-1999), σ. 73.

Μέσα από το δημοσιογραφικό υλικό βλέπουμε ότι η χρήση του παισιού ενός 'έθνους αδελφού' ή ενός 'έθνους φίλου' αναπαράγεται με συχνότητα. Συμπεραίνουμε ότι η αδελφοποίηση συναντάται στον δημόσιο λόγο και στον Τύπο ως ρητορικό εργαλείο. Όπως υπογραμμίζει και ο Smith (2014 στο Φωτιάδης 2022, σ. 227), η φιλία ως ρητορικό εργαλείο ήταν πάντα μέρος της γλώσσας των εξωτερικών υποθέσεων και των διεθνών συνθηκών, υποδηλώνοντας φιλική συμφωνία και αμοιβαία κατανόηση, αλλά έχει συνδεθεί επίσης με την πολιτική διαφθορά και τον πελατειακό χαρακτήρα. Στην περίπτωση μας, δεν εντοπίστηκε κάποια τάση διαφθοράς ή γενικότερα αρνητικά δημοσιεύματα.

5. Συμπεράσματα

Συμπερασματικά, θα λέγαμε πώς η πρόσβαση στις εφημερίδες ήταν πολύτιμη διότι αποτελεί ένα ανοιχτό παράθυρο στον ελληνικό λόγο, ένα ανοιχτό παράθυρο σε αυθεντικά ψήγματα του ελληνικού πολιτισμού. Το υλικό αποτελεί δείγμα της αρχικής προσέγγισης και επικοινωνίας των δύο χωρών -Ελλάδας και Σερβίας-, μια προσέγγιση που περιγράφεται ως αδελφική και φιλική στον Ελληνικό Τύπο στις εφημερίδες «ΤΟ ΒΗΜΑ» και «ΤΑ ΝΕΑ». Μέσα από τα 60 σχετικά άρθρα που μελετήθηκαν, παρουσιάστηκαν 25 ενδεικτικά αποσπάσματα και φράσεις στις οποίες η έννοια της αδελφοποίησης επεκτείνεται μεταφορικά. Ο αδελφός Έλληνας μοιράζεται την ίδια πίστη, είναι υποστηρικτής, σύμμαχος, αλλά και φίλος. Στα αποσπάσματα αυτά ο Τύπος έχει καταγράψει την αλλαγή στις σχέσεις των δύο λαών και κατ' επέκταση στην ταυτότητά τους.

Η νέα έννοια ενός 'έθνους αδελφού' επηρεάζει τη συλλογική ταυτότητα, η οποία επηρεάζει τον τρόπο αναγνώρισης του άλλου. Σε αυτό αξίζει να σταθούμε καθώς και ο αναγνώστης δημιουργεί μια άλλη ταυτότητα. Αναλυτικότερα, όπως εξηγεί και ο Gellner (1988, σ. 7), όταν κάποια άτομα αλληλοαναγνωρίζονται ως όμοια, αυτό σημαίνει ότι τονίζουν μια ιδιότητα και τη θεωρούν κυρίαρχη, κάτι που τα εντάσσει σε ευρύτερες ομάδες αλλά και ότι αποκλείουν ή παραμερίζουν άλλες ιδιότητες. Ξαναβλέπουν ο ένας τον άλλο με μια δεύτερη πρόσθετη ματιά, αναδεικνύουν τις ομοιότητες και θεωρούν ανεκτές τις διαφορές. Στην ουσία ο ίδιος ο δημοσιογραφικός λόγος συμβάλλει σε αυτό.

Εν κατακλείδι, το υλικό μας πέρα από τις γλωσσικές εκφράσεις που διαπραγματεύεται υποδεικνύει τον σημαντικό ρόλο των εφημερίδων στην ιστορική αφήγηση και στη διατήρηση της ιστορικής μνήμης.

Βιβλιογραφία

- Berenskoetter, F., & J. Van Hoef, *Friendship and Foreign Policy*, Oxford Research Encyclopedia of Politics, 2017.
- Γούναρης, Β. Κ., *Τα Βαλκάνια των Ελλήνων. Από τον Διαφωτισμό έως τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο*, Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2007.
- Chomsky, N., & Herman, E., *Manufacturing consent: The political economy of the mass media*, New York: Pantheon Books, 1988/2002.
- Fotiadis, R., *Freundschaftsbande. Griechisch-serbische Geschichts- und Gegenwartsdeutungen vor dem Hintergrund der Jugoslawienkriege 1991–1999*, Göttingen: Wallstein, 2021.
- _____, “United against “The Horsemen of the Apocalypse” and “The Chessmen of the Devil”. The Greek–Serbian Friendship during the 1999 NATO Intervention in Yugoslavia”, *Comparative Southeast European Studies* 70:2 (2022), pp. 224–245.
- Karčić, H. “Fear Not, For You Have Brothers in Greece’: A Research Note.”, *Genocide Studies and Prevention* 3:1 (2008), pp. 147–52.F
- Kövecses, Z., *Metaphor*, New York: OUP, 2002.
- Kramsch, C., *Language and Culture*, Oxford: Oxford University Press, 1998.
- Kress, G. & Hodge R., *Language as ideology*, London: Routledge and Kegan Paul, 1979.
- Lakoff, G. & Johnson M., *Metaphors we live by*, Chicago: University of Chicago Press, 1980.
- Lakoff, G., “Cognitive models and prototype theory”, In U. Neisser (ed.), *Concepts and conceptual development: Ecological and intellectual factors in categorization*, Cambridge University Press, 1987, pp. 63–100.
- Milapides, M., “English vs Greek Newspaper Headlines”, *Proceedings of 3rd Symposium on the comparison and/or comparison of English and Greek*, School of English, Aristotle University, 1989, pp. 117-141.
- Μηλαπίδης, Μ., “Γλωσσικός επεκτατισμός: ο ρόλος των γνωσιακών πλαισίων”, στο Αναστάσιος Τσαγγαλίδης (επιμ.), *Selected Papers from the 18th International Symposium on Theoretical & Applied Linguistics* του Τομέα Θεωρητικής και Εφαρμοσμένης Γλωσσολογίας του Τμήματος Αγγλικής, 2009, σσ. 467-489.

- Michas, T., *Unholy Alliance. Greece and Milošević's Serbia*, College Station: Texas A&M University Press, 2002.
- Milosavljević, O., *U tradiciji nacionalizma ili stereotipi srpskih intelektualaca XX veka o "nama" i "drugima"*, Belgrade: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2002.
- Morgan, C. & Cain, A., *Foreign Language and Culture Learning from a Dialogic Perspective*, Bristol, Blue Ridge Summit: Multilingual Matters, 2000.
- Pavićević, A. "Ambiguity of Integration Processes: The Serbs in Greece. National Identity of the New Immigrants.", *Ethnologia Balkanica* 8 (2004), pp. 103–14.
- Smith, G. M., "Friendship, State, Nation.", In *Friendship and International Relations*, S. Koschut and A. Oelsner (eds.), Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2014, pp. 35-50.
- Stojić, M. "Zoran Mutić: kopač zlata. Roman jednog prijevoda.", *Dani*, 18 January. [http:// www.bhdani.com/arhiva/240/t24008.shtml](http://www.bhdani.com/arhiva/240/t24008.shtml) (accessed 20 January 2022).
- Tsitsanoudis – Mallidis, N., Greek Media Discourse from the reconstitution of democracy to the Memorandums of Understanding, *Hellenic Studies Monograph Series*, Center for Hellenic Studies, Harvard University Press, 2021.
- _____, *Greek Media Discourse from the reconstitution of democracy to the Memorandums of Understanding*, Hellenic Studies Monograph Series, Center for Hellenic Studies, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts and London, 2022.

Η ΓΛΩΣΣΑ ΔΙΝΕΙ ΤΟ ΒΗΜΑ ΣΤΑ ΜΑΘΗΜΑΤΙΚΑ ΠΡΟΤΥΠΑ

Πηνελόπη Καμπάκη-Βουγιουκλή*, Θωμάς Βουγιουκλής**

Περίληψη

Η γλώσσα μπορεί βιολογικά να προηγείται των Μαθηματικών, όμως δεν μπορεί να αναπτυχθεί περαιτέρω αν δεν αξιοποιήσει με κάποιο τρόπο τα Μαθηματικά. Κι αυτό γιατί στο τεράστιο πλήθος θεμάτων τα οποία έχει να διαχειριστεί η γλώσσα, είναι απαραίτητη η εφαρμογή μαθηματικών διαδικασιών και δομών ως μοντέλα, ως πρότυπα για την οργάνωση και τον συνολικό έλεγχο. Η αναπόφευκτη αυτή διαδικασία είναι είτε ασύνειδη, είτε απόλυτα συνειδητή. Συγκεκριμένα, η επικοινωνία στη γλώσσα επιτυγχάνεται με την επανειλημμένη χρήση συμβόλων και κοινών δυνατοτήτων του ανθρώπου, των οποίων η καταγραφή βοηθά στη μελλοντική χρήση για διευκόλυνση της επικοινωνίας σε παρόμοιες καταστάσεις. Η επικοινωνία στα μαθηματικά, από την άλλη πλευρά, επιτυγχάνεται με την χρήση συμβόλων και της λογικής, την κατασκευή δομών απαλλαγμένων από ιδιοτέλειες, προκαταλήψεις και συναισθηματικές καταστάσεις. Επιπλέον, η κατανόηση με τα Μαθηματικά αντιμετωπίζεται ως στέρεα δομή με ορατή τάξη και λογική συνέπεια, αφού φυσικά γίνουν οι απλοποιήσεις-προσεγγίσεις των δεδομένων. Έτσι, για παράδειγμα, έχουμε την χρήση μαθηματικών μοντέλων, όπως το καρτεσιανό γινόμενο, τα πηλίκια και η λεξικογραφική διάταξη, από τη γλώσσα. Απλό παράδειγμα καρτεσιανού γινομένου, που χρησιμοποιείται στη γλώσσα, είναι η παράθεση στη σειρά των γραμμάτων της αλφαβήτας όπου πολλαπλασιάζεται η δυνατότητα σχηματισμού λέξεων. Επίσης, απλά παραδείγματα πηλίκων είναι ο «χωρισμός» παραγράφων, κεφαλαίων, σελίδων, και γραμμών. Γενικότερα, η διεπιστημονική προσέγγιση όλων των θεμάτων, της γλώσσας συμπεριλαμβανομένης, φέρνει στην επιφάνεια παραμέτρους υπόρρητες και δίνει επιστημονική κάλυψη σε ρηξικέλευθες εφαρμογές τόσο στον καθημερινό όσο και στον ειδικό λόγο όπως ο επιστημονικός και ο δημοσιογραφικός.

Λέξεις-κλειδιά: μαθηματικά πρότυπα, πηλίκιο/γινόμενο, διεπιστημονικότητα

* Πηνελόπη Καμπάκη-Βουγιουκλή, Ομότιμη Καθηγήτρια Γλωσσολογίας, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, pekavou@helit.duth.gr

** Θωμάς Βουγιουκλής, Ομότιμος Καθηγητής Μαθηματικών, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, tvougou@edu.duth.gr

Abstract

Language may biologically precede Mathematics, but it cannot develop further unless it makes use of Mathematics in some way. This is because in the huge number of subjects that the language has to manage, it is necessary to apply mathematical processes and structures as models, as standards for organization and overall control. This inevitable process is either unconscious or completely conscious. In particular, communication in language is achieved through the repeated use of symbols and common human capabilities, the recording of which helps in future use to facilitate communication in similar situations. Communication in mathematics, on the other hand, is achieved through the use of symbols and logic, the construction of structures free from selfishness, prejudices and emotional states. Moreover, understanding with Mathematics is treated as a solid structure with visible order and logical consistency, after the simplifications-approximations of the data are naturally made. So, for example, we have the use of mathematical models, such as the Cartesian product, quotients, and lexicographic ordering, by language. A simple example of a Cartesian product, used in language, is the ordering of the letters of the alphabet where the possibility of word formation is multiplied. Also, simple examples of quotients are the 'separation' of paragraphs, chapters, pages, and lines. More generally, the interdisciplinary approach to all subjects, language included, might bring to the surface latent parameters and give scientific coverage to certain ground-breaking applications in everyday use as well as in special jargon such as scientific and journalistic.

Key-words: mathematical models, quotient/product, interdisciplinary approach

0. Εισαγωγή

Η ανάγκη «συνεργασίας» μεταξύ των επιστημών δεν είναι φαινόμενο της εποχής μας. Άλλωστε η αντίληψη της κλασικής ελληνικής σκέψης, η οποία έχει επηρεάσει τη δυτική σκέψη, χαρακτηρίζεται από σφαιρικότητα, όσο κι αν αυτή, για λόγους κυρίως κοινωνικούς και οικονομικούς αγνοήθηκε και καταστρατηγήθηκε στους αιώνες που ακολούθησαν. Φυσικά, όλοι μας γνωρίζουμε ότι οι επιστήμονες ποτέ δεν σταμάτησαν να συνεργάζονται λιγότερο ή περισσότερο, όμως το σημείο αιχμής για την εποχή μας είναι πλέον η συνεργασία αυτή να είναι συνειδητή και μάλιστα από τις πρώτες βαθμίδες της εκπαίδευσης. Άλλωστε και η *Διαθεματική Προσέγγιση* (*curriculum integration or thematic teaching or cross curricular themes*) όπως αυτή εκφράζεται μέσα από το *Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Προγραμμάτων Σπουδών* (ΔΕΠΠΣ, 2001), αυτόν τον σκοπό εξυπηρετούσε.

Η σχέση μεταξύ γλώσσας και μαθηματικών έχει βαθιές ιστορικές ρίζες. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Joseph (2000), η αλγεβρική μορφή των ινδικών μαθηματικών αποτελεί συνέπεια της δομής της σανσκριτικής, την οποία συστηματοποίησε με τρόπο εκπληκτικό ο μέγιστος Ινδός γλωσσολόγος Panini (4^{ος} μ.Χ. αιώνας). Στο έργο των Ινδών γλωσσολόγων, και ιδιαίτερα του Panini, βρίσκονται οι ρίζες της σημερινής θεωρητικής υπολογιστικής επιστήμης, πολλοί μάλιστα σύγχρονοι ερευνητές, όπως ο Indraji, θεωρούν ότι ο Panini έζησε τον 8^ο π.Χ. αιώνα και ήταν ο πρώτος που σκέφτηκε να χρησιμοποιήσει γράμματα της αλφαβήτου για να αντιπροσωπεύσει αριθμούς.

Στη σημερινή εποχή, η πρώτη επιστημονική μελέτη της γλώσσας, με όρους σύγχρονους γλωσσολογικούς, εμφανίζεται στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, του αιώνα της επιστήμης, με τη μορφή της δομιστικής γλωσσολογίας. Συγκεκριμένα, ο Saussure γράφει στον Gautier στα 1911: «Η γλωσσολογία μου φαίνεται σαν ένα γεωμετρικό σύστημα... οι μονάδες της γλώσσας και οι σχέσεις τους εκφέρονται κανονικά, στη βαθύτερη φύση τους, μέσω των μαθηματικών τύπων» (Godel, 1957:30- 44)

Στα μέσα του 20^{ου} αιώνα ο Chomsky προωθεί και αναδεικνύει ένα μοντέλο που πρώτος ο Πλάτων συνέλαβε και ανέπτυξε, συνίσταται δε στην κατασκευή αφηρημένων μαθηματικών μοντέλων-προτύπων του σύμπαντος, τα οποία οι φυσικοί και οι φιλόσοφοι θεωρούν πιο πραγματικά από αυτά που προσλαμβάνουν από τον κόσμο των αισθήσεων.

Σήμερα, αν και ακόμη υπάρχουν έντονες διαχωριστικές γραμμές και πολλοί εκπρόσωποι και μάλιστα κυρίως στον χώρο των ανθρωπιστικών επιστημών, δεν έχουν δεχτεί απολύτως την αναγκαιότητα της διεπιστημονικής προσέγγισης όλων των ζητημάτων που αφορούν τις δικές τους επιστήμες, τουλάχιστον οι εφαρμοσμένες επιστήμες, συμπεριλαμβανομένης και της γλωσσολογίας, προστρέχουν πλέον στα μαθηματικά, ιδιαίτερα προς αναζήτηση μοντέλων-προτύπων.

Οι κλάδοι των μαθηματικών που συνεισέφεραν και συνεισφέρουν στην γλωσσική επιστήμη μέχρι σήμερα, είναι, κυρίως και προς το παρόν, από το χώρο της στατιστικής και της άλγεβρας.

Οι συγγραφείς της συγκεκριμένης εργασίας, κατά τη μακροχρόνια έρευνά τους στα Γενικά Μαθηματικά Πρότυπα και την εφαρμογή τους στην έρευνα για τη γλώσσα και τη διδασκαλία της, παρουσίασαν τα συμπεράσματά τους και διατύπωσαν τις προτάσεις τους, όχι μόνο σε συνέδρια και επιστημονικά περιοδικά αλλά και σε σειρά άρθρων στις εφημερίδες *TA NEA* και *TO BHMA*.

1.Θεωρητικό υπόβαθρο

1.1.Γλώσσα και μαθηματικά μοντέλα

Όπως ισχυρίζεται η Καμπάκη-Βουγιουκλή (2009), η γλώσσα είναι ο υπηρέτης της επικοινωνίας από την διαπροσωπική μέχρι την μαζική, ενώ από την άλλη πλευρά, τα Μαθηματικά υπηρετούν την κατανόηση και την επικοινωνία. Τα ίδια δηλώνει και ο Βουγιουκλής (*ΤΟ ΒΗΜΑ* 26-01-2005; 18-3-2009, σ.Α9; και *ΤΑ ΝΕΑ* 15-10-2010, σ.6).¹

Συγκεκριμένα, η κατανόηση αντιμετωπίζεται, με τα μαθηματικά, ως στέρεα δομή με ορατή τάξη και λογική συνέπεια, αφού φυσικά γίνουν οι απλοποιήσεις-προσεγγίσεις των δεδομένων. Η επικοινωνία στη γλώσσα επιτυγχάνεται με την επανειλημμένη χρήση συμβόλων και κοινών δυνατοτήτων του ανθρώπου. Η καταγραφή αυτών των «κοινωνιών» βοηθά στη μελλοντική χρήση για διευκόλυνση της επικοινωνίας σε παρόμοιες, πάντα προσεγγιστικά, καταστάσεις.

Η επικοινωνία στα μαθηματικά επιτυγχάνεται με την χρήση συμβόλων, και της λογικής, την κατασκευή δομών απαλλαγμένων ιδιοτελειών, προκαταλήψεων και συναισθηματικών καταστάσεων του ανθρώπου. Προφανώς η γλώσσα προηγείται των μαθηματικών αλλά η γλώσσα δεν μπορεί να αναπτυχθεί αν δεν τα χρησιμοποιήσει τα μαθηματικά εφεξής. Στο τεράστιο πλήθος θεμάτων τα οποία έχει να διαχειριστεί η γλώσσα χρειάζεται να χρησιμοποιήσει μαθηματικές διαδικασίες και δομές ως Μαθηματικά Πρότυπα. Αυτό μπορεί να γίνει συνειδητά ή, αν ο ομιλών έχει κάποιες φοβίες με τα μαθηματικά, ασύνειδα. (Βουγιουκλής, *ΤΟ ΒΗΜΑ* 30-10-2000, σ.Α16).

Έτσι έχουμε την χρήση του καρτεσιανού γινομένου και των πηλίκων όπως και της λεξικογραφικής διάταξης. Απλό παράδειγμα καρτεσιανού γινομένου είναι η παράθεση στη σειρά των γραμμάτων της αλφαβήτας όπου πολλαπλασιάζεται η δυνατότητα σχηματισμού λέξεων. Επίσης, απλά παραδείγματα πηλίκων είναι ο «χωρισμός» παραγράφων, κεφαλαίων, σελίδων, γραμμών. (Καμπάκη & Βουγιουκλής, *ΤΟ ΒΗΜΑ* 13-01-2002, σ.Α51).

Ευρύτερη χρήση μαθηματικού προτύπου γίνεται με το «πηλίκο». Το πηλίκο λοιπόν είναι το πιο δύσκολο με την έννοια ότι έχει πάρα πολλές λύσεις, πολλές φορές λέμε «άπειρες»! Για να εξηγούμαστε, πηλίκο σημαίνει «μοίρασμα», σημαίνει «διαίρεση» αλλά όχι κατ' ανάγκη σε «ίσα» μέρη αφού στις περισσότερες περιπτώσεις δεν μπορεί να γίνει αυτό διότι δεν είναι καν μετρήσιμα.

¹ Θ. Βουγιουκλής, Μια πρόταση για τα προγράμματα σπουδών των πανεπιστημίων, *ΤΟ ΒΗΜΑ* 26-01-2005.

Θ. Βουγιουκλής, Όχι απλή διδασκαλία, αλλά Παιδείας μέθεξη, *ΤΟ ΒΗΜΑ* 18-3-2009, σ. Α9.

Θ. Βουγιουκλής, Το εκπαιδευτικό μοντέλο, *ΤΑ ΝΕΑ* 15-10-2010, σ. 6.

Θ. Βουγιουκλής, Εκπαίδευση και αλλαγές (μια γενική πρόταση), *ΤΟ ΒΗΜΑ* 30-10-2000, σ. Α16.

Π. Καμπάκη – Θ. Βουγιουκλή, Γλώσσα και πηλίκο, *ΤΟ ΒΗΜΑ* 13-01-2002, σ. Α51.

Στον έντυπο ή ηλεκτρονικό τύπο το ηλίκιο εμφανίζεται συνεχώς και σε διάφορες μορφές. Έτσι βλέπουμε σε σταθερές σελίδες και θέσεις άρθρα, γνώμες, πολιτιστικά νέα, σπορ, καλλιτεχνικά, αυτοδιοικητικά, σκίτσα, μέχρι και ... διάφορα. Τις περιοχές αυτές τις ονομάζουμε στα μαθηματικά «κλάσεις». Αυτά τα ηλίκια πρέπει να είναι σαφή για καθοδηγούν τον αναγνώστη σε βαθμό που να τον «εθίζουν»! Φυσικά εννοείται ότι διατηρεί το ενδιαφέρον η κάθε κλάση με την συνέπεια του περιεχομένου της. Τόσο με τα αναμενόμενα όσο και με τα μη αναμενόμενα. Εδώ υπάρχει και η κλάση με τίτλο: Έκτακτη Επικαιρότητα. Η έκταση ειδήσεων και άρθρων είναι μέσα στα πλαίσια των θεμάτων-στοιχείων μιας κλάσης, έστω και στο περίπου, μπορεί να μετρηθεί με τον αριθμό των λέξεων. Αυτό πρέπει να το φροντίζουν οι συντάκτες. Θυμάμαι που είχα στείλει ένα άρθρο για δημοσίευση στα *NEA*, ξεκινούσα με τη φράση «Γράφω θυμωμένος» τότε ο Χ. Μεμής μου έγραψε: «Θύμωσε 200 λέξεις περισσότερο!».

Κάθε κλάση, στα μαθηματικά, αντιμετωπίζεται με τον ίδιο τρόπο, έχει την ίδια αξία. Έτσι μια στήλη, έχει την ίδια αξία με ολόκληρη σελίδα ή ακόμα μια πρόταση-σχόλιο μπορεί να δημιουργεί την ίδια αδημονία στην ανάγνωσή της. Εκείνο το σχόλιο στην κορυφή της τελευταίας σελίδας στα *NEA*, πόσοι αναγνώστες δεν έσπευδαν να διαβάσουν; Μέσα σε αυτά τα σχόλια υπάρχουν και κάποια του Θωμά Βουγιουκλή, όπως αυτό που γράφτηκε μια-δυο μέρες πριν μπούμε στα μνημόνια: «Για να δεις τα δις θα γίνει το έλα να δεις!»

1.1.1. Το δίπολο «γινόμενο-ηλίκιο»

(α) Το γινόμενο

Το καρτεσιανό γινόμενο, από το όνομα του Γάλλου ορθολογιστή φιλοσόφου Καρτέσιου (Rene De Cartes, 1596-1650), ο οποίος το εισήγαγε και, κυρίως, το ανέδειξε, είναι μία απλή διαδικασία κατασκευής η οποία μπορεί να εφαρμοστεί σε διάφορες παραλλαγές και σε διαφορετικές περιπτώσεις. Συγκεκριμένα, στη γραφή της γλώσσας απαιτείται η επιλογή των συμβόλων-γραμμάτων, δηλαδή η αλφαβήτα, η οποία επιλογή είναι μεν αυθαίρετη αλλά απαραίτητη προκειμένου να γίνει δυνατή η έκφραση της γλώσσας και του πολιτισμού, με ένα τρόπο ορατό και αντιληπτό. Το καρτεσιανό γινόμενο στηρίζεται στη *διάταξη*, δηλαδή στη διαδοχική παράθεση των γραμμάτων, χωρίς τη δυνατότητα ελεύθερης αντιμετάθεσής τους. Το γεγονός αυτό πολλαπλασιάζει τις δυνατότητες αναπαράστασης όπως φαίνεται στα παρακάτω παραδείγματα:

Με τη χρήση των 24 γραμμάτων του αλφαβήτου μας μπορούμε να έχουμε, δυνητικά, 24 «λέξεις» με ένα μόνο γράμμα, δηλαδή

α, β, γ, ... , η, ... , ο, ..., ω·

με δύο γράμματα $24^2 = 576$ λέξεις, δηλαδή

αα, αβ, αγ,..., αν,..., βα, ββ, βγ,..., γα, γβ, ...

θα,..., τα,... ωψ, ωω

Τέλος, με τρία γράμματα θα μπορούσαν να υπάρχουν $24^3 = 13.824$ λέξεις, δηλαδή ααα,... αεί,... βββ,... βία,... δεν,... διά,... και,...

μεν,... της,... ώρα,... ωωψ,... ωωω.

Όλα αυτά, βεβαίως, όταν και εφόσον δεν καταλύονται οι φωνοτακτικοί κανόνες της γλώσσας μας και εφόσον οι ανάγκες της γλώσσας το απαιτούν. Στην ίδια λίστα «πιθανών λέξεων» ανατρέχουμε και όταν κάνουμε συντμήσεις ή βραχυγραφίες, όταν χρησιμοποιούμε αρκτικόλεξα ή όταν θέτουμε συμβάσεις, πχ. ΟΤΕ, Ν (με την έννοια του φυσικού αριθμού), μ.μ., ΜΜΕ, κ.α., ΝΑΤΟ, ΔΣ, κτλ.

Πέρα από τη χρήση του στα γράμματα, έχουμε και τη χρήση του καρτεσιανού γινόμενου στην παράθεση των λέξεων για τη δημιουργία προτάσεων, δηλαδή μιλάμε για μία ακόμη εφαρμογή του, σε άλλο επίπεδο. Το καρτεσιανό γινόμενο δημιουργεί μία έκρηξη στη δυνατότητα αναπαράστασης λέξεων και νοημάτων. Θα μπορούσε να συγκριθεί με την έκλυση *ενέργειας* από την *ύλη* μετά την έκρηξη μίας ατομικής βόμβας. Τέλος, θα πρέπει να τονιστεί ότι το καρτεσιανό γινόμενο, εκτός από απλή διαδικασία, προπαντός είναι και μοναδική.

(β) Το πηλίκο

Στα μαθηματικά, ανάλογα με τη δομή που πρέπει να μελετηθεί, υπάρχουν τα λεγόμενα *αντίθετα* ή *αντίστροφα* στοιχεία. Ως διαδικασίες οι αντίστροφες δεν είναι απαραίτητως εύκολες, προφανείς και ανάλογες. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, η αντίστροφη διαδικασία του καρτεσιανού γινόμενου είναι η διαδικασία του *πηλίκου*. Με άλλα λόγια είναι η προσπάθεια του «συμμαζέματος», ή, σύμφωνα με το παραπάνω παράδειγμα από τη φυσική, η αντίστροφη διαδικασία της μετατροπής της *ενέργειας* σε *ύλη*. Στα μαθηματικά, *πηλίκο* σημαίνει μία *διαμέριση* ή έναν χωρισμό του συνόλου που έχουμε, έτσι ώστε τα ομαδοποιημένα σύνολά μας να συμπεριφέρονται με ανάλογο ομοιόμορφο τρόπο. Η ομοιομορφία της συμπεριφοράς τους, φυσικά, αναφέρεται σε κάποιες παραμέτρους, σε κάποιες εκφάνσεις που ενδιαφέρουν τον χρήστη. Ο χωρισμός αυτός σε υποσύνολα θα πρέπει να είναι σαφής, απόλυτος, χωρίς επικαλύψεις για να μην οδηγείται κανείς σε αντιφάσεις των συμπερασμάτων του, ή, όπως λέμε, να μην οδηγείται κανείς σε ασάφειες που ουσιαστικά σημαίνουν τη διάλυση της δομής τους. Το πηλίκο στα μαθηματικά, συνεπώς και σε οποιονδήποτε άλλο κλάδο χρησιμοποιηθεί, δεν είναι απλή διαδικασία, και το κυριότερο, αλλά και πλέον ενδιαφέρον από ερευνητική άποψη, δεν είναι *μοναδική* διαδικασία, σε αντίθεση με το γινόμενο, το οποίο, όπως τονίστηκε, είναι μοναδική διαδικασία. Κατά συνέπεια, ένας ερευνητής δεν έχει την

απαίτηση να βρει ένα μοναδικό πηλίκο το οποίο του λύνει το πρόβλημα, ή ακόμα δυσκολότερο, όλα τα προβλήματα. Μπορεί να αναζητήσει πολλά πηλίκια και να τα χρησιμοποιήσει ανάλογα, όπως θα δούμε αμέσως παρακάτω στις εφαρμογές. Ακόμη, όταν ένας ερευνητής προτείνει ένα πηλίκο δεν έχει την απαίτηση άμεσης υιοθέτησης και εφαρμογής της συγκεκριμένης διαδικασίας. Αντίθετα, προτείνει γνωρίζοντας ότι μπορεί να χρησιμοποιηθεί ή όχι, κατά περίπτωση. Πάντως, η απόρριψη ενός πηλίκου, όπως και κάθε δομής, είναι, συνήθως, προσωρινή. Δεν μπορεί και δεν πρέπει με κανένα τρόπο να είναι οριστική, αλλά ας βρίσκεται στη φαρέτρα των δομών προς χρήση. Άλλωστε, αυτή η αέναη εναλλαγή πηλίκων και γινομένων αποτελεί χαρακτηριστικό κάθε φυσικής γλώσσας. Κατά την ερμηνεία μας, πρόκειται για την εναλλαγή ή και παράλληλη παρουσία στη γλώσσα των φαινομένων της *γραμματικοποίησης* (Mel-liet, 1912) και της *μορφολογικοποίησης*, όπου όταν η γλώσσα χαρακτηρίζεται από γραμματικοποίηση, έχουμε τη δημιουργία πολλών διαφορετικών γινομένων, ενώ στην περίπτωση της μορφολογικοποίησης έχουμε την προσπάθεια «συμμαζέματος» της γλώσσας, δηλαδή την προσπάθεια δημιουργίας πηλίκων. Η περίφημη ρήση «η σημερινή μορφολογία είναι η χθесινή σύνταξη» του Givón (1971) εκφράζει αυτήν ακριβώς την εναλλαγή και αλληλοδιαδοχή γινομένων και πηλίκων.

Παρόλο που το πηλίκο είναι πολύ δύσκολή διαδικασία, εμφανίζεται φυσιολογικά σε πάρα πολλές δραστηριότητες του ανθρώπου, όπως φαίνεται στις εφαρμογές αμέσως παρακάτω.

2. Εφαρμογές του δίπολου γινόμενο – «πηλίκο»

(α) Περί τονισμού

Με την καθιέρωση του μονοτονικού συστήματος στη γραπτή νεοελληνική γλώσσα ουσιαστικά καταργήθηκαν τα πνεύμα και η περισπωμένη αντικαταστάθηκε από την οξεία - η βαρεία είχε ήδη καταργηθεί σε προηγούμενο στάδιο. Αυτό στα μαθηματικά είναι μία *απεικόνιση* που ονομάζεται προβολή και χαρακτηρίζεται από το γεγονός ότι αν προβάσουμε εκ νέου την εικόνα, αυτή παραμένει η ίδια, δεν αλλάζει. Με την *προβολή* διατηρούμε ένα εκτεταμένο *αναλλοίωτο* υποσύνολο, κάτι δηλαδή, που δεν απαλείφεται περαιτέρω. Επιπλέον, από το σκεπτικό μας θα εξαιρέσουμε τις περιπτώσεις των μονοσυλλάβων και εγκλιτικών λέξεων.

Το *πηλίκο* από άποψη τονισμού, για τη γραπτή ελληνική γλώσσα, είναι ο χωρισμός του συνόλου των λέξεων σε τρία υποσύνολα: οξύτονες, παροξύτονες, προπαροξύτονες. Επειδή ο χωρισμός (διαίρεση-πηλίκο) είναι μόνο σε τρία σύνολα, προφανώς δεν μπορεί να διατηρηθεί η σημασία των λέξεων, διότι έτσι, θα είχαμε, για παράδειγμα, όλες τις οξύτονες λέξεις να σημαίνουν το ίδιο ακριβώς, πράγμα αδύνατον και άσκοπο. Από την

άποψη του συμβολισμού, έχει καθιερωθεί η σύμβαση το τονικό σημάδι να τοποθετείται πάνω στο τονιζόμενο φωνήεν. Επειδή, λοιπόν, τώρα υπάρχουν τρία σύνολα και πρέπει να γίνει διάκριση μεταξύ τους, πρέπει να βρεθεί τρόπος ώστε τα δύο να διακρίνονται από το τρίτο. Ας δούμε τι γίνεται στα μαθηματικά σε μία αντιστοιχία περίπτωση με αριθμούς: όλοι ξέρουμε ότι προκειμένου να διακρίνουμε το σύνολο των αρνητικών από το σύνολο των θετικών αριθμών, τοποθετούμε το «πλην (-)» μπροστά από τους αρνητικούς όχι όμως το «συν (+)» μπροστά από τους θετικούς αριθμούς, διότι είναι περιττό. Έτσι και στον τονισμό, ξέρουμε ότι η τελευταία συλλαβή στην οποία αναζητούμε τόνο είναι η λήγουσα. Ψάχνουμε λοιπόν σε μία λέξη τον τόνο, και αν δεν τον βρούμε στην προπαραλήγουσα και στην παραλήγουσα, τονίζουμε αυτόματα στη λήγουσα. Τι άλλο θα μπορούσαμε να κάνουμε από του να τονίσουμε την τελευταία συλλαβή, εκτός, βέβαια, αν πρόκειται για παρόραμα. Επομένως, ενώ στην παραλήγουσα και στην προπαραλήγουσα είναι απαραίτητο το τονικό σημάδι (πρβ. αρνητικοί αριθμοί), στη λήγουσα δεν φαίνεται να είναι απαραίτητο (πρβ. θετικοί αριθμοί). Έτσι, από μαθηματικής πλευράς, οδηγούμαστε στην πρόταση: *να μη χρησιμοποιείται το τονικό σημάδι στη λήγουσα*.

Από την άποψη της οικονομίας κατά την πληκτρολόγηση, ιδιαιτέρως χρήσιμη στη δημοσιογραφία, αυτό είναι μία απολύτως λογική πρόταση. Όπως φαίνεται ο πατριάρχης του δημοτικισμού, ο Ελισαίος Πιαννίδης (Τσολάκης, 1995), που είχε προτείνει να μην μπαίνει τονικό σημείο στη λήγουσα, είχε ουσιαστικά αντιληφθεί και εφαρμόσει, συνειδητά ή ασυνειδητά, την έννοια του ηπλίκου.

(β) Περί του κενού διαστήματος

Ας θεωρήσουμε ότι έχουμε να αντιμετωπίσουμε το πρόβλημα: της ελάττωσης του χώρου που καταλαμβάνει ένα κείμενο. Στη γραφή ενός κειμένου, πάντα στη νεοελληνική κοινή (ΚΝΕ), ένα κενό διάστημα δηλώνει το τέλος μίας λέξης. Αυτό σημαίνει ότι μάλλον έχουμε 25 γράμματα κι όχι 24, δηλαδή το κενό είναι ουσιαστικά το 25^ο γράμμα. Στα μαθηματικά αυτό συμβολίζεται με το «μηδέν (0)», του οποίου, σημειωτέον, η πρώτη εμφάνιση σημειώνεται μόλις στα μέσα του 3^{ου} μ. Χ. αιώνα. Με τη χρήση του κενού στο τέλος της λέξης, ουσιαστικά σηματοδοτείται η μετακίνηση από τη συνεχή αρχαιοελληνική γραφή. Η ευφυής χρήση του κενού διαστήματος ουσιαστικά οδηγεί σε ένα ηπλίκo, όπου έχουμε τόσα υποσύνολα όσα και τα γράμματα από τα οποία αποτελείται η μεγαλύτερη, δυνατή, λέξη. Επομένως, έχουμε και εδώ ένα ηπλίκo λίγο «καλύτερο» από αυτό του τονισμού, το οποίο περιέχει τρεις κατηγορίες λέξεων, τις οξύτονες, τις παροξύτονες και τις προπαροξύτονες. Από την άλλη πλευρά, το ηπλίκo που συζητάμε θεωρείται «καλύτερο» επειδή περιέχει περισσότερες κατηγορίες, δηλαδή μονογράμματα, διγράμματα, τριγράμματα, κτλ λέξεις. Αν, όμως, θέσουμε ως

σύμβαση να θεωρούμε ως γράμμα και το κενό διάστημα στο τέλος της κάθε λέξης, τότε η παραπάνω κατηγοριοποίηση μετασχηματίζεται σε διγράμματα, τριγράμματα, τετραγράμματα κτλ, δηλαδή δεν έχουμε την κατηγορία των μονογράμμάτων λέξεων γιατί, απλούστατα, μετράμε και το κενό στο τέλος της κάθε λέξης. Επιπλέον, πρέπει να διευκρινιστεί ότι, προφανώς, δεν είναι δυνατόν το κενό να εμφανιστεί στην αρχή ή στο μέσον μιας λέξης. Παρόλο που το πηλίκο μας εδώ είναι «καλύτερο» από αυτό του τονισμού, όμως πάλι δεν μπορεί να εκφράσει το νόημα των φράσεων με απλές λέξεις, γι' αυτό θα απαιτηθεί το καρτεσιανό γινόμενο των λέξεων, δηλαδή οι φράσεις.

Όσον αφορά στην προσπάθεια εξοικονόμησης χώρου, προφανώς πρέπει να καταργηθεί το 25^ο γράμμα, δηλαδή το κενό διάστημα. Προκειμένου να εκφράσουμε το τέλος μίας λέξης, η ιδέα του τελικού σίγμα «ς» θα μπορούσε να βοηθήσει προς αυτή την κατεύθυνση: θα μπορούσε, δηλαδή, να «εφευρεθεί» μία λίστα «τελικών γραμμάτων». Όμως, είναι σαφές, ότι κάτι τέτοιο θα ήταν άσκοπο, δύσκολο και πρακτικά ανεφάρμοστο, κυρίως επειδή καταλύει τη βασική αρχή της οικονομίας της γλώσσας. Αντ' αυτού θα προτείναμε την διατήρηση του πλήθους των κλειδιών του πληκτρολογίου μεν, αλλά η ελάττωση του χώρου του κειμένου θα μπορούσε να επιτευχθεί με άλλους τρόπους όπως, για παράδειγμα, με την υπογράμμιση του τελευταίου γράμματος κάθε λέξης. Συνεχίζοντας τη διερεύνησή μας και προσπαθώντας να αξιοποιήσουμε αυτά που ήδη έχουμε στη διάθεσή μας, διαπιστώνουμε ότι το πληκτρολόγιο της γραφομηχανής μας παρέχει μία λίστα 'διαφορετικών' γραμμάτων, τα κεφαλαία. Θα μπορούσαμε, λοιπόν, να χρησιμοποιούμε τα κεφαλαία για να δηλώσουμε το τέλος μίας λέξης. Επειδή, όμως, η χρήση των κεφαλαίων είθισται να σηματοδοτεί την αρχή λέξης και συγκεκριμένα την αρχή της πρώτης λέξης της κάθε πρότασης και φυσικά, κύρια ονόματα και ακρωνύμια, η πρότασή μας θα μπορούσε να διαμορφωθεί ως εξής: «κατάργηση του κενού διαστήματος και το πρώτο γράμμα κάθε λέξης να είναι κεφαλαίο».

Εδώ θα πρέπει να αναφέρουμε ότι τέτοιου είδους πειραματισμοί εφαρμόζονται κατά καιρούς σε διάφορους χώρους. Ένα παράδειγμα είναι ο νεωτερισμός που παρατηρήσαμε στο *BHMAgazino*, το ένθετο της εφημερίδας *ΤΟ ΒΗΜΑ ΤΗΣ ΚΥΡΙΑΚΗΣ*, όπου στους τίτλους των άρθρων αντί του κενού διαστήματος για τον χωρισμό των λέξεων χρησιμοποιούνται διαφορετικά χρώματα ή αποχρώσεις. Προαπαιτούμενο, επομένως, για την ευρύτερη εφαρμογή του συγκεκριμένου νεωτερισμού είναι η χρήση χρώματος, τουλάχιστον άσπρου, μαύρου και των αποχρώσεων του γκριζου. Μία ακόμη ρηξικέλευθη πρόταση, που διαφαίνεται στον τίτλο του περιοδικού, είναι η εναλλαγή κεφαλαίων-πεζών.

Η συνήθεια, όμως, στη γραφή και την ανάγνωση και η αισθητική που επέβαλαν τα κείμενα με το συγκεκριμένο, κοινώς αποδεκτό τρόπο γραφής τους, καθώς και η απουσία άμεσης ανάγκης αλλαγής του υπάρχοντος συστήματος ή και τμημάτων του,

δεν μας δίνουν περιθώρια συζήτησης μίας γενικότερης εφαρμογής της πρότασής μας. Συνεπώς δεν υπάρχει λόγος να επιμένουμε, τουλάχιστον προς το παρόν, τη στιγμή μάλιστα που το πρόβλημα τέθηκε τελείως θεωρητικά.

(γ) Περί της οικονομίας στη γραφή

Όταν αγοράζουμε γράμματα από το βιβλιοπωλείο για να γράψουμε κάτι επάνω σε μία πινακίδα, δεν μας ενδιαφέρει προφανώς η σειρά, ή η διάταξη, αλλά τα συγκεκριμένα γράμματα που χρησιμοποιούνται και πόσα αριθμητικώς από το καθένα. Έτσι, για να γράψουμε τις λέξεις ΕΙΣΟΔΟΣ και ΕΞΟΔΟΣ αγοράζουμε τα γράμματα Δ, Δ, Ε, Ε, Ι, Ξ, Ο, Ο, Ο, Ο, Σ, Σ, Σ. Θα μπορούσε να πει κανείς ότι αγοράσαμε τη λέξη ΔΔΕΕΙΞΟΟΟΟΣΣΣ, την κόψαμε σε γράμματα και κατασκευάσαμε τις λέξεις ΕΙΣΟΔΟΣ και ΕΞΟΔΟΣ. Η ενέργειά μας αυτή γίνεται χάριν οικονομίας, ενώ οι κατασκευαστές και πωλητές γραμμάτων θα προτιμούσαν να πωλούν ολόκληρες σειρές γραμμάτων, οπότε για τις συγκεκριμένες λέξεις θα αγοράζαμε 4 σειρές γραμμάτων –όσα και τα Ο που χρειαζόμαστε. Συνεπώς θα πληρώναμε $4 \times 24 = 96$ γράμματα αντί των δεκατριών (13) που χρειαζόμαστε.

Κάτι ανάλογο ισχύει και στη γραφομηχανή, όπου χρησιμοποιούνται τα 24 γράμματα και όχι λέξεις. Αν, παρόλα αυτά, υπάρχουν λέξεις ή φράσεις που επαναλαμβάνονται πολύ τακτικά σε κάποιες κατηγορίες κειμένου, τότε η ύπαρξη κάποιου κλειδιού ή συνδυασμού κλειδιών που θα έδιναν αυτή τη λέξη, θα αποτελούσε πολύ ουσιαστική βοήθεια για τον χρήστη. Για παράδειγμα η ημερομηνία θα μπορούσε να γράφεται χτυπώντας ένα μόνο ένα πλήκτρο.

Τέλος, έχουμε εφαρμογές του πηλίκου στην περίπτωση των συντομογραφιών όπου χρησιμοποιούνται αριθμητικά σύμβολα για να αντικαταστήσουν μέρος της λέξης, π.χ. «αντ1» αντί «αντένα», «7ήμερο» αντί «επταήμερο», «12λογος» αντί «δωδεκάλογος», στα οποία έχουμε συνδυασμό πηλίκων.

(δ) Περί πηλίκου στη γραφή κειμένου

Στη γραφή εκτεταμένου κειμένου ο συγγραφέας χωρίζει το κείμενό του, σε παραγράφους, κεφάλαια και ενότητες. Αυτό γίνεται προκειμένου ο αναγνώστης να έχει καλύτερη εικόνα, να μπορεί να ελέγχει το κείμενο και προπαντός να μπορεί να μεταφέρει μία επισήμανσή του σε κάποιον άλλο για να αναπτυχθεί η συζήτηση. Αυτή η διαδικασία είναι μία διαδικασία εκούσιας *διαμέρισης*, απαραίτητης για την επίτευξη επικοινωνίας, ακόμη και σε σελίδες. Αυτός ο χωρισμός είναι ένα πηλίκo, του οποίου οι επιμέρους κλάσεις, δηλαδή τα υποσύνολα της *διαμέρισης*, είναι οι παράγραφοι, τα κεφάλαια κτλ.

Είναι, όμως, χαρακτηριστικό ότι πέραν της εκούσιας διαμέρισης που γίνεται από τον συγγραφέα, υπάρχει και η ακούσια ή αυτόματη διαμέριση του χωρισμού ενός κειμένου σε σελίδες. Αυτός ο χωρισμός «επιβάλλεται» από τη γραφομηχανή, το μέγεθος του χαρτιού, το μέγεθος των γραμμάτων, τη μορφή του κειμένου, τα σχήματα κτλ. Ο αυθαίρετος αυτός χωρισμός σε σελίδες θεωρείται φυσιολογικός και «αδιαμφισβήτητος», παρά το γεγονός ότι μας τον επιβάλλει, για παράδειγμα, μια γραφομηχανή, πράγμα περίεργο, επειδή, υποτίθεται, ότι έχουμε τον πλήρη έλεγχό της. Συγκεκριμένα, αποδεχόμαστε το χωρισμό σε σελίδες και σπανίως επεμβαίνουμε, όπως, για παράδειγμα, όταν αλλάζουμε κεφάλαιο ή όταν θέλουμε να παραθέσουμε έναν πίνακα ολοκληρωμένο, μια εικόνα ή ό,τι άλλο «απαιτεί» αλλαγή σελίδας. Ο βαθμός αποδοχής είναι τόσο μεγάλος και δεδομένος ώστε να κάνουμε ευρετήριο όρων παραπέμποντας σε σελίδες.

(ε) Περί της διδασκαλίας της γλώσσας

Η τελευταία εφαρμογή, που θα συζητήσουμε εδώ, αφορά σε έναν τρόπο διδασκαλίας του δίπολου γινόμενο-πηλίκου, ο οποίος, έχουμε κάθε λόγο να πιστεύουμε, θα μπορούσε να είναι χρήσιμος στην πράξη. Επειδή την έννοια του γινομένου ο κάθε διδάσκων την έχει συνειδητά ή ασυνειδητά πολύ καλά χωνεμένη μέσα του, τη θεωρεί δεδομένη και ορθώς, μέχρι ενός σημείου. Είναι κάτι που θα αναγκασθεί να εφαρμόσει επανειλημμένα, όμως δεν πρέπει να το δώσει με έναν αυστηρό τρόπο εξαρχής και να θεωρήσει ότι έχει αποδεσμευθεί από το ζήτημα, γιατί η διαδικασία του γινομένου, παρότι ευκολότατη, πρέπει να γίνει βίωμα βαθμιαία όπως απαιτεί γενικά η διαδικασία της μάθησης.

Όσον αφορά στο πηλίκου και σύμφωνα με όσα προαναφέρθηκαν σχετικά με τη δυσκολία του, δεν θα μπορούσε κανείς να παρουσιάσει τη διαδικασία του με σαφήνεια και ολοκληρωμένα στις πρώτες βαθμίδες της εκπαίδευσης. Επομένως, πρέπει να επιλεγούν συγκεκριμένα «εύκολα», σαφή και ορατά παραδείγματα πηλίκων και για προφανείς λόγους να παρουσιάζονται όσο το δυνατόν πιο ολοκληρωμένα και με σειρά δυσκολίας. Τέλος, προτείνεται να είναι ταυτόχρονη η διδασκαλία γινομένου-πηλίκου ή, τουλάχιστον, συνεχής αναφορά του γινομένου σε κάθε διδασκαλία πηλίκου. Δηλαδή, όταν «συμμαζεύει» κανείς, να γνωρίζει το μέγεθος του συμμαζέματος σε σύγκριση με το σύνολο.

Όσον αφορά τις εφαρμογές στη διδασκαλία, τόσο στο *συμπεριφοριστικό* όσο και στο *γνωστικό* μοντέλο διδασκαλίας, διαπιστώνουμε καταρχήν τα εξής:

(i) *Συμπεριφοριστικό μοντέλο*: Στο συγκεκριμένο μοντέλο η γνώση αποκτάται με την εξάσκηση και σύμφωνα με το σχήμα
ερέθισμα → αντίδραση + εξωτερικές τονώσεις

Η ανάγνωση, η γραμματική, το συντακτικό κτλ διδάσκονται είτε μεμονωμένα είτε συνδυαστικά μέσα από ένα κείμενο. Κατά συνέπεια, είτε δίνουμε τους κανόνες, γενικούς ή ειδικούς οι οποίοι προήλθαν από τη μελέτη της δομής της γλώσσας, είτε

χωρίζουμε τις παραμέτρους που συνθέτουν τη γλώσσα και δίνουμε κανόνες στις επιμέρους παραμέτρους (γραμματική, σύνταξη κτλ). Αν οι μαθητές έχουν την ικανότητα να κατηγοριοποιούν τις περιπτώσεις, δηλαδή να δημιουργούν πηλικά και επομένως να βγάζουν οι ίδιοι τους κανόνες, τότε αυτό μπορεί να γίνει με την εξάσκηση, και συγκεκριμένα το παραπάνω σχήμα «ερέθισμα → αντίδραση + εξωτερικές τονώσεις», σημαίνει ότι έχουμε τόσες επεμβάσεις στον αλγόριθμο (εξωτερικές τονώσεις) όσες απαιτούνται για να επιτευχθεί το ζητούμενο, δηλαδή να βγει ο κανόνας.

Ουσιαστικά, αν ως γλώσσα εννοούμε το σύνολο της γραπτής και προφορικής παραγωγής και τα εμφανιζόμενα κείμενα είναι εκφράσεις της ίδιας παραγωγής τότε ένα βασικό σημείο είναι η ύπαρξη των αναλλοίωτων τα οποία συνθέτουν τη δομή, είναι μεταφέριμα και επομένως βοηθούν (στηρίζουν) τα επόμενα κείμενα. Εδώ, θα ήθελα να διατυπώσω την άποψη ότι οι κανόνες αυτοί δεν πρέπει να είναι πολλοί διότι δεν πρέπει οι «άξονες στήριξης» να δεσμεύουν τη δομή.

(ii) Γνωστικό μοντέλο: Το γνωστικό μοντέλο, όπου η γνώση ανακαλύπτεται, οργα-
νώνεται και κατασκευάζεται με βάση το σχήμα

ερέθισμα → γνωστική διαδικασία και επικοινωνιακή κατάσταση → αντίδραση
και με τις αλλαγές που αυτή επιφέρει στο περιβάλλον της μάθησης.

Σύμφωνα, επομένως, με τη δική μας ανάγνωση διατίθενται, μέσω της διδασκαλίας, οι γνωστικές διαδικασίες και η επικοινωνιακή κατάσταση κατά δόσεις και με βήματα τέτοια που να αναπτύσσονται οι δομικοί κανόνες ενώ βρίσκονται σε μία διαλεκτική σχέση σε ανερχόμενης δυσκολίας καταστάσεις, οι οποίες ταυτόχρονα «ανακαλύπτονται», αναλύονται σε βάθος και γίνονται κτήμα του μαθητή. Κατά τη γνώμη μας, ο βαθμός δυσκολίας με τον οποίο ξεκινάει κανείς να διδάξει ένα φαινόμενο ή ομάδα φαινομένων, εξαρτάται από την ικανότητα *δόμησης* που έχουν οι μαθητές, δηλαδή στην ουσία το να μπορούν να εφαρμόζουν γινόμενα και πηλικά, συνειδητά ή ασυνείδητα - κυρίως ασυνείδητα. Επίσης στη διάρκεια της διδασκαλίας θα πρέπει καταρχάς να γίνεται η εξισορρόπηση των γνωστικών αυτών ικανοτήτων και στη συνέχεια η πορεία να είναι παράλληλη.

Ειδικά στο γνωστικό μοντέλο, δεδομένου ότι η γλώσσα αντιμετωπίζεται ως όλο, οι «εσωτερικές αλλαγές» είναι οι μετασχηματισμοί των οποίων τα αναλλοίωτα στοιχεία αποτελούν το πλαίσιο, τον άξονα μέσα και επάνω στα οποία κινείται και στηρίζεται μια οποιαδήποτε δομή, και τα οποία αναλλοίωτα διατυπώνονται με κανόνες που πρέπει να είναι λίγος και, ει δυνατόν, χωρίς εξαιρέσεις. (Βουγιουκλής, *TA NEA* 17-8-2011; Βουγιουκλής, *TA NEA* 11-9-2012; Βουγιουκλής, *TA NEA* 26-2-2013).²

² Μεταρρύθμιση με την απλή λογική, *TA NEA* 17-8-2011.

Αξιολογείν ά-λογα, *TA NEA* 11-9-2012.

Η ασαφής Αθηνά, *TA NEA* 26-2-2013.

Συμπεράσματα/Προτάσεις

Τα *μαθηματικά μοντέλα/πρότυπα* αποτελούν μία αναγνωρίσιμη μορφή της κατασκευής από τους επιστήμονες του ίδιου χώρου αλλά και άλλων καθώς δίνουν μία δομή, μία κατασκευή, την οποία, υποτίθεται, ακολουθεί η γλώσσα. Όσο λιγότερες οι αποκλίσεις και απλούστερη είναι η δομή, τόσο περισσότερο *πετυχημένο* θεωρείται το μοντέλο. Στα μαθηματικά μοντέλα η κατάσταση είναι δεδομένη, τα αξιώματα τίθενται από την αρχή και στη συνέχεια αναζητάμε τη δομή που θα χρησιμοποιηθεί. Επιπλέον, μια μαθηματική δομή που χρησιμοποιείται ως μοντέλο μπορεί να εξυπηρετεί κάποια συγκεκριμένη επιστήμη, σε κάποιο συγκεκριμένο πεδίο και σε κάποια συγκεκριμένη χρονική περίοδο. Είναι, επίσης, δυνατόν, αυτό το μοντέλο να χρησιμοποιηθεί κατά κόρον και στη συνέχεια να παροπλισθεί, χωρίς, όμως, αυτό να σημαίνει ότι ήταν «λανθασμένο» από μαθηματικής πλευράς, αλλά, απλώς, εφαρμόσιμο ή μη, κατά περίπτωση. Με άλλα λόγια, αν οι συνθήκες που τίθενται εξαρχής εντάσσονται στα αξιώματα ενός μαθηματικού μοντέλου, τότε αυτό το μοντέλο μπορεί να χρησιμοποιηθεί και να εξυπηρετήσει την εξαγωγή επιστημονικών συμπερασμάτων. Στη συνέχεια, είναι δυνατόν, οι συνθήκες να αλλάξουν, οπότε επιβάλλεται και η αλλαγή του μοντέλου, όχι όμως και η πλήρης απόρριψή του. Υπάρχει, δηλαδή, δυνατότητα χρησιμοποίησης του ίδιου μοντέλου κάπου αλλού, είτε σε τελείως διαφορετικές ή, ακόμα, σε παρόμοιες συνθήκες με αλλαγή, όμως, κάποιας παραμέτρου.

Η *γλώσσα* είναι ένας τεράστιος ερευνητικός χώρος και η απαίτηση εύρεσης συνολικού μοντέλου είναι ματαιοπονία ή, στην αισιόδοξη εκδοχή, η οποία μας βρίσκει σύμφωνους, αποτελεί πρόκληση. Επιβάλλεται, λοιπόν, να τεθούν περιορισμοί και να αναζητηθούν *μερικά* και όχι *συνολικά* μοντέλα. Άλλωστε το πλήθος των μαθηματικών μοντέλων που πλέον εισβάλλουν στο χώρο των εφαρμοσμένων επιστημών, και της γλωσσικής επιστήμης συμπεριλαμβανομένης, μπορούν, με τη σωστή χρήση, να προσφέρουν πολλά στην περαιτέρω ανάπτυξη της έρευνας.

Βιβλιογραφία

- ΔΕΠΠΣ (Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Προγραμμάτων Σπουδών), Αρ. Φύλλου 1366 τ. Β' 18-10-2001, αρ.1&2, σσ.1 -369.
- Givón, A., 'Historical syntax and synchronic morphology: an archeologist's field trip', in 7th *Regional Meeting*, Chicago: Chicago Linguistics Society (1971), pp. 394-415.
- Godel, R. (ed), *Les sources Manuscrites du Course de Linguistique Générale de F. de Saussur*, Geneva and Paris: Droz and Minard, 1957.
- Joseph, G.-G., *Crest of the Peacock: The Non-European Roots of Mathematics*, Princeton University Press, 2000.
- Καμπάκη-Βουγιουκλή, Π., *Γλώσσα και Μαθηματικά Πρότυπα*, Αφοί Κυριακίδη, 2009.
- Meillet, A., "L' evolution des formes grammaticales", *Sciientia* 12, (ανατύπωση στο A. Meillet, *Linguistique historique générale*, 1:130-148, Paris, 1948.
- Τσολάκης, Χ., *Από το λόγο στη συνείδηση του λόγου*, Βάνιας, 1995.

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΓΛΩΣΣΑ ΣΤΗ ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΦΑΙΡΑ
(ΔΗΜΟΣΙΟΓΡΑΦΙΑ, ΠΟΛΙΤΙΚΗ) ΑΠΟ ΤΟ 1974 ΚΑΙ ΕΞΗΣ:
ΜΙΑ ΚΡΙΤΙΚΗ ΘΕΩΡΗΣΗ

Νικολέττα Τσιτσανούδη – Μαλλίδη*

Περίληψη

Η εργασία αναφέρεται στην εξέλιξη της ελληνικής γλώσσας, έτσι όπως αυτή αποτυπώνεται σε κείμενα της δημόσιας σφαίρας, κυρίως από το πεδίο της δημοσιογραφικής γλώσσας. Περιλαμβάνει στοιχεία από μελέτες μας οι οποίες επικεντρώθηκαν σε ελληνικά δημοσιογραφικά κείμενα από την αποκατάσταση της δημοκρατίας έως και τη δεύτερη πρώτη δεκαετία του 21^{ου} αιώνα. Ένα μεγάλο μέρος των κειμενικών τεμαχίων έχει αντληθεί από το ιστορικό αρχείο των εφημερίδων «Το Βήμα» και «Τα Νέα».

Αυτό το οποίο παρατηρείται είναι ότι από την πτώση της δικτατορίας στην Ελλάδα και μετά, οι συμβολισμοί που συνδέονται με τη μορφή της γλώσσας, ενώ παραμένουν σταθεροί, σε σχέση με τις δημοκρατικές και κοινωνικές αναφορές τους, εν τούτοις περισώζονται διαφοροποιούμενοι, ανάλογα την πολιτική κατάσταση η οποία επικρατεί στη χώρα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η εποχή των μνημονίων, κατά την οποία η στάση υψηλής απατηλής οικειότητας ή στάση εικονικής ευμείνειας υποχωρεί, δεδομένου ότι συχνά οι επιλογές των λαϊκόμορφων γλωσσικών τύπων συνδέονται με την υπαγόρευση και την επιβολή των οικονομικών μέτρων.

Την εργασία διατρέχει ο έντονος σκεπτικισμός για τη δύναμη και την ευχέρεια της γλώσσας, όχι απλά ως προς την περιγραφή των επικοινωνιακών συμβάντων, αλλά ως προς την αναγωγή της σε μία κοινωνική ή και πολιτική πρακτική, η οποία ενδεχομένως σχετίζεται με τη βλέψη για μείωση των αντανakλαστικών των αποδεκτών απέναντι στις κυρίαρχες κάθε φορά, κοινωνικοπολιτικές και οικονομικές πιέσεις και επιβολές.

Λέξεις κλειδιά: δημοσιογραφικός λόγος, λαϊκή γλώσσα, στάση εικονικής ευμείνειας, μνημονιακή γλώσσα, μεταφορικός λόγος.

Abstract

The paper refers to the evolution of the Greek language, as it is reflected in texts of the public sphere, mainly from the field of journalistic language. It includes elements from

* Καθηγήτρια Γλωσσολογίας και Ελληνικής Γλώσσας, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων. Επικοινωνία: Σχολή Επιστημών Αγωγής, Παιδαγωγικό Τμήμα Νηπιαγωγών Ιωαννίνων, Πανεπιστημιούπολη, Ιωάννινα, 45500, 2651005722, nitsi@uoi.gr

a series of studies that focused on Greek journalistic texts from the reconstitution of democracy up to the second decade of the 21st century. A large part of the textual pieces has been drawn from the historical archive of the newspapers “Το Βήμα” and “Τα Νέα”.

What is observed is that from the fall of the dictatorship in Greece onwards, the symbolisms associated with the form of the language, while they remain stable, especially in relation to their democratic references, are nevertheless preserved and differentiated, depending on the political situation which prevails in the country. A typical example is the era of memorandums, in which the attitude of high illusory familiarity or the attitude of virtual benevolence recedes, since often the choices of vernacular language types are related to the dictation and enforcement of economic measures.

The paper is characterized by the intense skepticism about the power and fluency of language, not simply in terms of describing communicative events, but in terms of reducing it to a social and political practice, which is possibly related to the vision to reduce the receivers’ reflexes towards the prevailing socio-political and economic pressures and impositions.

Key words: journalistic speech, popular language, attitude of virtual benevolence, memorandum language, metaphorical speech.

1. Ορισμένα εισαγωγικά στοιχεία

Η εργασία επικεντρώνεται στην παρουσίαση της εξέλιξης της ελληνικής γλώσσας κατά το χρονικό διάστημα μιας συγκεκριμένης ιστορικής περιόδου, που ξεκινά με την αποκατάσταση της δημοκρατίας το 1974 και προχωρά μέσα από τη σοβαρή χρηματοπιστωτική/οικονομική κρίση (~2009-2018), κατά την οποία επιβλήθηκαν στη χώρα τα λεγόμενα «μνημόνια συνεργασίας».¹ Το πρώτο τέτοιο μνημόνιο, που δημοσιεύτηκε το 2010, κατέγραψε μια συμφωνία μεταξύ της ελληνικής Κυβέρνησης, και του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου μαζί με την Ευρωπαϊκή Ένωση. Σύμφωνα με τον Gregory Nagy (2022) είναι η καθοριστική στιγμή της «ιστορίας» που παίρνει σχήμα μέσα από τη συζήτηση των θέσεων του παρόντος κειμένου, που μέρος του

¹ <https://www.in.gr/2022/06/17/economy/oikonomikes-eidiseis/ellada-kai-mnimonia-itan-2010-otan-ti-simainei-eksodos-apo-tin-enisxymeni-epopteia/>

στηρίζεται στο βιβλίο *Greek Media Discourse. From the reconstitution of democracy to Memorandums of Understanding. Transformations and Symbolisms*.²

Στις ενότητες που ακολουθούν, αναδεικνύουμε τις μεταβολές στη μορφή και τους συμβολισμούς της γλώσσας των ελληνικών μέσων μαζικής ενημέρωσης και επικοινωνίας που συνδέθηκαν με τη λαϊκοποίηση, από τη μεταπολίτευση έως σήμερα. Αναφερόμαστε στις πιθανές βλέψεις που κατά την άποψή μας συνόδευσαν αυτές τις αλλαγές, συμβάλλοντας σε έναν επιστημονικό, αλλά και βαθύτερα πολιτικό διάλογο, ο οποίος αποσκοπεί στη βελτίωση της ποιότητας του δημοκρατικού και κοινωνικού αγαθού της ενημέρωσης, που κατά καιρούς υφίσταται μία σοβαρή κριτική από την πλευρά των πολιτών για την αξιοπιστία και την αντικειμενικότητά του. Και κάθε βελτίωση που διεκδικείται, συνδέεται με την παράλληλη διεκδίκηση της μείωσης της προπαγανδιστικής και εμπορευματικής λειτουργίας του λόγου.³

Στην εργασία καταγράφεται παράλληλα ο έντονος σκεπτικισμός για τη δύναμη και την ευχέρεια της γλώσσας, όχι απλά ως προς την απεικόνιση των γεγονότων, αλλά ως προς τη δυναμική της αναγωγή σε μία κοινωνική ή και πολιτική πρακτική, η οποία μπορεί να υπονομεύει τη δυνατότητα των παραληπτών των λόγων της δημόσιας σφαίρας να διατηρούν τα αντανakλαστικά τους στις κυρίαρχες πιέσεις ή ακόμη και να μη διανοούνται την έκφραση της διαμαρτυρίας και της αντίστασης προς αυτές. Πρόκειται για μία θεματική, η οποία αναδεικνύεται εξαιρετικά επίκαιρη στις σημερινές εποχές των αλληλοδιάδοχων κρίσεων, της έκρηξης της τεχνολογίας, της κυριαρχίας της εικόνας και των *fake news*, σε συνδυασμό με την επιβολή της ταχύτητας, αλλά και την κοινωνική και πολιτική ρευστότητα.

Ωστόσο, δεν εστιάζουμε μόνον στην ελληνική γλώσσα, όπως αυτή εξελίχθηκε στο ιστορικό πλαίσιο της σύγχρονης ελληνικής κρίσης, αλλά επιχειρούμε διευρύνσεις, προσεγγίζοντας παγκοσμίως τη συνάφεια της ελληνικής κρίσης με την παγκόσμια κρίση που αντιμετωπίζει η ανθρωπότητα. Υποδεικνύουμε το ότι η ανίχνευση των ορίων της αντοχής στην κατανάλωση των ρητών και υπόρρητων μηνυμάτων, παραμένει ένα διαρκές ζητούμενο, όταν μάλιστα οι εξουσίες συγκροτούν μορφές του λόγου οι οποίες προορίζονται να λειτουργήσουν με δεσποτικό χαρακτήρα απέναντι στις μάζες. Βέβαια, αυτός ο έλεγχος προϋποθέτει αφενός τη μαζοποίηση των κοινωνιών και αφετέρου τη διαθεσιμότητα και την παθητική ή και μοιρολατρική αποδοχή από την πλευρά των αναγνωστών, του σχήματος ότι η εξουσία κινείται «από πάνω προς τα κάτω» και ποτέ, ή σπάνια, αντίστροφα ή αμφίδρομα.

² Η συγκεκριμένη έκδοση κυκλοφόρησε το 2022 από το Center for Hellenic Studies του Πανεπιστημίου Harvard και διανέμεται από το Harvard University Press.

³ Περισσότερα για τις λειτουργίες του δημοσιογραφικού λόγου, βλ. Χατζησαββίδης, 2000 και Τσιτσανούδη – Μαλλίδη, 2006.

2. Η καθιέρωση της δημοτικής ως σηματοδότηση της αποκατάστασης της δημοκρατίας

Μία από τις σηματοδοτήσεις της αποκατάστασης της δημοκρατίας το 1974 στην Ελλάδα ήταν η ανάγκη καλλιέργειας μίας καινούριας κοινωνικής, πολιτικής και πολιτισμικής παιδείας. Στο πλαίσιο αυτό εντάσσεται και η γλωσσοεκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1976. Φορείς της πολιτικής, αλλά και της νεότερης δημοσιογραφίας, υιοθέτησαν ένα λαϊκό ή και λαϊκότροπο γλωσσικό ρεπερτόριο με δημοκρατικές συνδηλώσεις και σημαίνοντα (Τσιτσανούδη – Μαλλίδη, 2020).

Σύμφωνα με τη δική μας αντίληψη, έτσι όπως αυτή διαμορφώθηκε από τις ποικίλες ερευνητικές δημοσιευμένες εργασίες μας, η κοινωνική δυσπιστία που συνδεόταν με τη λαϊκότητα της ομιλούμενης γλώσσας υποχώρησε και το τέλος της επισημότητας ή και της επισημοφάνειας του δημόσιου λόγου δεν άργησε να ακολουθήσει. Η χρήση της λαϊκής γλώσσας συνδέθηκε με ρομαντικές υποδηλώσεις. Κατ' ουσία, η χρήση λειτουργούσε ως δείξη του μεγάλου ενδιαφέροντος της πολιτικής και τηλεοπτικής εξουσίας υπέρ των συμφερόντων του λαού.

Ο δημοσιογραφικός λόγος, ως ένα κορυφαίο δείγμα δημόσιου λόγου, συμμερίστηκε την ιδεολογία της κοινής νεοελληνικής, ακολουθώντας την κοινωνική διάθεση και βούληση για αλλαγές, οι οποίες συνοδεύονταν από τη γενικότερη επιθυμία για λαϊκή κυριαρχία. Η δημοσιογραφική και πολιτική γλώσσα λειτουργούν σταθερά από τη μεταπολίτευση και μετά ως συγκοινωνούντα δοχεία, που επηρεάζουν και καθορίζουν η μία την άλλη, στο επίπεδο του ύφους και της μορφής. Η αλληλεπίδραση αυτή στο γλωσσικό επίπεδο ενσωματώνει και αποδίδει τον συχνά σφιχτό εναγκαλισμό μεταξύ της πολιτικής εξουσίας με την εκδοτικό - τηλεοπτικό - δημοσιογραφική. Σε ένα τέτοιο πλαίσιο, οι γλωσσικοί κώδικες και εν γένει το ρεπερτόριο των δημοσιογράφων εγκολλώθηκαν πολλά από τα χαρακτηριστικά της λαϊκής γλώσσας από το 1974 και μετά. Όσο αυταρχική και να παρέμεινε η γλώσσα, σε αρκετές περιπτώσεις ως προς το περιεχόμενό της, η λαϊκή μορφή δεν έπαυε να συνδέεται με τις προοδευτικές πεποιθήσεις και τη φιλολαϊκή νοοτροπία (Φραγκουδάκη, 1999).

Με την είσοδο της ελεύθερης ραδιοτηλεόρασης στις αρχές της δεκαετίας του 1990, οι εκπρόσωποι της ηλεκτρονικής δημοσιογραφίας επιχείρησαν να εμφανιστούν όσο το δυνατόν περισσότερο οικείοι έναντι των αποδεκτών του λόγου τους συγκλίνοντας «προς τα κάτω» το ρεπερτόριό τους. Επρόκειτο για μία επανάσταση, καθώς διευρύνονταν ξαφνικά το ραδιοτηλεοπτικό τοπίο, όχι μόνον στην πρωτεύουσα της χώρας, αλλά και στην περιφέρεια. Οι πολίτες μπορούσαν να έχουν μία άμεση πρόσβαση στα μέσα ενημέρωσης, ειδικά στα περιφερειακά, τα οποία λειτούργησαν από την πρώτη στιγμή της ίδρυσής τους δυναμικά, παρεμβαίνοντας στα κοινωνικοπολιτικά δρώμενα. Αυτή η δυναμική συνέτεινε στο να επιβληθεί ευκολότερα στη δημόσια σφαίρα η άτυπη

καθημερινή γλώσσα του μικρομεσαίου πολίτη, γεγονός που σήμαινε τη σταδιακή εγκατάλειψη της τυπικότητας και αυστηρότητας του παρελθόντος. Ταυτόχρονα η κυριαρχία των διαφημιστών στα μέσα ενημέρωσης διευκόλυνε μία ταχεία προσαρμογή προς τους γλωσσικούς κώδικες των χαμηλών κοινωνικοοικονομικών στρωμάτων, που απαρτίζονταν ασφαλώς από καταναλωτές. Η ανάγκη για ενίσχυση της εμπορευματικής λειτουργίας του λόγου, σε συνδυασμό με την τόνωση της ιδεολογικής και προπαγανδιστικής λειτουργίας, υπηρετήθηκε μέσα από την υιοθέτηση μιας στάσης, που ονομάσαμε *στάση υψηλής εικονικής ευμένειας ή στάση απατηλής οικειότητας*.⁴

3. Η στάση υψηλής εικονικής και απατηλής οικειότητας

Το 2005 προτείναμε τον όρο *‘στάση υψηλής εικονικής ευμένειας’* ή *‘απατηλής οικειότητας’* για να περιγράψουμε μία στάση που διέκρινε τον δημοσιογραφικό λόγο ή όψεις αυτού, από την είσοδο της ιδιωτικής ραδιοτηλεόρασης και εξής (Τσιτσανούδη – Μαλλίδη, 2006). Η στάση αυτή συνίστατο στην προσπάθεια να εμφανίζεται ο δημοσιογραφικός λόγος ολόενα και λαϊκότερος, φιλικότερος και ευμενώς διακείμενος απέναντι στους αποδέκτες του, με σκοπό να φαίνεται ότι εξυπηρετεί τα συμφέροντα των ανθρώπων του λαού, δηλαδή των κοινωνικών ομάδων που στερούνται σχετικώς την εξουσία και συχνά αντιμετωπίζονται ή εγκαλούνται ως καταναλωτές, αν και μπορεί να μην αντιδρούν πάντοτε κατ’ αυτόν τον τρόπο. Έχουν τις δικές τους πολιτισμικές μορφές και συμφέροντα που συχνά έρχονται σε αντίθεση με αυτά των παραγωγών πολιτισμικών εμπορευματικών αγαθών (Φισκ, 2000, σ. 455).

Η στάση εικονικής ευμένειας διευκολύνει τη λειτουργία της πληροφόρησης και της ενημέρωσης, αλλά και τη συγκράτηση ή και διεύρυνση ενός κοινού κατάλληλου μεγέθους και σύνθεσης, με αποτέλεσμα να έχει εμπορική απήχηση ο δημοσιογραφικός λόγος ως εμπορευματικό αγαθό (ό.π.: σ. 413), προκειμένου να πωλείται στη συνέχεια στους διαφημιζόμενους. Ειδικότερα υποστηρίξαμε ότι η κατασκευή της στάσης εικονικής ευμένειας υπηρετείται γλωσσικά α. με τη χρήση λαϊκών λέξεων και φράσεων αλλά και γεωγραφικών και κοινωνικών ποικιλιών (λαϊκή γλώσσα), β. με την αναγωγή και αναβάθμιση του ιδιωτικού στοιχείου στο δημόσιο, γ. με την απόπειρα κατάργησης των αποστάσεων μεταξύ ιδιωτικού/ προσωπικού και δημόσιου/ απρόσωπου, δ. με την υπόρρητη έκφραση της ιδεολογίας της αμφισβήτησης και τη σχετική ιδεολογική συμπαρατάξη του φορέα του δημοσιογραφικού λόγου με το κοινό που τον παρακολουθεί, ε. με την κυριαρχία του συναισθήματος επάνω στη λογική, και στ. με την επιλογή λαϊκής θεματολογίας στα δελτία ειδήσεων.

⁴ Στο πλαίσιο διδακτορικής μας διατριβής που εκπονήθηκε στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, με επιβλέποντα τον Καθηγητή Ν. Μήτση.

4. Η δημοτική γλώσσα και η μάχη των συμβολισμών

Η ανάδειξη της δημοτικής γλώσσας και η χρήση μιας λαϊκής έκφρασης της δημοτικής τα χρόνια που ακολουθούν το 1974, και ειδικά μετά το 1981, συνοδεύεται με διαρκείς συμβολισμούς. Οι συμβολισμοί αυτοί ορισμένες φορές διακρίνονται από το στοιχείο της υπερβολής: η δημοτική γλώσσα αντιμετωπίζεται ως αποκλειστικό όργανο των «προοδευτικών» δυνάμεων, ενώ η καθαρεύουσα, των αποκαλούμενων «συντηρητικών». Επρόκειτο για μία προβολή ιδεολογιών επάνω στον γλωσσικό κώδικα. Οι συμβολισμοί αυτοί είχαν ανθεκτικότητα, που αποτυπώθηκε και στις απεικονίσεις των πρόσφατων οικονομικών και πολιτικών εξελίξεων στην Ελλάδα, όπως συνέβη με την περίπτωση της οικονομικής κρίσης του 2010 κ.ε., και των κινημάτων διαμαρτυρίας που αναπτύχθηκαν στη συνέχεια. Ο συμβολισμός της χρήσης της ομιλούμενης δημοτικής στο φυσικό του πεδίο, της ανατροπής, της δημεγερσίας και της απείθειας στην εξουσία από όπου κι αν αυτή εκπηγάει, επανήλθε.

Η ευρύτατη χρήση της λαϊκής γλώσσας κατά την ανάπτυξη του *κινήματος των αγανακτισμένων* στην Ελλάδα κραταιώνει τη θέση ότι η δημοτική παρέμεινε διαχρονικό και αδιαμφισβήτητο έμβλημα της ανατρεπτικής διάθεσης, των αντιεξουσιαστικών προθέσεων, και της ανάδειξης των πραγματικών, και όχι κατασκευασμένων από τις ιεραρχίες, συμφερόντων του λαού. Αμέσως μετά, επιχειρήθηκε μία ενδιαφέρουσα αντιστροφή, όταν τα πολιτικό – τηλεοπτικά, εγχώρια και ξένα, συστήματα επιστράτευσαν τη λαϊκή γλώσσα, όχι για να υπερασπισθούν τις αναμονές και τις προσδοκίες του λαού, αλλά για να επιχειρήσουν να στιγματίσουν τον λαό ως υπεύθυνο της υπαγωγής της χώρας στα μνημόνια και σε καθεστώς οικονομικής επιτήρησης.⁵

5. Μνημόνια: Η παρουσίαση του λαού ως ασθενή

Κατά τη διάρκεια της επιβολής των μνημονιακών μέτρων στην Ελλάδα, ο οφειλέτης λαός σε σειρά δημοσιευμάτων του τύπου, εμφανίζεται ως «άρρωστος» στο πλαίσιο ενός ορατού, λιτού, αλλά σημασιολογικά επιβαρυνμένου σχήματος, το οποίο έχει ως εξής:

- *Χρέος – Ασθένεια*
- *Χρεωκοπημένη ελληνική κοινωνία – Ασθενής*
- *Δανειστές, θεσμοί – Γιατρός*
- *Οικονομικά μέτρα – Φάρμακο, Θεραπεία*

Για τη δόμηση και υπηρετήση του σχήματος, που είναι κατά βάση ιδεολογικό, η αναγωγή γίνεται με λέξεις οικείες οι οποίες λαμβάνονται από ένα γνωστό στη μάζα ιατρικό λεξιλόγιο, το οποίο δεν διαταράσσει τον μικρόκοσμο του παραλήπτη, σε

⁵ Βλ. ενότητα 5.

αντίθεση με τα οικονομικά μέτρα τα οποία αποτυπώνονται σε μία γλώσσα κρυπτική. Ορισμένα ενδεικτικά παραδείγματα:

Η κατάσταση είναι πολύ σοβαρή, ο ασθενής κινδυνεύει να πεθάνει!

Η χώρα βρίσκεται σε νάρθηκα μνημονίου.

Η οικονομία μας βρίσκεται στον γύψο (αναφορά που ανακαλεί δηλώσεις του δικτάτορα Γ. Παπαδόπουλου την εποχή της χούντας: Πάλι θα αποτολμήσω επαφήν με τους γιατρούς. Ασθενήν έχομεν, εις τον γύψον τον βάλαμε).

Ο ασθενής χρειάζεται οξυγόνο!

Η πτώχευση θα έλθει σαν ξαφνικός θάνατος.

Ο ξαφνικός θάνατος της ελληνικής οικονομίας...

*Ο ασθενής παραπαίει! Ο Έλληνας ασθενής, ο άρρωστος άνθρωπος της Ευρώπης!*⁶

Επιπλέον, ξεδιπλώνεται ένα παιγνίδι ενοχοποίησης του θύματος (*blaming the victim*) (Ryan, 1971):

Ο ασθενής δεν θέλει να αναρρώσει.

Ο δανειστής εμφανίζεται ως σωτήρας, καθώς έχει αυτόκλητα αναλάβει τον ρόλο του γιατρού ή και του αρχιάτρου, ο οποίος παρέχει στον βαριά ασθενή τα φάρμακα ή τη θεραπεία ή ακόμη το πικρό χάπι:

Μην πολεμάτε τον γιατρό σας!

Ο γιατρός ίσως σας δώσει φάρμακα που δεν σας αρέσουν, αλλά ακόμα κι αν δεν σας αρέσουν, ο γιατρός είναι εκεί για να σας βοηθήσει.

Η παρουσίαση του υπόχρεου ως ασθενή, εφόσον ερμηνευθεί με βάση την ιδεολογική λειτουργία της γλώσσας, παραπέμπει στη βλέψη ο δανειολήπτης να σφραγιστεί με το στοιχείο της τρωτότητας. Ανάγεται σε μία οντότητα η οποία χρειάζεται θεραπεία, και αυτή η θεραπεία δεν είναι άλλη από την αναγκαστική αποδοχή των μέτρων που παρομοιάζονται με φαρμακευτική αγωγή. Επιδιώκεται η σαφής εγκατάσταση της ιδεολογικής θέσης ότι ο δανειζόμενος έχει το πρόβλημα ως επίνοσος και όχι το πολιτικό σύστημα και οι τυχόν δικές του ασθένειες (Τσιτσανούδη – Μαλλίδη, 2020, και Tsitsanoudis - Mallidis, 2022).

⁶ Βλ. και Τσιτσανούδη – Μαλλίδη, 2017.

6. Η χρήση του μεταφορικού λόγου

Η απαντώμενη χρήση του μεταφορικού λόγου κατά την απεικόνιση των διαστάσεων και των συνεπειών της οικονομικής κρίσης επιβεβαιώνει την κατατεθειμένη βιβλιογραφικά θέση ότι η μεταφορά θεωρείται αναπόδραστο μέρος του τρόπου επικοινωνίας μεταξύ των ανθρώπων για ιδέες και εμπειρίες, για τις οποίες πιθανόν να υπάρχει δυσχέρεια εξωτερίκευσης (Wardle & Derakhshan, 2017) με όρους μονοσημίας (Deignan, 2005, σ. 133). Το φαινόμενο της χρήσης του μεταφορικού λόγου είναι ιδιαίτερα συχνό, ειδικά σε περιόδους κρίσεων, όπως διαπιστώσαμε και κατά τη διάρκεια της πανδημίας (Τσιτσανούδη & Σταυρόπουλος, 2022).

Μέσω της μεταφοράς επιτεύχθηκε η σαφήνεια στην περιγραφή των επιπτώσεων κατά τρόπο που ο αποδέκτης του κειμένου να αναγνώριζε γρήγορα το επώδυνο βίωμα στο οποίο είχε άμεση και οδυνηρή εμπλοκή και πιθανόν να φοβόταν από αυτό.⁷ Άλλωστε η «φοβογλώσσα» αποτελεί ένα ισχυρό μέσο εξουσιασμού και επιβολής (Πρεβελάκης & Τσιτσανούδη, 2022). Η μεταφορά μοιάζει να επιστρατεύεται προκειμένου να συγκροτηθούν έμφοβα περιβάλλοντα και να προκληθούν αντίστοιχα αντανakλαστικά στους αναγνώστες/παραλήπτες των λόγων αυτών, όπως διαπιστώσαμε και κατά τη διάρκεια της πανδημίας.⁸

⁷ Για τη γλώσσα του πόνου και τις μεταφορές της, βλ. και Παπαδοπούλου – Μανταδάκη, 2019.

⁸ Μια πολύ ενδιαφέρουσα προσέγγιση για τα μεθοδολογικά προβλήματα στην ανάλυση των μεταφορών κάνουν οι Semino, Heywood & Short (2004). Επίσης, για τη μεταφορά σε σχέση με τον κορονοϊό βλ. Semino (2021) και Wicke & Bolognesi (2020).

Χαμογελάστε δηλαδή με 2ηθόσιο επιτόκιο 2 φορές το χρόνο

- Διηλεκσισμός των τόκων τον 6ο και 12ο μήνα
- Μηνιαία απόδοση 10ων
- Το κεφάλαιο σας διαιρείται κάθε μήνα

Για 12μηνη προθεσμία κατάθεση από €15.000
Ενημερωθείτε σε ένα κατάστημα Eurobank ή στο 210 95 55 000

ΠΡΟΘΕΣΜΙΑΚΗ ΚΑΤΑΘΕΣΗ x2

Eurobank
ΥΠΟΧΡΩΣΗ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΩΣ

22-23 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 2011 ■ €2,00 ΚΑΙ ΜΕ ΤΗΝ ΠΡΟΣΘΟΝΑ €3,50 WWW.TA.NEA.GR

ΤΑ ΝΕΑ

ΣΑΒΒΑΤΟΚΥΡΙΑΚΟ

Ταξίδι στο χαλκικό τραγούδι
Η ΚΑΣΕΤΙΝΑ ΚΑΙ 2CD

ΤΡΟΪΚΑ
Μόνη λύση το βαθύ κούρεμα 50% έως 60%

Η Κριστίνε Λαγκέρν και ο Γιώργος Παπανδρέου (επάνω), στο παρελθόν του Ευρωπαϊκού που αποφασίζει την εκταμίευση της 4ης δόσης για την Ελλάδα, μέλλουσιν και για βαθύτερο κούρεμα του χρέους. ΖΗΤ. 15.16

Φόρος 40% σε καταθέσεις εξωτερικού άνω των €100.000
ΣΕ/ΙΔΑ 49

Η Ζωή της πλατείας

Τη λένε Σοφία Φωτίνου, είναι νοσολεύτρια και θεωρείται «το πρόσωπο των διαδηλώσεων» στην Ελλάδα από το ξένο ΜΜΕ. Μύθος στα «ΝΕΑ». ΣΕΜΙΝΟ 25

Η Σύνοδος Κορυφής κρίνει την επόμενη μέρα για την κυβέρνηση
Διευθυντήριο της τρόικας πρόκειται να εγκατασταθεί στην Αθήνα

Στο σταυροδρόμι ο Γιώργος, η χώρα, το ευρώ

Τα αποτελέσματα της Συνόδου Κορυφής για τη διαχείριση του ελληνικού χρέους θα κριθούν σε μεγάλο βαθμό της πολιτικής ηρωικής που είναι διατεθειμένος να αναλάβει τον «επόμενο μέρα» ο Γιώργος Παπανδρέου, ενώ επιβεβαιώνεται ότι μόνον διαθεσιμότητα της τρόικας θα εγκατασταθεί στην Αθήνα. Πάντως, το κλίμα στην ευρωπαϊκή παραμενί βαρύνει, καθώς μέχρι στιγμής δεν έχουν γεφυρωθεί οι διαφορές Ανγκελα Μέρκελ-Νικολά Σαρκοζί. ΣΕΜΙΝΟ 11-24

ΝΕΑ ΤΑΣΗ ΠΡΑΓΜΑΤΩΝ

Οι αποφάσεις που θα ληφθούν τα προεπεί 24-25-26 από τα κορυφαία κοινοτικά όργανα θα είναι από τις πιο σημαντικές στην ιστορία της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Ειδικότερα για την Ελλάδα, αυτές οι αποφάσεις θα συνιστούν τομή στην προοπτική για την

→ ΣΕΦΑΛΙΑ Β

ΤΡΑΠΕΖΑ ΠΕΙΡΑΙΩΣ
Αποταμιευτικός Λογαριασμός «Μπορώ»
ΕΙ, αποθεματικό Νέων

Εικόνα 1

Οι μεταφορικές φράσεις με τη χρήση λέξεων όπως ‘μαχαίρι’, ‘θηλιά’, ‘τσεκούρι’, ‘ψαλίδι’ απεικόνισαν με δραματικό τρόπο τις συνέπειες της κρίσης η οποία προσέλαβε διαστάσεις μοιραίας απειλής και επιδρομής. Αντίστοιχες αναπαραστάσεις απαντώνται και για την περιγραφή χρόνιων ασθενειών ή πόνου (Sontag, 1991, Semino, Heywood & Short, 2004).

€ 1,00 • ΤΡΙΤΗ 11 ΜΑΪΟΥ 2010 • Τεύχος 1491 • E-mail: to-bhma@bma.gr, Internet: http://www.to-bhma.gr

1.796,38 1.779,30 Ευφορία στις αγορές μετά την ευρωπαϊκή συμφωνία
1.631,61 Κιόσφο
ΧΡΗΜΑΤΙΣΤΗΡΙΟ ΑΘΗΝΩΝ +9,13%
ΣΥΝΔΕΣΗ Α.Ε. ΤΟ ΒΗΜΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ • 14.15

Συμφώνησαν για ευθύνη υπουργών αουλίας, «πόθεν έσχες»
ΣΚΑΛΔΑ Α.Ι.

ΤΟ ΒΗΜΑ

Κ. Α. ΛΑΜΠΡΑΚΗΣ (1912-2008) ΣΥΝΤΑΚΤΗΣ: Ν. ΜΥΚΑΡΙΟΣ ΔΕΙΤΗΡΙΑΚΟ: ΠΑΝΤΕΛΗΣ Α. ΚΑΡΑΒΕ

ΤΟ ΒΗΜΑ-ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

Η Εθνική ανοίγει 76 υποκαταστήματα στην Τουρκία
ΒΗΜΑ 14

Μειώθηκε το έλλειμμα το πρώτο τετράμηνο
ΒΗΜΑ 15

Εμπόριο με πλοιά δεξιά κοινωνικού τουρισμού
ΒΗΜΑ 16

Το πρώτο μηνιαίο για το Ολοκαύτωμα στην Αθήνα
ΒΗΜΑ 17

Καύση νεκρών σύντομα και στην Ελλάδα
ΒΗΜΑ 18

Στάση πληρωμών στα... κοινόχρηστα
ΒΗΜΑ 19

Η κρίση φέρνει αποκλειστές ακόμα και στην πληρωμή των κοινόχρηστων (Πορίσματα από την συνεδρίαση της 14ης)

Λοβέρδος: Χωρίς αλλαγές τα Ταμεία θα καταρρεύσουν

Αγριο ψαλίδι σε όλες τις συντάξεις

Όλες οι ρυθμίσεις του νέου ασφαλιστικού νομοσχεδίου

ΟΙ ΟΚΤΩ ΜΕΓΑΛΕΣ ΑΛΛΑΓΕΣ

- 1 Πλήρης σύνταξη στα 40 έτη ασφάλισης με αναντίρρηση 70%.
- 2 Κομιά σύνταξη κάτω των 60, παραμένει το γενικό όριο ηλικίας στα 65.
- 3 Οι υπέρτες συντάξιων ανεβάζουν από τα 50 στα 55 έτη.
- 4 Επιδόματα ΑΑΦΚΑ 3%-9% στις συντάξεις άνω των 1.400 ευρώ.
- 5 Σύνταξη με 35ετία στα 60 αντί των 58. Παραμένει η 37ετία χωρίς όριο.
- 6 Μειώνεται η σύνταξη κατά 6% για κάθε έτος πρόωρης είσδοσης.
- 7 Κόβονται οι συντάξεις συνταξιούχων που εργάζονται και άγαμων θυγατέρων.
- 8 Στο ΙΚΑ από το 2013 και οι δημόσιοι υπάλληλοι.

Υπόλοιπα στις συντάξεις, αναμένεται στην πρώτη υπολογιστική τους, οι έσοδα είναι πλούσια για την 35ετία και τα μέλη, αλλά και των ασφαλισμένων προς τα 40 έτη εργασίας και θανάτου, παραμένει στη πρόωγη συνταξιοδότηση παράλληλα με το ασφαλιστικό νομοσχέδιο το οποίο ενέκρινε μετά το Υπουργικό Συμβούλιο. Κατά συνέπεια δεν θα αποσυνταξιστεί σε ηλικία μικρότερη των 60 ετών. «Το διάγραμμα που αντιπροσωπεύει είναι ότι θα αποσυνταξιστεί η όλη την κατάσταση του συνταξιοδοτικού συστήματος-εποχρώματος ο υπουργός Εργασίας κ. Α. Λοβέρδος.

ΤΟ ΒΗΜΑ-ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ • 1.3.17

ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ

Σύνταξη ΙΚΑ

Συντάξιμος αποδοχές: 2.100 ευρώ με 35 χρόνια
Τώρα: 1.750 ευρώ
Μετά: 1.627 ευρώ
Μείωση: 7%

ΚΟΙΝΟ ΣΠΠΙ

Εφόσον μνησεν η Ελλάδα να φέρει στη χώρα της την ασφαλιστική, είναι καλοδεχούμενη και ότι επιταχύνεται η

Εικόνα 2

Η προσπάθεια να γνωστοποιηθούν οι σοβαρές διαστάσεις και επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης στο επίπεδο της κοινωνίας οδήγησε τους σχεδιαστές και συντάκτες των κειμένων στην επιλογή δομημένων περιγραφικών όρων και δομών που είχαν την αναφορά τους στις κοινές μεταφορές και παρομοιώσεις, όπως λ.χ. ‘ναυάγιο εσόδων’ ή ‘το μουλάρι το βγάζει από τη λάσπη ο αγωγιάτης’. Ανάλογα επιλέγονταν έντονα φορτισμένες και διακειμενικά επιβαρυνμένες λέξεις και φράσεις όπως ‘πάμε μαζί στο χορό του Ζαλόγγου’ ή ‘μας κουρελιάζουν’.⁹

⁹ Για τις εννοιολογικές μεταφορές στον Τύπο την εποχή της λιτότητας, βλ. και Γαβριηλίδου 2017. Για τον αντίλογο των πλατειών και τον λόγο των ΜΜΕ την ίδια περίοδο, βλ. Γούτσος 2017.

ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ
23 ΑΠΡΙΛΙΟΥ 2010
ΕΥΡΩ 1,30

ΤΑ ΝΕΑ

www.tanea.gr

ΒΡΕΤΑΝΙΑ Αντέξε στο ντιμπέιτ ο Κλεγκ

Ορθός, παρά τις επιθέσεις των Γάλλων Μερκόν και Πιέρρε Ρόμπερ, περιμένει στο ντιμπέιτ ο ηγέτης των Φιλάδελφικών Δημοκρατών Νιλ Κόλινς. **ΣΕΛ. 48**

ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ Οι αρχαίοι δρόμοι της Αθήνας

ΣΕΛΙΔΕΣ 19, 23

ΤΕΛΙΚΟΣ ΚΥΠΕΛΛΟΥ Η κάθοδος των Αρειανών

Εκπαιρτάει οπαδών του Αρη στην Αθήνα για τον τελικό Κυπέλλου με τον ΠΑΟ. Οι «μπαγκκαρέ» θα εισέλθουν με 300 ποδοπατη αλά και... **ΣΕΛ. 28**

Μπορούν να
διπλασιαστούν
οι καταθέσεις σου;

**ΤΡΑΠΕΖΑ
ΠΕΙΡΑΙΩΣ**

Βλ. οπισθόφυλλο

Το νέο Ασφαλιστικό Μαχαίρι και στις επικουρικές συντάξεις

Μειώνονται φέτος κατά 3% - 8% οι συντάξεις που υπερκάνον το 1.500 ευρώ οι ΟΓΕ και ΔΕΗ λόγω περικοπής της κρατικής χρηματοδότησης, ενώ από το 2012 θα αρθεί η περικοπή των επικουρικών συντάξεων στις Ολιγομελικά Ταμεία των μεσσηνίων έτσι ώστε να μην ξεπερνά η επικουρική σύνταξη το 20% της κύριας και το 2018 καθιερώνεται η ενιαία βασική σύνταξη με παρόμοια καταργητή του ΕΚΣ. **ΣΕΛΙΔΑ 54**

Η ώρα του ΔΝΤ Παζάρια, παρασκηνίο, δηλώσεις

Γιώργος Παπανδρέου

Εχουμε ιστορικό χρέος να πάρουμε κάθε απόφαση που αποτρέπει το χειρότερο για τους Έλληνες. Οι μεγάλες ανατροπές για τη σωτηρία και την ανασυγκρότηση της χώρας πρέπει να είναι κάθε μέρο η πρώτη προτεραιότητά μας

Ντομνίκ Στρος-Καν

Ολοι μαζί, η κυβέρνηση, ο ελληνικός λαός, οι επιχειρήσεις, τα συνδικάτα και το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο θα προσπαθήσουμε να βρούμε τον καλύτερο τρόπο για να επαναφέρουμε την Ελλάδα στον σωστό δρόμο

Πετούν τα spreads, μας υποβαθμίζει η Moody's

Του Κώστα Μιτσόπουλου

Αρκετά η αντίστροφη μέτρηση για την προσαρμογή της χώρας στον χρηματοοικονομικό σπασμό από Ε.Ε. - ΔΝΤ όπως κατέστησε σαφές ο κ. Γ. Παπανδρέου στο Υπουργείο Συναλλάξεων. Το νέο κενό των σπρεντ στις 600 μονάδες και η νέα υποβάθμιση από τον διεθνή οίκο Moody's

επιδεικνύει το κλίμα. Είτε προηγήθεί η ανακούφιση από τη Γενάρωση του νέου, αυξημένου ελλείμματος της χώρας στο 13,0% και η δήλωση του κ. Στρος Καν ότι η Ελλάδα θα εστιάσει να ανακαταστήσει τους κανόνες του Ταμείου. **ΣΕΛΙΔΕΣ 7-8**

ΣΥΝΤΑΓΕΣ
Πρόστιμα
ώς €50.000
σε γιατρούς

ΣΕΛΙΔΑ 10

ΗΜΙΥΠΑΙΡΘΙΟΙ
Μηρος - νίσω
από την
Μπιρμπίλη

ΣΕΛ. 14 ΚΑΙ ΡΙΠΕΣ (ΣΕΛ. 3)

Εικόνα 4

TAN

305

θρωση', 'έκσυγχρονισμός', 'αναδιάρθρωση', 'εξυγίανση', 'επικαιροποίηση', 'επανεκκίνηση' και 'ανάζωογόνηση', χρησιμοποιήθηκαν κατά κόρον από πολιτικούς και ΜΜΕ για να αποτυπώσουν τις «ενδεδειγμένες» και «ορθές» κινήσεις για την έξοδο από την κρίση.

ΤΕΤΑΡΤΗ 16 ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ 2012 ΕΥΡΩ 1,30

ΤΑ ΝΕΑ

www.tanea.gr

ΠΑΓΚΑΛΟΣ ΣΑΒΟΥΡΑΣ ΒΙΒΡ ΓΙΑ ΥΠΟΥΡΓΟΥΣ ΣΕΛΙΔΕΣ 0-9

Παραίτηση μήνυμα για μηδενική ανοχή στα ρουσφέτια

ΕΛΕΝΑ 7

Ενώ οι αγορές εκβιάζουν για νέα μέτρα

Φρένο στα πριμ αλλά χρυσές εθελουσίες

✓ Στον πάγο 90 εκατ. € για 180 στελέχη τραπεζών
✓ Δίνονται 69 εκατ. € σε 300 λιμενεργάτες

Στον πάγο βάζει ο κυβερνητικό μπλόκος περίπου 90 εκατ. ευρώ. Την ίδια ώρα έρχος με κρατική εξουσιοδότηση 19 εκατ. ευρώ απασχολούν 300 εργαζόμενοι του ΟΛΜΕ.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΜΠΑΡΟΖΟ
Θετική αποδοχή στα μέτρα Γιώργου ΕΠΙΦΑΝΤΙΔΟΥ Ο ΣΕΜΕΛ ΤΥΠΟΣ

Πρεμιέρα συναίνεσης για τη διαφθορά

ΧΡΗΣΤΟΣ ΔΑΣΚΑΛΗΣ, ΡΑΜΠΟ ΓΙΑ ΚΑΤΣΙΜΑ, ΠΡΟΜΗΘΕΕΣ ΜΕΤΕΩΡΟΚΕΙΜΕΝΩΝ ΣΕΛΙΔΕΣ 10-11, 62-63 ΚΑΙ ΡΙΣΤΕΣ ΔΡΟΜΟΕΥΡΗ (ΣΕΛ. 3)

Facebook: ιοί σου κλέβουν το προφίλ ΣΕΛ. 29

Τέλη κυκλοφορίας σε δόσεις; βλ. οπισθόφυλλο

ΤΡΑΠΕΖΑ ΠΕΙΡΑΙΩΣ

ΑΘΗΝΑ GEORGIA Η νέα δήμαρχος της... Αθήνας ΣΕΛΙΔΑ 7-8

ΛΕΣ ΚΑΙ ΣΦΟΔΡΙΣΕΙ; ΤΡΕΚΑ ΓΙΝΕΝΕ! ΑΡΡΕΚΟΜΑ

ΑΘΗΝΑ ΜΕΤΕΩΡΟΚΕΙΜΕΝΩΝ

ΓΙΟΡΤΕΣ Δώρα τέχνης για τα Χριστούγεννα ΣΕΛ. 12-13, 20-23 ΛΕΥΚΗ ΜΟΔΑ ΣΤΑ ΔΕΝΤΡΑ

Εικόνα 6

Αν και η εμβληματοποίηση της γλώσσας εξακολουθούσε να είναι ισχυρή, εν τούτοις άλλαξε πεδία, δεδομένου ότι σημαντικές ιδεολογικές και πολιτισμικές αφετηρίες μετατοπίστηκαν προς διαφορετικές εστίες δύναμης και πλούτου.

Ουσιαστικά οι εικονισμοί της δημοτικής και λαϊκής γλώσσας περισώθηκαν διαφοροποιούμενοι μέσω του εμπλουτισμού τους με νέες διαστάσεις.

8. Η γλωσσική αντίπραξη «από κάτω προς τα επάνω»

Από «κάτω προς τα επάνω», δηλαδή από την πλευρά των παραληπτών, των πολιτών/ καταναλωτών, μπορούμε να ανιχνεύσουμε μία γλωσσική απεικόνιση/ αντίπραξη. Οι εξουσιαζόμενοι, σκόπιμα ή τελείως αυθόρμητα, αντιδρούν και ανταποκρίνονται με διαφορετικό τρόπο στη βιαστική και αιφνιδιαστική μεταβολή των περιεχομένων με τη χρήση νεολογισμών και *χαμηλών ποικιλιών*¹⁰ της γλώσσας, που φιλοδοξούν να λειτουργήσουν ως αντιεξουσιαστικά οχήματα, τα οποία αποδομούν, σαρκάζουν ή ψέγουν τις πολιτικοοικονομικές επιλογές (Τσιτσανούδη – Μαλλίδη, 2022).

Στην αναπάντεχη, χωρίς τη βάση της χρήσης, επιβολή συσσωρευμένων νέων εννοιών σε οικείες ηχητικές μορφές ή ακολουθίες, όπως συνέβη με την *‘κανονικότητα’* ή την *‘πειθώ’*¹¹, οι αποδέκτες απεικονίζονται με ευρηματικές συνάψεις λέξεων και νεολογισμούς, αξιοποιώντας τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης.

Το αποτέλεσμα μπορεί να παραπέμψει καταρχήν σε μία γλωσσική ακαταστασία, αλλά καταδεικνύει μία ζωντανή και αμφίδρομη επικοινωνία, ένα ενδιαφέρον «γλωσσικό αλισβερίσι» μεταξύ εξουσίας και εξουσιαζομένων. Ο προβληματισμός εδώ θα μπορούσε να είναι εάν και κατά πόσο μία επιθετική ανάδευση των όρων/ εννοιών, μπορεί να θεωρηθεί και να χαρακτηριστεί αναδιοργάνωση της γλώσσας, ή μία παρέκκλιση, με ασαφείς αντοχές στο χρόνο (ό.π.).

9. Συμπερασματικά στοιχεία

Η μελέτη σειράς κειμένων της δημόσιας σφαίρας, με έμφαση στη δεξαμενή του πολιτικού και δημοσιογραφικού λόγου (κείμενα που είχαν δημοσιευτεί ή αναρτηθεί σε παραδοσιακά και μοντέρνα ή εναλλακτικά μέσα ενημέρωσης), οδηγεί στο συμπέρασμα ότι μολονότι πριν την επιβολή των μνημονίων στην Ελλάδα, η λαϊκή γλώσσα χρησιμοποιούνταν από δημοσιογράφους, πολιτικούς και διαφημιστές, για τη διεύρυνση των ακροατηρίων και τη διαμόρφωση της κοινής γνώμης, η ίδια μορφή της γλώσσας, επιλέχθηκε σε περιόδους έντονων κρίσεων για την κατασκευή της συναίνεσης και τη διαμόρφωση συνθηκών επιβολής σκληρών μέτρων προς την κοινωνία. Από την αποκαλούμενη *στάση εικονικής ευμείνειας* και *υψηλής απαιτηλής οικειότητας*, στα χρόνια μετά τη μεταπολίτευση και πριν την επιβολή των μνημονίων, μεταβήκαμε στα χρόνια της οικονομικής υστέρησης, στην επιστράτευση της λαϊκής ή και λαϊκότερης

¹⁰ Για τις *γλωσσικές ποικιλίες*, βλ. Μήτσης, 1999, σσ. 31, 46, 90-91.

¹¹ Η επιχείρηση «Πειθώ» για τους λεγόμενους «αντιεμβολιαστές» περιελάμβανε συνδυασμό πειθούς, επιβράβευσης και «υποχρεωτικότητας». Βλ. και <https://www.kathimerini.gr/society/561437605/synechizetai-i-epicheirisi-peitho-gia-distaktikoys/>

γλώσσας ακόμη και για την απόδοση ευθυνών στον λαό για την οικονομική κατάσταση στην οποία είχε βρεθεί η Ελλάδα.

Η έμφαση στη δραματοποίηση των εξουσιαστικών λόγων συνδέθηκε με τη διά του φόβου διαμόρφωση της πειθούς και της αποδοχής από την πλευρά της μάζας. Κι επειδή η κατασκευή φόβου συνδέεται με την ενοχοποίηση (ή την απόπειρα ενοχοποίησης), η οικονομική κρίση παρομοιάστηκε με μία ενσάρκωμένη οντότητα, με χαρακτηριστικά ανθρώπου, ο οποίος όμως εισέβαλλε με τρομακτικό τρόπο, ως ένας επιδρομέας ή ενεδρευτής στην καθημερινότητα των πολιτών, για να την απειλήσει.

Ένα άλλο στοιχείο με ερευνητικό ενδιαφέρον, αφορά σε ενός είδους επαναδιαπραγμάτευση της νοηματοδότησης πολλών λέξεων και φράσεων, οι οποίες μέχρι τα μνημόνια είχαν ένα διαφορετικό περιεχόμενο. Η «επαναβάπτιση» των περιεχομένων για την αναπαράσταση διαφορετικών ενεργειών ή καταστάσεων ήταν εύκολο να οδηγήσει το κοινό των παραληπτών σε μία σύγχυση, ως προς τη σημασία των όρων και των εννοιών που σχετίζονταν όχι απλά με την καθημερινότητά του, αλλά και με το κοινωνικό και οικονομικό του μέλλον. Μολονότι οι αλλαγές των γλωσσικών σημείων έχουν ως προαπαιτούμενο την ελεύθερη συγκατάθεση της κοινότητας, που είναι ένας παράγοντας συντήρησης, στην πράξη, εντοπίστηκαν σφοδρές μεταβολές ως προς τις έννοιες και τα περιεχόμενα των λέξεων, χωρίς αυτές να προκύπτουν από την αβίαστη χρήση μεταξύ των φυσικών χρηστών (Tsitsanoudis - Mallidis, 2022).

Η κριτική θεώρηση ή και αποσυναρμολόγηση των δημόσιων λόγων (Fairclough, 2003), παραμένει διαρκές ζητούμενο, με την πεποίθηση ότι η κάθε μονάδα/ δέκτης έχει τη δύναμη της αλληλεπίδρασης και της συνδιαμόρφωσης στο πεδίο του όχι πάντα αθώου λόγου της δημόσιας σφαίρας.

Βιβλιογραφία

Α' ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ

- Γαβριηλίδου, Ζ., “Οι εννοιολογικές μεταφορές στον Τύπο την εποχή της λιτότητας”, στο Νικολέττα Τσιτσανούδη – Μαλλίδη (επιμ.), *Ελληνική Γλώσσα, Πολιτισμός και ΜΜΕ. Από την αρχαιοελληνική γραμματεία έως σήμερα*, Αθήνα, Gutenberg, 2017, σσ. 272-302.
- Γούτσος, Δ., “Ο αντίλογος των πλατειών και ο λόγος των ΜΜΕ στην Ελλάδα της κρίσης”, στο Νικολέττα Τσιτσανούδη – Μαλλίδη (επιμ.), *Ελληνική Γλώσσα, Πολιτισμός και ΜΜΕ. Από την αρχαιοελληνική γραμματεία έως σήμερα*, Αθήνα, Gutenberg, 2017, σσ. 346-387.
- Μήτσης, Ν., *Διδακτική του γλωσσικού μαθήματος. Από τη γλωσσική θεωρία στη διδακτική πράξη*, (α' έκδ. 1996), Αθήνα, Gutenberg, 1999.
- Παπαδοπούλου – Μανταδάκη, Σμ., *Η γλώσσα του πόνου και οι μεταφορές της. Από την παιδική ηλικία στην ενηλικίωση*, Αθήνα, Αρμός, 2019.
- Πρεβελάκης, Ν. & Τσιτσανούδη – Μαλλίδη, Ν., *Φοβολόγος/Phoboglossa, δίγλωσση έκδοση*, Αθήνα, Καστανιώτης, 2022.
- Τσιτσανούδη – Μαλλίδη, Ν., *Η λαϊκή γλώσσα των ειδήσεων - Μια στάση απατηλής οικειότητας*, Αθήνα, Εμπειρία Εκδοτική, 2006.
- _____, “Οι ‘ασθενείς’ και οι ‘γιατροί’ των μνημονίων: Γλωσσικές απεικονίσεις του ελληνικού χρέους σε κείμενα της δημόσιας σφαίρας”, στο Νικολέττα Τσιτσανούδη – Μαλλίδη (επιμ.), *Ελληνική Γλώσσα, Πολιτισμός και ΜΜΕ. Από την Αρχαιοελληνική Γραμματεία έως σήμερα*, Αθήνα, Gutenberg, 2017, σσ. 303-345.
- _____, *Ο δημοσιογραφικός λόγος από τη μεταπολίτευση έως τα «μνημόνια»*, Center for Hellenic Studies, Harvard University & Gutenberg, 2020.
- _____, “Ανα-σημασιολογήσεις και νεολογισμοί σε εποχές κρίσης”, στο Ζωή Γαβριηλίδου, Νικόλαος Μαθιουδάκης, Μαρία Μητσιακή & Ασημάκης Φλιάτουρας (επιμ.), *Γλωσσανθοί. Μελέτες αφιερωμένες στην Πηνελόπη Καμπάκη Βουγιουκλή*, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, Σχολή Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών, Επιστημονική Επετηρίδα της Σχολής Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών, Τόμος Πρώτος (2021-2022), Αθήνα, Ηρόδοτος, 2022, σσ. 281-292. Βλ. και: <https://classic.duth.gr/wp-content/uploads/2022/05/>
- Τσιτσανούδη – Μαλλίδη, Ν. & Σταυρόπουλος, Α. “Η κατασκευή της κοινωνικής συγκατάνευσης στα περιοριστικά μέτρα λόγω της πανδημίας: Μια προσέγγιση με βάση τις αναφορές με θέμα lockdown Ελλάδα στο διαδίκτυο”, *Aegean Working*

- Papers in Ethnographic Linguistics* 3, (2022), σσ. 112–131. Βλ. και: <https://ejournals.e-publishing.ekt.gr/index.php/awpel/article/view/>
- Φισκ, Τζ., *Η ανατομία του τηλεοπτικού λόγου*, μτφρ. Βαρβάρα Σπυροπούλου, Αθήνα, Δρομέας, 2000.
- Φραγκουδάκη, Α., *Γλώσσα και Ιδεολογία*, Αθήνα, Οδυσσέας, 1999.
- Χατζησαββίδης, Σ., *Ελληνική γλώσσα και δημοσιογραφικός λόγος*. Θεωρητικές και ερευνητικές προσεγγίσεις, Αθήνα, Gutenberg, 2000.

Β' ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ

- Deignan, A., *Metaphor and corpus linguistics*, Amsterdam, John Benjamins, 2005.
- Fairclough, N., *Analysing Discourse*, London and New York, Routledge, 2003.
- Nagy, Gr., "Preface", in Nikoletta Tsitsanoudis – Mallidis (ed.), *Greek Media Discourse from the reconstitution of democracy to the memorandums of understanding. Transformations and symbolisms*, Center for Hellenic Studies, Trustees for Harvard University, Washington DC, Distributed by Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts and London, England, 2020, σσ. ix-x.
- Ryan, W., *Blaming the victim*, Penguin, Random House, 1971.
- Semino, E., Heywood, J. & Short, M. "Methodological problems in the analysis of metaphors in corpus of conversations about cancer", *Journal of Pragmatics* 36 (2004), σσ. 1271-1294.
- Semino, E., "Not Soldiers but Fire-fighters – Metaphors and Covid-19", *Health Communication* 36:1 (2021), σσ. 50-58. DOI: 10.1080/10410236.2020.1844989
- Sontag, S., *Illness as metaphor: AIDS and its metaphors*, London, Penguin, 1991.
- Tsitsanoudis – Mallidis, N., *Greek Media Discourse from the reconstitution of democracy to the memorandums of understanding. Transformations and symbolisms*, Center for Hellenic Studies, Trustees for Harvard University, Washington DC, Distributed by Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts and London, England, 2022.
- Wardle, C. & Derakhshan, H., *Information Disorder*, Council of Europe, DGI, 2017. In: <https://rm.coe.int/information-disorder-toward-an-interdisciplinary-framework-for-research>
- Wicke P. & Bolognesi, M.M. "Framing COVID-19: How we conceptualize and discuss the pandemic on Twitter", *PLoS ONE* 15(9) (2020), σσ. e0240010. DOI: doi.org/10.1371/journal.pone.0240010.

ΑΝΑΖΗΤΩΝΤΑΣ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΕΙΣ ΕΛΛΗΝΩΝ ΛΟΓΟΤΕΧΝΩΝ:
ΕΛΕΥΘΕΡΟΝ ΒΗΜΑ ΚΑΙ ΑΘΗΝΑΪΚΑ ΝΕΑ (1922-1945)

Βασιλική Κοντογιάννη,*
Θεόπη Πολυζώιδου,**
Νεκτάριος Μουρδικούδης***

Περίληψη

Στην εισήγηση παρουσιάζονται τρεις κύκλοι συνεντεύξεων, τους οποίους αντλήσαμε από το ψηφιοποιημένο αρχείο των εφημερίδων *Το Βήμα* και *Τα Νέα*, οργανωμένοι στον άξονα του χρόνου. Πρόκειται για τις στήλες «Η φιλολογική μας έρευνα – Ομιλούν οι νέοι...», *Ελεύθερον Βήμα* 1923, «Ομιλούν οι Έλληνες ποιηταί...», *Αθηναϊκά Νέα* 1934 και «Είς το περιθώριον της ζωής – Ομιλούν οι επτά λογοτέχναι που έλαβαν τα κρατικά βραβεία», *Αθηναϊκά Νέα* 1939. Επιχειρήσαμε με την επιλογή αυτή να καταγράψουμε αρχικά τις πρώτες περιγραφές ή αντίστοιχα συνεντεύξεις ελλήνων λογοτεχνών – λογίων, με σκοπό να διακρίνουμε τα χαρακτηριστικά, καθώς και την εξέλιξη της βασικής δομής των συνεντεύξεων. Δευτερευόντως, αναδείξαμε τις μορφές των λογοτεχνών που ερωτήθηκαν, αλλά και την ιδιαίτερη φυσιογνωμία των δημοσιογράφων, όπου αυτό στάθηκε εφικτό.

Λέξεις κλειδιά: συνέντευξη, λογοτέχνες, ποίηση, πεζογραφία, κριτική

Abstract

This paper presents three rounds of interviews, part of the indexation from the digitized archive of *To Vima* and *Ta Nea* newspapers, organized along the axis of time. These are the columns “Our philological research – Young people speak...”, *Eleftheron Vima* 1923, “Greek poets speak...”, *Athinaika Nea* 1934 and “On the fringe of life. The seven writers who received the state prizes speak”, *Athinaika Nea* 1939. The primary aim of this selection is to record the first descriptions or interviews of Greek writers – intellectuals, as well as the distinguishing characteristics and the evolution of the basic structure of the

* Ομότιμη Καθηγήτρια Νεοελληνικής Φιλολογίας Τμήματος Ελληνικής Φιλολογίας (ΤΕΦ) Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης (ΔΠΘ), eyowa2@otenet.gr.

**Υποψήφια διδακτόρισα Νεοελληνικής Φιλολογίας ΤΕΦ/ΔΠΘ, theopi.poliz@icloud.com.

***Φιλόλογος με ΜΑ στη Νεοελληνική Φιλολογία ΤΕΦ/ΔΠΘ, nek.96mour@gmail.com.

interviews. Secondly, we attempt to present the personalities of the writers interviewed as well as the special physiognomy of the journalists, where this has been possible.

Keywords: interview, writers, poetry, prose, literary criticism

Εισαγωγικά

Θέλουμε από αυτήν τη θέση να ευχαριστήσουμε την οργανωτική επιτροπή του συνεδρίου, η οποία αποδέχτηκε την πρόταση που υποβάλαμε. Η ερευνητική μας ομάδα, με προέλευση το Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, το Τμήμα Ελληνικής Φιλολογίας, λειτούργησε, στο συγκεκριμένο πλαίσιο που προτάθηκε, με ισοδυναμία ή αλλιώς με ποικίλες και αμοιβαίες αλληλοσυμπληρώσεις. Η αρχική επιλογή του θέματος, δηλαδή των συνεντεύξεων λογοτεχνών, όπως καθορίστηκε από τις συζητήσεις, ελπίζαμε ότι θα επέτρεπε να φέρουμε στην επιφάνεια υλικό του ψηφιοποιημένου αρχείου, υλικό το οποίο θα υποδείκνυε πολλές όψεις του λογοτεχνικού φαινομένου στον τόπο μας. Ελπίζαμε δηλαδή να αναθούμε σε έναν χρόνο όσο γίνεται πιο μακρινό, να βρούμε τις πρώτες συνεντεύξεις και να θέσουμε σειρά γόνιμων ερωτημάτων: ποιοι λογοτέχνες, ποιοι δημοσιογράφοι, ποια έργα, με ποιο σχήμα συνέντευξης προχωρούν όλα αυτά, πώς συνομιλούν με τη δική μας συγχρονία, πώς εγγράφονται στην ιστορία του τόπου και την ιστορία της λογοτεχνίας κ.ά. Εξαιρετικά φιλόδοξο σχέδιο βέβαια. Η εισήγηση επιχειρεί να δώσει σχηματικά απεικονίσεις του υλικού που αναδύθηκε μέσα από αυτήν τη στόχευση, όπως και να προσθέσει σύντομο σχολιασμό. Οπωσδήποτε αποτελεί μία πρώτη προσέγγιση.¹

Στοχεύσαμε στην περίοδο 1922-1945, δηλαδή την περίοδο του Μεσοπολέμου και του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου. Τα ευρήματα μάς κράτησαν στο διάστημα 1923 έως 1939. Οργανώθηκαν, με τρόπο φυσικό, σε τρεις μεγάλες ενότητες, που προέρχονται αντίστοιχα από το 1923, το 1934 και το 1939. Θεωρούμε γνωστή σε όλους την ιστορική βάση που συνέχει το υλικό, έτσι ώστε κάνουμε μόνον υπαινικτικές αναφορές σε αυτήν. Παρουσιάζουμε στη συνέχεια τις τρεις ενότητες, τις οποίες επεξεργαστήκαμε με ερευνητική ελευθερία, αλλά και εσωτερικές συνομιλίες ανταλλαγής.

Δεν στάθηκε δυνατόν, στην πρώτη φάση της έρευνας, να εξετάσουμε τις μορφές των δημοσιογράφων που εργάζονται με τη συγκεκριμένη οπτική, καθώς η αναζήτηση στα υπάρχοντα ερευνητικά εργαλεία δεν έδωσε αποτελέσματα (Δρούλια, 2005· Δρού-

¹ Στους αρχικούς στόχους συμπεριλαμβανόταν και η διάσταση της σύγκρισης με άλλες λογοτεχνικές παραδόσεις, στη σχέση τους με τον Τύπο. Το ερώτημα πάντως μένει ανοιχτό και υποθέτουμε ότι μπορεί να αποδώσει ενδιαφέροντα συμπεράσματα.

λια – Κουτσοπανάγου, 2008). Αναφορικά με τον Στέφανο Χαρμίδη προχωρήσαμε σε μία υπόθεση για την ταυτότητά του, ενώ η Αιμιλία Καραβία παρουσιάζεται στη συνέχεια συνοπτικά.

Ως προς τη μεθοδολογία της έρευνας, αναζητήσαμε τόσο στο *Ελεύθερον Βήμα* όσο και στα *Αθηναϊκά Νέα*, σε όλα τα διαθέσιμα φύλλα των εφημερίδων, λέξεις συναφείς με την έρευνά μας, όπως για παράδειγμα τις λέξεις συνεντευξ*, συνομιλ*, συζητησ*, διαλογ*, συγγραφ*, ποιητ* κλπ.² Επιλέξαμε να αναζητήσουμε τους όρους αυτούς κυρίως στους τίτλους, όπου είναι διαθέσιμη η προεπισκόπηση, δυνατότητα η οποία απουσιάζει κατά την αναζήτηση στο περιεχόμενο.

1. *Ελεύθερον Βήμα* – «Η φιλολογική μας έρευνα – Ομιλούν οι νέοι...»

Η πρώτη ενότητα ξεκινά με μία σειρά συνεντεύξεων λογοτεχνών, που δημοσιεύθηκαν στο *Ελεύθερον Βήμα* και στην προσωρινή –μάλλον– στήλη «Η φιλολογική μας έρευνα». Η στήλη χαρακτηρίζεται προσωρινή, καθώς εμφανίζεται στα φύλλα της εφημερίδας αποκλειστικά το διάστημα 5 έως 18 Ιουλίου 1923. Πρόκειται για δεκατρία δημοσιεύματα,³ του σταθερού συνεργάτη της εφημερίδας Στέφανου Χαρμίδη,⁴ υπό

² Ως κατάληξη στις υπό αναζήτηση λέξεις χρησιμοποιήθηκε ο αστερίσκος –παράμετρος προσδιορισμού των αρχικών γραμμάτων–, με στόχο τη διευκόλυνση της αναζήτησης και την εμφάνιση μεγαλύτερου αριθμού αποτελεσμάτων.

³ Οι συνεντεύξεις που επιμελήθηκε ο Στέφανος Χαρμίδης στο *Ελεύθερον Βήμα* φέρουν στο σύνολό τους τον γενικό τίτλο «Η φιλολογική μας έρευνα – Ομιλούν οι νέοι – Αι καιναι τάσεις εις την τέχνην – Οι νέοι και οι παλαιοί – Αγών της “χθες” και της “σήμερον”» και ακολουθεί σε κάθε μία το όνομα ή τα ονόματα των συνεντευχιαζόμενων. Ως προς την καταγραφή του συνόλου των συνεντεύξεων εδώ επιλέγουμε, για λόγους οικονομίας, την αντικατάσταση του επαναλαμβανόμενου τίτλου με την ένδειξη ό.π., επομένως: «ό.π., Κώστας Παρορίτης, Μένος Φιλήντας» (5-07-1923), σ. 4· «ό.π., Λαύρας (Ν. Πετιμεζάς)» (6-07-1923), σ. 4· «ό.π., Ρήγας Γκόλφης» (7-07-1923), σ. 4· «ό.π., Γ. Σπαταλάς, Θάναος Κυριαζής» (8-07-1923), σ. 4· «ό.π., Ναπολέων Λαπαθιώτης» (9-07-1923), σ. 4· «ό.π., Κλέων Παράσχος» (10-07-1923), σ. 4· «ό.π., Γιάννης Μηλιάδης» (12-07-1923), σ. 4· «ό.π., Λέων Κουκούλας, Τέλλος Άγρας» (13-07-1923), σ. 4· «ό.π., Πάνος Ταγκόπουλος» (14-07-1923), σ. 4· «ό.π., Αλκης Θρύλος» (15-07-1923), σ. 4· «ό.π., Φάνης Μιχαλόπουλος» (16-07-1923), σ. 4· «ό.π., Πέτρος Πικρός» (17-07-1923), σ. 4· «ό.π., Στέλιος Σπεράντζας, Α. Παπαδήμας, Ι. Παναγιωτόπουλος» (18-07-1923), σ. 4. Η παραπομπή στις συνεντεύξεις θα έχει ακολούθως την εξής μορφή: Στέφανος Χαρμίδης, εντός εισαγωγικών το επώνυμο ή τα επώνυμα των συγγραφέων και η ένδειξη ό.π.

⁴ Πρόκειται πιθανώς για ψευδώνυμο του δημοσιογράφου του *Ελεύθερου Βήματος* Στέφανου Στεφάνου. Η παραπάνω υπόθεση βασίζεται στα αποτελέσματα που προέκυψαν έπειτα από αναζήτηση του ονόματος Στέφανος Χαρμίδης στο ψηφιακό αρχείο της εφημερίδας. Συγκεκριμένα, στο φύλλο της 17^{ης} Φεβρουαρίου 1924, στα πλαίσια της τρίτης επετείου της εφημερίδας, φιλοξενείται αναλυτική παρουσίαση τόσο της ιστορίας του εντύπου όσο και των συντελεστών. Στο δεύτερο, λοιπόν, φύλλο όπου και παρουσιάζονται οι συνεργάτες «διευθύνσεως και συντάξεως» αναφέρεται το ονοματεπώνυμο του «γλυκύ και βαθυστόχαστου» Στ. Χαρμίδη, ο οποίος ξεφυλλίζει άφωνος το *Λαρούς*· ακολουθεί, επίσης, μια γελοιογραφία με τον υπότιτλο Στέφ. Στεφάνου (Ο «Σ.

τον τίτλο «Ομιλούν οι νέοι» και τους υπότιτλους «Αι καιναί τάσεις εις την τέχνην – Οι νέοι και οι παλαιοί – Αγών της “χθες” και της “σήμερον”».

Σκίτσο του «γλυκύ και βαθυστόχαστου» Στέφανου Στεφάνου (Χαρμίδη), που επιμελήθηκε τη στήλη «Η φιλολογική μας έρευνα» (Προέλευση φωτογραφιών: Κώστας Αθάνατος, «Επ' ευκαιρία της τρίτης επετείου του “Ελεύθερου Βήματος”» (17-02-1924), σ. 4· Στέφανος Χαρμίδης, «Παρορίτης – Φιλήντας», ό.π.)

Όπως αναφέρει ο συντάκτης στο προλογικό σημείωμα του φύλλου της 5^{ης} Ιουλίου, στη «μοιραία πάλη» αναμετρώνται «αντιπρόσωποι μιας εποχής που έδωσε», με «τα χελιδόνια μιας εποχής που ανατέλλει».⁵ Ως ειδοποιό διαφορά των δυο αυτών γενεών, που «χωρίζονται από όρια ακαθόριστα», εντοπίζει «μονάχα μια ποιοτική εξέλιξη της Τέχνης, και κάποιο μεγαλύτερο συγχρονισμό με την παγκόσμια πνευματική και κοινωνική ζωή εκ μέρους των Νέων». Μολονότι δεν αναφέρεται ρητά «Η Διαμάχη των Αρχαίων και των Μοντέρνων»,⁶ ο Χαρμίδης φαίνεται να ανασκευάζει το βασικό ερώτημα της πνευματικής αυτής σύγκρουσης, η οποία κορυφώθηκε τον 17^ο αιώνα στη Γαλλία, όταν ορισμένοι «μοντέρνοι» γάλλοι συγγραφείς, με επικεφαλής τον Περώ, θεώρησαν σκόπιμο να εφαρμόσουν την επιστημονική έννοια της προόδου

Χαρμίδης» των φιλολογικών μεταφράσεων). Αντίστοιχες αναφορές εντοπίστηκαν, ενδεικτικά, και στα: *Ελεύθερον Βήμα* (27-10-1927), σ. 2· *Ελεύθερον Βήμα* (29-10-1931), σ. 2.

⁵ Στέφανος Χαρμίδης, «Παρορίτης – Φιλήντας», ό.π.

⁶ Η Διαμάχη των Αρχαίων και των Μοντέρνων (*la querelle des Anciens et des Modernes*), ή όπως έγινε γνωστή στην Αγγλία, *The battle of the books*, αφορά στη σύγκρουση μεταξύ «κλασικιστών» και «νεωτεριστών» ως προς τη λογοτεχνική και καλλιτεχνική υπεροχή, που κορυφώθηκε στη Γαλλία τον 17^ο αιώνα. Οι ρίζες της διαμάχης αυτής εντοπίζονται στις επιστημονικές και φιλοσοφικές αναζητήσεις του 16^{ου} και 17^{ου} αιώνα, απόρροια της οποίας υπήρξε η απελευθέρωση από τα δεσμά της λατρείας της Κλασικής Αρχαιότητας. Βλ. σχετικά, Calinescu (2011).

στη λογοτεχνία και τις άλλες τέχνες. Η αφορμή για την εν λόγω στήλη παραλείπεται τεχνηέντως από τον συντάκτη της, ακόμη και όταν ένας εκ των συνεντευζιαζόμενων, ο Στέλιος Σπεράντζας, θίγει το ζήτημα στα πλαίσια της συνέντευξης.

«Δεν ξαίρω αν αυτό το ζήτημα, ύστερ' από τόσα χρόνια, ήρθε πάλι στη μέση, γιατί ήτανε πια καιρός του να ρθει [...] ή αν το έφερεν απλούστατα ο τελευταίος δημοσιογραφικός ανταγωνισμός που δεν προφταίνει να παίρνει συνεντεύξεις για κάθε λογής ζητήματα».⁷

Δεκατρία, λοιπόν, δημοσιεύματα και συνολικά δεκαοκτώ συνεντεύξεις περιλαμβάνει η «Φιλολογική Έρευνα» του *Ελευθέρου Βήματος*. Μεταξύ των προσώπων, τα οποία, όπως διευκρινίζεται από το προλογικό σημείωμα του συντάκτη, δεν παρουσιάζονται με αξιολογική σειρά, συγκαταλέγονται οι λογοτέχνες Κώστας Παρορίτης, Μένος Φιλήντας, Νικόλαος Πετιμεζάς, Ρήγας Γκόλφης, Γεράσιμος Σπαταλάς, Θάνος Κυριαζής, Ναπολέων Λαπαθιώτης, Κλέων Παράσχος, Λέων Κουκούλας, Τέλλος Άγρας, Πάνος Ταγκόπουλος, Πέτρος Πικρός, Στέλιος Σπεράντζας, Αδαμάντιος Παπαδήμας, Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, ο αρχαιολόγος Γιάννης Μηλιάδης και οι κριτικοί Άλκης Θρύλος και Φάνης Μιχαλόπουλος. Σημαντικό να σημειωθεί εδώ πως για την παρούσα έρευνα δεν αξιοποιήθηκαν οι συνεντεύξεις των Γιάννη Μηλιάδη και Φάνη Μιχαλόπουλου, καθώς τα πρόσωπα αυτά δεν παρήγαγαν ή τουλάχιστον δεν εξέδωσαν λογοτεχνικό έργο.

Η δομή των συνεντεύξεων είναι αρκετά συγκεκριμένη και διαρθρώνεται γύρω από τα εξής ερωτήματα:

—«Ποία είναι η δική σας γνώμη για το ζήτημα των Παληών και των Νέων;»,

—«Φρονείτε, ότι οι Νέοι αναγνωρίζουν αξία στους Παληούς;»,

—«Πα τους Παληούς ποια είναι η γνώμη σας;» και, τέλος,

—«Ποιες είναι οι ιδέες σας για τις νέες τάσεις στην Τέχνη και ειδικά στα Ελληνικά γράμματα;».

Παρά τη φαινομενικά αυστηρή διάρθρωσή τους, τα ερωτήματα αυτά αποδεικνύονται στοχευμένα και αξιοποιούνται από τους λογοτέχνες ως αφορμή για την εκκίνηση ενός κριτικού λογοτεχνικού διαλόγου βασισμένου σε ζητήματα, τα οποία επανέρχονται διαρκώς. Ως πρώτη κεντρική θεματική ορίζεται η θέση της λογοτεχνίας στην ελληνική κοινωνία. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Άλκης Θρύλος, αναγνω-

⁷ Στέφανος Χαρμίδης, «Σπεράντζας, Παπαδήμας, Παναγιωτόπουλος», *ό.π.* Να σημειωθεί πως για την παράθεση αποσπασμάτων από τις συνεντεύξεις επιλέξαμε να μεταγράψουμε τα κείμενα σε μονοτονικό, ενώ διατηρήσαμε τις ορθογραφικές επιλογές των συντακτών τους.

ρίζοντας την ικανότητα της λογοτεχνικής παραγωγής να δώσει υλική υπόσταση στις αξίες, τα ιδεώδη και την ιστορική εμπειρία ενός λαού: «Η Τέχνη πρέπει να είνε απήχηση της Ζωής και πάλι ν' αντηχεί μέσα στη Ζωή, και για να είνε ωφέλιμη, γιατί κι' ο Καλλιτέχνης ανήκει στην Κοινωνία και κάτι πρέπει να της δίνει».⁸

Ως απόρροια της κοινής αυτής παραδοχής ανακύπτει το ζήτημα της στρατευμένης τέχνης, για το οποίο οι απόψεις φαίνεται να διίστανται. Από τη μια ο Κ. Παρορίτης παρουσιάζει έντονα την ανάγκη της σοσιαλιστικής και κομμουνιστικής λογοτεχνίας, την οποία φαίνεται να υιοθετούν ο Ά. Θρύλος και ο Π. Πικρός. Στον αντίποδα εντοπίζονται οι υπόλοιποι συγγραφείς και ποιητές, που, αν και αναγνωρίζουν τη σχέση ομφάλιου λώρου τέχνης και πολιτικής, εκφράζουν έντονες επιφυλάξεις. Την αντίθεσή του αυτή διατυπώνει emphaticά ο τότε διευθυντής του *Νουμά*, Π. Ταγκόπουλος.

«Τώρα συγκινούνε την ψυχή μας νεώτερα ιδανικά, αυτό βέβαια, δε μας εμποδίζει ναντικρύζουμε [sic] με την προοπτική του χρόνου έργα ισάξια ηρωικά σαν του Σολωμού και σαν του Παλαμά. Αυτό δεν εννοήθηκε από κείνους που τους προσέβαλε η κομμουνιστική τουγχαμίτιδα [sic] και κριτικός εγκεφαλικός λήθαργος και που θαρρούνε πως μαζεμένοι, τρεις το γύρο, κάτω από φως που... δεν καίει μπορούνε να κατακρίνουνε όσα έργα τέχνης δε φέρνουνε το σφυροδρέπανο για σφραγίδα».⁹

Στη βεντάλια των σταθερών θεματικών των συνεντεύξεων ανήκει και η ανάγκη εξωστρέφειας του ελληνικού λογοτεχνικού κόσμου – θέση αλληλένδετη με τις προαναφερθείσες, καθώς και η αμφισβήτηση των «Παλίων». Ως προς το τελευταίο συναντάται συχνά η άποψη πως «οι παλαιοί επαρουσιάστηκαν σε δύσκολη εποχή... το μεγαλύτερο μέρος του έργου τους είνε αποτυχημένο», καθώς και η άμεση εμπλοκή τους με το δημοσιογραφικό επάγγελμα μέσω του οποίου επιβλήθηκαν, σύμφωνα με δήλωση του Κ. Παρορίτη, «το έργον των παλαιών έχει κριθί έως τώρα με πολλή επιείκεια και με ασυγχώρητη επιπολαιότητα, ίσως επειδή οι περισσότεροι από αυτούς είνε και δημοσιογράφοι».¹⁰ Τα παραπάνω, ωστόσο, δεν αποτελούν εμπόδιο για την αναγνώριση αξίας σε κλασικές μορφές της νεοελληνικής λογοτεχνίας, όπως αυτές των Κ. Π. Καβάφη, Κ. Θεοτόκη, Κ. Παλαμά, Δ. Σολωμού, Γρ. Ξενόπουλου και Κ. Χατζόπουλου. Οι πρώιμες, μάλιστα, αναφορές στον Αλεξανδρινό ποιητή κρίνονται εξαιρετικά ενδιαφέρουσες και θα μπορούσαν να αποτελέσουν αντικείμενο μιας άλλης μελέτης.

⁸ Στέφανος Χαρμίδης, «Θρύλος», *ό.π.*

⁹ Στέφανος Χαρμίδης, «Ταγκόπουλος», *ό.π.*

¹⁰ Στέφανος Χαρμίδης, «Παρορίτης – Φιλήντας», *ό.π.*

Η αποτίμηση του μικρού αυτού κύκλου συνεντεύξεων δεν θα μπορούσε να ολοκληρωθεί χωρίς να ληφθεί υπόψη η φράση της Arlette Farge (2004, σ. 86) στη μελέτη της *Η γέυση του αρχείου*, σύμφωνα με την οποία «Η παρουσία του αρχείου και η απουσία του αποτελούν ισότιμα σημεία, που πρέπει να αμφισβητήσουμε, δηλαδή να τα κατατάξουμε». Σημαντικότερη παράλειψη όλων συνιστά η απουσία αναφορών στη Μικρασιατική Καταστροφή του 1922. Φαίνεται, λοιπόν, πως σχεδόν έναν χρόνο αργότερα το τραύμα του πολέμου όχι μόνο δεν μπορεί να αποτελέσει αντικείμενο επεξεργασίας και να αποτυπωθεί στη λογοτεχνική παραγωγή, αλλά ούτε να συμπεριληφθεί στον δημόσιο λόγο των λογοτεχνών.

2. Αθηναϊκά Νέα – «Ομιλούν οι Έλληνες ποιηταί...»

2.1 Η δημοσιογράφος Αιμιλία Καραβία

Η δημοσιογράφος των *Αθηναϊκών Νέων* που επιμελείται τη δεύτερη ενότητα των συνεντεύξεων με τίτλο «Ομιλούν οι Έλληνες ποιηταί...» είναι η Αιμιλία Καραβία. Επιλέξαμε να την εξετάσουμε συστηματικότερα, διότι αποτελεί μία από τις εξαιρέσεις στον ανδροκρατούμενο χώρο του Τύπου την περίοδο του Μεσοπολέμου, τότε που συντελούνται έντονες διεργασίες στο ελληνικό γυναικείο κίνημα (Αβδελά – Ψαρρά, 1985, σ. 15).¹¹

Η Αιμιλία Καραβία, παρά την αξιόλογη και πρωτοπόρα δράση της, παραμένει σε μεγάλο βαθμό άγνωστη στη σημερινή εποχή. Γεννήθηκε το 1894¹² και απεβίωσε στις 20 Ιουλίου 1987.¹³ Γονείς της ήταν ο έμπορος Μάρκος Χ. Καραβίας¹⁴ και η Πραξιθέα Μ. Καραβία,¹⁵ και αδελφια της η Λούλα Φουντουκά και ο Δημήτριος Φουντουκάς.¹⁶ Όσον αφορά την καταγωγή της, υπάρχουν αντικρουόμενες απόψεις, με το επίσημο μητρώο μαθητριών του Αρσακείου Διδασκαλείου Αθηνών, όπου και φοίτησε, να επιβεβαιώνει πως καταγόταν από την Ιθάκη.¹⁷

¹¹ Η απουσία γυναικών στον συγκεκριμένο επαγγελματικό χώρο σχολιάζεται και από τον δημοσιογράφο και φίλο της Καραβία, Παύλο Παλαιολόγου. Βλ. σχετικά, «Στο περιθώριο της ζωής – Νέο αίμα», *Το Βήμα* (16-05-1975), σ. 1.

¹² Το έτος γέννησής της προέρχεται από καταγραφή στο μητρώο μαθητριών του Αρσακείου Διδασκαλείου Αθηνών, το οποίο μας έγινε γνωστό έπειτα από επικοινωνία με τη Διεύθυνση της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας. Ανώνυμος συντάκτης, όμως, της εφημερίδας *Τα Νέα* διασώζει διαφορετικό έτος γέννησης. Βλ. «Κηδεύεται η πρώτη δημοσιογράφος», *Τα Νέα* (21-07-1987), σ. 16.

¹³ «Κηδεύεται η πρώτη δημοσιογράφος», *Τα Νέα* (21-07-1987), σ. 16.

¹⁴ «Μνημόσυνα – Μάρκου Χ. Καραβία», *Ελεύθερον Βήμα* (5-10-1930), σ. 2.

¹⁵ «Πένθη – Πραξιθέα Μ. Καραβία», *Ελεύθερον Βήμα* (3-09-1944), σ. 2.

¹⁶ «Μνημόσυνα – Μάρκου Χ. Καραβία», *Ελεύθερον Βήμα* (5-10-1930), σ. 2.

¹⁷ Ανώνυμος δημοσιογράφος του *Ελεύθερου Βήματος* σημειώνει πως καταγόταν από τη Ρουμανία. Βλ. αναλυτικότερα, «Μία αυτοκτονία», *Ελεύθερον Βήμα* (28-03-1922), σ. 2. «Νεκράναστασις»,

Το σχολικό έτος 1907-1908 εισήχθη στο Αρσάκειο Διδασκαλείο,¹⁸ ως ημι-εσωτερική.¹⁹ Σύμφωνα με τον εκπαιδευτικό Ελευθέριο Πλατή (1984, σ. 427), όταν ήταν τελειόφοιτη, «την πήρε ο Ίων Δραγούμης και την ενέγραψε στον “Εκπαιδευτικό Όμιλο”²⁰ (1910-1936). Επηρεασμένη από το εκεί πνεύμα, τόλμησε να γράψει κατά τις πτυχιακές της εξετάσεις στη δημοτική», με αποτέλεσμα να την κατατάξουν στην κατηγορία των «δευτεροβαθμίων διδασκαλισσών».

Στιγμιότυπο από το Συνέδριο της Μικρής Αντάντ Γυναικών στην Αθήνα, το 1925, με την Καραβία να διακρίνεται δεύτερη από αριστερά, στην επάνω σειρά (Προέλευση φωτογραφίας: Προοίμιο 19^{ος} αι. – 1940, χ.χ., χ.σ.)

Με το πέρας των σπουδών της, ξεκίνησε σε νεαρή ηλικία²¹ την ενασχόλησή της με τη δημοσιογραφία. Όταν ήταν 17 ετών εργαζόταν ήδη ως επαγγελματίας δημοσιογράφος

Ελεύθερον Βήμα (30-03-1922), σ. 2. Τη στενή της σχέση με την παραδουνάβια αυτή χώρα –όπου διέμεναν οι γονείς της και η αδελφή της Λούλα– επιβεβαιώνει και ο Πολύβιος Μαρσάν (2001, σ. 69). Ο ίδιος καταγράφει, επίσης, ως τόπο γέννησής της την Κέρκυρα.

¹⁸ Η φοίτησή της στο Αρσάκειο επιβεβαιώνεται και από την ανακοίνωση «Λεύκωμα Αρσακείου», *Ελεύθερον Βήμα* (19-10-1936), σ. 2.

¹⁹ Σχετικά με τη διάκριση των μαθητών του Αρσακείου, βλ. «Κεφάλαιον Ζ' – Περί μαθητριών» (*Κανονισμός των Σχολείων της εν Αθήναις Φιλεκπαιδευτικής Εταιρίας*, 1904, σ. 14).

²⁰ Περισσότερα για τον Εκπαιδευτικό Όμιλο, βλ. Τσιφμώκος (1927, σ. 401, 403, 405).

²¹ Ορισμένοι μάλιστα, λόγω της νεαρής της ηλικίας, δεν δίστασαν να τη χαρακτηρίσουν ως την πρώτη ελληνίδα επαγγελματία δημοσιογράφο –και ο Πλατής (1984, σ. 427) αλλά και ο ανώνυμος συντάκτης της εφημερίδας *Τα Νέα* («Κηδεύεται η πρώτη δημοσιογράφος», 21-07-1987, σ. 16). Ο χαρακτηρισμός αυτός, όμως, δεν θα μπορούσε να ευσταθεί, μιας και ήδη είχαν

στην εφημερίδα *Νέα Ελλάς*.²² Υπήρξε τακτική συνεργάτις στις αθηναϊκές εφημερίδες: *Πολιτεία*, *Χρόνος*, *Ακρόπολις*, *Βραδυνή*, *Πρωία*, *Ελεύθερον Βήμα* και *Αθηναϊκά Νέα*.²³ Ολοκλήρωσε τη δημοσιογραφική της πορεία στην εφημερίδα *Το Βήμα* (Πλατής, 1984, σ. 427),²⁴ όπου ήταν υπεύθυνη για τις λογοτεχνικές και καλλιτεχνικές, κυρίως, ειδήσεις.

Παράλληλα με τη λαμπρή δημοσιογραφική της σταδιοδρομία, ανέπτυξε και ισχυρή φεμινιστική δράση. Όχι μόνο συμμετείχε σε φεμινιστικές οργανώσεις-σωματεία, όπως αποδεικνύει σχετικό φωτογραφικό στιγμιότυπο από το Συνέδριο της Μικρής Αντάντ Γυναικών,²⁵ αλλά και μέσω της αρθρογραφίας της. Η ίδια χρησιμοποιούσε τη δημοσιογραφική της πένα για να προβάλλει εκπροσώπους φεμινιστικών σωματείων,²⁶ αλλά και ευρύτερα γυναικεία πρότυπα,²⁷ που διέπρεψαν σε παραδοσιακά ανδροκρατούμενους –έως τότε– χώρους.

Στην αριστερή φωτογραφία, η Καραβία με τον Μάρκο Φουντουκά στα δεξιά μαζί με τον Παύλο Ευσταθιάδη και την Ελένη Παπαδάκη. Στη δεξιά φωτογραφία, του 1938, διακρίνονται οι Γιώργος Γληνός, Ελένη Παπαδάκη, Βάσω Μανωλίδου, Φωφώ Γληνού και η Καραβία (Προέλευση φωτογραφιών: Μαρσάν, 2001, σ. 168, 195)

εμφανιστεί γυναίκες που ασχολήθηκαν με τον Τύπο. Χαρακτηριστικό παράδειγμα η Καλλιρρόη Παρρέν (Δαλακούρα – Ζιώγου – Καραστεργίου, 2015, σ. 64, 77).

²² «Κηδεύεται η πρώτη δημοσιογράφος», *Τα Νέα* (21-07-1987), σ. 16.

²³ *Idem*.

²⁴ Σημειώτεον πως με τον ιδρυτή *Του Βήματος* και *Των Νέων*, Δημήτρη Λαμπράκη, διατηρούσε στενή επαγγελματική και φιλική σχέση (Μαρσάν, 2001, σ. 171).

²⁵ Περισσότερα για τη Μικρή Αντάντ Γυναικών, βλ. Αβδελά – Ψαρρά (1985, σ. 41 κ. εξ.).

²⁶ «Η συγκέντρωση του Πειραιώς – Η νέα κίνηση των φεμινιστριών – Ομιλεί η κ. Θεοδωροπούλου», *Αθηναϊκά Νέα* (10-06-1934), σ. 2.

²⁷ «Η γυναίκα και το πανεπιστήμιον – Ομιλούν οι πρώτες φοιτήτριες του Πανεπιστημίου Αθηνών», *Αθηναϊκά Νέα* (17-04-1937), σ. 5.

Μεγάλο ενδιαφέρον έχει και ο εκλεκτός «κύκλος» ανθρώπων που περιτριγύριζε την Καραβία. Η ίδια διατηρούσε φιλικές σχέσεις – «ήταν η καθημερινή της παρέα» (Μαρσάν, 2001, σ. 70)– με τον Νίκο και τη Γαλάτεια Καζαντζάκη, την Έλλη Αλεξίου, τον Κώστα Βάρναλη, τον Μάρκο Αυγέρη, τον Κωστή Παλαμά, τον Άγγελο Σικελιανό, τον Φωκά Δημητριάδη, κ.ά. (Μαρσάν, 2001, σ. 70). Ήταν, ακόμη, έμπιστη φίλη της Μαρίας Κοτοπούλη, της Κατίνας Παξινοῦ –πρώτη της ξαδέλφη (Μαρσάν, 2001, σ. 71)–, αλλά και της ηθοποιού Ελένης Παπαδάκη,²⁸ με την οποία, επίσης, συνδεόταν με οικογενειακούς δεσμούς.²⁹

Η Αιμιλία Καραβία υπήρξε για την εποχή της πρωτοπόρος δημοσιογράφος, λάτρης των τεχνών και υπέρμαχος της γυναικείας χειραφέτησης. Μέσω της δημοσιογραφικής της ιδιότητας και της συνεργασίας της με κορυφαίες αθηναϊκές εφημερίδες κατάφερε, όχι μόνο να αναδείξει και να εμπλουτίσει το πολιτισμικό γίγνεσθαι της χώρας, αλλά και να συμβάλει ενεργά στις ιδεολογικές ζυμώσεις της εποχής, θέτοντας και αυτή «τις βάσεις της μεταπολεμικής θέσης των γυναικών» (Αβδελά – Ψαρρά, 1985, σ. 15).

2.2 Οι συνεντεύξεις

Η Αιμιλία Καραβία δημοσιεύει στα *Αθηναϊκά Νέα* από τις 10 Νοεμβρίου μέχρι και τις 8 Δεκεμβρίου 1934 μία πυκνή σειρά συνεντεύξεων με τίτλο «Ομιλούν οι Έλληνες ποιηταί...».³⁰ Πρόκειται συνολικά για δεκατέσσερις δημοσιεύσεις, στις οποίες φιλο-

²⁸ Για την Καραβία η Παπαδάκη δεν ήταν απλά ένα φιλικό πρόσωπο, ήταν η «χρυσή της πυξίδα» (Μαρσάν, 2001, σ. 70). Να σημειωθεί πως το ελάχιστο φωτογραφικό υλικό που απεικονίζει την Καραβία και έχει δημοσιευθεί μέχρι στιγμής –όσο γνωρίζουμε– προέρχεται, κυρίως, από στιγμές που βρισκόταν στο πλευρό της Παπαδάκη. Μερικά απ' αυτά τα φωτογραφικά στιγμιότυπα διασώζει ο Μαρσάν και αναδημοσιεύονται στο παρόν, με την άδεια των εκδόσεων Καστανιώτη, τις οποίες και ευχαριστούμε θερμά.

²⁹ Βλ. σχετικά, Πλατής (1984, σ. 413) και Μαρσάν (2001, σ. 71).

³⁰ Τις συνεντεύξεις που επιμελήθηκε η Καραβία στα *Αθηναϊκά Νέα* επιλέγουμε εδώ, για λόγους οικονομίας, να τις καταγράψουμε ως εξής: Μερικές φέρουν τον γενικό τίτλο «Ομιλούν οι Έλληνες ποιηταί», ο οποίος και παρακάτω αντικαθίσταται με την ένδειξη ό.π., επομένως: «ό.π., Οι πρώτοι στίχοι που έγραψαν ο Παλαμάς – Τα ποιήματα που ετοιμάζει» (10-11-1934), σ. 2. «ό.π., Οι πρώτοι στίχοι του Γρυπάρη – Μια ενδιαφέρουσα συνομιλία» (11-11-1934), σ. 2. Άλλες συνεντεύξεις φέρουν τον γενικό τίτλο «Ομιλούν οι ποιηταί μας – Οι πρώτοι στίχοι του», ακολουθούν το επώνυμο του συνεντευξιζόμενου και ο υπότιτλος «Μια συνέντευξίς του». Ο αναγνώστης ας θεωρήσει ότι η ένδειξη ό.π. αντικαθιστά τον επαναλαμβανόμενο τίτλο και υπότιτλο: «ό.π., Προβελέγγιου» (13-11-1934), σ. 2. «ό.π., Δροσίνη» (14-11-1934), σ. 2. «ό.π., Μαλακάση» (15-11-1934), σ. 2. «ό.π., Στρατήγη» (17-11-1934), σ. 2. Ακολουθούν η συνέντευξη «Οι Έλληνες ποιηταί – Οι πρώτοι στίχοι του Παπαντωνίου – Μια συνέντευξίς του» (20-11-1934), σ. 2 και η σειρά συνεντεύξεων με τον γενικό τίτλο «Η πνευματική ζωή – Οι πρώτοι στίχοι των ποιητών μας» –με τα ονόματα των συνεντευξιζόμενων να παρατίθενται στη συνέχεια. Επιλέγουμε ο επαναλαμβανόμενος τίτλος να αντικαθίσταται, για μια ακόμη φορά, με την ένδειξη ό.π., οπότε «ό.π., Σκίπης – Κυριαζής» (21-11-1934), σ. 2. «ό.π., Σικελιανός –

ξενούνται είκοσι ένας ποιητές. Αυτές είναι δίστηλες, βρίσκονται σχεδόν κατ' αποκλειστικότητα στη δεύτερη σελίδα της εφημερίδας και το κείμενό τους πλαισιώνεται οπτικά από φωτογραφία του ποιητή ή και κάποιο χειρόγραφο του.³¹

Αφορμή γι' αυτήν τη σειρά των συνεντεύξεων αποτέλεσε η απονομή του Βραβείου Νόμπελ Λογοτεχνίας στον Ιταλό συγγραφέα Λουίτζι Πιραντέλο, το Φθινόπωρο του 1934.³² Η αρχή των συνεντεύξεων γίνεται με τον Κωστή Παλαμά, την «ποιητική κορυφή», όπως τον χαρακτηρίζει η Καραβία,³³ και ακολουθούν οι: Γρυπάρης, Προβελέγγιος, Δροσίνης, Μαλακάσης, Στρατήγης, Παπαντωνίου, Σκίπης, Κυριαζής, Σικελιανός, Βάρναλης, Λαύρας, Τσιριμώκος, Μωραϊτίνης, Καρθαίος, Γκόλφης, Μαμμέλης, Αθάνας, Αργυρόπουλος, Μελαχρινός και Σημηριώτης.³⁴

Η ευκαιρία που δόθηκε για κατ' ιδίαν συνάντηση, όπως η δημοσιογράφος αναφέρει,³⁵ καθόρισε τόσο την επιλογή των προσώπων όσο και τη σειρά των δημοσιεύσεων. Η δομή των κειμένων είναι σταθερή: πάντοτε υπάρχει ένα εισαγωγικό σημείωμα της Καραβία με εργοβιογραφικά στοιχεία των ποιητών και ακολουθούν, με ορισμένες διαφοροποιήσεις, οι ερωτήσεις:

— Ποιοι ήταν οι πρώτοι στίχοι που είχαν γράψει;

— Ποιο ποιητικό τους έργο ξεχωρίζουν;

— Τι πρόκειται σύντομα να δημοσιεύσουν ή τι γράφουν αυτόν τον καιρό;

Βάρναλης» (22-11-1934), σ. 2· «ό.π., Λαύρας – Τσιριμώκος» (23-11-1934), σ. 2· «ό.π., Μαμμέλης – Αθάνας» (30-11-1934), σ. 2. Οι υπόλοιπες συνεντεύξεις διαφοροποιούνται κατά τι και είναι οι ακόλουθες: «Η πνευματική ζωή – Οι πρώτοι στίχοι του Μωραϊτίνη – Μια συνέντευξίς του» (25-11-1934), σ. 2· «Οι πρώτοι στίχοι των – Οι ποιηταί του “Νουμά”: Καρθαίος και Γκόλφης» (27-11-1934), σ. 2· «Η πνευματική κίνησις – Οι πρώτοι στίχοι των ποιητών μας – Το τέλος της ερεύνης [Αργυρόπουλος, Μελαχρινός, Σημηριώτης]» (8-12-1934), σ. 3. Η παραπομπή στις συνεντεύξεις θα έχει παρακάτω την εξής μορφή: Αιμιλία Καραβία, εντός εισαγωγικών το επώνυμο ή τα επώνυμα των συγγραφέων και η ένδειξη *ό.π.*

³¹ Από τις δεκατέσσερις δημοσιεύσεις, σχεδόν όλες φιλοξενούν φωτογραφία των συνεντευξιζόμενων, εκτός από αυτές των Μαμμέλη – Αθάνα και Αργυρόπουλου, Μελαχρινού, Σημηριώτη. Επίσης, παρουσιάζονται φωτογραφίες χειρόγραφων σημειωμάτων των Δροσίνη, Μαλακάση, Γρυπάρη, Παλαμά και Προβελέγγιου.

³² Αιμιλία Καραβία, «Παλαμάς», *ό.π.*

³³ *Idem.*

³⁴ Η δημοσιογράφος συνομιλεί μόνο με άνδρες, ενώ από τη σειρά των συνεντεύξεων απουσιάζουν και ποιητές της Γενιάς του '30, αλλά και ποιητές που ζουν στην περιφέρεια.

³⁵ Αιμιλία Καραβία, «Παπαντωνίου», *ό.π.*

[illegible]

Με τον Κωστή Παλαμά, την «ποιητική κορνή» όπως τον χαρακτηρίζει η Καραβία, ξεκινά η συγκεκριμένη ενότητα των συνεντεύξεων, στις 10 Νοεμβρίου 1934 (Προέλευση φωτογραφίας: Αιμιλία Καραβία, «Παλαμάς», *ό.π.*)

Οι συνεντεύξεις έχουν τη μορφή ερωτήσεων – απαντήσεων και επικεντρώνονται σε σταθμούς της ποιητικής διαδρομής εκάστου. Σε αυτές τις ερωτήσεις ανοιχτού τύπου υπάρχουν ορισμένοι ποιητές που απαντούν συνοπτικά και άλλοι που με τις αφηγήσεις τους ξεχωρίζουν. Ενδεικτικά, ο λιτός και συνοπτικός Παλαμάς αναφέρει για τους πρώτους του στίχους: «Γράφω από μικρό παιδί,³⁶ έγραφα πάντα. Γεννήθηκα με το πάθος του στίχου»,³⁷ ενώ από την άλλη, ο Σικελιανός, μάς «ταξιδεύει» στη Λευκάδα των παιδικών του χρόνων.

«Η ποίησις, ήταν και είναι η ζωή μου. [...] ένα πρωινό ανεβαίνοντας για να κυττάξω απ' έξω αντίκρισα στον πρωϊνό ανοιξιάτικον ήλιον το γαλανό πέλαγο του νησιού μου [ενν. Λευκάδα]. Εκείνο το θέαμα μ' έκαμε να νιώσω ένα ρίγος [...]. Κι εκείνη

³⁶ Μέσα από τις συνεντεύξεις γίνεται εμφανές πως η πλειονότητα των ποιητών ξεκίνησε από νεαρή ηλικία την ενασχόλησή της με τη συγγραφή. Έτσι, εκτός από τον Παλαμά και τον Σικελιανό, και οι Αργυρόπουλος, Καρθαίος, Γκόλφης και Προβελέγγιος αποκαλύπτουν ανάλογες στιγμές από την παιδική τους ηλικία, με εμφανείς εξαιρέσεις τον Δροσίνη και τον Λαύρα.

³⁷ Αιμιλία Καραβία, «Παλαμάς», *ό.π.*

την εντύπωσί μου, κάθησα και την έγραψα σε στίχους, την έγραψα μάλιστα με το μολύβι, γιατί τότε πρωτάρχιζα να μαθαίνω να γράφω».³⁸

Στις συνεντεύξεις δεν παραλείπονται, επίσης, αναφορές σε ιστορικά γεγονότα, αλλά και στον τρόπο που τα τραυματικά αυτά βιώματα μεταπλάθονται και εκφράζονται στην ποιητική δημιουργία. Για παράδειγμα, ο Αθάνας επιστρέφει στα παιδικά του χρόνια και εκμυστηρεύεται την έμπνευση που του προσέφεραν τα κατορθώματα και οι ηρωισμοί των Μακεδονομάχων,³⁹ ενώ ο Παπαντωνίου δηλώνει πως οι πρώτοι του στίχοι επηρεάστηκαν από τον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897.

«Οι πρώτοι μου στίχοι συμπίπτουν με μια εθνική καταστροφή ή με έναν εθνικό ενθουσιασμό του ελληνικού λαού [...]. Ήμουν τότε νέος, 20 ετών, και ο ενθουσιασμός του λαού και η ήττα του μ' ενέπνευσαν να γράψω τα πρώτα μου τραγούδια. Ετραγούδησα κ' εμοιρολόγησα την απότομη καταστροφή της μεγάλης αυτής αισιοδοξίας».⁴⁰

Εκτός από τις ιστορικές επιδράσεις, μερικοί ποιητές σχολιάζουν και τα αναγνωστικά τους ερεθίσματα. Ο Προβελέγγιος, λόγου χάρη, αναφέρεται στους *Βίους Παράλληλους* του Πλουτάρχου,⁴¹ ο Μωραϊτίνης σημειώνει: «Εδιάβαζα τότε Βαλαωρίτη και επηρεάστηκα από ένα του ποίημα [...] κι έγραψα κι εγώ το δικό μου»,⁴² αλλά και ο Καρθαίος μνημονεύει την επιρροή που δέχθηκε από το «σατυρικό *Άστν*»⁴³ του Θέμου Άννινου».⁴⁴

Μεταξύ άλλων αναδεικνύεται και η συμβολή του λογοτεχνικού τους περιβάλλοντος στη διαμόρφωση της συγγραφικής τους ταυτότητας. Ο Σημηριώτης⁴⁵ μοιράζεται μία μαθητική του ανάμνηση, με σχόλια που έλαβε από τον λόγιο Δημήτριο Βερναρδάκη⁴⁶ για την πρώτη του ποιητική συλλογή,⁴⁷ ενώ ο Βάρναλης υποστηρίζει πως είχε ενταχθεί στον κύκλο του Στέφανου Μαρτζώκη.⁴⁸

³⁸ Αιμιλία Καραβία, «Σικελιανός – Βάρναλης», *ό.π.*

³⁹ Αιμιλία Καραβία, «Μαμμέλης – Αθάνας», *ό.π.*

⁴⁰ Αιμιλία Καραβία, «Παπαντωνίου», *ό.π.*

⁴¹ Αιμιλία Καραβία, «Προβελέγγιος», *ό.π.*

⁴² Αιμιλία Καραβία, «Μωραϊτίνης», *ό.π.*

⁴³ Βλ. περισσότερα για την εφημερίδα *Το Άστν* (1885-1907) και τον Θέμο Άννινο, Τουμασάτος (2020, σ. 370 κ. εξ.).

⁴⁴ Αιμιλία Καραβία, «Καρθαίος – Γκόλφης», *ό.π.*

⁴⁵ Αιμιλία Καραβία, «Αργυρόπουλος, Μελαχρινός, Σημηριώτης», *ό.π.*

⁴⁶ Για τον λόγιο Δημήτριο Βερναρδάκη (1833-1907) και για την εκπαιδευτική του δράση, βλ. Βερναρδάκης (1968, σσ. 232-243).

⁴⁷ Αιμιλία Καραβία, «Αργυρόπουλος, Μελαχρινός, Σημηριώτης», *ό.π.*

⁴⁸ Για τον Ζακυνθινό ποιητή Στέφανο Μαρτζώκη (1855-1913), βλ. Σιγούρος (1912, σσ. 1-22).

«Όταν εφθάσαμε εδώ [ενν. Αθήνα], μείναμε [ενν. με τον Απόστολο Μελαχρινό] στο ίδιο ξενοδοχείο, και έτσι μπήκα στον κύκλο του Στεφ. Μαρτζώκη και των άλλων ποιητών. Όταν τους άκουσα ν' απαγγέλλουν τα τραγούδια τους, είδα τότε πως τα δικά μου ήσαν τίποτε, κι ένοιωσα την μηδαμινότητά μου. Βάλληκα, λοιπόν, να μάθω την ποιητική τέχνη».⁴⁹

Ένα ιδιαίτερα σημαντικό ζήτημα που τίγεται στις συνεντεύξεις είναι και το γλωσσικό,⁵⁰ το οποίο διέχασε την ελληνική κοινωνία του 20^{ου}, και όχι μόνο, αιώνα. Ενδεικτικά, ο Γρυπάρης αναφέρει έκπληκτος ότι χρησιμοποιούσε την «καθάρια δημοτική γλώσσα» από νωρίς,⁵¹ αλλά και ο Αργυρόπουλος εκφράζεται παρόμοια: «Το χαρακτηριστικό [των πρώτων στίχων μου] ήταν ότι τους έγραφα στη δημοτική, πριν ακόμα γίνη η κίνηση⁵² [...] από τον Παλαμά, τον Δροσίνη και τον Καμπά κατά της καθαρευούσης».⁵³

Πολλοί είναι, ακόμη, οι ποιητές που αναπτύσσουν δίκτυο συνεργασίας με έντυπα ήδη από τα πρώτα τους ποιητικά βήματα, όπως γίνεται εμφανές από τις συνομιλίες τους με την Καραβία. Για παράδειγμα, ο Αργυρόπουλος κάνει λόγο για την *Ανατολή*⁵⁴ της Σμύρνης και τον πρόεδρό της Ιωάννη Δαμβέργη,⁵⁵ αλλά και για τη συνεργασία του με τον Βλάση Γαβριηλίδη⁵⁶ και τον *Ραμπαγά*.⁵⁷ Ο δε Αθάνας⁵⁸ για τον *Νεολόγο*⁵⁹ των Πατρών και για την τακτική φιλοξενία ποιημάτων του στα περιοδικά *Ελλάς*, *Δάφνη*, *Παρνασσός*,⁶⁰ κ.ά.

Στις συνεντεύξεις εμφανίζονται και προβληματισμοί γύρω από ζητήματα πρακτικού βίου, εφόσον η ενασχόληση με τη συγγραφή δεν επιτρέπει σε ορισμένους δημιουργούς να βιοπορίζονται από αυτή. Ενδεικτικά, ο Κυριαζής σημειώνει: «Όλη μου η ζωή είναι

⁴⁹ Αιμιλία Καραβία, «Σικελιανός – Βάρναλης», *ό.π.*

⁵⁰ Για μία σύγχρονη και πολυφωνική προσέγγιση στο γλωσσικό ζήτημα, βλ. Μπαμπινιώτης (2011).

⁵¹ Αιμιλία Καραβία, «Γρυπάρης», *ό.π.*

⁵² Περισσότερα για τον αγώνα των τριών αυτών ποιητών ενάντια στον ρομαντισμό και την καθαρεύουσα, βλ. Πολίτης (2017, σ. 186 κ. εξ.).

⁵³ Αιμιλία Καραβία, «Αργυρόπουλος, Μελαχρινός, Σημηριώτης», *ό.π.*

⁵⁴ Για την εφημερίδα *Ανατολή* Σμύρνης και τη συνεργασία της με τον Δαμβέργη, βλ. ενδεικτικά Μαρκάτου (1996, σ. 21).

⁵⁵ Για τον Κρητικό Ιωάννη Δαμβέργη (1858/1859-1938), βλ. Μαρκάτου (1996, σσ. 17-27).

⁵⁶ Για τον Ανατολικοθρακιώτη εκδότη Βλάση Γαβριηλίδη (1848-1920) και την ίδρυση, σε συνεργασία με τον Κλεάνθη Τριανταφύλλου, του σατιρικού περιοδικού *Ραμπαγάς*, βλ. Μισαηλίδης (1962, σ. 195 κ. εξ.).

⁵⁷ Αιμιλία Καραβία, «Αργυρόπουλος, Μελαχρινός, Σημηριώτης», *ό.π.*

⁵⁸ Αιμιλία Καραβία, «Μαμμέλης – Αθάνας», *ό.π.*

⁵⁹ Περισσότερα για τον *Νεολόγο* των Πατρών, βλ. Τόμπρος – Μπουμπουζιώτης (2019, σ. 3).

⁶⁰ Βλ. για το περιοδικό *Δάφνη* του Σπύρου Κ. Τρικούπη στο ψηφιακό αποθετήριο <https://lekkythos.library.ucy.ac.cy/handle/10797/16256> και για το περιοδικό του Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσού, *Παρνασσός*, Γιαννακοπούλου (2013, σ. 161).

δουλειά. [...] Τώρα δουλεύω και όταν με πιάνη το παράπονο γράφω στίχους»,⁶¹ αλλά και ο Βάρναλης: «Δεν γράφω, γιατί με απασχολεί η δουλειά. Δουλεύω, και εις ώρας σχολής [sic] δεν γράφει κανείς σοβαρά πράγματα».⁶²

Παράλληλα με τη γραφή, υπάρχουν ποιητές που επιδίδονται και σε επιστημονική έρευνα και δηλώνουν την επιθυμία τους να δημιουργήσουν θεωρητική σκευή για τους νεότερους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ο Αργυρόπουλος, που ερευνά από ιστορική σκοπιά τις χαμένες πατρίδες της Μικράς Ασίας, όπως αποκαλύπτει: «Καταγίνομαι εις την έκδοσιν των *Χρονικών της Ανατολής* και του *Ημερολογίου της Σμύρνης*».⁶³ Ο Γκόλφης, από την άλλη, προτιμά τη φιλολογική έρευνα και προαναγγέλλει τη συγκρότηση μιας μελέτης για τη νεοελληνική λογοτεχνία:

«Μου φαίνεται πως η ιστορία της νέας μας λογοτεχνίας πρέπει να μελετηθή από τους νεώτερους με μεγάλη προσοχή. Γιατί ό,τι γνωρίζουν ως τώρα είναι και πρόχειρο και νοθευμένο. Ετοιμάζω λοιπόν ένα βιβλίο [...] που ελπίζω πως θα δώσει πιστή εικόνα των αγώνων για τη δημιουργία μιας αξιόλογης νεοελληνικής λογοτεχνίας».⁶⁴

Οι είκοσι μία αυτές συνεντεύξεις, μερικά σημεία των οποίων αναδείξαμε, επιδέχονται ποικίλες αναγνώσεις.⁶⁵ Αν και οι ερωτήσεις της Καραβία περιορίζονται στην ποιητική διαδρομή των συνεντευξιζόμενων, οι πληροφορίες που μπορούμε να αντλήσουμε είναι ουσιαστικές. Οι ποιητές και το έργο τους βρίσκονται στο επίκεντρο των συνεντεύξεων, με τη δημοσιογράφο να παραμένει στο περιθώριο. Εκείνη, όμως, τολμά με τη γραφή της και μεταφέρει το κλίμα των συνεντεύξεων, περιγράφει λεπτομερώς τους χώρους δράσης και τα «εργαστήρια» των ποιητών, αναφέρεται σε ποιητικούς τους σταθμούς, στην πρόσληψη του έργου τους και δεν διστάζει να παρεμβάλει σχόλιά της. Μέσω αυτών των συνεντεύξεων, η δημοσιογράφος καταφέρνει να σκιαγραφήσει

⁶¹ Αιμιλία Καραβία, «Σκίπης – Κυριαζής», *ό.π.*

⁶² Αιμιλία Καραβία, «Σικελιανός – Βάρναλης», *ό.π.*

⁶³ Αιμιλία Καραβία, «Αργυρόπουλος, Μελαχρινός, Σημηριώτης», *ό.π.*

⁶⁴ Αιμιλία Καραβία, «Καρθαίος – Γκόλφης», *ό.π.*

⁶⁵ Μελετώντας κείμενα δημοσιευμένα στον Τύπο, χρειάζεται να λαμβάνουμε υπόψιν «ότι [αυτός] δεν προσφέρει πάντα την “αλήθεια” και ότι η αλήθεια μπορεί να έχει πολλές όψεις, ανάλογα με το φως που δέχεται, με τη θέση από όπου ορώνται τα πράγματα [...]» (Δρούλια-Μητράκου, 2005, σ. 479). Ιδιαίτερα οξυμμένη χρειάζεται, επομένως, να είναι και η κριτική ματιά του ερευνητή προς το πρόσωπο του δημοσιογράφου. Για παράδειγμα, η Καραβία δέχεται παρεμβάσεις από δύο ποιητές –ή τουλάχιστον αυτές τις περιπτώσεις κατονομάζει– για τον τρόπο με τον οποίο θα καταγράψει και θα μεταφέρει τα λεγόμενά τους στο ρεπορτάζ. Ο πρώτος είναι ο Σικελιανός (Αιμιλία Καραβία, «Σικελιανός – Βάρναλης», *ό.π.*) και δεύτερος ο Δροσίνης (Αιμιλία Καραβία, «Δροσίνης», *ό.π.*).

όψεις του λογοτεχνικού τοπίου της εποχής, να αναδείξει ρεύματα στην εξέλιξή τους, να αποτυπώσει τις σύνθετες προσωπικότητες των ποιητών και τη θέση τους, τόσο στον ιδιωτικό όσο και στον δημόσιο βίο, και να διασώσει σημαντικά τεκμήρια – λεκτικά «μνημεία», καθιστώντας τις δημοσιεύσεις αυτές πολύτιμο αντικείμενο μελέτης.

3. *Αθηναϊκά Νέα* – «Εισ το περιθώριον της ζωής – Ομιλούν οι επτά λογοτέχναι που έλαβαν τα κρατικά βραβεία»

Η τρίτη ενότητα συνεντεύξεων, που φέρει τον τίτλο «Εισ το περιθώριον της ζωής – Ομιλούν οι επτά λογοτέχναι που έλαβαν τα κρατικά βραβεία» όπως αναφέρθηκε ήδη, δημοσιεύτηκε στα *Αθηναϊκά Νέα* από τις 24 Απριλίου έως και τις 2 Μαΐου 1939,⁶⁶ και ορίζεται από πολύ συγκεκριμένο πλαίσιο: οι δημοσιογράφοι, που είναι τρεις, παίρνουν συνεντεύξεις από επτά πρόσωπα, τους λογοτέχνες και λογίους οι οποίοι βραβεύτηκαν με τα κρατικά βραβεία του 1939. Πράγμα που σημαίνει ότι η λογική της βράβευσης, η οποία εδώ δεν αναλύεται ακριβώς, διαμορφώνει το όλο περιβάλλον. Ο Τύπος έρχεται μόνο να το αναδείξει και να το επικυρώσει κατά κάποιον τρόπο. Δεν θα μπορούμε στο ερώτημα της ιστορίας των λογοτεχνικών βραβείων στην Ελλάδα, αφού θα μας οδηγούσε πολύ πίσω προς τον 19^ο αιώνα, με τους πανεπιστημιακούς διαγωνισμούς ποίησης (Moullas, 1989). Πάντως μοιάζει πως τη συγκεκριμένη χρονιά, το 1939, μέσα στη δικτατορία Μεταξά, απονέμονται για πρώτη φορά αμιγώς κρατικά βραβεία σε λογοτέχνες και λογίους.⁶⁷ Βραβεύονται, λοιπόν, ένας ποιητής, τρεις πεζογράφοι,

⁶⁶ Οι συνεντεύξεις που επιμελήθηκαν οι τρεις συντάκτες στα *Αθηναϊκά Νέα* φέρουν στο σύνολό τους τον γενικό τίτλο «Εισ το περιθώριον της ζωής», ακολουθούν το όνομα του συνεντευξιαζόμενου και ο υπότιτλος «Ομιλούν οι επτά λογοτέχναι που έλαβαν τα κρατικά βραβεία». Επιλέγουμε στη συνέχεια, για λόγους οικονομίας, στην καταγραφή των συνεντεύξεων, να αντικαταστήσουμε τον επαναλαμβανόμενο τίτλο και υπότιτλο με την ένδειξη ό.π., επομένως: Γεώργιος Ρούσσος, «ό.π., Ο Μενέλαος Λουντέμης» (24-04-1939), σ. 2. Γεώργιος Ρούσσος, «ό.π., Ο Διονύσιος Ρώμας» (25-04-1939), σ. 2. Γεώργιος Ρούσσος, «ό.π., Ο Κλέων Παράσχος» (26-04-1939), σ. 2. Γεώργιος Ρούσσος, «ό.π., Ειρήνη η Αθηναία» (27-04-1939), σ. 2. Κ. Δημάδης, «ό.π., Ο Πέτρος Ωρολογάς» (28-04-1939), σ. 2. Ανώνυμος συντάκτης, «ό.π., Ο Κοσμάς Πολίτης» (30-04-1939), σ. 2. Γεώργιος Ρούσσος, «ό.π., Ο Άγγελος Σικελιανός» (2-05-1939), σ. 2. Η παραπομπή στις συνεντεύξεις θα έχει ακολούθως την εξής μορφή: το ονοματεπώνυμο του εκάστοτε συντάκτη, εντός εισαγωγικών το επώνυμο ή τα επώνυμα των συγγραφέων και η ένδειξη ό.π.

⁶⁷ Πρόκειται για την τρίτη φάση των κρατικών βραβείων λογοτεχνίας, τα οποία επανιδρύθηκαν το 1937. Συγκεκριμένα, τον Φεβρουάριο του 1930, οπότε και χρέη Διευθυντή Γραμμάτων του Υπουργείου Παιδείας εκτελούσε ο Κ. Μπαστιάς, δημοσιεύτηκε το διάταγμα μέσω του οποίου εξειδικεύονταν οι σχετικές με την απονομή των βραβείων διατάξεις. Σύμφωνα με το διάταγμα, την ετήσια πίστωση των κατ' ανώτατο όριο 150.000 δραχμών θα διαχειριζόταν επταμελής επιτροπή, την οποία θα καθόριζε ο ίδιος ο Κ. Μπαστιάς. Η επιτροπή αποτελούνταν από τους Α. Καμπάνη, Λ. Κουκούλα, Μ. Μαλακάση, Κ. Μπαστιά, Γ. Ξενόπουλο, Π. Πρεβελάκη και Θ. Συναδινό, συγκροτήθηκε το 1930 και πραγματοποίησε συνολικά πέντε κύκλους βραβεύσεων. Ο κύκλος συνεντεύξεων, τον οποίο εξετάζουμε στην παρούσα εισήγηση, αφορά στην τρίτη

έναν θεατρικό συγγραφέα και δύο κριτικοί. Τα ονόματα, σύμφωνα με τη σειρά δημοσίευσης: Μενέλαος Λουντέμης, Διονύσιος Ρώμας, Κλέων Παράσχος, Ειρήνη η Αθηναία, Πέτρος Ωρολογάς, Κοσμάς Πολίτης, Άγγελος Σικελιανός. Γίνεται φανερό ότι η δημοσίευση ξεκινά με έναν νεαρό πεζογράφο, τον Λουντέμη, σχεδόν άγνωστο ακόμη τότε, και καταλήγει με έναν πολύ καταξιωμένο ποιητή, τον Σικελιανό, σε μια μορφή κορύφωσης του σχήματος. Αυτά ως προς την κίνηση του συνόλου.

Η τρίτη ενότητα των συνεντεύσεων, με τίτλο «Ομιλούν οι επτά λογοτέχναι που έλαβαν τα κρατικά βραβεία», ξεκινά με τον σχεδόν άγνωστο ακόμη τότε Μενέλαο Λουντέμη (Προέλευση φωτογραφίας: Γεώργιος Ρούσσος, «Λουντέμης», ά.π.)

Υπεύθυνος δημοσιογράφος για τη στήλη είναι ο Γεώργιος Ρούσσος, ενώ με αυτόν συνεργάζονται οι δύο ανταποκριτές, ένας για τη Θεσσαλονίκη, ο Κ. Δημάδης, κι ένας για την Πάτρα, που παραμένει ανώνυμος.

συνεδρίαση της επιτροπής τον Φεβρουάριο του 1939, οπότε και αποφασίστηκε η βράβευση του Άγγελου Σικελιανού για το σύνολο της «υψηλόπνοης εθνικής» ποιητικής του εργασίας, του Μ. Λουντέμη για τη συλλογή διηγημάτων *Τα πλοία δεν άραξαν*, του Κ. Πολίτη για την *Ερόικα*, και της συντηρητικής υπαλλήλου λογοκριτικής επιτροπής, Ειρήνης Αθηναίας, για το έργο *Σιωπηλά*. Παράλληλα, στην ίδια συνεδρίαση, η επιτροπή απένειμε Βραβεία Κριτικής στους Π. Ωρολογά για το έργο *Ίων Δραγούμης* και Κ. Παράσχο για το *Μορφές και Ιδέες* και Βραβείο Θεατρικού Έργου στον Δ. Ρώμα για τη *Ζακυνθινή σερενάτα*. Αναλυτικά για την ιστορία των λογοτεχνικών βραβείων στην Ελλάδα, βλ. Νιάρος (2016-2017).

Ο Γ. Ρούσσο, στο άνοιγμα του άρθρου, τονίζει ότι το ευρύ κοινό αγνοεί το λογοτεχνικό βιβλίο. Ωστόσο, η ίδια αυτή έλλειψη «δίνει την ευκαιρία για μια σειρά σημειωμάτων, με τα οποία ο αναγνώστης των “Αθηναϊκών Νέων” τουλάχιστον θα έρθει σε μια πρώτη επαφή με τους τιμηθέντας λογογράφους μας».⁶⁸ Ας υπογραμμίσουμε ότι ο δημοσιογράφος ονομάζει τα κείμενα αυτά «σημειώματα», δηλαδή υπονοεί ότι δεν διαθέτουν τη βαρύτητα των άρθρων.

Η δομή των συνεντεύξεων δεν διαφοροποιείται ουσιαστικά από όσα παρουσιάστηκαν στις προηγούμενες δύο ενότητες. Ο άμεσος λόγος, με την αυτοβιογραφική διάσταση, είναι φανερός ιδίως στην πρώτη συνέντευξη του Λουντέμη, ενώ στις άλλες κυριαρχεί μάλλον η έμμεση απόδοση.

Η οπτική γωνία από την οποία επιλέξαμε να σχολιάσουμε τα κείμενα διαμορφώνεται μέσα από τη σύγκλιση της ιστορίας της λογοτεχνίας με την ιστορία των ιδεών. Ελπίζουμε ότι στη συνέχεια θα γίνει αυτό σαφέστερο, χάρη στα παραδείγματα.

Αν ο Σικελιανός αποτελεί την κορύφωση του συνόλου, τότε σίγουρα ο Πέτρος Ωρολογάς και η Ειρήνη Αθηναία συνιστούν τα χαμηλά σημεία του. Σχεδόν άγνωστοι σήμερα σε εμάς και οι δύο, καθώς το έργο τους δεν έχει λογοτεχνικά επιβιώσει, υποβάλλουν στον σημερινό αναγνώστη ερωτήματα, ως προς τις ίδιες τις στοχεύσεις που εμπεριείχε η βράβευσή.

Αντιφεμινίστρια, πρόμαχος της γυναικείας ολοκλήρωσης αποκλειστικά στο πλαίσιο του οίκου, η Ειρήνη Αθηναία –μοναδική γυναίκα που βραβεύεται– τιμά ευλαβικά τον Παλαμά και υποστηρίζει ότι η γραφή της μελετά και αναδεικνύει τον εσωτερικό άνθρωπο.⁶⁹ Στην εύστροφη, ωστόσο, ερώτηση του δημοσιογράφου, ο οποίος ζητά την άποψή της για τον Φρόιντ, εκείνη απαντά «πως ο μεγάλος Βιεννέζος ψυχίατρος χώρισε και κατέταξε κατά κάποιο χονδροειδή τρόπο τα ανθρώπινα συναισθήματα».⁷⁰ Η απάντηση οριοθετεί με σαφήνεια την εξαιρετικά περιορισμένη αντίληψη της βραβευμένης λογοτέχνιδας, οπότε ο δημοσιογράφος επιτυγχάνει έμμεσα να αναδείξει ελλείψεις του έργου.

Αντίστοιχα, ο Πέτρος Ωρολογάς, δημοσιογράφος και κριτικός της Θεσσαλονίκης, εκτιμά ότι οι συγγραφείς της πόλης αυτής, που εργάζονται συστηματικά καλλιεργώντας καινοτόμες λογοτεχνικές πρακτικές, δεν κάνουν παρά άστοχο έργο: «Μόνο καθήκον μου νόμισα να πολεμήσω την τάση μερικών λογοτεχνών, που έχουν ταλέντο εξαιρετικό αναμφίβολως, αλλ’ οι πνευματικές τους πραγματοποιήσεις δεν βρίσκονται σε αρμονία με το περιβάλλον, την ιστορία και την φύση του τόπου αυτού».⁷¹ Είναι προφανής και

⁶⁸ Γεώργιος Ρούσσο, «Λουντέμης», *ό.π.*

⁶⁹ Γεώργιος Ρούσσο, «Αθηναία», *ό.π.*

⁷⁰ *Idem.*

⁷¹ Κ. Δημάδης, «Ωρολογάς», *ό.π.*

εδώ η οικονομία της βράβευσης, παράλληλα με την έγκυρη διορατικότητα του Τύπου, ο οποίος διαθέτει ορίζοντα ευρύτερον από εκείνον του κριτικού.

Μιλώντας πάντα για την κριτική στις συνεντεύξεις, το αντίθετο παράδειγμα προσφέρει ο Κλέων Παράσχος. Συγκροτημένα και προσεκτικά, χωρίς καταδίκη ή απόρριψη, υποβάλλει τις προτάσεις του· και ο Γεώργιος Ρούσσος ακούει και αντιλαμβάνεται πόσο ο κριτικός έχει διαβλέψει την ουσιαστική άνοδο της νέας γενιάς, αυτής του 1930.

«Την ποιητική παραγωγή του τόπου μας, κατά τα τελευταία χρόνια, ο κ. Παράσχος την χαρακτηρίζει ικανοποιητική. Όσο για τις νέες τάσεις, τις αντικρύζει με συμπάθεια γιατί μέσα σ' αυτές βλέπει κάτι καλό, από της απόψεως τού ό,τι προσφέρονται για μια ανανέωσι, ανανέωσι που δεν είναι δυνατόν παρά να δώση αργά ή γρήγορα νέους χυμούς στη φιλολογία μας».⁷²

Θα μπορούσε κανείς να αναρωτηθεί για το εναρκτήριο σημείωμα της σειράς, δηλαδή τη συνέντευξη Λουντέμη.⁷³ Θα δοκιμάσουμε να μεταφέρουμε ορισμένες από τις υποθέσεις εργασίας που διαμορφώθηκαν στη σκέψη μας. Σε αυτήν τη σκιαγράφιση, την οποία προτείνει ο δημοσιογράφος, διακρίνουμε έναν νεαρό και βασανισμένο προλετάριο, που αναδεικνύεται, μετά από χρόνια/αιώνες άτεγκτης βιοπάλης, σε οδηγό του συλλογικού σώματος. Η συνέντευξη λειτουργεί σαν να υπόσχεται κι αυτή στους ομοίους του ένα καλύτερο αύριο, αν προσπαθήσουν σωστά. Γνωρίζοντας τη συνέχεια, τη σαφέστατη ένταξη του πεζογράφου στην Αριστερά, μπορούμε να αναρωτηθούμε για τις προθέσεις της επιτροπής βράβευσης, μέσα σε καθεστώς δικτατορίας Μεταξά. Υποθέτουμε ότι το μήνυμα γίνεται εύκολα κατανοητό. Η βράβευση, και στην απόρροιά της το σημείωμα, θα μπορούσε να ερμηνευθεί ως ένα είδος πολιτικού ανοίγματος προς τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα. Γνωρίζουμε, άλλωστε, ότι το καθεστώς επιχείρησε παρόμοια ανοίγματα.

Στον αντίποδα της συνέντευξης Λουντέμη έρχεται να σταθεί το σημείωμα για τον Διονύσιο Ρώμα: πλούσιος και ευγενής, μορφωμένος και βαθύτατα λόγιος, δηλώνει ότι σπατάλησε την κληρονομημένη περιουσία και ότι είναι παρακμιακός. «Και μας μιλά για τη ζωή του: Ολόκληρη, εξομολογείται, ήταν μια διαρκής σπατάλη, αισθηματική, σωματική, πνευματική και προ πάντων χρηματική. Εκκληρονόμησα μια ολόκληρη περιουσία και την ξώδεψα σε λίγο καιρό μέσα, ζώντας έντονα, άπληστα». Ο δημοσιογράφος, ωστόσο, δεν ωθεί τα ερωτήματα σε επικίνδυνα σημεία.⁷⁴

⁷² Γεώργιος Ρούσσος, «Παράσχος», *ό.π.*

⁷³ Γεώργιος Ρούσσος, «Λουντέμης», *ό.π.*

⁷⁴ Γεώργιος Ρούσσος, «Ρώμας», *ό.π.*

Ανώδυνη και η συνέντευξη του Κοσμά Πολίτη. Ο συγγραφέας δεν αγγίζει επίμαχα θέματα, ούτε καν αναφέρεται στην πρόσφατη Μικρασιατική Καταστροφή ή στις συνάψεις που μπορεί να έχει με αυτήν το λογοτεχνικό του έργο. Τονίζει, κυρίως, τον ανακουφιστικό ρόλο της λογοτεχνίας για τον αναγνώστη.

«Σκοπός κάθε φιλολογικού είδους, είτε μυθιστόρημα, είτε διήγημα, είτε ό,τι άλλο είναι, νομίζω πως πρέπει να είναι η τέρψις του πλησίον κατά τον ένα ή τον άλλο τρόπο. Για τον αναγνώστη ένα διήγημα π.χ. πρέπει να είναι μια ανάπαυλα ευχάριστη, ένα ξέσκασμα, από τη σκληρή βιοπάλη, στην οποία είναι υποχρεωμένος σήμερα να παραδέρνη».⁷⁵

Κλείνοντας, θα θέλαμε να αναδείξουμε τη συνέντευξη που αφορά στον Σικελιανό. Μεγάλος στην τέχνη και στη φήμη ήδη στην εποχή του βραβείου, ο ποιητής γράφει έργο δύσκολο, η πρόσληψη του οποίου είναι σχεδόν αδύνατη στο ευρύ κοινό. Ο Γ. Ρούσσος το ξέρει και το αποδέχεται. Σιωπηρά το αποδέχεται και για τον εαυτό του.

«Δεν μπορείς να πηγαίνεις προς συνάντησιν του Αγγέλου Σικελιανού χωρίς να κατέχεισαι από συναισθήματα ολότελα διαφορετικά από εκείνα που νοιώθεις όταν πρόκειται ν' ανταμωθής με οποιονδήποτε άλλον άνθρωπον του πνεύματος [...]. Κανενός Νεοέλληνας διανοούμενου ο βίος δεν εκαλύφθη από τον πέπλο που σκεπάζει την ζωή του Σικελιανού. Αλλά και κανενός ποιητού το έργο δεν έμεινε τόσο ξένο στο πλήθος όσο του ποιητού του "Προλόγου στη ζωή"».⁷⁶

Πηγαίνει στη Σαλαμίνα για να συναντήσει τον ποιητή. Κι εκεί αισθάνεται από κοντά τον μύθο, όπως συνδέεται με το βίωμα στη μορφή του Σικελιανού. Και παραμένει προσεκτικός. Δεν σχολιάζει αρνητικά τίποτα από το παρελθόν (χωρίς αμφιβολία γνωρίζει την οικονομική κατάρρευση που προηγήθηκε), μόνο διακρίνει το πρόσωπο, δηλαδή τον άνθρωπο-καλλιτέχνη, μέσα από την αέναη προσπάθεια της τέχνης.

Όσο για τον ποιητή, εκείνος δηλώνει σαφέστατα, με έμμεσο τρόπο, ότι ουδέποτε υπέβαλε το έργο του για κρίση στην επιτροπή.

«Η βράβευσι του έργου μου από την Πολιτεία, με συγκίνησε τόσο περισσότερο όσο ακριβώς ήταν εντελώς αυθόρμητη από μέρος της. Ούτε εγώ ο ίδιος ούτε και κανένας φίλος μου υπέβαλαν έργα μου στην Επιτροπή. Η απόφασίς της λοιπόν ήταν καταστάλαγμα απόλυτα ανεπηρέαστης συνείδησης, κι αυτό ασφαλώς θα ικανοποίησε και την ίδια, όπως ικανοποιεί και με που ποτέ με άλλα μέσα, από τα

⁷⁵ Ανώνυμος συντάκτης, «Πολίτης», ό.π.

⁷⁶ Γεώργιος Ρούσσος, «Σικελιανός», ό.π.

μέσα της καθαρώς εσωτερικής συνεπείας μου δεν εζήτησα την αναγνώριση των προσπαθειών μου». ⁷⁷

Διαβάζουμε το συγκεκριμένο τμήμα της συνέντευξης ως σιωπηρή αντιπαράθεση στο καθεστώς της δικτατορίας Μεταξά.

Επιλογικά

Στα επιλογικά της εισήγησης, θα θέλαμε να αναφερθούμε σε ορισμένες από τις ερευνητικές προοπτικές που ανοίχτηκαν, χάρη στην επαφή με το ψηφιοποιημένο αρχείο, πάντα με τις απαιτήσεις του ειδικού θέματος, το οποίο μάς καθοδήγησε. Τις εγγράφουμε εδώ ως οδόσημα για μελλοντικούς οδοιπόρους:

- Αποδελτίωση όλων των λογοτεχνικών συνεντεύξεων των δύο εφημερίδων.
- Η αποδελτίωση αυτή με τη σειρά της θα μπορούσε να οδηγήσει σε συγκριτική μελέτη με συνεντεύξεις λογοτεχνών του εξωτερικού, παραδείγματος χάρι της Γαλλίας, αλλά και με συνεντεύξεις ξένων λογοτεχνών με αφορμή επίσκεψή τους στην Ελλάδα (Τι ερωτήματα τους θέτουν οι έλληνες δημοσιογράφοι; Διαφέρει η στάση τους συγκριτικά με την αντιμετώπιση των ελλήνων λογοτεχνών;)
- Εξέταση της πρόσληψης του Κ. Π. Καβάφη από τους λογοτέχνες του 1923.
- Διερεύνηση της εξέλιξης των συνεντεύξεων των λογοτεχνών μέχρι και τη δική μας συγχρονία, πάντοτε στο περιβάλλον του Τύπου.

⁷⁷ *Idem.*

Βιβλιογραφία

- Αβδελά, Έ. και Ψαρρά, Α., *Ο φεμινισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου – Μια ανθολογία*, Κ. Σκλαβενίτη (επιμ.), Αθήνα, Γνώση, 1985.
- Βερναρδάκης, Δ., «Οι Βερναρδάκηδες πνευματικοί πρόδρομοι της Λεσβιακής λευτερίας», *Νέα Εστία* 975 (1968), σσ. 232-243. Ανακτήθηκε από: <http://www.ekebi.gr/magazines/showimage.asp?file=110728&code=2455&zoom=800> στις 19/2/2023.
- Γιαννακοπούλου, Π., *Η διακίνηση των επιστημονικών ιδεών στην Ελλάδα, 1850-1900: Η έκφραση του εκλαϊκευτικού εγχειρήματος στον δημόσιο χώρο και στα περιοδικά – Η αποτύπωσή του στην «Εφημερίδα των Κυριών»*, διδακτορική διατριβή, Αθήνα, Τμήμα Μεθοδολογίας, Ιστορίας και Θεωρίας της Επιστήμης, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τομέας Ανθρωπιστικών Κοινωνικών Επιστημών και Δικαίου, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, 2013. Ανακτήθηκε από: <http://hs.phs.uoa.gr/images/diatrives/97.pdf> στις 12/3/2023.
- Calinescu, M., *Πέντε όψεις της νεωτερικότητας. Μοντερνισμός, Πρωτοπορία, Παρακμή, Κιτς, Μεταμοντερνισμός*, Α. Παππάς (μτφ.), Αθήνα, Ανώτατη Σχολή Καλών Τεχνών, 2011.
- Δαλακούρα, Κ. και Ζιώγου-Καραστεργίου, Σ., *Η εκπαίδευση των γυναικών – Οι γυναίκες στην εκπαίδευση – Κοινωνικοί, ιδεολογικοί, εκπαιδευτικοί μετασχηματισμοί και η γυναικεία παρέμβαση (18^{ος} – 20^{ος} αι.)*, Αθήνα, Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, 2015. Ανακτήθηκε από: <https://repository.kallipos.gr/handle/11419/2585?locale=el> στις 12/3/2023.
- Δρούλια, Α. (επιμ.), *Ο ελληνικός τύπος 1784 ως σήμερα – Ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Αθήνα, 23-25 Μαΐου 2002*, Αθήνα, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών – Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 2005.
- Δρούλια, Α. και Κουτσοπανάγου, Γ., *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού τύπου, 1784-1974: Εφημερίδες, περιοδικά, δημοσιογράφοι, εκδότες*, τ. Α-Δ, Αθήνα, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών-103 – Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 2008.
- Δρούλια-Μητράκου, Έ., «Ο Τύπος ως εργαλείο έρευνας», στο Λουκία Δρούλια (επιμ.), *Ο ελληνικός τύπος 1784 ως σήμερα – Ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Αθήνα, 23-25 Μαΐου 2002*, Αθήνα, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών – Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 2005, σσ. 477-488.
- Farge, A., *Η γέυση του αρχείου*, Ρ. Μπενβενίστε (μτφ.), Αθήνα, Νεφέλη, 2004.

- Κανονισμός των Σχολείων της εν Αθήναις Φιλεκπαιδευτικής Εταιρίας, Εν Αθήναις, Τυπογραφείον «Εστία», 1904. Ανακτήθηκε από: <http://e-library.iep.edu.gr/iep/collection/curricula/item.html?tab=01&code=1904-0024> στις 19/2/2023.
- Μαρκάτου, Δ., *Τα κατάλοιπα του Ιωάννη Δαμβέργη (1887-1937)*, Βιβλιοθήκη Γενικών Αρχείων του Κράτους, 30, Αθήνα, Γενικά Αρχεία του Κράτους, 1996.
- Μαρσάν, Π., *Ελένη Παπαδάκη, Μια φωτεινή θεατρική πορεία με απροσδόκητο τέλος*, Αθήνα, Καστανιώτης, 2001.
- Μισαηλίδης, Χ., «Βλάσιος Γαβριλίδης, ο αριστοκράτης Δημοσιογράφος», *Αρχαίον του Θρακικού Λαογραφικού και Γλωσσικού Θησαυρού* 27 (1962), σσ. 195-207. Ανακτήθηκε από: https://www.he.duth.gr/erg_laog/arxeio/arxeio_thrakikou_laografikou_glossikou_thisavrou_t27.pdf στις 19/2/2023.
- Moullas, P., *Les concours poétiques de l'Université d'Athènes 1851-1877*, Athènes, Archives Historiques de la Jeunesse Grecque, Secrétariat Général à la Jeunesse, 1989.
- Μπαμπινιώτης, Γ. (πρόλογος – επιστημ. επιμ.), *Το γλωσσικό ζήτημα – Σύγχρονες προσεγγίσεις*, Αθήνα, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, 2011.
- Νιάρος, Σ., *Ο Θεσμός των λογοτεχνικών βραβείων στην Ελλάδα (1910-1942)*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Ιωάννινα, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 2016-2017.
- Πλατής, Ε., «Από μήνα σε μήνα – Ηπειρωτική ζωή και κινήσις – Κατερίνα Κοτέλνικωφ», *Ηπειρωτική Εστία – Μηνιαία Επιθεώρησις* 387-388-389 (1984), σσ. 410-429.
- Πολίτης, Λ., *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, ²³2017.
- Προοίμιο 19^{ος} αι. – 1940, χ.χ., χ.τ.* Ανακτήθηκε από: <https://foundation.parliament.gr/el/prooimio> στις 19/2/2023.
- Σιγούρος, Μ., «Στεφ. Μαρτζώκης», στο *Στέφανου Μαρτζώκη Άπαντα*, Εν Αθήναις, Τύποις Π. Γ. Μακρής και Σία, 1925, σσ. 1-22.
- Τόμπρος, Γ. και Μπουμπουζιώτης, Α., *Τα περιφερειακά ΜΜΕ στην Ελλάδα – Η περίπτωση της Πάτρας*, πτυχιακή εργασία, Πύργος, Τμήμα Διοίκησης, Οικονομίας και Επικοινωνίας Πολιτιστικών και Τουριστικών Μονάδων, Τεχνολογικό Εκπαιδευτικό Ίδρυμα Δυτικής Ελλάδας, 2019. Ανακτήθηκε από: <http://repository.library.teimes.gr/xmlui/handle/123456789/7492> στις 12/3/2023.

Τουμασάτος, Η., *Ένας Επτανήσιος στην Αθήνα: Χαράλαμπος (Μπάμπης) Άννινος (1852-1934)*, τ. 1, Σειρά Διατριβών και Μελετών 22, Αργοστόλι, Εταιρεία Κεφαλληνιακών Ιστορικών Ερευνών, 2020.

Τσιριμώκος, Μ., «Ιστορία του Εκπαιδευτικού Ομίλου», *Νέα Εστία* 7 (1927), σσ. 401-410. Ανακτήθηκε από: <http://www.ekebi.gr/magazines/showimage.asp?file=49111&code=5748&zoom=800> στις 19/2/2023.

ΤΟ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ, Ο ΡΟΛΟΣ ΚΑΙ Η ΘΕΣΗ
ΤΩΝ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΕΝΩΝ ΔΙΑΦΗΜΙΣΕΩΝ
ΣΤΗΝ ΕΦΗΜΕΡΙΔΑ «ΤΟ ΒΗΜΑ» ΚΑΤΑ ΤΟ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟ:
ΠΟΙΑ Η ΕΙΚΟΝΙΚΗ ΚΑΙ ΛΕΚΤΙΚΗ ΜΟΡΦΗ ΤΟΥ ΚΑΘΡΕΦΤΗ
ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ;

Βάλια Τσάιτα Τσιλιμένη*

Περίληψη

Στόχος της παρούσας δημοσίευσης είναι να εξεταστούν, με δειγματοληπτικό έλεγχο, οι δημοσιευμένες διαφημίσεις στα τεύχη της δεκαετίας του 1920 της εφημερίδας «Το Βήμα». Η ανάλυση του περιεχομένου τους θα γίνει με σκοπό να αναδειχθούν παράγοντες κοινωνικής αναπαράστασης και θέσης εκείνης της εποχής. Θα ληφθούν υπόψη ενδείξεις σχετικά με την υλιστική, καθημερινή ζωή των ανθρώπων, προκειμένου να φωτιστούν όψεις κοινωνικών στερεοτύπων της περιόδου του Μεσοπολέμου.

Από ιστορικής και κοινωνικής πλευράς, η ελληνική κοινωνία της εποχής εκείνης κατακλύζεται από έναν μεγάλο αριθμό προσφύγων που προστίθενται στον κοινωνικό ιστό. Θα ήταν επομένως σκόπιμο να μελετηθεί, μεταξύ άλλων, το κατά πόσο μέρος αυτών των διαφημίσεων απευθύνεται άμεσα στο κοινό αυτό. Η μελέτη αυτή θα πραγματοποιηθεί λαμβάνοντας υπόψη το εικονικό αλλά και φιλολογικό (γλωσσικό-λογοτεχνικό) υπόβαθρο της εκάστοτε διαφήμισης. Τι εξυπηρετεί η χρήση του εκάστοτε όρου; Με ποιο τρόπο η εικόνα αντικαθιστά το κείμενο ή και το αντίθετο; Ποια είναι τα «κρυμμένα» μηνύματα σε κάθε διαφήμιση; Τι στοιχεία μας δίνονται από τον εμπορικό αυτόν καθρέφτη της κοινωνίας της εποχής;

Χάρη στα παραπάνω, θα επιχειρήσουμε να αναδείξουμε όψεις της κοινωνικής αλλά και της πολιτισμικής ταυτότητας του Μεσοπολέμου. Να διερευνήσουμε το ρόλο του υποκειμένου στην πρόσληψη των διαφημίσεων, ως ρόλο υποδοχέα, αλλά και την έννοια του συλλογικού όπως μοιάζει να διαμορφώνεται μέσα από το λεξιλογικό και εικονικό στήσιμο των διαφημίσεων.

Λέξεις κλειδιά: Μεσοπόλεμος, Διαφήμιση, Ελληνική κοινωνία, Γλώσσα

* Επίκουρος (Chargée de cours) στο Τμήμα Νέων Ελληνικών του Πανεπιστημίου της Γενεύης (Εξειδίκευση: Νέα Ελληνική Λογοτεχνία, Συγκριτική Γραμματολογία), mail: Vasiliki.Tsaita-Tsilimeni@unige.ch, ιστοσελίδα: <https://www.unige.ch/lettres/meslo/unites/grecmoderne/corps-enseignant/tsaita-tsilimeni>

Abstract

The aim of this paper is to examine, by means of a sample check, the advertisements published in the 1920s issues of the newspaper «To Vima». Their content analysis will be carried out in order to highlight factors of social representation and position at that time. Evidence concerning the materialistic, everyday life of people will be taken into account in order to illuminate aspects of social stereotypes of the inter-war period. From a historical and social point of view, the Greek society of that period was overwhelmed by a large number of refugees added to the social fabric. It would therefore be worthwhile to study, among other things, whether part of these advertisements are directly addressed to this audience. This study will be carried out taking into account the iconic as well as the literary (linguistic-literary) background of each advertisement. What does the use of the term in question serve? In what way does the image replace the text or vice versa? What are the 'hidden' messages in each advertisement? What information is provided by this commercial mirror of contemporary society? Thanks to the above, we will attempt to highlight aspects of both the social and cultural identity of the interwar period. To explore the role of the subject in the reception of advertisements, as a receptor role, but also the notion of the collective as it seems to be shaped through the lexical and iconic staging of advertisements.

Key words: Interwar, Advertising, Greek society, Language

Στο πλαίσιο της παρούσας έρευνας, μελετήθηκε διεξοδικά το κεφάλαιο «Καθημερινή Ζωή» της εφημερίδας «Το Βήμα», το οποίο συνοδεύεται χαρακτηριστικά από ποικίλου τύπου διαφημίσεις, αλλά και διάφορες στήλες, η παρουσία των οποίων μας χαρίζει τα απαραίτητα κλειδιά προκειμένου να εντοπίσουμε ευκολότερα το κοινωνικό πλαίσιο της εποχής του Μεσοπολέμου. Διαπιστώνουμε πως τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του '20, οι αναφορές στους πρόσφυγες είναι αρκετές και πολυεπίπεδες, αλλά περιορίζονται σε ένα «χρηστικό» επίπεδο, το οποίο συχνά παραπέμπει σε ένα είδος «μικρής αγγελίας». Ας ξεκινήσουμε από τους γιατρούς : πολλές είναι οι αναφορές σε γιατρούς που δέχονται και γιατρεύουν τους πρόσφυγες πχ κάθε Πέμπτη δωρεάν.¹ Όπως επίσης και σε γιατρούς που έχουν πείρα, για παράδειγμα, σε γερμανική κλινική επί Κωνσταντινουπόλεως και θεραπεύουν πλέον στην Αθήνα. Τον Φεβρουάριο του 1923 μια σειρά από γιατρούς που έχουν έρθει από την Σμύρνη βάζουν αγγελία ότι

¹ «Καθημερινή Ζωή», *Ελεύθερον Βήμα* (18-10-1922).

επαναλειτούργούν τα ιατρεία και οι κλινικές τους στην Ελλάδα και πιο συγκεκριμένα στην Αθήνα.² Τον Μάρτιο του 1923 τονίζεται στις αγγελίες των ιατρών η εκ προηγουμένως πείρα τους στη Σμύρνη.³ Ορισμένα παραδείγματα: «πρωτοπορία στην αντιμετώπιση αφροδισίων νοσημάτων (Λουιζίδης)»/ «Θεραπεύονται με «λαϊκάς τιμές» τα συφιλιδικά και δερματικά νοσήματα από τους Ολυμπίτου, Πετροπούλου, Μοσχούλα». Αυτή η αναφορά στο «λαϊκάς τιμές» έχει τη σημασία της καθώς η οικονομική κατάσταση των προσφύγων της εποχής ήταν πολύ βεβαρημένη. Ίσως και να μαρτυρά την επείγουσα ανάγκη για αφομοίωση του νέου ιατρείου στη νέα πατρίδα, πάλι για οικονομικούς λόγους. Καθόλη τη διάρκεια του 1923 συνεχίζονται έντονες οι αναφορές σε γιατρούς που δούλευαν σε τέως κλινικές της Μ. Ασίας: «Δημήσσας, Τέως διευθυντής αρχίατρος του εν Αδριανούπολη Γαλλικού νοσοκομείου. Σαββόπουλος: γνωστός οδοντίατρος εκ Σμύρνης». Πρόκειται για αγγελίες που πολλαπλασιάζουν τις επιλογές για τους Έλληνες, γηγενείς ασθενείς της εποχής από τη μία, αλλά και που καθυστερούν σημαντικά τους πρόσφυγες οι οποίοι μπορούν ν' απευθυνθούν στους εν λόγω γιατρούς ελπίζοντας σε μια θετικότερη αντιμετώπιση (αν λάβουμε υπόψη τις συνθήκες υποδοχής των προσφύγων από τους Έλληνες της εποχής). Στην παρακάτω διαφήμιση: «Ο γνωστός ωτο-λαρυγγολόγος ιατρός Κωνσταντινουπόλεως Στέφανος Δ. Ναρλής διαμένων εν Πειραιεί, αποφάσισε να δέχεται ασθενείς της ειδικότητός του καθ'εκάστην από 10-12 και επί συνεντεύξει εις το Ιατρείον του»,⁴ έχει ενδιαφέρον το πώς τονίζεται το επίθετο «ο γνωστός» για να τραβήξει το βλέμμα του αναγνώστη και να πείσει για την ιατρική και αποδεδειγμένη ικανότητα του εν λόγω ατόμου.

Περνώντας τα χρόνια, από το 1923 μέχρι το 1925 και εξής, λιγοστεύουν οι αναφορές σε γιατρούς που έρχονται εσπευσμένα από τη Μικρά Ασία και γίνονται ποικίλλες αναφορές σχετικά με το παρελθόν εξειδίκευσης των γιατρών γενικότερα σε διάφορα μέρη του εξωτερικού. Οι περισσότερες αναφορές κάνουν λόγο για περαιτέρω σπουδές ή πρακτική στο Παρίσι ή στη Βιέννη. Λόγος γίνεται επίσης και για τα εκσυγχρονισμένα εργαλεία που χρησιμοποιούνται πλέον για την καταπολέμηση χρόνιων ασθενειών. Ένα παράδειγμα: «Μίνως Χατζιδάκης, βλεννορριολόγος, συφιλιδολόγος, ... με τα λεπτότερα ηλεκτροϊατρικά μηχανήματα και εργαλεία εφάμιλλον των ανωτέρων ευρωπαϊκών – κριτήριο εμπιστοσύνης στην επιστήμη».⁵ Δεν είναι λίγες και οι αναφορές οι σχετικές με το φύλο όπου γιατροί δηλώνουν πως διαθέτουν ιδιαίτερες αίθουσες για τις κυρίες. Το γεγονός αυτό μαρτυρά πως εκείνη την εποχή δεν ήταν προφανής

² 10-2-1923

³ 1-3-1923

⁴ (1-10-23)

⁵ (29-12-25)

κοινωνικά η επίσκεψη στον/ στην γυναικολόγο. Ένα παράδειγμα: «Μελάς, γυναικολογικά, ιδιαίτερες αίσουσες για τις κυρίες».⁶

Περνάμε στη συνέχεια σε μια κατηγορία που έρχεται να ενισχύσει την παρουσία των αγγελιών ιατρικού περιεχομένου στα τεύχη της εφημερίδας, εκείνη των φαρμάκων που εμφανίζονται για πρώτη φορά, που παρασκευάζονται και έρχονται περίπου πάντα από το εξωτερικό και που θεραπεύουν (επιτέλους) ούτε λίγο ούτε πολύ σοβαρές ασθένειες της εποχής, όπως η φυματίωση, ο τύφος, διάφορα σεξουαλικά μεταδιδόμενα νοσήματα, νευροπάθειες αλλά και απλούστερες ασθένειες όπως βρογχολίτιδες, κλπ. Η λίστα είναι μεγάλη και το ενδιαφέρον εδώ είναι πως λίγα φάρμακα διαφημίζονται επανειλημμένα στα διάφορα τεύχη. Τις περισσότερες φορές οι διαφημίσεις προτείνουν κι ένα καινούργιο φάρμακο που έρχεται να σώσει τον κόσμο. Η επανάληψη των ίδιων φαρμάκων σταθεροποιείται κάπως από το 1930 και μετά όπου φάρμακα όπως το «Σλόανς» εμφανίζονται ξανά και ξανά συνοδευόμενα από σημαντική εικονογράφηση. Ξεκινώντας από το 1922 έχουμε το «Ζοτάλ», όπως και «πληθώρα Εμβολίων Ελβετίας»,⁷ την «Αμερικανική σκόνη Louse-Chase η οποία καταπολεμά τις ψείρες και τις κόνιδες», μια «θεραπεία για τους ελώδεις πυρετούς με την Αντιπλασμοδίνη Τζαμαλή – Πλασμοδία Laverain»,⁸ «Καταπότια Μπλαιήκ: δυσκοιλιότητα, ρευματισμοί, κλπ., αντιπρόσωπος: *Βοζίκης*», το «αγγλικό φάρμακο De Witt για τα νεφρά και τις κύστες»,⁹ «Θεραπεία Διαβήτη για πρώτη φορά χάρη στο Antidiabeticum Bauer από Γερμανία»,¹⁰ «ΑΝΤΙΠΙΟΝ, το μόνον εγκεκριμένο από το Ιατροσυνέδριον Γερμανικών Σπεςιαλιτέ». Παρατηρούμε ανακοινώσεις τύπου: «Η Φυματίωσις θεραπεύεται (αγγειολύμφη ρους)». Σε προηγούμενο τεύχος μαθαίνουμε πως «Ο τίφος θεραπεύεται».¹¹

Ενδιαφέρον έχει επίσης η επιλογή ορισμένων γλωσσικών όρων σε κάποιες, λίγες διαφημίσεις: «Το Βιταμύλ *ανακαινίζει* τον οργανισμό».¹² Πρόκειται για τη χρήση ενός όρου που ξεφεύγει από μια λαϊκότερου ή απλούστερου τύπου διαφήμιση, που είναι και ο γενικός υφολογικός κανόνας των διαφημίσεων πριν το 1925. Μέχρι το 1925 οι περισσότερες διαφημίσεις μαρτυρούν μια καθαρά ενημερωτική σκοπιμότητα: δημοσιεύονται προς ενημέρωση του πολίτη, χωρίς πολλά λόγια ή φλυαρίες, προκειμένου ο αναγνώστης ν' αποκτήσει πρόσβαση στη γνώση. Περνώντας τα χρόνια, και κυρίως

⁶ (2-8-26)

⁷ (4-2-23)

⁸ (1-3-23)

⁹ (2-3-23)

¹⁰ (5-3-23)

¹¹ (1-10-23)

¹² (29-12-25)

στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1920, οι διαφημίσεις γίνονται πιο πονηρές, πιο έξυπνες ή αινιγματικές και από το 1930 και μετά συνοδεύονται περισσότερο από σκίτσα. Σε ένα αντίστοιχο πλαίσιο εντοπίζεται και το εν λόγω «ανακαινίζει» που έρχεται για να υποσχεθεί μια βαθιά αλλαγή στη γενικότερη κατάσταση του ασθενούς. Πρόκειται επομένως για τη χρήση μιας μεταφοράς που συσχετίζει τον οργανισμό με κάποιο κτίριο. Ενδιαφέρον έχει και η συνύπαρξη ξένων ονομάτων των φαρμάκων, γραμμένων ως επί το πλείστον στα ελληνικά, με ένα ύφος σχετικής καθαρεύουσας/αρχαϊζουσας γλώσσας στην επεξήγηση. Ένα παράδειγμα: «Μπλακ Φλαγκ, το περιζήτητο εντομοκτόνο, εις κόνιν και υγρόν πωλείται σε όλα τα φαρμακεία». Παράγραφος με τίτλο «Η τελευταία θεραπεία της συφιλίδος» αναφέρει τα εξής: «η ασφαλεστέρα και η τελειώς ΑΚΙΝΔΥΝΟΣ επιτυγχάνεται με τα δισκία (χάπια) του ΤΡΕΠΑΡΣΟΛ τα οποία αντικαθιστούν επιτυχώς το 606 [...] Τα γνήσια δισκία (προσέξτε από τας απομιμήσεις και τα λαθραία που φέρουν περιβλήμα ερυθροπράσινον), είνε χρώματος κυανόλευκου και εμπεριέχουσιν οδηγίας *ελληνιστί*...».

Γύρω στα 1926 αρχίζουν να τονίζουν τη σημασία του ν'αγοράζει κανείς το αυθεντικό φάρμακο. Το γεγονός αυτό μας οδηγεί στο να υποθέσουμε πως υπήρξαν πολλαπλές επικίνδυνες απομιμήσεις: ο κόσμος δηλαδή ως θύμα κομπογιαννιτών που επιθυμούν να κερδίσουν εις βάρος της υγείας του πλήθους.¹³

Προς το τέλος του 1926 συναντάμε σιγά-σιγά όλο και περισσότερα σκίτσα στις διαφημίσεις, χωρίς όμως αυτό ν'αποτελεί ένα γενικό κανόνα και επιπλέον, στην αρχή, τα σκίτσα είναι μικρής εμβέλειας, όπως στο παράδειγμα της παρακάτω διαφήμισης: «Συμβουλή γεροκόκκορα στο γιο του «πάρε Pageol», στερνεί τη βλεννόρροια».¹⁴ Άλλα παραδείγματα είναι τα εξής: «Όσοι υποφέρετε από ρευματισμούς, όσοι έχετε κρυολογήσει και γενικώς όσοι υποφέρετε από οποιοδήποτε πόνο, αγοράστε από το Φαρμακοποιό σας ένα φιαλίδιο ΦΑΜΙΛΥ ΛΙΝΙΜΑΝ (Αγγλικό σπεσιαλιτέ). Αλειφθήτε μια φορά και θα σας περάσει μονομιάς κάθε πόνος».¹⁵ Η όλο και πιο έντονη παρουσία της εικονογράφησης συνοδεύεται και από μια τάση να γίνεται το διαφημιστικό κείμενο πιο αναλυτικό. Το γεγονός αυτό ίσως και να δικαιολογείται ελλείψει τηλεόρασης. Ο κόσμος αποκτά πιο εμφανή κοινωνική ζωή, κυρίως στις πόλεις και η οποιαδήποτε πρόσβαση σε προϊόντα επιτυγχάνεται κατά βάση μέσω των εφημερίδων. Ορισμένα παραδείγματα: «Το Φάρμακον κατά της ατονίας: μια μητέρα μας γράφει ότι ενώ το παιδί της ήτο ασθενικόν, ωχρόν και δεν είχε διόλου όρεξιν, αφ'ότου ήρχισε να παίρνει το jemalt πεινά διαρκώς, επάχυνε... Περιέχει αναλλοίωτον την τονωτικήν δύναμιν του

¹³ (2-8-26)

¹⁴ (26-9-26)

¹⁵ (4-1-27)

Μουρουνελαίου και μας επιτρέπει να υποβάλωμεν ακόπως εις μακροχρόνιον δίαιταν τα αδύνατα, καχεκτικά ή ραχητικά παιδιά, τα οποία δεν χωνεύουν το Μουρουνελαίον (από Berne)». Ένα άλλο πετυχημένο παράδειγμα είναι το εξής: «Δισκία Schering ΑΤΟΦΑΝ εναντίον των ρευματισμών και της αρθρίτιδος, το άριστον αποκρουστικόν του ουρικού οξέος δεν προσβάλλει την καρδιάν. Προσοχή εις την μάρκαν, απαιτήσατε το γνήσιον εμβαλλάγιον των 20 δισκίων ημίσεος γραμμαρίου (η διαφήμιση δείχνει έναν κάπως πονεμένο να απλώνει τα χέρια προς το άγαλμα)». ¹⁶ Το 1928 ξεκινούν οι διαφημίσεις και περί Φυσικού μεταλλικού νερού, πχ της VICHY, τονίζοντας πως «αι Πηγαί ανήκουσαι εις το Γαλλικόν Κράτος» προσθέτουν λεπτομέρειες που συμβάλλουν στον καθησυχασμό του αναγνώστη: το εξωτερικό λειτουργεί ως σφραγίδα εγγύησης σε όλες τις κατηγορίες των διαφημίσεων, γεγονός ιδιαίτερα εντυπωσιακό.

Το θέμα περί σημαντικού κινδύνου απομμήσεων επιμένει και επανέρχεται συστηματικά: «[...] αποφεύγετε τας απομμήσεις... Στο τεύχος αυτό έχει μία με εικονογράφιση-σκίτσο που ένα κοριτσάκι κάθεται στα πόδια της γιαγιάς του (η οποία μοιάζει με παππού) και της λέει «καϋμένη Γιαγιά με τα τρία δόντια που σου μένουν ωρισμένως δεν κάμνεις μεγάλην χρήσιν του DENTOL». Ύστερα εξηγεί παρακάτω γιατί είναι σημαντικό να χρησιμοποιεί κανείς αυτή την οδοντόκρεμα: [...] εξαλείφει την δυσάρεστον οσμήν του στόματος και συνιστάται ιδιαιτέρως εις τας καπνίζουσας. Ευρίσκεται σε όλα τα αρωματοπωλεία και εις τα Φαρμακεία. Δώρον: αρκεί να επιστρέψει τις εις τον κ. Κόρπην την παρούσαν αγγελίαν ίνα λάβη δωρεάν ένα δείγμα DENTOL». ¹⁷ Λίγο παρακάτω συναντάμε ένα σκίτσο που παρουσιάζει το πεσμένο κάπως κεφάλι ενός άντρα και από κάτω σκευάσματα φαρμάκων. Το κείμενο της διαφήμισης αναφέρει: «Το κεφάλι ψηλά, μη παραδίδεστε στην πρώτην επίθεσιν ενός κρυολογήματος, μιας γρίπης, μιας ινφλουέντσας! Δισκία Πυραμιδόνης είναι το δοκιμασμένον μέσον κατά του κεφαλόπονου και του πυρετούπου είναι τα κυριώτερα συμπτώματα σ' αυτές τις αρρώστειες. Προσέχετε πάντοτε την γνήσιαν συσκευασίαν».

Μέσω του θεραπευτικού νερού της Vichy περνάμε στην κατηγορία των προϊόντων όπου προωθείται και στηρίζεται ιδιαίτερα η πώληση εισαγόμενων πακέτων. Συναντάμε διαφημίσεις με τσάι Μελρόουζ από Εδιμβούργο και άλευρο-γάλα από τις ελβετικές άλπεις που «αντικαθιστά τέλεια το μητρικό γάλα». ¹⁸ Η Νεστλέ χαρίζει είκοσι ετικέτες γάλα και ένα μπιμπερό δωρεάν στις μητέρες που θα παρευρεθούν σε κάποια κοινωνική εκδήλωση, ¹⁹ υπάρχουν αναφορές για χαβιάρια από τη Ρωσία, ²⁰ για

¹⁶ (17-3-27)

¹⁷ (1-7-28)

¹⁸ (27-1-22)

¹⁹ (4-2-23)

²⁰ (4-2-23)

«ελβετική δάμαλις, χοντρικώς και λιανικώς»,²¹ για «Χοιρομέρια Δανίας – Χονδρική πώληση: Αναστασόπουλος»,²² για «γάλα από τη Lombardia – αποκλειστικοί αντιπρόσωποι Θεοχαρίδης», για «κουφέτα γαλλικά Davin»,²³ κλπ.

Ανακοινώνονται επίσης και ορισμένες αποκλειστικές αντιπροσωπείες όπως η εξής: «Κ. Σαχίνης και Υιοί, Κων/πολις, Πειραιεύς, Θεσσαλονίκη: Ειδοποιούμεν τους εισαγωγείς Αμερικανικών ζακχάρων ότι ανελάβαμεν την αποκλειστικήν αντιπροσωπίαν δια την Ελλάδα της παγκοσμίου φήμης εργοστασίων ζακχάρους Warner Sugar Refining Company Νέας Υόρκης». ²⁴ Η σημασία του μοναδικού προκαλεί ένα αίσθημα προτεραιότητας για ένα προϊόν το οποίο παρουσιάζεται ως καινούργιο και αποκλειστικό στην Ελλάδα.

Λίγο αργότερα παρατηρούμε πως δίνεται ιδιαίτερη έμφαση σε μια εμποροπανήγυρη στη Λαζάννη: «Πρώτη διεθνής εμποροπανήγυρις αποικιακών και εξωτερικών εν γένει προϊόντων 27 Ιουνίου – 12 Ιουλίου 1925 Λαζάννη, (Ελβετία)». ²⁵ Επίσης, ιδιαίτερη εντύπωση προκαλεί η διαφήμιση περί «Μεγάλου πτηνοτροφείου του Desert de Retz κ.κ. Πασσυ και Υίων», το οποίο αναλαμβάνει στην Ελλάδα αποστολή αυγών για επώαση. Επισημαίνονται «Κότες διαφορετικών φυλών». ²⁶ Μεγάλη έμφαση δίνεται σε διαφημίσεις κακάο: «Δοκιμάσατε το αγγλικόν Κακάον Lyons είναι το ανώτατον» ή και «Αίνιγμα: Αν το βρήτε, ποιο είναι το συμπεπικνωμένο εκείνο Ολλανδικόν γάλα, το οποίο ενώ είναι πλουσιώτερον εις λίπος, πωλείται εις χαμηλοτέραν των άλλων τιμήν». ²⁷ Ακολουθεί εκτενέστατη διαφήμιση με σκίτσο έναν αθλητή που κάνει άλμα και από κάτω γράφει πολλά: «ισχυρός άνεμος αθλητισμού πνέει εσχάτως επί την νεολαίαν μας, ήτις φιλοδοξεί να παρουσιάσει την νέαν γενεάν αλκιμωτέραν της σημερινής. ... κύριο λόγο παίζει η διαίτα... Η ΟΒΟΜΑΛΤΙΝΗ ... μαγιάς της Μπύρας, κρόκους αυγών, γάλα, κακάο ... Εις Ευρώπην όλοι οι διαγωνιζόμενοι εις επιδόσεις κολυμβητικής δρόμου αεροπλοΐας κτλ. θεωρούν την ΟΒΟΜΑΛΤΙΝΗΝ κυρίωδεστέραν τροφήν των».

Ασταμάτητες είναι οι διαφημίσεις που προάγουν προϊόντα του εξωτερικού: «Η Αμερική που ξέρει να ζήσει: αφού εισάγομεν μήλα και άλλα φρούτα από την Αμερικήν πιθανότατα θα αρχίση και η εισαγωγή αυγών». Όπως επίσης: «Λος Άντζελες: άπειρα πτηνοτροφία». ²⁸ Με αυτό τον τρόπο αντιλαμβανόμαστε πως το εξωτερικό,

²¹ (1-3-23)

²² (2-3-23)

²³ (20-4-23)

²⁴ (1-10-23)

²⁵ (25-1-25)

²⁶ (1926)

²⁷ (17-3-27)

²⁸ (26-2-29)

οι χώρες της Ευρώπης αλλά και η Αμερική παρουσιάζονται ως προέλευση εγγύησης που αναβαθμίζει την ελληνική κοινωνία και της δίνει τη δυνατότητα να ζήσει πλουσιότερα, με μεγαλύτερη ποικιλία και υγιέστερα.

Περνάμε στη συνέχεια στην επόμενη κατηγορία, η οποία είναι ιδιαίτερα παρούσα στα φύλλα των εφημερίδων της εποχής. Πρόκειται για τις διαφημίσεις περί υφασμάτων, μόδας και ομορφιάς. Μέχρι περίπου το 1923, οι περισσότερες αναφορές γίνονται στο πλαίσιο ανακοινώσεων περί χονδρικής πώλησης: κάλτσες, μαντήλια, κλπ. Υπάρχει μεγάλη παρακαταθήκη,²⁹ γίνεται λόγος για εισαγωγή υφασμάτων από το εξωτερικό (κυρίως Αγγλία, Γαλλία), καθώς και για αναζήτηση εργατικών χεριών. Υπάρχουν και ορισμένες αναφορές στον προσφυγικό χώρο με την έννοια του ότι πχ «το κατάστημα Le printemps ήρθε από την Κωνσταντινούπολη και εγκαθίσταται προσωρινά στην οδό Θερμοπυλών». Στέλνονται κατ'εξακολούθηση ρούχα από την Αγγλία στην Ελλάδα για τους πρόσφυγες. Γίνεται εκποίηση δερμάτων: «Μπάντες Μπόξ χρωματιστές Αμερικής σε τιμή ευκαιρίας – χονδρικώς».³⁰ Συναντάμε κι εδώ αναφορές του τύπου σε υφάσματα αγγλικά και γαλλικά, όπου κόπτης είναι ο γνωστός εν Κων/πολει κ. Γ. Βαλαβάνης. Άλλα παραδείγματα: «ο Γεώργιος Παπαχαράλαμπος κάνει «εισαγωγή ακατέργαστων δερμάτων και εν γένει προϊόντων Ανατολής. Ενεργεί προκαταβολάς επί αποστολή εμπορευμάτων προς πώλησιν»,³¹ «Κοστούμια Ν. και Μ. Βελισσαρίδη, Εργασία ηγγυημένη, τιμαί συγκαταβατικά»:³² η αναφορά στις χαμηλές τιμές δείχνει ποιός είναι ευαισθητοποιημένος περί του προσφυγικού ή και ποιος έχει μεγαλύτερη ανάγκη από χρήματα.

Ένα ακόμα στοιχείο ιδιαίτερα χαρακτηριστικό αυτής της κατηγορίας είναι το ότι από το 1923 και μετά όλο και περισσότερες είναι οι αναφορές σε προϊόντα με γαλλικά ονόματα. Το όνομα της μάρκας ή ακόμα και μέρος της διαφήμισης δεν αναγράφεται πια με ελληνικούς χαρακτήρες, αλλά στη γλώσσα της χώρας εξαγωγής του προϊόντος (στόχο). Ορισμένα παραδείγματα: «Poudre de riz «ETNA» είνε η μόνη πούδρα η οποία λευκαίνει και μαλακώνει την επιδερμίδα», «Εκθεσις φορεμάτων ΡΑΡΑΙΟΑΝΝΟΥ SCEURS». Το φαινόμενο αυτό έρχεται σε αντίθεση με μετέπειτα άρθρο το οποίο δημοσιεύεται στην εφημερίδα και κρίνει τις γυναίκες που δεν ομιλούν την ελληνική γλώσσα αλλά χρησιμοποιούν κατά βάση ξενικούς όρους προκειμένου να συννενοηθούν μεταξύ τους, να εκφραστούν.³³ Από το 1925 και μετά έχουμε όλο και περισσότερες ανακοινώσεις περί μόδας, συνοδευόμενες από χαρακτηρισμούς

²⁹ (31-1-23)

³⁰ (10-2-23)

³¹ (2-3-23)

³² (2-4-23)

³³ (20-4-23)

οι οποίοι λειτουργούν ως κριτική, γραμμένη σε μεικτή γλώσσα, επίσημη αλλά και λαϊκή ταυτόχρονα: «Τα πρώτα φορέματα που φθάνουν από το Παρίσι, ανοιξιάτικα μοντέλλα φημισμένων ραπτικών οίκων, είναι όλα πολυποίκιλα και πολυσύνθετα σε φόρμες καπριτσιόζικες και δυσνόητες [...] π.χ. μία ποδιά η οποία είναι κυριολεκτικώς κουρελιασμένη και αναμεταξύ κάθε ψαλλιδιάς διαφαίνεται και μία κουφόπιεττα και μπάντα κεντήματος». ³⁴ Σε ορισμένα τεύχη γίνεται και λόγος του τι είναι και τι δεν είναι chic. Για τη γυναίκα υπάρχει λίστα «είναι chic, δεν είναι chic» με αναφορά στα ρούχα και θεωρείται chic όταν χορεύει μια κυρία να μην ίπταται το φόρεμά της υπέρ το δέον ή να κανονίζεται το μάκρος του φορέματος ώστε να μην επιδεικνύεται και το αταίριαστον πολλές φορές εις χρωματισμόν «φουρρώ». Δεν είναι chic: «... το χρωματιστό μανδύλι για προφύλαξιν των μαλλιών ιδίως σε νυκτερινά κέντρα, έχει ύφος ατημέλητον και νυχτικοειδές/ να προσέρχωνται οι κύριοι το βράδυ στα ντάνσινγκ με ασιδέρωτα πουκάμισα και λινά ρούχα συνοδεύοντες κυρίες με έξωμες τουαλέττες δίνουν εντύπωσιν νούμερων χιουμοριστικών επιθεωρήσεως...». ³⁵

Πολλές είναι οι αναφορές και σχετικά με τη μόδα στο Παρίσι. Χαρακτηριστικό παράδειγμα : «Όποιος καλλωπίζει την γυναίκα καλλωπίζει την ζωήν», ³⁶ γεγονός που αποδεικνύει για ακόμα μια φορά τον τρόπο με τον οποίο το εξωτερικό λειτουργεί ως η μεγαλύτερη διαφήμιση και εγγύηση για την ποιότητα στην ελληνική κοινωνία του Μεσοπολέμου. Πολύ μεγάλο ενδιαφέρον κυρίως από κοινωνιολογική άποψη έχουν ορισμένες γελοιογραφίες, οι οποίες μάλιστα μεταφράζονται και από τον Τύπο του εξωτερικού. Ένα παράδειγμα που τονίζει τη θέση του άντρα στην κοινωνία της εποχής είναι το εξής: «Έχεις δίκιο γαμπρέ μου, η γυναίκα σου ξοδεύει πολλά στα παπούτσια, να της πάρεις ένα αυτοκίνητο». ³⁷ Πολύ αργότερα, προς το τέλος της δεκαετίας αρχίζουμε να έχουμε πολλές αναφορές στην πρόοδο της επιστήμης: «ΑΙ ΠΡΟΟΔΟΙ ΤΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ: les caoutcoucs imprégnés de Clarks, μάσκα που διατηρούν και επαναφέρουν την φρεσκάδα του προσώπου και λαιμού, ειδικάί κρέμαι κατά των ρυτίδων, ζώναι κατά της παχυσαρκίας, κάλτσαι κατά της φλεβίτιδος, θεραπευτικά καλλυντικά προσώπου εν γένει, κεφαλής, βαφαί τριχών, στήθους, Ηλεκτρικά μηχανήματα διά μασάζ – Γενικός αντιπρόσωπος Γεωργόπουλος (η εικόνα δείχνει μια γυναίκα που κοιτάει προς τα πάνω κάπως «αφ υψηλού» και φοράει μια μαύρη μάσκα με κουμπιά και ένα μεγάλο περιδέριο)». ³⁸ Και παρά το ότι βρισκόμαστε προς το τέλος της δεκαετίας φαίνεται πως το ζήτημα της εξαπάτησης

³⁴ (15-03-25)

³⁵ (2-8-26)

³⁶ (26-9-26)

³⁷ (10-12-26)

³⁸ (6-1-29)

με μη αυθεντικά προϊόντα δεν έχει εξαλειφθεί: «Εφιστάται η προσοχή του Κοινού ότι η Μεταξοβιομηχανική εταιρία Ναθαναηλίδη ουδεμία ευθύνης αναλαμβάνει δια πωλούμενα Μεταξωτά τα οποία δε φέρουν εις την ούγιαν του υφάσματος την σφραγίδα Ναθαναήλ». Εντύπωση αποτελεί κι εδώ μια σειρά διαφημίσεων οι οποίες δημοσιεύονται στα γαλλικά δίνοντας έτσι την εντύπωση πως απευθύνονται σε πολύ συγκεκριμένο κοινό της ελληνικής κοινωνίας, δηλαδή σε όσους/ όσες μιλούν πχ γαλλικά. Το φαινόμενο αυτό είναι τόσο παρόν που μοιάζει να υπονοεί πως αν δε μιλάς τη γλώσσα δεν ξέρεις να ντύνεται. Ένα παράδειγμα είναι η παρακάτω ανακοίνωση στα γαλλικά: «Superbe nouvelle collection d'Etoffes anglaises, Chez Giuliana tailleur».³⁹

Την κατηγορία περί μόδας ακολουθεί εκείνη των θεαμάτων και της διασκέδασης όπου πολλές είναι αρχικά οι αναφορές σε μικτά είδη μουσικής. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει συγκεκριμένα μια κριτική περί τουρκοαρμενικής μουσικής. Με θλίψη χαρακτηρίζει ο δημοσιογράφος τον συσχετισμό των δύο. Λέγοντας πως είναι γνωστό το βάθος της αρμένικης παράδοσης στη μουσική ενώ της τουρκικής...⁴⁰ Έντονη κριτική προς την Ανατολή και συγκεκριμένα τον μουσουλμανικό κόσμο ασκείται και σε επίπεδο παραστάσεων. Βέβαια, μέρος αυτών των αναφορών αποτελεί και η περιέργεια να ενημερωθεί το ελληνικό κοινό περί του αγνώστου, του διαφορετικού. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του θεάματος «ΚΙΣΜΕΤ: Ανατολική Ηθογραφία. Η άγνωστος ζωή των χαρεμιών. Οι έρωτες και αι διασκεδάσεις των γυναικών των πασσάδων κτλ. Την Δευτέρα στο Πάνθεον.» - από την Αλκιβ. Τριανταφύλλου (μεγαλύτερη παρουσία γυναικών). Άλλο παράδειγμα: «Η ΚΥΡΑ-ΦΡΟΣΥΝΗ, Φωκίωνος Φωτόπουλου: τραγωδία της λίμνης των Ιωαννίνων, ο Αλή πασάς έπνιξε την Κυρα Φροσύνη». Στα σινεμά (Σπλεντιτ) παίζεται η ταινία: «Η Εθνική μας συμφορά». Από την άλλη συναντάμε έργα όπως το «Παμιλέ» του Bordeaux όπου διαβάζουμε φράσεις τύπου «δεν έγινα Τουρκάλα όπως με κατηγορήσε ο παπάς. [...] Μην κλαις χαλίλ, μη φοβάσαι»,⁴¹ οι οποίες μοιάζουν να θέλουν να προειδοποιήσουν, να συνεντρίψουν το ποίμνιο, να θέσουν τα όρια των επιρροών μεταξύ των χωρών με ιδιαίτερα λαϊκό τρόπο. Στο Μοντιάλ: «εξαιρετικά έργα: Η ΑΝΑΤΟΛΗ, αυτοτελές, το μεγαλύτερον έργο της Μαρίας Ζακομπίνι, Κινηματογραφηθέν εν Γερμανία, Γαλλία και Αφρική. Εξαιρετικώς πλούσιον εις σκηνοθεσίαν»,⁴² «Ο Ματωμένος σουλτάνος: Ο Αβδούλ Χαμίτ, τα όργια, τα εγκλήματα του, μια ιστορία καταπληκτικού ενδιαφέροντος». Από το 1925 μέχρι και το τέλος της δεκαετίας πολλά είναι τα θεάματα που δεν έχουν να κάνουν με τον

³⁹ (16-10-29)

⁴⁰ (31-1-23)

⁴¹ (25-01-25)

⁴² (13-5-25)

μουσουλμανικό κόσμο και που κυριαρχούν στις ελληνικές σκηνές και στα σινεμά. Γίνονται πάντα θεαματικές ανακοινώσεις περί του ποιος/α υπεργνώστος/ή ηθοποιός παίζει αυτή την εβδομάδα. Προς το τέλος της δεκαετίας πυκνώνουν οι αναφορές και σε ελληνικά είδη πχ μουσικής: «Ραμόνα γοητευτικός ελληνικός δίσκος. Οι καλύτεροι Ελληνικοί και κλασικοί δίσκοι, οι μόνοι εν Αμερική εκτελέσεις με το ορθογώνιο σύστημα της διάσπησης εταιρείας Victor».⁴³

Μια άλλη κατηγορία διαφημίσεων που προκαλεί έντονο ενδιαφέρον αφορά τις διαφημίσεις περί διακόσμησης και ξενοδοχείων. Το βασικό χαρακτηριστικό της εν λόγω κατηγορίας αφορά τον προσδιορισμό του ότι πρόκειται για «Tea room-dancing». Και στη συνέχεια, τονίζεται πως το εκάστοτε «ξενοδοχείον ύπνου» είναι «το οποίον έχει διαρρυθμισθή επί τη βάσει των τελευταίων Αμερικανικών εφευρέσεων, με εγκατάστασιν αι cougant». Αυτή η βασική λεπτομέρεια, σε συνδυασμό με τη χρήση της γαλλικής γλώσσας στο τέλος υπογραμμίζει το πόσο σημαντικές είναι οι επιρροές εξ Αμερικής, εκείνη την περίοδο, για τα πλούσια προάστια, προκειμένου να υποστηρίξουν οποιαδήποτε έννοια εκσυγχρονισμού.⁴⁴ Στο πλαίσιο της παρούσας κατηγορίας, ο αναγνώστης/η αναγνώστρια της εφημερίδας συναντά και πάλι ολόκληρες διαφημίσεις τυπωμένες, για παράδειγμα, στα γαλλικά, που σημαίνει πως απευθύνονται σε πολύ συγκεκριμένο και περιορισμένο κοινό: «Λουτρά Αιδηψού, Η «Ιστορία», table d'hôte et à la carte».⁴⁵

Ένας ακόμη τεράστιος τομέας του κόσμου της διαφήμισης την περίοδο του Μεσοπολέμου είναι εκείνος της βιομηχανικής παραγωγής, των μηχανών, των οποίων η παραγωγή αυξάνεται, εξελίσσεται και έτσι το ελληνικό κοινό εκτίθεται όλο και πιο συχνά σε νέες εφευρέσεις, καινοτομίες, προώθηση των αυτοκινήτων, κλπ. Προωθούνται «μετρητές ηλεκτρικού ρεύματος Landis et Gyr.s.a en Ζουρ Ελβετίας»,⁴⁶ «Πιτιές και χρώματα Ζενσεν, Αθανασιάδη (Δανικών εργοστασίων)», «Πολλά ελαστικά (για ρόδες αυτοκινήτων): Ρασιν Ρουμπερ και Firestone – Δουφέκας και Πατριανάκος»,⁴⁷ «Σχολή ασύρματου τηλεγράφου» με υποσημείωση ότι είναι η «αρχαιότερα σχολή, Λαδόπουλου»,⁴⁸ το «Ομπρελλοβιομηχανικόν εργοστάσιον: Ηλία Κ. Κοκκώνη» είναι «το τελειότερο εις το είδος του. Ιδρυθέν εν Σμύρνη από τον παρελθόντα αιώνα»: εδώ τονίζεται και η σημασία της διάρκειας. Αλλού συναντάμε τις «Πετρελαιομηχαναί υψηλής πίεσεως Diesel Benz», τα «Καθαριστήρια σίτου και σπόρου» καθώς και τα

⁴³ (26-2-29)

⁴⁴ (3-8-23)

⁴⁵ (10-6-25)

⁴⁶ (10-3-23)

⁴⁷ (2-4-23)

⁴⁸ (20-4-23)

«ελαιοπιεστήρια, ... την δύναται να επισκεφθή πας ο βουλόμενος».⁴⁹ Η βόρεια Ευρώπη επικρατεί σε μεγάλο βαθμό στον κόσμο των διαφημίσεων της εποχής: «Σκανδια: Σουηδικαί πετρελαιομηχαναί παγκοσμίου φήμης ξηράς και θαλάσσης, *Ψωρούλας*», τσιμέντα Νορβηγίας «μάρκας Ντάλεν, ποιότητος πρωτοφανούς δια την Ελλάδα με συσκευήν εις βαρέλια εκ σουηδικής ξυλείας. Το πρώτον φορτίον είνε εν πλω. Προ της ολικής διαθέσεως του δέχομαι παραγγελίας 25 τόννων και άνω. Τιμή συναγωνιστική. Πληρωμή ενταύθα»,⁵⁰ «Lanz παγοποιητικά και ψυκτικά μηχαναί», «Gray, νέαι αφίξεις διά Taximetres, πληθώρα ανταλλακτικών», «Βενζιναροτρα Stock, Γενικοί αντιπρόσωποι *Γκλαβάνης και Καζάκης*», «Ναυτικά Βενζινομηχαναί Μπουδουέν Μασσαλίας απεδείχθησαν αι στερεώτεραι και τελειότεραι», «Γαλακτομηχαναί, βουτυροβάρελα *Velox*, Σουηδικής προελεύσεως», «αυτοκίνητα *Delage*, Αυτοκίνητα *Majola*, εφωδιασμένα με Ταξίμετρον».⁵¹ «Σουηδικαί κουζίναί *Optimus*, η καλλίτερα μάρκα, Απόδειξις η τεράστια ζήτησις εις την αγοράν μας» ή και: «ο Κρόνος» - στερεώτερα, φθηνότερα, καλλιτεχνικότερα έπιπλα με δόσεις»,⁵² μια σπάνια περίπτωση όπου δεν τονίζεται η εισαγωγή από το εξωτερικό. Λόγος γίνεται και για διάφορα βιομηχανικά περιοδικά που κυκλοφορούν εκείνη την εποχή: «εικονογραφημένον τεχνικόν περιοδικόν, *το μοναδικό εν Ελλάδι περιοδικόν της Βιομηχανίας*, της Συγκοινωνίας και των Τεχνικών έργων».⁵³ «Λάμπαι *Coleman* Αμερικανικά καίουν πετρέλαιον ή βενζίνη καταναλίσκουν μόνον 16 δράμια την ώρα και αποδίδουν θαυμάσιο φως λευκότερον και αυτού του ηλεκτρικού, είνε κατάλληλοι δια τον φωτισμόν εξοχικών καταστημάτων οικιών επαύλεων και εργοστασίων».⁵⁴ Η παρακάτω δε διαφήμιση, συνοδεύεται από ένα σκίτσο όπου μια κομψή κυρία πηγαίνει βόλτα ένα μεγάλο σκύλο Δαλματίας: «Η νέα φωτογραφική μηχανή *KODAK* είνε απλούστατη. Ουδενός κόπου και ουδεμιάς θυσίας εφείσθησαν δια να κάμουν τον χειρισμό της σχεδόν αυτόματον. Κανονίζεται εξαιρετικά εύκολα και έτσι η ωραία φωτογραφία με ένα *Kodak* έγινε το ευκολώτερον πράγμα». Συναντάμε επίσης διαφημίσεις περί γραμμοφώνων: «δίσκοι *BRUNSWICK*: οι καλλίτεροι Αμερικανικοί δίσκοι. Παρελήφθησαν τα καλύτερα *tango*. Αθήναι/ Θεσσαλονίκη». Μια ακόμα ενδιαφέρουσα διαφήμιση είναι η παρακάτω: «*ΜΗ ΚΟΥΡΑΖΕΤΕ ΤΟ ΚΕΦΑΛΙ ΣΑΣ ΤΟ ΩΡΟΛΟΓΙΟΝ ΣΙΓΓΕΡ* είναι εκείνο που σας χρειάζεται. Είνε ηγγυημένον δια 15ετούς πιστοποιητικού και δι' οιανδήποτε βλάβην του, *ΑΦΟΙ Γραμματόπουλοι*». Συνοδεύεται από ένα χαρακτηριστικό σκίτσο στο πλαίσιο του οποίου ένα σφυρί καρ-

⁴⁹ (8-6-23)

⁵⁰ (25-1-25)

⁵¹ (15-3-25)

⁵² (2-8-26)

⁵³ (4-1-27)

⁵⁴ (17-3-27)

φώνει ένα καρφί στο κεφάλι ενός φαλακρού, ευτραφούς κυρίου που χαμογελάει, και στη δίπλα πλευρά βλέπουμε ένα τεράστιο ρολόι πίσω από την Ακρόπολη».⁵⁵

Ενδιαφέρον έχει πως δε λείπουν οι διαφημίσεις οι σχετικές με τα φέρετρα, οι οποίες απευθύνονται στο κοινό δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στο συναίσθημα: «Στας στιγμάς του πόνου σας, που χάνεται τα αγαπημένα σας πρόσωπα, διάφοροι καλοπροαίρετοι φίλοι που εκμεταλλεύονται τη λύπη σας δια να κερδίσουν, σας προσφέρονται δωρεάν. ΜΗ ΤΟΥΣ ΕΜΠΙΣΤΕΥΕΣΘΕ διότι σας απατούν, διότι επωφελούνται της συμφοράς σας δια να προσποιηθούν κέρδη, μη τους εμπιστεύεσθε έστω και αν είναι συγγενείς σας ακόμη. Γι' αυτό απευθύνεσθε μόνοι σας, απ'ευθείας στα γνωστά φερετροποιεία ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΜΗΣΤΡΑ, [...] νεκροφόρον άρτι αφιχθείσαν εξ Ευρώπης».⁵⁶ Γι' ακόμη μια φορά η ξενική προέλευση λειτουργεί ως εγγύηση για τον πελάτη της εποχής.

Η πυκνότητα καθώς και το ύφος των διαφημίσεων περί αυτοκινήτων μοιάζει να καταλαμβάνει όλο και περισσότερο χώρο στα φύλλα της εφημερίδας και φαίνεται ν' αποτελεί τον τομέα που μαρτυρά τον μεγαλύτερο ανταγωνισμό. Συγκεκριμένα, προς το τέλος της δεκαετίας καλύπτουν συχνά πολύ μεγάλο χώρο στη σελίδα καθώς ελλείψη τηλεόρασης οφείλουν να πείσουν αναλυτικά τον άμεσο ενδιαφερόμενο και μελλοντικό αγοραστή για την επιλογή του. Μία χαρακτηριστική περίπτωση είναι της εταιρίας ΦΟΡΔ (Ford) προκειμένου να εξηγήσει πως θα συνεχίσει να βγάζει συγκεκριμένου είδους αυτοκίνητα και ανταλλακτικά, ώστε να μην ανησυχεί όποιος αγοράζει τα συγκεκριμένα αυτοκίνητα που έχουν δοκιμαστεί επί εικοσαετίας στην Ευρώπη. Αναφέρεται μάλιστα στο τέλος ότι πρόκειται για την εταιρεία Φορντ από την Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου.⁵⁷ Σε επόμενα τεύχη της εφημερίδας συναντάμε την εξής ανακοίνωση: «Ενδιαφέρουσα ειδοποίησις: φέρεται εις γνώσιν των κ. κ. ιδιοκτητών αυτοκινήτων ... ότι ήρξατο ήδη των εργασιών του το τελειότερον νεοσύστατον συνεργείον αυτοκινήτων της Ανατολής... Αι πολλαπλάι εγκαταστάσεις αμερικανικών μηχανημάτων και αι πλούσιοι συλλογαί ανταλλακτικών ... εργασίαν ταχείαν και ηγγυημένην εις τιμάς εκτός συναγωνισμού».⁵⁸ Την ίδια χρονιά παρουσιάζεται μια τεράστια διαφήμιση με μεγάλο σκίτσο όπου οδηγούν δυο γυναίκες ένα αυτοκίνητο: «Nash 400, ο αυτοκινητικός κόσμος απέκτησεν εν νεώτερον και ωραιότερον αυτοκίνητον. Ο ευκολότερος ανά την υψήλιος χειρισμός αυτοκινήτου. Γι' ένα ιδιοκτήτην οδηγούν το σημερινό Νας... είναι το πλέον επιθυμητόν αυτοκίνητον. Μοτέρ ΔΙΠΛΗΣ ΑΝΑΦΛΕΞΕΩΣ». Αναφέρεται

⁵⁵ (6-1-29)

⁵⁶ (10-6-25)

⁵⁷ (1-9-28)

⁵⁸ (26-2-29)

χαρακτηριστικά πως «Υπάρχουν πολλά ακριβότερα αυτοκίνητα αλλά ουδέν, ΟΥΤΕ ΕΝ εργάζεται ούτε δύναται να οδηγηθή καλλίτερον από το νέον Νας».⁵⁹

Μια άλλη ενδιαφέρουσα κατηγορία διαφημίσεων – η οποία περνά συχνά και εύκολα απαρατήρητη, αφορά το θέμα του Τύπου όπου κάθε εφημερίδα ανακοινώνει τη δημοσίευση νέων εφημερίδων ή περιοδικών που ξεκινά άμεσα. Ένα παράδειγμα είναι το εξής: τον Φεβρουάριο του 1923, ανακοινώνεται στο «Ελεύθερο Βήμα» η κυκλοφορία της σατυρικής εφημερίδας «Άνω-Κάτω» του κ. Δελή που έβγαινε στην Κωνσταντινούπολη, και η οποία έχει μεταφερθεί πλέον στην Αθήνα. Αναφέρεται λοιπόν πως δεν υπάρχει καμία αμφιβολία σχετικά με το ότι όπως έφερνε τα πάνω κάτω στην κοινωνία της Πόλης με τη σάτυρά της, θα συνεχίσει να κάνει το ίδιο και εδώ.⁶⁰ Σχόλιο που από τη μία μοιάζει να καθησυχάζει το κοινό των προσφύγων οι οποίοι έχουν χάσει βασική πρόσβαση στα σημεία αναφοράς που χαρακτήριζαν την καθημερινότητά τους στη Μ. Ασία, δημιουργώντας έτσι μια αίσθηση επανάκτησης φυσιολογικού ρυθμού και από την άλλη, πραγματώνει μια έξυπνη προώθηση της μεταφερόμενης αυτής εφημερίδας στο ελληνικό κοινό της εποχής, ενισχύοντας την περιέργεια και ιντριγκάροντας τον αναγνώστη. Αντίστοιχα γίνεται λόγος γι'ακόμη ένα σατυρικό εβδομαδιαίο περιοδικό με τίτλο «Κόπανος», κι αυτό της Σμύρνης: Στο πλαίσιο της πρωταπριλιάς του 1923 γίνεται η εξής δημοσίευση: «Ο Σκουλούδης προσφέρει αρνιά στους πρόσφυγες για το Πάσχα».⁶¹

Τέλος, θεωρώ πολύ χρήσιμο μια σύντομη αναφορά στον τομέα της Εκπαίδευσης η οποία είναι περισσότερο παρούσα, ως θέμα, από το 1926 και μετά. Μέχρι τότε υπάρχουν ορισμένες, πολύ λίγες αναφορές σε βιβλία που δημοσιεύονται, όπως στην περίπτωση του Κώστα Μισαηλίδη, ο οποίος δημοσιεύει ένα απόσπασμα από το νεοεκδοθέν βιβλίο του «Η καταστροφή και οι τελευταίες μέρες της Σμύρνης», όπου αναφέρεται σε γυναίκοπαιδα κρυμμένα σε τάφους στο νεκροταφείο του Δαραγατισιού.⁶² Σε άλλες περιπτώσεις γίνονται αναφορές σε κάποιες διαλέξεις όπως η διάλεξη του εκ Κων/πόλεως ιατρού Ν. Βασιλειάδη σχετικά με το «ποια παιδιά είναι έξυπνα. Πώς γεννώνται και πώς αναπτύσσονται».⁶³ Σ' ένα ευρύτερο πλαίσιο, ο τομέας περί εκπαίδευσης και λογοτεχνίας υποστηρίζεται και προωθείται έντονα μέσω δημοσιευμένων κειμένων, ποιημάτων, αποψέων διαφόρων ποιητών κλπ. Το πιο εντυπωσιακό εδώ είναι πως έχουμε αναφορές από το 1926 και μετά περί φροντιστηρίων και ιδιωτικών σχολών: «Μαθηματικόν φροντιστήριον». «Το δημοτικόν και ελληνικόν σχολείον της ελληνο-

⁵⁹ (18-5-29)

⁶⁰ (4-2-23)

⁶¹ (2-4-23)

⁶² (2-3-23)

⁶³ (2-4-23)

γαλλικής Μεταξά εξασφαλίζει την υγείαν των μαθητών», η «Ιόνιος Σχολή: περιλαμβάνει Ελβετικών Νηπιαγωγείον...», «Η Υγεία των μικρών ελληνοπαίδων εξασφαλίζεται εις τα ευρύχωρους αίθουσας και αυλὰς του δημοτικού σχολείου του Παλλαδίου Λυκείου». ⁶⁴ Είναι ενδιαφέρουσα και πολύ χαρακτηριστική η χρήση του όρου «υγεία» στις εν λόγω διαφημίσεις. Τονίζει τη συνείδηση περί σημασίας της εκπαίδευσης στη διαμόρφωση ακόμα και του ψυχικού κόσμου του παιδιού.

Κλείνοντας για να επανέλθουμε στις ερωτήσεις που τέθηκαν στην αρχή της παρούσας ανακοίνωσης θα λέγαμε πως ο η διαφήμιση διανύει τρεις περιόδους/ φάσεις στο «Ελεύθερο Βήμα», συγκεκριμένα σ' ό,τι αφορά τη δεκαετία 1920-1930, επομένως ότι χωρίζεται σε τρία μέρη: 1922-1923, 1923-1926, 1926-1930. Γενικά θα λέγαμε πως σ' ό,τι αφορά τις διαφημίσεις μέχρι το 1923 περίπου, οι περισσότερες είναι συνοπτικές, με λίγα σκίτσα, χωρίς κρυμμένα νοήματα. Τα μηνύματα μεταδίδονται με αμεσότητα να μαρτυρούν πως το κοινό δε θα πρέπει να επιχειρήσει να τ'ανακαλύψει, θα πρέπει να έχει άμεση πρόσβαση στην πληροφορία, χωρίς πολλές εξηγήσεις. Από το 1923 και μετά κάτι μοιάζει να σχηματοποιείται διαφορετικά, καινούργια προϊόντα προστίθενται στο καθημερινό προσκήνιο, οι διαφημίσεις γίνονται πιο αναλυτικές, εξηγούν περισσότερα, τα μηνύματα δεν είναι κρυμμένα, ωστόσο, συχνά, η γλώσσα της εικονογράφησης αρχίζει να διεκδικεί τον προσωπικό της χώρο. Τέλος, προς το τέλος της δεκαετίας και πιο συγκεκριμένα την τελευταία διετία, οι εικόνες έχουν πλέον αποκτήσει σημαντική θέση στον ημερήσιο τύπο, και το ύφος τους είναι κυρίως κωμικό, κωμικοτραγικό, με λίγα λόγια: προσπαθεί να εντυπωσιάσει. Η χρήση των κειμένων δεν έχει μειωθεί (το κοινό χρειάζεται όλες τις δυνατές λεπτομέρειες για να πειστεί) και προστίθεται μάλιστα και η μορφή του κόμιξ σε ορισμένες περιπτώσεις.

⁶⁴ (26-9-26)

ΔΙΑΦΗΜΙΣΕΙΣ – ΕΝΑ ΓΛΩΣΣΙΚΟ ΕΡΓΑΛΕΙΟ ΣΤΗΝ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΜΙΑΣ
ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΗΣ (ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΗ ΜΕΛΕΤΗ:
ΤΟ «ΕΛΕΥΘΕΡΟΝ ΒΗΜΑ» ΚΑΙ Η «ΕΘΝΙΚΗ ΔΡΑΣΙΣ»)

Eka Tchkoidze*

Περίληψη

Η διαφήμιση είναι ένα αναπόσπαστο κομμάτι του τύπου, όλων των ειδών και σε όλες τις εποχές. Εκτός από την απαραίτητη οικονομική ενίσχυση που προσφέρεται μέσω αυτής, η διαφήμιση αναμφισβήτητα είναι μια σημαντική και ενδιαφέρουσα πηγή για τη μελέτη των επιχειρήσεων, των επιχειρηματιών, των διασυνδέσεών τους. Πέρα από το περιεχόμενο των διαφημίσεων, εξαιρετικό ενδιαφέρον έχει η μελέτη τους ως προς την αισθητική (με ποιο τρόπο διακοσμούνται, ούτως ώστε να γίνουν πιο ελκυστικές) και το γλωσσικό υπόβαθρο.

Στην παρούσα μελέτη έχουν αναδειχθεί τα κείμενα των επιλεγμένων διαφημίσεων από τις ελληνικές εφημερίδες που εκδίδονταν εντός (το «Ελεύθερον Βήμα») και εκτός («Εθνική Δράση») Ελλάδας. Η έμφαση δόθηκε στα εξής θέματα: γλωσσικά πώς διαφημίζονται τα προϊόντα και με ποιόν τρόπο προσελκύονται οι εν δυνάμει καταναλωτές, ποια είναι τα σλόγκαν και αν υπάρχουν τα λογοπαίγνια. Η αντιπαραβολή ανάμεσα στις εφημερίδες εντός και εκτός Ελλάδας δίνει τη δυνατότητα να κατανοήσουμε το μέγεθος της διάδοσης της ελληνικής και τη γλωσσική επάρκεια των Ελλήνων που ζούσαν, εργάζονταν και εξελίσσονταν εκτός Ελλάδας.

Αυτό που προκύπτει από τα τεύχη που μελετήσαμε είναι ότι ήδη στο πρώτο τέταρτο του 20ου αιώνα υπάρχει το διαφημιστικό σλόγκαν και σε όλες τις περιπτώσεις είναι πολύ πετυχημένο. Επίσης, σε ορισμένες περιπτώσεις συναντάμε την εικόνα του διαφημιζόμενου προϊόντος. Όλες οι διαφημίσεις έχουν σωστή έμφαση. Όλα αυτά δείχνουν πολύ καλή επιχειρηματική διαίσθηση των Ελλήνων επιχειρηματιών, δείχνουν ότι είναι καλά ενημερωμένοι, συμβαδίζουν με την εποχή και είναι έτοιμοι να αντιμετωπίσουν τις δύσκολες προκλήσεις του πολυτάραχου 20ου αιώνα.

Λέξεις κλειδιά: διαφήμιση, ελληνικές επιχειρήσεις, διασπορά, Γεωργία

* Αναπληρώτρια καθηγήτρια Ιστορίας στο Ilia State University (Τιφλίδα, Γεωργία), διδάκτωρ Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, ηλ. διεύθυνση: eka_tchkoidze@iliauni.edu.ge

ADVERTISEMENT AS A LINGUISTIC INSTRUMENT IN SERVICE OF ENTREPRENEURSHIP (A COMPARATIVE STUDY OF THE “ELEFTHON VIMA” AND “ETHNIKI DRASIS”)

Abstract

Advertisement is an integral part of the press of all kinds and in all times. First of all, it is the main source of income, which secures mass media's function even today. In addition, the advertisement can be an important source for the research of business activities, their networks and businessmen themselves. Besides their content, it is also very useful to study their esthetics (how they are designed) and their linguistic background.

For the current paper texts from two Greek newspapers are used: one was published inside of Greece (“Elefthon Vima”/ «Ελεύθερον Βήμα») and one outside (“Ethniki Drasis”/ «Εθνική Δράση»). An emphasis is given to the following aspects: how products are advertised and how potential consumers are attracted; is there any slogan? A comparison between newspapers published inside and outside of Greece enables us to perceive dimensions of spreading of the Greek language and how language proficiency of Greeks of diaspora was developed.

These two newspapers showed that at the first quarter of the 20th c. an advertising slogan is very active. In all cases studied in the paper, the slogan is very smart and successful. Some advertisements are accompanied with pictures of advertised products. All of them have a right emphasis. It is clear that Greek entrepreneurs had a very good perception of the epoch; they were well-informed and ready to face and to keep up with challenges of the turbulent 20th century.

Keywords: Greek diaspora, Georgia, press, advertisement

Εισαγωγή

Στην παρούσα μελέτη σκοπεύουμε να αναδείξουμε το κείμενο των επιλεγμένων διαφημίσεων από δύο ελληνικές εφημερίδες. Πιο συγκεκριμένα, θα ασχοληθούμε με τα εξής θέματα: γλωσσικά πώς διαφημίζονται τα προϊόντα και με ποιόν τρόπο προσελκύονται οι εν δυνάμει καταναλωτές, ποια είναι τα σλόγκαν και αν υπάρχουν τα λογοπαίγνια. Η αντιπαραβολή ανάμεσα στις εφημερίδες εντός και εκτός Ελλάδας θα μας δώσει τη δυνατότητα να κατανοήσουμε τις γλωσσικές διαστάσεις της ελληνικής και τη γλωσσική επάρκεια των Ελλήνων που ζούσαν, εργάζονταν και εξελίσσονταν εκτός Ελλάδας.

Ο ελληνισμός στο γεωργιανό λιμάνι του Βατούμ

Ο ελληνισμός της Γεωργίας πριν τη βίαιη σοβιετικοποίηση της χώρας (το 1921) υπήρξε εξαιρετικά δραστήριος. Ωστόσο, έχει μελετηθεί λιγότερο σε αντίθεση με τους Έλληνες της Ρωσίας και της Ουκρανίας της αντίστοιχης περιόδου. Δεν ήταν λίγες οι εφημερίδες τις οποίες εξέδιδαν οι Έλληνες της Γεωργίας. Μερικές από αυτές είναι παντελώς άγνωστες και δεν έχουν μελετηθεί από κανέναν ερευνητή. Μια τέτοια εφημερίδα ήταν η «Εθνική Δράση», τα μερικά τεύχη της οποίας βρέθηκαν πρόσφατα στην Εθνική Κοινοβουλευτική Βιβλιοθήκη της Γεωργίας. Από τις εφημερίδες που εκδίδονταν στην Ελλάδα, επιλέξαμε το «Ελεύθερον βήμα» (θα αναλύσουμε παρακάτω τους λόγους).

Το Βατούμ, η γεωργιανή πόλη-λιμάνι στις ανατολικές ακτές της Μαύρης θάλασσας υπήρξε κομμάτι της Οθωμανικής αυτοκρατορίας για 3 ολόκληρους αιώνες. Μετά τον τελευταίο ρωσοτουρκικό πόλεμο (1878) επιστράφηκε στη Γεωργία, η οποία ήταν μέρος της ρωσικής αυτοκρατορίας την περίοδο αυτή. Σε λίγα χρόνια μετά την προσάρτηση του Βατούμ στη Γεωργία, έγινε σημαντικότερο λιμάνι όχι μόνο στην ευρύτερη περιοχή αλλά σε όλη τη ρωσική αυτοκρατορία. Αυτή τη σπουδαιότητα τη διατήρησε πριν τον 1ο Παγκόσμιο πόλεμο. Η εξέλιξη του έγκειτο κυρίως στη εξαιρετικά νευραλγική του τοποθεσία και στο φυσικό βάθος που είχε το λιμάνι. Αυτοί οι δύο παράγοντες έκαναν το Βατούμ το μόνο θαλάσσιο μεταφορέα των πετρελαίων της Κασπίας θάλασσας στις παγκόσμιες αγορές.

Το Βατούμ στις δεκαετίες 1880-1910 δεν ήταν μόνο βιομηχανικά αναπτυσσόμενη και πλούσια πόλη αλλά εξαιρετικά πολύχρωμη και εθνικά και θρησκευτικά. Οι Έλληνες στο μωσαϊκό αυτό είχαν την τιμητική τους. Ήταν πολύ δραστήριοι σε όλους τους τομείς: στον πολιτικό, οικονομικό, κοινωνικό, πολιτισμικό. Είχαν δικό τους τυπογραφείο που τύπωνε ελληνικές εφημερίδες και βιβλία.

Ο ελληνικός τύπος γύρω από τις περιοχές της Μαύρης θάλασσας

Ο τύπος εμφανίστηκε στον ελληνισμό της Μαύρης θάλασσας (Οδησός, Κριμαία, Γεωργία (μέρη της ρωσικής αυτοκρατορίας) και Πόντος (οθωμανική αυτοκρατορία) τη δεκαετία του 1880 και μέχρι τη δεκαετία 1920 εκδόθηκαν 29 εφημερίδες, 7 περιοδικά και μερικές επετηρίδες (Αγτζίδης, 2001, σ. 72). Επομένως, την περιοχή γύρω στη Μαύρη θάλασσα αν και ήταν μέρος διάφορων αυτοκρατοριών την ένωνε ο Ελληνισμός και με έναν τρόπο δημιουργούσε έναν ενιαίο χώρο.

Το 1908 ο Τραπεζούντιος Φίλιππος Φιλιππίδης άρχισε να εκδίδει στο Βατούμ την εφημερίδα «Δράσις» η οποία σε έναν χρόνο μετονομάστηκε σε «Εθνική Δράσις». Την έκδοση της εφημερίδας οικονομικά την εξασφάλιζε ένας Τραπεζούντιος επιχειρηματίας Σταύρος Γαληνός (Αγτζίδης, 2001, σ. 74). Από το 1913 η εφημερίδα μεταφέρθηκε στο Ντον του Ροστώβ. Το Βατούμ δεν έμεινε χωρίς την ελληνική εφη-

μερίδα. Εκεί για πέντε ολόκληρα χρόνια 1913-1918 εκδιδόταν η «Αργοναύτης», η οποία αυτοπροσδιορίζεται ως «πολιτική, φιλολογική, ενημερωτική εφημερίδα του ελληνισμού Ρωσίας και του Πόντου».

Το 1914 η «Εθνική Δράση» σταμάτησε να εκδίδεται. Τον Ιανουάριο του 1919 η «Εθνοσυνέλευση των Ποντίων» αποφάσισε να εκδώσει μια καινούρια εφημερίδα τον «Ελεύθερο Πόντο». Το πρώτο τεύχος κυκλοφόρησε στις 12 Ιουνίου του 1919. Στην αρχή ήταν εβδομαδιαία και μετά εκδιδόταν 3 φορές την εβδομάδα (Αγτζίδης, 2001, σ. 78). Την ίδια περίοδο κυκλοφορούσαν δύο άλλες ελληνικές εφημερίδες στο Σουχούμι της Γεωργίας. Ο εκδότης της μίας εξ αυτών ήταν ο μόνος Έλληνας βουλευτής του Πρώτου Γεωργιανού Κοινοβουλίου (1919), Ιωάννης Πασαλίδης.

Το τυπογραφείο όπου εκδιδόταν ο «Ελεύθερος Πόντος» ανήκε στον προαναφερόμενο Σ. Γαληνό, ο οποίος εγκαταστάθηκε από την Τραπεζούντα στο Βατούμ για τις ανάγκες του απελευθερωτικού αγώνα των Ποντίων. Η συγκεκριμένη εφημερίδα τοποθετήθηκε εξ αρχής στο πλαίσιο αυτού του αγώνα (Tchikoidze, 2019, σσ. 107-108). Ο αρχισυντάκτης της εφημερίδας ήταν γνωστός Πόντιος ακτιβιστής και γιατρός Θεοφύλλακτος Θεοφύλλακτος ο οποίος επίσης είχε εγκατασταθεί στο Βατούμ από τον Πόντο και στο γνωστό του σύγγραμμα «Γύρω στην άσβεστη φλόγα» αναφέρεται, συν τοις άλλοις, και στις λεπτομέρειες της εγκαθίδρυσης της εφημερίδας και στη σημασία της (Θεοφύλακτος, 1997, σ. 49).

Οι διαφημίσεις της ελληνικής εφημερίδας «Εθνική Δράσις»

Οι διαφημίσεις αυτών των εφημερίδων και η δραστηριότητες των Ελλήνων επιχειρηματιών βάσει αυτών των διαφημίσεων - δεν έχουν μελετηθεί. Αυτή η έρευνα μας επιτρέπει να αναδείξουμε και άγνωστα ονόματα και τις επιχειρηματικές διαστάσεις των μικρομεσαίων Ελλήνων του Βατούμ της εποχής. Η σχετικές αγγελίες είναι στο τελευταίο, 4ο φύλλο. Οι διαφημίσεις είναι και αισθητικά και ως κείμενα ιδιαίτερα ενδιαφέροντα. Εντοπίσαμε και μελετήσαμε τα 6 τεύχη της «Εθνικής Δράσης» στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Γεωργίας. Και τα έξι τεύχη εκδόθηκαν το 1912 (# 17, 22, 23, 25, 29 και 30). Το τεύχος # 17 εκδόθηκε στις 2 Ιουλίου και το τελευταίο # 30 στις 6 Νοεμβρίου. Όλα αυτά τα τεύχη έχουν εκδοθεί στο Αικατερινοντάρ (σημερινό Κρασνοντάρ στον Βόρειο Καύκασο, μέρος της Ρωσικής Ομοσπονδίας) και έχουν ιδιαίτερη σημασία γιατί μέχρι στιγμής δεν ήταν γνωστό ότι πριν μεταφερθεί από το Βατούμ στο Ροστόβ επί του Ντον το 1913, η εφημερίδα εκδιδόταν και στο Αικατερινοντάρ. Είναι εξαιρετικά χρήσιμα όλα τα τεύχη καθώς εμπεριέχει αρκετές διαφημίσεις των ελληνικών επιχειρήσεων του Βατούμ.

Μια ελληνική επιχείρηση του Βατούμ που διαφημίζεται στη μέση του τελευταίου φύλλου όλων των 6 τευχών, είναι των Αδελφών Α. και Π. Κουτσούρης: «Μέγα Εργο-

στάσιο του κονιάκ, βότκας και οινοπνευματωδών ποτών, ιδρυθέν εν Βατούμ τω 1865. Εσχάτων τελειοποιήθηκε με σύγχρονα μηχανήματα και προσέλαβαν ειδικό τεχνίτη ο οποίος είχε εργαστεί στα καλύτερα εργοστάσια του είδους».¹ Στο τέλος ενημερώνουν ότι έχουν μεγάλη παρακαταθήκη ελαιών καλαμών και σύκων. Στον ενδιαφερόμενο μπορούν να στείλουν δωρεάν τιμοκατάλογο.

Ακριβώς κάτω από αυτό το κείμενο διαφημίζεται ελληνικό κονιάκ του Εργοστασίου Π. Κουρτέση στον Πειραιά. Μαθαίνουμε ότι τα κονιάκ του είχε μεγάλη ζήτηση στη Ρωσία, την Τουρκία και την Αίγυπτο. Οι μόνοι και γενικοί ανταποκριτές των κονιάκ του Κουρτέση σε όλη τη Ρωσία ήταν οι προαναφερόμενοι αδελφοί Κουτσούρης στο Βατούμ. «Αποφεύγεται τας παραποίησης. Το γνήσιο κονιάκ φέρει τρεις αστερίσκους μετά την υπογραφή του εργοστασιάρχη» - προειδοποιεί η διαφήμιση. Στο τέλος έχει μια ενδιαφέρουσα πρόταση. Θεωρούν περιττή κάθε πομπώδη διαφήμιση αρκεί να αναφερθεί ότι το εν λόγω κονιάκ εισάγονται σε όλα τα νοσοκομεία και συνιστάται από όλο τον γιατρικό κόσμο επειδή δεν περιέχει ξένες ουσίες.²

Από αυτές τις δύο διαφημίσεις μπορούμε να εξαγάγουμε σημαντικά συμπεράσματα: για τους αδελφούς Κουτσούρης και τη δραστηριότητά τους αυτή η διαφήμιση είναι η μόνη πηγή. Έχοντας επεξεργαστεί τη σχετική βιβλιογραφία στα ρωσικά και τα γεωργιανά (τους επίσημους οδηγούς του Βατούμ, μελέτες της εποχής για τα εργοστάσια και επιχειρήσεις στην ευρύτερη περιοχή) δεν υπάρχει καμία αναφορά για αυτούς. Αν λάβουμε υπόψιν μας ότι η δραστηριότητά τους ξεκίνησε το 1865, δηλ. την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας, αυτή η πληροφορία είναι εξαιρετικά σημαντική. Ξέρουμε ότι το οθωμανικό Βατούμ ήταν ένα χωριό χωρίς καμία επιχειρηματική δραστηριότητα ή ναυτιλιακή διασύνδεση. Επομένως, κάθε λεπτομέρεια της οικονομικής ζωής της πόλης την περίοδο αυτή είναι ιδιαίτερα πολύτιμη. Η άλλη λεπτομέρεια που προκύπτει είναι ότι οι Κουτσούρης έχουν ενεργές διασυνδέσεις με την Ελλάδα γιατί πωλούν και τις ελαιές καλαμών, τη μαστίχα Χίου και εισάγουν τα ποτά του γνωστού Έλληνα οινοπαραγωγού. Ο οινοπαραγωγός Κουρτέσης δεν εξήγαγε τα κρασιά του μόνο στο Βατούμ. Η εφημερίδα *Κωνσταντινούπολη* (27.01.1905) τα διαφημίζει και μας πληροφορεί ότι τα κρασιά του πωλούνταν και στην Πόλη. Σε αυτές τις διαφημίσεις τα κονιάκ του αναφέρονται ως «αθάνατο νερό» και «νερό παραμυθένιας ζωής». «Το αθάνατο νερό – κονιάκ Κουρτέση» - αυτή η σύντομη διαφήμιση υπάρχει και σε μια άλλη έκδοση της *Κωνσταντινούπολης*.³ Είναι γνωστό ότι ο Παναγιώτης Κουρτέσης

¹ Ενδεικτικά *Εθνική Δράσις* (12-07-1912), σ. 4.

² *Εθνική Δράσις* (03-09-1912), σ. 4.

³ *Εγκυκλοπαιδικό Ημερολόγιο Ο Φάρος της Ανατολής* (1901), σ. 425.

διατήρησε να είναι ανάμεσα στους πολύ πετυχημένους οινοπαραγωγούς του Πειραιά για πάνω από 15 χρόνια.

Οι διαφημίσεις της εφημερίδας το *Ελεύθερον Βήμα*

Από τις εφημερίδες εντός Ελλάδας που είναι προσβάσιμες από το Ιστορικό Αρχείο του *Βήματος* και των *Νέων*, μόνο το *Ελεύθερον Βήμα* εκδίδεται από το 1922. Είναι δηλαδή το μοναδικό που πλησιάζει χρονικά την ελληνική εφημερίδα της Γεωργίας που προαναφέρθηκε και για αυτό ασχοληθήκαμε αποκλειστικά με αυτή.

Το *Ελεύθερον Βήμα* αυτοπροσδιορίζεται ως *Μεγάλη καθημερινή πολιτική και οικονομική Εφημερίς*. Το πρώτο τεύχος κυκλοφόρησε την Κυριακή, στις 6 Φεβρουαρίου 1922. Η εφημερίδα είχε και αριθμό τηλεφώνου (1-45), το φύλλο στοίχιζε 20 λεπτά. Διευθυντής ήταν ο Δημ. Λαμπάκης και Αρχισυντάκτης Γερασ. Λύχνος. Τα γραφεία της εφημερίδας βρίσκονταν στη Λεωφόρο Πανεπιστημίου 25. Τον Φεβρουάριο εκδόθηκαν 21 τεύχη. Η εφημερίδα αποτελείτο από 4 φύλλα. Τις μικρές αγγελίες τις βρίσκουμε στο 3ο φύλλο.

Οι διαφημίσεις που, όπως προαναφέρθηκε, είναι τοποθετημένες στο 3ο φύλλο της εφημερίδας, είναι πολύ σύντομες, στις περισσότερες περιπτώσεις αποτελούνται από μια πρόταση ή από μονολεκτικά σλόγκαν (συνήθως, τρεις λέξεις μαζί). Επομένως, είναι πολλές οι αγγελίες σε αντίθεση με τις διαφημίσεις της εφημερίδας *Εθνική Δράσις*. Μερικά εξ αυτών αξίζουν να αναφερθούν (είναι τοποθετημένες μια κάτω από την άλλη σε μια στήλη):

Τα οφθαλμικά εν τη νέα τελεία κλινική, οφθαλμολόγου Παρισίων – όνομα και διεύθυνση – τίποτα άλλο (μόνο σε αυτόν τηλέφωνο 654).

Στη «Νεράιδα» στα πεύκα του Χαλανδρίου – ό,τι ζητήσει η ψυχή σας, αλλά δεν διευκρινίζει τι είναι, σε ποιόν τομέα δραστηριοποιείται, ούτε διεύθυνση, ούτε σε ποιον ανήκει.⁴

Ακολουθούν οι διαφημίσεις γυναικολόγου, δικηγόρων, ποινικολόγου, οδοντίατρου, κουφέτων. Σε όλες αυτές δίδονται μόνο ονόματα και διευθύνσεις.

Στη συνέχεια: Χαρτοπωλείο Κόσμος – το πλουσιότερον εις όλα τα γραφικά είδη χαρτοπωλείο Αθηνών.

Η μόνη ουσιαστικά διαφήμιση είναι λίγο παρακάτω, η οποία καταλαμβάνει και περισσότερο χώρο από όλες τις παραπάνω αγγελίες. «Παρακαταθήκη 2000 Ψεκα-

⁴ *Ελεύθερον Βήμα* (06-02-1922), σ. 3.

στήρων, Γαλλικών & Γερμανικών και εξαρτήματα παντός συστήματος», πωλήσεις αποκλειστικώς χονδρική. Συνοδεύεται με 3 εικόνες/ φωτογραφίες των συστημάτων χωρίς καμία καλλιτεχνική άποψη.⁵

Στο επόμενο τεύχος του *Ελεύθερου Βήματος*, πάλι στο 3ο φύλλο, επαναλαμβάνονται οι προαναφερθείσες αγγελίες. Επιπλέον, εμφανίζεται διαφημιστικό του Εστιατορίου Μέλισσα του Ιωάννου Τατάκη, το οποίο βρισκόταν στη Σμύρνη, στην οδό Ευρωπαϊκή απέναντι από το Αγγλ. Ταχυδρομείο.⁶ Η συγκεκριμένη διαφήμιση δεν πέρασε απαρατήρητη ούτε στις μέρες μας. Η Σοφία Λιλιμπάκη στις 2 Δεκεμβρ. 2021, 10:42 έκανε μια σύντομη ανάρτηση (στο <https://www.newshub.gr/el/istoria-politismos/timai-dimokratikai>) με τίτλο «Τιμαί Δημοκρατικά»: Δύο από τις τελευταίες διαφημίσεις επιχειρήσεων της Σμύρνης σε ελληνικές εφημερίδες, λίγες μέρες πριν από τη Μικρασιατική Καταστροφή. Το εστιατόριο “Μέλισσα” του Ιωάννου Τατάκη, διαφοροποιείται πολιτικά από τους κυβερνώντες, κλείνει το μάτι με τις τιμές του σε φαγητά και ποτά» - έγραψε η κ. Λιλιμπάκη.

Η εν λόγω διαφήμιση επαναλαμβάνεται και στις επόμενες μέρες (μέχρι και τις 11.02.1922). Πρόκειται για το καθημερινό εντευκτήριο των δημοσίων υπαλλήλων, στρατιωτικών και πολιτικών. Έχει πολύ ωραίο σλόγκαν: «Η κουζίνα του είναι λαβύρινθος από ποικιλία φαγητών. Ικανοποιείται κάθε γούστο. Τιμαί δημοκρατικά». Ουσιαστικά είναι τρία πολύ πετυχημένα σλόγκαν με το πρώτο να έχει σχέση με την ελληνική μυθολογία παρομοιάζοντας την ποικιλία των γεύσεων με τον λαβύρινθο, με αποτέλεσμα να ικανοποιείται κάθε γούστο. Στο τέλος δίνεται η έμφαση στις τιμές χαρακτηρίζοντάς τες «δημοκρατικές». Προφανώς, εννοείται ότι οι τιμές τους ήταν προσβάσιμες για όλους τους ανθρώπους με κάθε οικονομική επιφάνεια.

Δίπλα στην ίδια διαφήμιση ακολουθεί μια άλλη της Ελληνικής βιομηχανίας ομβρέλλων Κοκκώνη πάλι στη Σμύρνη, στην οδό Ευρωπαϊκή (Μαδάμας Χανί). Έχει ως σκλόγκαν τρεις λέξεις: Φθηνία- Κομψότης- Στερεότης.

Μια άλλη επιχείρηση ανήκει στον Στάμο Σταμέλο (Εισαγωγή-Εξαγωγή-Προμήθειες) πάλι στη Σμύρνη με αναφορά της διεύθυνσης των γραφείων και πολύ ενδιαφέρουσα εικόνα: μια φτερωτή νεαρή κοπέλα με αρκετά τολμηρό ντύσιμο να πατάει στο πτηνό (προφανώς αετό) με ορθάνοιχτα φτερά. Η κοπέλα κρατάει κάτι στα δύο της χέρια μάλλον κάποια φρούτα (δύσκολο να προσδιοριστεί).

Αισθητικά και καλλιτεχνικά η πιο ενδιαφέρουσα διαφήμιση είναι τοποθετημένη και πάλι στο 3ο φύλλο (στο τέλος) του πρώτου τεύχους (06.02.1922) του *Ελεύθερου Βήματος*. Πρόκειται για τις υπηρεσίες του Γεωργίου Μαλλιωτάκη Χαρακτή (με διευ-

⁵ *Ελεύθερον Βήμα* (06-02-1922), σ. 3.

⁶ *Ελεύθερον Βήμα* (07-02-1922), σ. 3.

θυνση: οδός Παπαρηγοπούλου 9). Αυτός ο πίνακας είναι σε τετράγωνο να το κρατάει ένα χέρι σαν τον πυρσό. Κάτω από αυτό το τετράγωνο σε δύο κατευθύνσεις δεξιά και αριστερά σε 5 γραμμές (συνολικά 10) απαριθμούνται οι υπηρεσίες που προσφέρονται. Αυτό το κάτω μέρος μοιάζει με βεντάλια. Αναμφισβήτητα είναι μια διαφήμιση πολύ όμορφα φτιαγμένη η οποία δεν επαναλαμβάνεται στα επόμενα τεύχη. Μόνο στις 11 Φεβρουαρίου εμφανίζεται πάλι μια ενδιαφέρουσα εικόνα που διαφημίζει τις σφραγίδες και επιγραφές της ίδια εταιρείας.⁷ Σαν ιδέα είναι αρκετά ενδιαφέρουσα και ξεχωρίζει από άλλες διαφημίσεις αλλά σαν εικόνα και καλλιτεχνική άποψη δεν είναι τόσο εντυπωσιακή, όπως η προηγούμενη.

Σε μερικά τεύχη διαφημίζονται τα τσιγάρα ως «τα γνήσια Σιγαρέττα Ζενίθ Ιωάννου Ξένου, στο κουτί φέρει την επιγραφή «Μη απατάσθε».⁸ Μάλλον υπήρχε κίνδυνος παραποίησης και η προειδοποίηση στόχευε να προστατέψει τον καταναλωτή.

Αξίζει να αναφερθεί επίσης η διαφήμιση λαδιού: «Όσοι νηστεύετε, χρησιμοποιείται στη μαγειρική σας το ραφιναρισμένο ελαιόλαδο Ολίβα της Εταιρείας Βέλος. Και για να νηστεύετε και για να έχετε την αίσθηση ότι το φαγητό μαγειρεύτηκε από αγνό βούτυρο».⁹ Φαίνεται ότι για την εποχή το βούτυρο εθεωρείτο πιο γευστικό από το ελαιόλαδο και η διαφήμιση προσπαθεί να πείσει τον αναγνώστη ότι και το ελαιόλαδο μπορεί να μαγειρευτεί εξίσου νόστιμα. Εντύπωση προκαλεί το όνομα του λαδιού που είναι λατινικής προέλευσης και όχι ελληνικής, όπως θα περίμενε κανείς.

Συμπεράσματα

Για την παρούσα ανακοίνωση επεξεργαστήκαμε συνολικά 32 τεύχη των δύο εφημερίδων, εκ των οποίων τα 6 είναι οι εφημερίδες που εκδόθηκαν εκτός Ελλάδας (στη ρωσική πόλη της Αικατερινοντάρ) αλλά οι διαφημίσεις ανέδειξαν τους Έλληνες επιχειρηματίες του Βατούμ της Γεωργίας. Όλοι οι διαφημιζόμενοι της εφημερίδας «Εθνική Δράσις» είναι μικρομεσαίοι. Για όλους αυτούς δεν υπάρχει καμία αναφορά ή πηγή, ούτε το όνομά τους γνωστοποιείται από αλλού, ούτε η δραστηριότητά τους. Από αυτό το υλικό προκύπτει ότι η μόνη χώρα από την οποία εξάγουν προϊόντα οι Έλληνες του Βατούμ είναι η Ελλάδα. Αυτό είναι ένα μικρό δείγμα του οικονομικού δικτύου ανάμεσα στην Ελλάδα και τη Γεωργία που φυσικά το στηρίζαν και το συντηρούσαν οι Έλληνες της περιοχής. Γενικότερα οι πληροφορίες αυτές είναι σημαντικές για τη μελέτη των μικρομεσαίων στη Γεωργία και τη δραστηριότητα των μειονοτήτων (σε αυτή την περίπτωση, των Ελλήνων) στον δημόσιο βίο.

⁷ *Ελεύθερον Βήμα* (11-02-1922), σ. 3.

⁸ *Ελεύθερον Βήμα* (08-02-1922), σ. 3.

⁹ *Ελεύθερον Βήμα* (25-02-1922), σ. 3.

Όσο για τις ίδιες τις διαφημίσεις, πρέπει να υπογραμμίσουμε τα εξής: υπάρχει ήδη το διαφημιστικό σλόγκαν και σε όλες τις περιπτώσεις είναι πολύ πετυχημένο. Υπάρχει η εικόνα διαφημιζόμενου προϊόντος και άλλα στοιχεία για τη διακόσμηση της διαφήμισης, ή μια ζωγραφιά πολύ καλά και έξυπνα δομημένη, που δεν έχει να ζηλέψει τίποτα από τις σημερινές διαφημίσεις (σε μεγάλο βαθμό αποτέλεσμα της τεχνολογικής προόδου). Μια εμφανής διαφορά που υπάρχει, τουλάχιστον στις διαφημίσεις εκτός Ελλάδας, είναι ότι δεν έχουμε έμφαση στις τιμές (η πιο φτηνή τιμή ως εργαλείο για την προσέλκυση των πελατών). Όλες οι διαφημίσεις έχουν σωστή έμφαση (καθαριότητα, επιστημονική ανάλυση, ωφέλιμο για την υγεία, αποφυγή της παραποίησης, πολυετής πείρα). Η γλωσσική τους επάρκεια είναι αξιοζήλευτη και φαίνεται ότι επιχειρηματικά έχουν εξελιχθεί, προσφέρουν στη χώρα όπου ζουν και εργάζονται αλλά δεν ξεχνούν και τις ρίζες τους δεδομένου ότι πάντα η Ελλάδα είναι η πρώτη τους επιλογή όταν πρόκειται και για εξαγωγή και για εισαγωγή των προϊόντων.

Οι διαφημίσεις του πρώτου μήνα (Φεβρουάριος 1922) του *Ελεύθερου Βήματος* είναι πιο σύντομες, σε ορισμένες περιπτώσεις δεν διευκρινίζεται για ποια ακριβώς επιχείρηση πρόκειται, τα σλόγκαν μπορεί να μην είναι ούτε καν πρόταση αλλά μόνο τρεις λέξεις. Αναμφισβήτητα οι επιχειρήσεις της Σμύρνης που διαφημίζονται ξεχωρίζουν ως προς το κείμενο με πολύ ενδιαφέρουσες εμφάσεις.

Όλα αυτά δείχνουν πολύ καλή επιχειρηματική διαίσθηση των Ελλήνων επιχειρηματιών, ότι δηλαδή είναι καλά ενημερωμένοι και συμβαδίζουν με την εποχή. Πάνω από όλα, οι Έλληνες και εντός Ελλάδας αλλά και της διασποράς στο πρώτο τέταρτο του προηγούμενου αιώνα είναι έτοιμοι να αντιμετωπίζουν τις δύσκολες προκλήσεις του πολυτάραχου 20ου αιώνα.

Βιβλιογραφία

Αγτζίδης Β., *Παρευξείνιος Διασπορά, Οι ελληνικές εγκαταστάσεις στις βορειοανατολικές περιοχές του Ευξείνου Πόντου*, Θεσσαλονίκη: Εκδοτικός Οίκος Αδελφών Κυριακίδη, 2001.

Εγκυκλοπαιδικό Ημερολόγιο για το 1902 με τον τίτλο «Ο Φάρος της Ανατολής», Κωνσταντινούπολη, 1901.

Θεοφυλάκτου, Θ. Κ., *Γύρω στην άσβεστη φλόγα* (Βιογραφικές Αναμνήσεις, Αγώνες για την ανεξαρτησία του Πόντου). Θεσσαλονίκη, Εκδοτικός Οίκος Αδελφών Κυριακίδη α.ε., 1997.

Tchkoidze, E., “Οι Έλληνες της Μαύρης θάλασσας και του Καυκάσου το 1917-1921”, στα Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου Αρχαικές Σπουδές και Μελέτες Πηγών (Τάσεις και Προκλήσεις), Τιφλίδα, Υπουργείο Δικαιοσύνης της Γεωργίας, 2019, σσ. 107-113 (στα γεωργιανά: ჯყომდე, ე. შავი ზღვისპირეთისა და კავკასიის ბერძნები 1917-1921 წლებში. საერთაშორისო კონფერენცია „არქივთმცოდნეობა, წყაროთმცოდნეობა - ტენდენციები და გამოწვევები“, 25-27 ოქტომბერი, 2018. თბილისი. საქართველოს იუსტიციის სამინისტრო/ საქართველოს ეროვნული არქივი, 2019, გვ. 107-113)

ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ

Κωνσταντινούπολη, 27.01.1905

Εθνικής Δράσης, 1912 # 17, 22, 23, 25, 29 και 30

Ελεύθερον Βήμα, 26 τεύχη του μήνα Φεβρουαρίου 1922

ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΗ ΣΤΟ ΔΙΑΔΙΚΤΥΟ

Σοφία Λιλιμπάκη στις 2 Δεκεμβρ. 2021, 10:42 έκανε μια σύντομη ανάρτηση (στο <https://www.newshub.gr/el/istoria-politismos/timai-dimokratikai>) με τίτλο «Τιμαί Δημοκρατικάί» (τελευταία πρόσβαση στις 03.04.2023)

ΔΗΜΟΣΙΑ ΙΣΤΟΡΙΑ, ΔΥΝΑΜΙΚΟ ΚΟΙΝΟ
ΚΑΙ ΜΑΖΙΚΗ ΚΟΥΛΤΟΥΡΑ ΣΤΑ ΓΕΡΜΑΝΙΚΑ 1960s:
ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ ΤΩΝ ΑΡΘΡΩΝ ΤΟΥ ΚΑΘΗΓΗΤΗ ΠΟΛΥΧΡΟΝΗ
ΕΝΕΠΕΚΙΔΗ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑΪΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΔΑ ΤΟ ΒΗΜΑ

Στέλλα-Άλκηστις Μωυσίδου*

Περίληψη

Ο Πολυχρόνης Ενεπεκίδης (1917 – 2014), καθηγητής στο πανεπιστήμιο της Βιέννης και τακτικός συνεργάτης μεγάλων ελληνικών εφημερίδων (*Το Βήμα*, *Η Καθημερινή*, *Μακεδονία*), αρθρογραφεί και δημοσιεύει στον ελληνικό Τύπο μία σειρά από άρθρα γύρω από τη λογοτεχνία, το θέατρο και τις καλές τέχνες «τριών γερμανόγλωσσων λαών της Ευρώπης».¹

«Ενθαρρυσμένος από την επιτυχία του προηγούμενου βιβλίου, με τίτλο: *Η Βιέννη σε μείζονα και ελάσσονα τόνο*»,² ο Ενεπεκίδης συγκεντρώνει και εκδίδει έπειτα και σε αυτοτελή τόμο, αυτά τα άρθρα, υπό τον τίτλο: *Ο Θεός καταλαβαίνει και γερμανικά (Αυστρία, Γερμανία, Ελβετία 1945 – 1970)* που αποτελούν προσωπικές εντυπώσεις και κριτικές, απευθυνόμενες στο φιλόμουσο ελληνικό κοινό, και συνιστούν, όπως χαρακτηριστικά επισημαίνει ο ίδιος: «προσωπικά βιώματα, δημοσιευμένα κατά καιρούς κυρίως στο *Βήμα των Αθηνών*».³

Στην παρούσα ανακοίνωση, θα εφαρμόσω τη Δημόσια Ιστορία ως μέθοδο με σκοπό να εξετάσω την υποδοχή της γερμανο-αυστριακής και ελβετικής μαζικής κουλτούρας από το γερμανόγλωσσο δυναμικό κοινό, όπως παρουσιάζεται κριτικά από τον Ενεπεκίδη στα άρθρα που γράφει και δημοσιεύει τη δεκαετία του 1960 στην εφημερίδα *ΤΟ ΒΗΜΑ*. Τι, όμως, συνιστούσε δυναμικό κοινό εκείνη την εποχή; Ποιοι ήταν οι κύριοι στόχοι συγγραφέων και καλλιτεχνών απέναντι στο κοινό, σύμφωνα με τον Ενεπεκίδη; Και πώς ο Ενεπεκίδης απευθυνόταν στο ελληνικό κοινό μέσα από τα άρθρα του στο *ΒΗΜΑ* και αργότερα, μέσα από τη δημοσίευσή τους σε συλλογικό

* Διδακτορική φοιτήτρια-επιστημονική ερευνήτρια, Ludwig-Maximilians-Πανεπιστήμιο του Μονάχου, E: st.moyssidou@campus.lmu.de, A: <https://lmu-munich.academia.edu/StellaAlkistisMoysidou>

¹ Polychronis Enepekides, *Ο Θεός καταλαβαίνει και γερμανικά (Αυστρία, Γερμανία, Ελβετία 1945 – 1970)*. (Athens: Εκδοτικός Οίκος Ι. Ν. Ζαχαρόπουλου, 1970), 7.

² στο ίδιο, 7.

³ στο ίδιο, 8.

αυτοτελή τόμο ως βιβλίο, και ποιος είναι ο ρόλος της Δημόσιας Ιστορίας στην ‘ανάγνωση’ ενός τέτοιου ζητήματος;⁴

Λέξεις-κλειδιά: Ενεπεκίδης, Το Βήμα, Δημόσια Ιστορία, 1960, γερμανικά, Αυστρία, θέατρο, κινηματογράφος, κοινό, μαζική κουλτούρα

Abstract

Polychronis Enepekides (1917 – 2014) was an acclaimed scholar of Modern Greek Studies at the University of Vienna and a Foreign Press Correspondent in Vienna. Enepekides maintained a long-standing collaboration as a columnist in the Athenian newspaper *TO VIMA* during the Sixties (1960s). He published a series of articles on Literature, Theatre, and the Fine Arts of three German-speaking countries in Europe.⁵ Encouraged by the success of his previously published book, titled: *Η Βιέννη σε μείζονα και ελάσσονα τόνο*,⁶ Enepekides collects and then publishes in a single volume these articles, under the title: *Ο Θεός καταλαβαίνει και γερμανικά (Αυστρία, Γερμανία, Ελβετία 1945 – 1970)* that constitute personal impressions and reviews, addressing the Greek audience, and are identified, as he confesses in the introduction, as “personal experiences, published from time to time mainly in the newspaper *TO VIMA* των Αθηνών”.⁷

This paper⁸ examines the reception of the German-Austrian and Swiss mass culture by the German-speaking dynamic (that is, engaged) audience. But what constitutes a dynamic audience in the Sixties? What are the authors’ and artists’ main objectives in addressing it, according to Enepekides? How does Enepekides address the Greek general public through his articles in the newspaper *TO VIMA*? And then, how does

⁴ Δημόσια Ιστορία είναι η Ιστορία, η οποία απευθύνεται στο ευρύ κοινό, και πολλές φορές, όχι με αμιγώς επιστημονικούς όρους.

⁵ Polychronis Enepekides, *Ο Θεός καταλαβαίνει και γερμανικά (Αυστρία, Γερμανία, Ελβετία 1945 – 1970)*, ό.π., 7.

⁶ στο ίδιο, 7.

⁷ στο ίδιο, 8.

⁸ This scientific conference paper, originally titled in English: “Public History, Dynamic Audience, and Mass Culture in the German-speaking World of the 1960s: a review of Polychronis Enepekides’ articles in the Athenian newspaper *TO VIMA*”, was published as a supplementum in the *Diogenes Journal* | ISSUE 15 | July 2023 | The University of Birmingham | ISSN 2054-6696. Please find the full volume, here: <https://gemuob.wordpress.com/2023/07/26/diogenes-issue-15/>.

he address the readership through their publication in a collective volume as a book? What is the role of Public History in the ‘reading’ of such a Question?”

Keywords: Enepekides, To Vima, Public History, The Sixties, German-speaking, audience, theatre, cinema, Austria, mass culture

Ο Πολυχρόνης Ενεπεκίδης, καθηγητής Νεοελληνικών στο πανεπιστήμιο της Βιέννης (1917-2014), υπήρξε παράλληλα ανταποκριτής Ξένου Τύπου στη Βιέννη, και ως εκ τούτου εργάστηκε ως αρθρογράφος στην εφημερίδα *Το Βήμα* των Αθηνών ιδιαίτερα τη δεκαετία του 1960. Στην παρούσα ανακοίνωση, η επισκόπηση των άρθρων του πραγματοποιείται με άξονα τη Δημόσια Ιστορία. Ο Ενεπεκίδης εφορμά από τις τάσεις που επικρατούν στη σύγχρονη γερμανόγλωσση λογοτεχνία της δεκαετίας του 1960, και επισημαίνει τη μαζική κουλτούρα που κυριαρχεί με όρους γαστριμαργικούς, κατά τα λόγια του διευθυντή γερμανικού εκδοτικού οίκου Suhrkamp, Dr Siegfried Unseld. Η λογοτεχνία και οι αναπαραστατικές τέχνες, όπως το Θέατρο παρουσιάζεται ως μέσο και τεκμήριο της Ιστορίας, λειτουργώντας άλλοτε ως πολιτικό άλλοθι, κι άλλοτε υπονομευτικά με σκοπό την εκπλήρωση των προσδοκιών του συγγραφέα-καλλιτέχνη-δημιουργού με λανθάνον πολιτικό πρόσημο. Ζητούμενο καθίσταται η απεύθυνση στο ευρύ κοινό.

Ο Ενεπεκίδης τηρεί ελιτιστική στάση, η οποία προσδιορίζεται από την υποστήριξη της επίσημης στάσης που τηρεί η Αυστριακή Δημοκρατία. Ο ίδιος ενημερώνει τον Έλληνα αναγνώστη για τα γερμανικά θέατρα τη δεκαετία του 1960, τους τύπους θεάτρων που σημειώνονταν και πέραν των κρατικών, και πώς τα γεγονότα του μεσοπολέμου και του δευτέρου μεγάλου πολέμου συμβάλλουν ακόμη στην εποχή του σαν ζώσα πραγματικότητα στο μεταπολεμικό αφήγημα. Σύμφωνα με τον Ενεπεκίδη, η ευρωπαϊκή καλλιτεχνική ατμόσφαιρα στον γερμανόγλωσσο χώρο στα μέσα και τέλη της δεκαετίας του 1960, σκιαγραφείται ως μεταίχμιακή, προσδιοριζόμενη από

⁹ “More or less harmful umbrella concepts exist for debate: the less detrimental ones do not serve the establishment of academic schools, but liquefy them instead; besides, they offer no pseudo-answers, but make new questions possible. It is therefore not about an either-or, as the concepts of history culture (Geschichtskultur) and culture of remembrance (Erinnerungskultur) are also negotiable; it is rather about abolishing fruitless scholasticism in favor of interdisciplinary, integrated, and unbridled (‘free’) research and development on history in the public sphere”. Marko Demantowsky, *Public History and School*. (Berlin/Boston: Walter de Gruyter GmbH & Co KG, 2018), 6.

ένα ανήσυχο, ωργισμένο, ακαταστάλαχτο και ασαφές παρόν,¹⁰ το οποίο φαίνεται να καθορίζεται από έναν πόλεμο που τελείωσε, ωστόσο, αφήνει ακόμη ισχυρό το ιδεολογικό και αισθητικό του αποτύπωμα στον απόηχό του.¹¹

Το ζήτημα της αμφίδρομης σχέσης με το κοινό προσδιορίζεται μέσα από τυπολογίες που σκοπό έχουν να εξωραίσουν την Αυστρία ως πνευματική και καλλιτεχνική μητρόπολη, και να διαμορφώσουν συνακόλουθα την ελλαδική κοινή γνώμη. Το κοινό ορίζεται ως *μάζα*, αποδέκτης και συγχρόνως διαμορφωτής της μαζικής κουλτούρας της Αυστρίας. Ζητήματα κοινού προβάλλουν δύο διαφιλονικούμενα μέτωπα κάθε φορά ως αποκλίνουσες τάσεις άλλοτε στη Βιέννη, κι άλλοτε κατά τρόπο διεθνικό ανάμεσα στη Βιέννη και την Αθήνα (όπως στην πραγματικότητα νοείται ο πολιτιστικός διαχωρισμός που προβάλλει ο συγγραφέας μεταξύ Αυστρίας και Ελλάδας).

Το κοινό σκιαγραφείται με όρους ανθρωπολογικούς (τα ποιοτικά χαρακτηριστικά του) και εθνολογικούς – κοινωνιολογικούς – το βιεννέζικο παράδειγμα σε αντίστιξη με το ελλαδικό – διάβαζε αθηναϊκό, που αποτυπώνεται σε εκφάνσεις, όπως είναι η ψυχαγωγία. Τα κρατικά θέατρα της Βιέννης αναδεικνύουν τον εμβληματικό πολιτισμό της Αυστρίας και παρουσιάζονται σχεδόν σε αντίστιξη με τα Κέλλερ Τεάτερ καφενείων, τα οποία χρωματίζονται ιδεολογικά από τον Ενεπεκίδη ως προς τη λειτουργία, και ποιότητά τους. Το κοινό προβάλλεται με όρους ταξικούς κοινωνιολογικούς.

Καθοριστικός είναι ο ρόλος που διαδραματίζει το Αυστριακό κράτος, το οποίο στο πλαίσιο μίας μη ενιαίας αναπτυξιακής πολιτικής, όπως ενημερώνει το ελλαδικό αναγνωστικό κοινό ο Ενεπεκίδης, προωθεί διαδικασίες για τη συντήρηση και τη διαχρονική διατήρηση της αίγλης τους. Ο σοσιαλιστικός Τύπος προβάλλει ως αναγκαιότητα την ισχυροποίηση του Λόγου στον λαό μέσω του Τύπου, ο οποίος προκαθορίζει τις τάσεις στη μαζική κουλτούρα (την *εμπορική αξία* ως *κοινωνιολογικού δείκτη*) και συνιστά στην πραγματικότητα μία ιδεολογικοποιημένη στρατηγική της λογοκρισίας. Ο Ενεπεκίδης τίθεται σαφώς ιδεολογικά προσκείμενος στις αρχές που ορίζει το Αυστριακό κράτος, το οποίο συμβάλλει σε κάποιον βαθμό στις τάσεις γύρω

¹⁰ Polychronis Enepekides, *Ο Θεός καταλαβαίνει και γερμανικά (Αυστρία, Γερμανία, Ελβετία 1945 – 1970)*, ό.π., 9, 10, 315.

¹¹ Martin Conway, *Western Europe's Democratic Age. 1945–1968*. (Princeton: Princeton University Press, 2020), 81. Αυτή η άποψη για τον γερμανόγλωσσο ιδιαίτερα καλλιτεχνικό κόσμο τη δεκαετία του 1960, που αναδεικνύει και ο Ενεπεκίδης, διαφαίνεται διαφοροποιημένη από εκείνην που αφορά σε άλλες όψεις των Sixties: “The civil rights movement, as well as the 1969 student riots in Paris and in Warsaw, the *Prague Spring*, and the *Stonewall Inn riots in New York* canonized the 1960s. In the summer of 1969, the *Woodstock Festival* engaged popular culture with radical politics. Many popular culture texts heralded change, and subsequent representations of the era continued this tradition”. (Rephrased) information, drawn from: Tomasz Basiuk, *Fiction in the 1960s and the Notion of Change. American and European Concepts of Postmodernism* in Grzegorz Kosci, et al. *The Transatlantic Sixties*. (Bielefeld: transcript Verlag, 2013), 202.

από την εν γένει (και μαζική) κουλτούρα μέσα από τη διαμόρφωση του κρατικού προϋπολογισμού ως βασικού μοχλού ανάπτυξης.

Το ζήτημα του ναζιστικού κινηματογράφου εμπίπτει σε αυτό που στη διεθνή βιβλιογραφία ορίζεται ως «στρατηγικές προσέγγισης του Αρχιερακού Υλικού».¹² Εδώ στο συγκεκριμένο παράδειγμα που παρουσιάζει ο Ενεπεκίδης σχετικά με την επανα-προβολή των ναζιστικών ταινιών, βλέπουμε την ύπαρξη εντεταλμένων λογοκριτών. *Επισκέπτες ειδικοί επιστήμονες* πριν την προβολή τους στο ευρύ κοινό ήταν επιφορτισμένοι με το έργο του ελέγχου, το οποίο αποσκοπούσε στην ευθυγράμμιση με την κρατική γραμμή σε ζητήματα πολιτικής ιδεολογίας και αισθητικής.

Ο Ενεπεκίδης ψυχογραφεί τους ανθρώπους του θεάματος και της Τέχνης, ιδιαίτερα εκείνους που προσδιορίζονται ως *είδωλα της νεολαίας ή του λαού* δηλαδή καλλιτέχνες που διαμορφώνουν την εκάστοτε αισθητική της μαζικής κουλτούρας ως προϊόντος της καλλιτεχνικής παρουσίας και συμβολής τους ως δημοσίων προσώπων με αντίκτυπο κοινωνικοπολιτικό και κυρίως εμπορικό, οικονομικό. Οι καλλιτέχνες αυτοί έχουν εφήμερη συνήθως καλλιτεχνική επιτυχία, γεγονός που προσδιορίζεται από τη δυναμική τους σε ένα κοινό που μεταβάλλεται ποιοτικά καθώς αφορά σε συγκεκριμένη ως επί το πλείστον ηλικιακή κατηγορία, και μεταλλάσσεται ιδεολογικά και αισθητικά από γενιά σε γενιά.

Ο Ενεπεκίδης στηλιτεύει με ευφυολογήματα ως ναΐφ προσωπικότητες τους περισσότερους από αυτούς, ιδιαίτερα ορισμένες γυναίκες καλλιτέχνιδες. Ο μισογυνισμός του συγγραφέα έγκειται στην προβολή της επικρατούσας άποψης που κυριαρχούσε για εκείνες του λαϊκού θεάματος, και σε μικρότερο βαθμό στοιχειοθετείται από την προσωπική στάση του απέναντι στον ρόλο της γυναίκας ως φύλου εν γένει.

Το ποδόσφαιρο παρουσιάζει πανευρωπαϊκά αισθητικά χαρακτηριστικά που, όπως θα μπορούσε κανείς να παρατηρήσει, δεν διαφοροποιούνται σε μεγάλο βαθμό εν μέσω ψυχρού πολέμου. Η εργαλειοποίηση του αθλητισμού και ιδιαίτερα του ποδοσφαίρου με όρους ψυχροπολεμικούς στον γερμανόγλωσσο χώρο, που στην Ελλάδα χρωμάτιστηκε εθνικά μέσω της Στρατιωτικής Δικτατορίας (του αφηγήματος της «ελληνικής Χούντας» μεταξύ 1967 - 1974), εντείνει το επιχείρημα για χρήση του ως πολιτικού άλλοθι προς μία ευρύτερη συντηρητικοποίηση της κοινωνίας, και συνακόλουθα της μαζικής κουλτούρας.

Αξίζει να σημειώσω, καθώς φτάνω στο τέλος, ότι ο Ενεπεκίδης τη δεκαετία του 1960, στο πλαίσιο της δεξίωσης του ελληνικού πολιτισμού μέσα από τον κινηματογράφο, το θέατρο και εν γένει τις αναπαραστατικές τέχνες στο γερμανόγλωσσο, Αυστριακό κυρίως κοινό, αναδεικνύει την αισθητική του Νεοέλληνα, όπως την προσλαμβάνει ο

¹² Minou Arjomand, *Staged*. (New York: Columbia University Press, 2018), 156.

γερμανόγλωσσος αστός Ευρωπαίος ιδιαίτερα της Κεντρικής και Βόρειας Ευρώπης. Ο Νίκος Καζαντζάκης καθώς και γερμανόγλωσσοι ανάμεσα σε άλλους Ευρωπαίους συγγραφείς και σκηνοθέτες επιδιώκουν να αναδείξουν τον οικουμενικό χαρακτήρα των έργων τους.¹³ Η οικουμενικότητα για τους θεατές Ευρωπαίους, σύμφωνα με τον Ενεπεκίδη, επιτυγχάνεται μόνον μέσω της αναγωγής τους στο Βυζάντιο και την ελληνική αρχαιότητα.¹⁴ Σύμφωνα δηλαδή με το τρίσημο σχήμα με βάση το οποίο αντιλαμβάνονται τους Έλληνες και τον ελληνικό πολιτισμό, οι Ευρωπαίοι, ως ~συνέχεια.¹⁵ Πέρα από αυτή τη συνθήκη, όπως καταλήγει στην κριτική του επισκόπηση ο Ενεπεκίδης, ο νέος ελληνισμός για το γερμανόγλωσσο κοινό της Κεντρικής Ευρώπης κατά τη δεκαετία του 1960, δεν είναι τίποτε άλλο από μνημείωση - το ξεφύλλισμα ενός ωραίου ναΐφ φωτογραφικού άλμπουμ.¹⁶

¹³ Polychronis Enepekides, *Ο Θεός καταλαβαίνει και γερμανικά* (Αυστρία, Γερμανία, Ελβετία 1945 – 1970), ό.π., 347-365.

¹⁴ Στο ίδιο, 353.

¹⁵ Polychronis Enepekides, *Η Ελλάδα, τα νησιά και η Μικρά Ασία του Καρόλου Κρουμπάχερ. Σε παράρτημα τα γράμματα των Ελλήνων επιστολογράφων του*. (Athens: Ωκεανίδα, 1994), 15.

¹⁶ Polychronis Enepekides, *Ο Θεός καταλαβαίνει και γερμανικά* (Αυστρία, Γερμανία, Ελβετία 1945 – 1970), ό.π., 352.

Βιβλιογραφία

ΠΡΩΤΟΓΕΝΗΣ

- Enepekides, Polychronis, *Η Βιέννη Σε Μείζονα Και Ελάσσονα Τόνο*. Athens: Εκδότης Ι. Σιδέρης, 1968. (Ο συλλογικός τόμος, ο οποίος συμπεριλαμβάνει τα άρθρα του Ενεπεκίδη, αρχικά δημοσιευμένα κατά καιρούς σε αθηναϊκές εφημερίδες και περιοδικά με τη χρήση ψευδωνύμων). Original title in German: Prof. Dr. P. K. Enepekides Universität Wien. *Wien In Der Und Moll*. Athen: Verlag I. Sideris, 1968.
- _____, *Η Ελλάδα, τα νησιά και η Μικρά Ασία του Καρόλου Κρουμπάχερ. Σε παράρτημα τα γράμματα των Ελλήνων επιστολογράφων του*. Athens: Ωκεανίδα, 1994.
- _____, *Ο Θεός καταλαβαίνει και γερμανικά (Αυστρία, Γερμανία, Ελβετία 1945 – 1970)*. Athens: Εκδοτικός Οίκος Ι. Ν. Ζαχαρόπουλου, 1970. (Ο συλλογικός τόμος, ο οποίος συμπεριλαμβάνει τα άρθρα του Ενεπεκίδη, αρχικά δημοσιευμένα κατά καιρούς κυρίως στην αθηναϊκή εφημερίδα *ΤΟ ΒΗΜΑ*, όπως και σε άλλες εφημερίδες και περιοδικά με τη χρήση ψευδωνύμων). Original title in German: Prof. Dr. P. K. Enepekides Universität Wien. *Gott Versteht Auch Deutsch (Österreich, Deutschland, Schweiz) 1945-1970*. Athen: Verlag J. N. Zacharopoulos, 1970.

ΔΕΥΤΕΡΟΓΕΝΗΣ

- Arjomand, Minou. *Staged*. New York: Columbia University Press, 2018.
- Conway, Martin. *Western Europe's Democratic Age*. Princeton: Princeton University Press, 2020.
- Demantowsky, Marko. *Public History and School*. Berlin/Boston: Walter de Gruyter GmbH & Co KG, 2018.
- Kosc, Grzegorz, et al. *The Transatlantic Sixties*. Bielefeld: transcript Verlag, 2013.

